

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 7

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2020

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüşət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nizami Xudiyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Sevil Mehdiyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Buludxan Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2020, № 7

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2020

www.filologiyameseleleri.net

DİLÇİLİK

AFAQ RAMİZ qızı AĞAYEVA

filologiya elmləri doktoru, professor

e-mail: afag.agayeva58@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Ünvan: Azadlıq prospekti 20.

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR:

NİTQIN AYDINLIĞI VƏ TƏMİZLİYİ

**(Texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti
məşğələləri üçün mühazirə materialı)**

Açar sözlər: mədəni nitq, nitqin aydınlığı, nitqin təmizliyi, mühəndisin nitqi, arqo.

XÜLASƏ

Məqalənin əvvəlində nitqin aydınlığına dəlalət edən başlıca amillər sxem formasında verilir. Nils Borun nitqin aydınlığı haqqında söylədiyi fikri sitat gətirilir: “Mən çox adam, böyük auditoriya üçün nitq söyləyəndə nitqim aydın, anlaşıqlı olmur. Amma kiçik auditoriyaya öz fikirlərimi aydın şəkildə çatdırmağı bacarıram”.

“Arqo” sözünün tarixi haqqında maraqlı məlumat verilir. Göstərilir ki, oğurluq peşəsinin simvolu olan - “xoruzun ayağının arxasındakı çıxıntı” deməkdir. XIII-XIV əsrlərdə fransız cinayətkarlar xoruzun pəncəsinin dərisinin bu hissəsini kəmərlərində gəzdirdilər ki, bir-birini tanısinlər. XIX əsrin ortalarından həmin söz Fransada simalarını itirmiş, pozulmuş müxtəlif ünsürlərin və jarqonların bildirilməsi üçün istifadə edilməmişdir. Rusiyada bu termin dilçilər arasında XX əsrin əvvəllərindən yayılmağa başlamışdır. Bu dilə bəzən “xırda alverçilərin dili” də deyilir. 1908-ci ildə “Həbsxana jarqonları” lüğəti meydana çıxdı.

Tələbə arqosu: Gənclərin müəyyən hissəsini universitet tələbələri təşkil edirlər ki, bunların danışığında ümumi dilin başqa ünsürləri ilə yanaşı, çoxlu arqo söz və ifadələr də işlənir. Tələbə jarqonunda işlədilən *pəncərə* “dərs cədvəlindəki boşluq” (yəni 1-ci və 3-cü saat dərs var, 2-ci saat isə ara verilib, deməli, 2-ci saat – pəncərədir – boşdur); *kəsilmək* – “imtahandan keçməmək, qiymət almamaq”; *bitik*-imtahan suallarına yazılan cavablardan ibarət kiçik yaddaşlıq, şparqalka jarqonları artıq “tələbə dili”ndən “müəllim dili”nə də keçmişdir.

JARQON. Jarqon termini fransızcanın *jarqon* “ləhcə, jarqon” sözündən törəmişdir. Jarqonların yaranmasını hüquqşünas V.Lebedev belə izah edir: “Heç bir

şübhə yoxdur ki, dünyada ilk peşəkar oğru ya fırıldaqçı özü kimisi - “öz tayı” ilə söhbətə başladığı andan “oğru dili” yaranmışdır.

JARQON TERMİNLƏR. Jarqonlar hərbi sahədə, aviasiya sahəsində nisbətən geniş istifadə edilir. Ona görə ki, hərbi və aviasiya sirri gizli saxlanılaraq, cəmiyyət arasına yayılmamalıdır!

Məsələn: heli – vertolyot.

Daha sonra varvarizmlər, dialekt və şivələr haqqında da maraqlı məlumatlar – nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

<i>NİTQIN AYDINLIĞI</i> fikri elə ifadə etməyi tələb edir ki, dinləyici və ya oxucu asanlıqla, heç bir çətinlik çəkmədən onu (fikri) anlaya bilsin.					
Çətin başa düşülən sözlərin izahı (jarqon, dialekt, peşə leksikası)	Ümumişlək söz və ifadələrə üstünlük vermək	Ədəbi tələffüz (diksiya)	Sözlərin öz ilkin – həqiqi mənalarda işlənməsi	Üslub dolaşığı yarıdan söz, ifadə, cüm-lələr	Təmtəraqlı cüm-lələrə yol verməmək

Əgər nitq adresata - dinləyiciyə çatmayıbsa yaxud başa düşülməyibsə, onu bitmiş hesab etmək olmaz.

“Dinləyici” amili o deməkdir ki, məsələn, riyaziyyata aid mühazirə başqalarına aydın olmaya bilər. Amma həmin mühazirə “nitqin aydınlığı” tələblərinə uyğun qurularsa, o öz dinləyiciləri üçün aydın olacaq. Burada dahi riyaziyyatçı Nils Borun özü haqqında dediklərini misal gətirmək istəyirəm. O deyirdi: “Mən çox adam, böyük auditoriya üçün nitq söyləyəndə nitqim aydın, anlaşıqlı olmur. Amma kiçik auditoriyaya öz fikirlərimi aydın şəkildə çatdırmağı bacarıram”.

MÜHƏNDİSİN NİTQİNİN TƏMİZLİYİ. NİTQİN TƏMİZLİYİ– arqo, jarqo, lüzumsuz, tüfeyli sözlər, dialekt sözləri, varvarizmlər (əcnəbi sözlər), vulqarizmlər, yersiz alınmalar, loru, şablon leksikanın dildən uzaqlaşdırılması deməkdir. Əxlaq normalarından kənara çıxmayan, yad ünsürlərdən uzaq olan milli-ədəbi dilin qayda və qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq adlanır.



“Arqo, əsasən, eybəcər, qorxaq, gizli, satqın, zəhərli, qəddar, ikiüzlü, çirkin adamların, dilənçi həyat tərzı sürənlərin dilidir”.

V. Hüqo

“**ARQO**” sözü fransız sözü “erqo” sözünün dəyişikliyə uğramış formasıdır. Oğurluq peşəsinin simvolu olan - “xoruzun ayağının arxasındakı çıxıntı” deməkdir. XIII-XIV əsrlərdə fransız cinayətkarlar xoruzun pəncəsinin dərisinin bu hissəsini kəmərlərində gəzdirdilər ki, bir-birini tanısinlər. XIX əsrin ortalarından həmin söz Fransada simalarını itirmiş, pozulmuş müxtəlif ünsürlərin və jarqonların bildirilməsi üçün istifadə edilməmişdir. Rusiyada bu termin dilçilər arasında XX əsrin əvvəllərindən yayılmağa

başlamışdır. Bu dilə bəzən “xırda alverçilərin dili” də deyilir. 1908-ci ildə “Həbsxana jarqonları” lüğəti meydana çıxdı.

Tələbə arqosu: Gənclərin müəyyən hissəsini universitet tələbələri təşkil edirlər ki, bunların danışığında ümumi dilin başqa ünsürləri ilə yanaşı, çoxlu arqo söz və ifadələr də işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, arqoların başqa növləri kimi, tələbə arqosu da bütün dillərdə eyni leksik tutumda deyil: bu və ya başqa dildə geniş və ya dar lüğət tərkibinə malikdir. Məsələn, rus dilində tələbə arqosunun lüğət tərkibi Azərbaycan dilində tələbə arqosunun lüğətindən çox-çox genişdir.

Tələbə jarqonunda işlədilən *pəncərə* “dərs cədvəlindəki boşluq” (yəni 1-ci və 3-cü saat dərs var, 2-ci saat isə ara verilib, deməli, 2-ci saat – pəncərədir – boşdur); *kəsilmək* – “imtahandan keçməmək, qiymət almamaq”; *bitik* – imtahan suallarına yazılan cavablardan ibarət kiçik yaddaşlıq, şparqalka jarqonları artıq “tələbə dili”ndən “müəllim dili”nə də keçmişdir.

JARQON. Jarqon termini fransızcanın *jarqon* “ləhcə, jarqon” sözündən törəmişdir. Fransızlar bu sözü qədim Roma tayfa dillərində “cəfəngiyat, boşboğazlıq” mənasını verən “jarqon” sözündən almışlar.

Jarqonların yaranmasını hüquqşünas V.Lebedev belə izah edir: “Heç bir şübhə yoxdur ki, dünyada ilk peşəkar oğru ya fırıldaqçı özü kimisi - “öz tayı” ilə söhbətə başladığı andan “oğru dili” yaranmışdır.

JARQON TERMİNLƏR. Jarqonlar hərbi sahədə, aviasiya sahəsində nisbətən geniş istifadə edilir. Ona görə ki, hərbi və aviasiya sirri gizli saxlanılaraq, cəmiyyət arasına yayılmamalıdır! S.Əliyeva qeyd edir ki, heli – vertolyot, cat – radio ilə idarə olunan hava hədəfi, zumbo – xilasedici, boyler – dağılmış, köhnəlmiş təyyarə və yaxud aviamühərrik, boneyard – təyyarələr qəbiristanlığı (zibilxanası), sınaq təyyarələri almaq və s. bildirir (3, s.80).

VARVARİZMLƏR - latınca “barbaros” sözündən əmələ gəlmişdir. Yəni latını bilməyib donquldanan, burnunun altında danışan xaricilər deməkdir. Ona görə, bu sözlərə bəzən də “barbarizm” deyirlər: dildə yerində işlədilməyən, sinonimi ola-ola istifadə edilən “əcənəbi” sözlər. Alınma sözlərdən fərqli olaraq, əcnəbi sözlərin istifadəsi yolverilməzdir. Avropa dillərində bu problemi aradan qaldırmaq məqsədilə ingilis, alman və fransız dilləri üçün İtaliyada vahid lüğət yaradılmışdır. Lüğətin yaradıcıları ümid edirlər ki, XXI əsrin ortalarında avropalılar bir-birini tərcüməçisiz başa düşəcəklər. Nitqdə tez-tez “началник” (rəis), “документ”(sənəd), “[liçni],[liçnoye] дело” (şəxsi iş), “значит”(deməli), “хватит”(bəsdir), “бесполезно”(mənasızdır), “заныат”(məşğul), “уступкaya getmək”, “kankret”, “пакрывает etmək” və s. sözlər varvarizmlərdir.

DİALEKT (yunanca dialektos) - ərazi, sənət və ya ictimai vəziyyətlərinə görə sıx birləşən, daimi və bilavasitə dil ünsiyyətində olan sayca qeyri-məhdud adamların işlətdikləri dil müxtəlifliyidir.

ŞİVƏ – ümumxalq dilinin yerli növ müxtəlifliyi. Daha geniş ərazini əhatə edən ləhcədən fərqli olaraq, şivə kiçik bir ərazini, məsələn, kəndi, rayonu əhatə edir: “indiyənə” qədər, “lələ”, “gədə” müraciət formaları və s.. İnsanların sərbəst nitqində yaşadığı zonanın dialekt sözlərini işlətməsi təbii haldır. Bunun səbəbi odur ki, həmin insanların yaddaşında məhz dialekt sözləri və ya formaları dominant (üstün) mövqedədir.

Dialekt söz və ya formalarından tamamilə azad olan sərbəst nitq, demək olar ki, heç bir dildə mövcud deyil. İdeal halda, bu yalnız o zaman mümkün ola bilər ki, hansısa bir dil cəmi bir dialektdən ibarət olsun.

Ayrı-ayrı adamların nitqində hansı sözlərin üstün mövqedə işlənməsini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə M. Əsgərov sorğu aparmışdır. Belə məlum olmuşdur ki, Bakı şəhərində yaşayan Lalə Əsgərzadə (tələbə, 20 yaş) anasına “ana” deyir. Tovuz rayonunun Bozalqanlı kənd dialektində anaya “ayba” deyildiyini bilir. Rus dilində “ana” sözünün qarşılığının “mama” olduğunu eşidib.

Sözü gedən element	Ədəbi dildə adı	Dialektdə adı	Rus dilində adı
	Ana	Ayba	<i>Mama</i>

Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olub hal-hazırda Bakıda yaşayan Mayıl Əsgərov (fəlsəfə doktoru, dosent, 53 yaş) anasına “ayba” deyir. Azərbaycan ədəbi dilində anaya “ana”, rus dilində isə “mama” deyildiyini bilir.

Yəqin ki, siz də öz doğma diialekt ənənələrinizə sadıq qalırsınız. Məsələn, ədəbi dildə “gələcəm” sözünün düzgün tələffüz forması olduğunu bilə-bilə öz “dediyinizdən dönmürsünüz”:

<i>Gələllər</i>	<i>Gedəjəm</i>	<i>Məytəf</i>	<i>Dinqılı</i>
Gəlirlər	Gedəcəyəm	Məktəb	Balaca

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti, Bakı, 2011.
2. Abbasova Q. Etika, tarix, nəzəriyyə, təcrübə (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı, Azəri-Poliqrafiya, 2016, 368 s..
3. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində aviasiya terminlərinin struktur-semantik və funksional tədqiqi: Filol.üzrə fəl.dok. dissertasiyası. Bakı, 2002, 122 s..
4. Əsgərov M. Nəqliyyat sənətinin əsasları (dərslük), Bakı: Maarif, 1975, 257 s..
5. Леонтьев А. Прикладная психоллингвистика речевого общения и массовой коммуникации. Москва: Смысл, 2008, 271 с..

Афак Агаева Рамиз кызы
Доктор филологических наук, профессор
e-mail: afag.agayeva58@ gmail.com
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и
Промышленности

Требования к культурной речи: ясность и чистота речи
(Материал для лекции в технических ВУЗ-ах по предмету
«Азербайджанский язык и культура речи»)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: культурная речь, ясность речи, чистота речи, речь инженера, аргю.

В статье предоставляется схема основных правил и особенностей ясности речи. Приводится цитата от великого математика Нильса Бора: «Я

перед большой аудиторией не могу выражаться ясно. Но в маленькой аудитории я умею очень ясно доводить свои мысли слушателям».

Очень интересна информация о происхождении «арго». Это слово от французского слова «эрго». Символом «профессии» воровства являлся бугорок на задней части лапы петуха. В XIII-XIV веках французские преступники эту часть кожи петуха носили с собой – на поясах – чтобы узнать друг-друга. С XIX века это слово означало низко падших людей в жизни и их жаргоны. В России этот термин в лингвистике начал употребляться с начала XX века. А в 1908-м году появился на свет словарь «Тюремные жаргоны».

Студенческое арго. Большая часть молодежи состоит из студентов Университетов. Эти студенты «придумали» разные арго, которыми по сей день успешно пользуются и даже учителя. Окно: пустое место в расписании уроков. Срезаться: неблагополучно сдать экзамен. Битик: шпаргалка.

Жаргоны. От французского слова «диалект». «То есть, диалект между коллегами», «представителями» одной и той же профессии. Юрист В.Лебедев пишет о происхождении этого слова: «Воровской язык появился с того момента, как один вор встретился с другим вором».

Термины-жаргоны. В военном деле, в авиации используются очень широко. Потому, что секреты военного дела и авиации должны храниться в строжайшей тайне. Например: хелий – вертолет, зумбо – спасатель.

AFAG RAMIZ AGHAYEVA

Doctor of Philology, Professor

E-mail: afag.agayeva58@gmail.com

Azerbaijan State Oil and Industry University

DEMANDS TO CULTURAL SPEECH: CLARITY AND PURITY OF SPEECH

**(Material for a lecture in technical universities on the subject
“Azerbaijan language and culture of speech”)**

SUMMARY

Keywords: cultural speech, clarity of speech, purity of speech, speech of an engineer, argo.

The article provides a diagram of the basic rules and features of speech clarity. A quote from the great mathematician Niels Bohr is given: “I cannot express myself clearly to a large audience. But in a small audience, I can very clearly convey my thoughts to the audience.”

Very interesting information about the origin of "argo". This word is from the French word ergo. The symbol of the “profession” of theft was the tubercle on the back of the rooster's paw. In the XIII-XIV centuries, French criminals carried this part of the skin of a rooster - on their belts - to get to know each other. Since the 19th

century, this word has meant low-fallen people in life and their jargon. In Russia, this term in linguistics began to be used from the beginning of the 20th century. And in 1908, the dictionary "Prison Jargon" was born.

Student Argo. Most of the youth consists of university students. These students "invented" various argo, which even teachers have successfully used to this day. Window: an empty place in the lesson schedule. Trim: unsuccessfully pass the exam. Bitik: cheat sheet.

Jargons. From the French word "dialect". "That is, a dialect between colleagues", "representatives" of the same profession. Lawyer V. Lebedev writes about the origin of this word: "Thieves' language appeared from the moment one thief met another thief."

Jargon terms. In military affairs, in aviation they are used very widely. Because the secrets of military affairs and aviation should be kept in the strictest confidence. For example: helium - a helicopter, zumbo - a lifeguard.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.07.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 02.08.2020

Rəyçi: *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Yusifov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.*

БЕГИМ-ХАНЫМ АЛИЕВА
Кандидат филологических наук, доцент
Азербайджанский Государственный
Университет нефти и промышленности
Проспект Азадлыг, 20
E-mail: begim-khanim.aliyeva@yandex.ru

ФОНЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОБУЧЕНИЯ ИНСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности, содержание и структура вводного фонетико-грамматического курса, проблемы обучения русскому произношению иностранных студентов. Рассматривается важный этап в изучении русского языка - формирование слухо-произносительных навыков на ограниченном лексико-грамматическом материале, используемом во вводном фонетико-грамматическом курсе (ВФГК). Основной целью вводного фонетико-грамматического курса (ВФГК) - заложить основы речевого слуха и произношения.

Начинать надо с постановки звуков. Артикуляция звука - сложный комплекс движений, которые выполняются органами речи. При постановке звуков необходимо учитывать фонетический строй родного языка обучающихся. К затруднению процесса общения приводит недостаточный уровень владения фонетическими умениями и навыками. Обучение произношению строится на основе сознательного усвоения артикуляции русских звуков, ритмических моделей, системы интонации.

Трудности овладения слухо-произносительным навыком, или фонетические трудности имеют разноплановую природу и носят системный характер. Это и объективные внешние трудности (интерференция), и трудности, носящие индивидуальный характер. В силу разных причин период ВФГК является очень сложным, трудным и требующим немало сил у обучаемого и обучающего. Во время ВФГК дается фонетическая и интонационная система русского языка: гласные и согласные звуки, ударение и редуция безударных гласных, оглушение - озвончение согласных, акцентно-ритмические модели русского слова, основные типы интонационных конструкций (ИК), центр ИК, типы синтагм. В статье также рассматриваются условия, необходимые для формирования звуко-произносительного навыка.

Большую роль в обучении произношению играют магнитофон и видеофонограммы (кинофильмы, видеозаписи), так как один и тот же материал можно прослушать и просмотреть необходимое количество раз. По завершении ВФГК проводится контроль уровня сформированности слухо-произносительных навыков, нарушения которых вызывает не только акцент, но и смешение слов, нарушение коммуникативной ценности речи.

Ключевые слова: умение, навык, вводный фонетико-грамматический курс, речевой слух, произношение, речевая деятельность, слухо-произносительный навык, артикуляция, фонетическая компетенция

В Азербайджане в современных условиях возрастает роль русского языка как языка международного общения, и география его изучения расширяется в сторону восточных стран. В вузах нашей страны обучается большое количество иностранных студентов из восточных стран. Одна из основных целей преподавания иностранного языка иностранным студентам - овладение ими способностью свободного общения на этом языке. И работа со студентами начинается с постановки правильного произношения, формирования слухо-произносительных навыков. Сформировать слухо-произносительные навыки – это способность правильно слышать и произносить звуки русского языка, слова, группы слов и целые предложения. Усвоение артикуляционных и интонационных норм изучаемого языка обеспечивает адекватный внешний облик речи обучающегося, успешное взаимопонимание в процессе языковой коммуникации и служит критерием адекватного владения иностранным языком. Фонетическая сторона языка обнаруживает себя в той или иной мере во всех видах речевой деятельности. Работа начинается с вводного фонетико-грамматического курса. Основной целью вводного фонетико-грамматического курса (ВФГК) - заложить основы речевого слуха и произношения.

Во время ВФГК закладываются систематические основы русского языка: иностранные студенты знакомятся с теоретическими знаниями, терминологией, необходимой для дальнейшего изучения языка, приобретают начальные практические навыки во всех видах речевой деятельности (говорении, аудировании, чтении и письме). ВФГК предназначен для решения комплекса задач. Обучающийся должен овладеть основами русской артикуляционной и перцептивной базы на звуковом, акцентно-ритмическом и интонационном уровнях. В этот период начинается формирование первичных навыков устной речи, техники чтения и письма. Следует отрабатывать русские фонетические особенности, прежде всего действительно актуальные для коммуникации в соответствии с их реальным функционированием в русской

речи. Иностранные студенты должны неукоснительно соблюдать звуковые противопоставления, свойственные русской фонетической системе.

Фонетические или слухо-произносительные навыки делятся на две группы:

слуховые и произносительные. Произносительные навыки могут быть:

- а) артикуляционными;
- б) просодическими (навыки правильного словесного ударения);
- в) интонационными.

Начинать надо с постановки звуков. Поставить звук - значит добиться, чтобы студент правильно произнёс данный звук и начинать нужно с отдельного изолированного звука или слога. Надёжным и эффективным приемом постановки звуков является приём опоры на ощутимые моменты артикуляции. Артикуляция звука - сложный комплекс движений, которые выполняются органами речи. Артикуляцию можно разложить на ряд движений, и большинство этих движений - ощутить и проконтролировать. Движения органов речи, которые можно наблюдать, чувствовать, ощущать и контролировать, называются ощутимыми моментами артикуляции, и начинать обучение произношению надо с усвоения элементов артикуляционных движений, с описания артикуляции новых для обучающихся звуков, с демонстрации отдельных движений и положений речевых органов (с помощью схем, таблиц, рисунков на доске, зеркала для наблюдения и контроля собственной артикуляции). [4]

При постановке звуков необходимо учитывать фонетический строй родного языка обучающихся [3], так как они незаметно переносят в русскую речь типичные произносительные особенности родного языка, прежде всего особенности его системы и нормы. Носитель того или иного языка слышит звуки чужого языка как бы через призму системы родного. Он услышит те фонетические различия и фонетические особенности, которые есть в его родном языке и без специального обучения не услышит специфических особенностей изучаемого языка. Обучение произношению должно строиться с учётом родного языка обучающихся, а именно состава фонем, системы звуковых противопоставлений, места и способа производства звуков, характера ударения и интонации. Соотношения фонетических систем родного и изучаемого языков даёт возможность прогнозировать ошибки, определять наиболее благоприятные позиции при постановке звуков и создавать систему наиболее эффективных тренировочных упражнений. При постановке произношения одной из главных задач является формирование фонологического слуха обучающихся, которое осуществляется на основе неразрывной взаимосвязи фонологической системы, артикуляционной (акустико-артикуляционной) и перцептивной базы изучаемого языка.

На начальном этапе обучения нет необходимости так называемого безакцентного владения произношением, поэтому следует стремиться лишь обеспечить определённое приближение произношения студентов к речи носителей языка, допуская возможность в речи акцента, однако не нарушающего процесс коммуникации. При этом есть некоторые общие принципы, которые должны соблюдаться [5, с. 72]. Иностранные студенты должны соблюдать:

1) принцип соответствия потребностям общения, т.е. чтобы отклонения в произношении не мешали другим воспринимать и понимать речь;

2) принцип представительности по отношению к фонетической системе изучаемого языка, т.е. обеспечивать произношение звуков в соответствии с закономерностями их реального функционирования и, в частности, в соответствии с их системными отношениями [1, с.112].

К затруднению процесса общения приводит недостаточный уровень владения фонетическими умениями и навыками. Это не позволяет студентам удерживать в оперативной памяти образы услышанных слов и извлекать из долговременной памяти необходимые лексико-грамматические единицы изучаемого языка. Звуковая сторона сообщения мешает им понимать значение слов, словосочетаний, предложений. Без усвоения базового, фонетического уровня языка невозможно формирование всех других компонентов коммуникативной компетенции. Конечной целью обучения является формирование фонетической, лексической, грамматической, семантической, орфографической компетенций и выход в речевую практику, так как владение системой знаний об изучаемом языке на различных его уровнях и способность использовать языковые средства для построения правильно сформулированных и несущих определённый смысл высказываний составляет языковую (лингвистическую) компетенцию.

Обучение произношению строится на основе сознательного усвоения артикуляции русских звуков, ритмических моделей, системы интонации. Только осознав артикуляционные движения в единстве с их звуковыми соответствиями, поняв разницу в произношении звука на родном и русском языке, иностранные студенты смогут проанализировать своё произношение звуков изучаемого языка. Произношение иноязычного звука должно стать сознательной операцией. А затем эта операция должна превратиться в бессознательный, автоматизированный навык. Осознание артикуляторных движений особенно необходимо при изучении звуков, отсутствующих в родном языке обучающихся или существенно отличающихся по характеру артикуляции. При изучении сходных артикуляций возможно использование имитации, её следует вводить после объяснения произношения звука. Работа над звуками, ударением и ритмикой слова, интонацией должна проводиться комплексно. С момента включения отрабатываемых звуков в двусложные

слова начинается работа с ритмическими моделями, одновременно ведётся работа над редукцией в безударных слогах. Далее даются односинтагменные, потом двусинтагменные предложения, и одновременно - интонационные конструкции [7, с. 204].

Фонетическая компетенция включает знание и умение воспринимать и воспроизводить звуки изучаемого языка в речевом потоке.

Трудности овладения слухо-произносительным навыком, или фонетические трудности имеют разноплановую природу и носят системный характер. Это и объективные внешние трудности (интерференция), и трудности, носящие индивидуальный характер (неустойчивая мотивация, понижение самооценки, ослабление механизмов слуховой памяти и сохранения информации, трудности саморегуляции, самоконтроля и организации самостоятельной работы), поэтому в основе обучения произношению лежит преодоление влияния звуковой системы родного языка, а также преодоление трудностей усвоения артикуляционных укладов изучаемого языка.

В силу разных причин период ВФГК является очень сложным, трудным и требующим немало сил у обучаемого и обучающего, поэтому важное практическое значение имеют вопросы общего эмоционального настроя, высокой мотивации и заинтересованности, психологической поддержки и релаксации. В связи с этим целесообразно переключение с одного вида деятельности на другой, использование разных форм занятий. Во время ВФГК дается фонетическая и интонационная система русского языка: гласные и согласные звуки, ударение и редукция безударных гласных, оглушение - озвончение согласных, акцентно-ритмические модели русского слова, основные типы интонационных конструкций (ИК), центр ИК, типы синтагм.[2,6,8] На занятиях необходимо совмещать имитацию с объяснением, за которым следует тренировка, поэтому можно выделить три основные группы упражнений:

- 1) упражнения, тренирующие развитие фонетического слуха учащихся;
- 2) упражнения, направленные на выработку правильной артикуляции звуков;
- 3) упражнения с коммуникативной установкой.

Фонетический материал осмысливается обучающимися в комплексе с изучаемыми грамматическими явлениями. Понятия официальная и разговорная речь вводятся на этом этапе.

Сформированность слуховых навыков, или навыков речевого слуха - основа развития речевой деятельности в разных её формах. Под речевым слухом понимается способность человека при восприятии речи улавливать слухом и одновременно воспроизводить во внутренней речи все фонологические средства языка, артикулируя и интонируя слышимую речь.

Речевой слух воспитывается именно под влиянием правильного артикулирования. Прежде чем начать сознательно артикулировать какой-либо

звук, иностранный студент должен научиться управлять своими речевыми органами, уметь придавать им определённые положения, ощущать изменения в положении речевых органов. Следует не просто исправлять фонетические ошибки, а добиваться правильного произношения, используя различные упражнения: рецептивные (упражнения в различении звуков, слогов, интонационных структур, в опознавании фонетических явлений), репродуктивные (упражнения в имитации, в трансформации, в группировке тех или иных фонетических средств), но преобладающими должны быть индивидуальные упражнения, которые предлагаются с учётом индивидуальных особенностей обучаемых.

Для формирования звуко-произносительного навыка необходимо соблюдение следующих условий:

1. использование на каждом занятии упражнений на постановку речевого дыхания, так как это позволит укрепить речевой аппарат, снизить его утомляемость, конечная цель таких упражнений - овладение фонетико-интонационной нормой звучащей речи современного русского языка;
2. работу по овладению артикуляционной базой русского языка необходимо начинать с изучения речевого аппарата, органов артикуляции, закрепляя знания на каждом занятии упражнениями артикуляционной гимнастики для нижней челюсти, губ и языка;
3. использование аудиовизуальных средств наглядности на занятии (артикуляция преподавателя, которая должна быть чёткой, ясной, подчёркнуто утрированной);
4. использование визуальной наглядности (схема речевого аппарата, схемы артикуляции каждого звука, таблица классификации русских звуков на фонемном уровне);
5. переключение с одного вида деятельности на другой, использование разных форм занятий;
6. занятия музыкальной фонетикой, на которых преподаватель активизирует артикуляционные навыки учащихся при том, что их внимание направлено на эмоционально-эстетический потенциал мелодии и слов разучиваемых популярных песен;
7. с целью организации самоконтроля и самонаблюдения целесообразно вооружить каждого студента зеркалом, а также необходимо научить студента слышать себя. Сделать это можно двумя способами: а) закрыть ладонями уши и чётко произносить звуки; б) воспользоваться звукозаписывающей аппаратурой;
8. аудирование должно стать обязательным элементом каждого занятия, поскольку аудирование должно развиваться в тесной связи с говорением, чтением вслух, что не только обеспечивает формирование четких

произносительных навыков, но и способствует установлению прочных связей между артикуляционными и слуховыми ощущениями.

Большую роль в обучении произношению играют магнитофон и видеофонограммы (кинофильмы, видеозаписи), так как один и тот же материал можно прослушать и просмотреть необходимое количество раз. При использовании звукозаписи возможны следующие виды работ:

1. Прослушивание речи диктора, повторение предъявляемого образца за диктором (в интервал).
2. Прослушивание речи диктора и одновременное (с голосом диктора) воспроизведение образца.
3. Прослушивание речи диктора со зрительной опорой на текст (для концентрирования внимания обучаемого на графическом образе предъявляемого звука).
4. Прослушивание речи диктора и самостоятельная запись предъявляемого образца на магнитофон для последующего сравнения и анализа обеих записей.
5. Фонетический анализ печатного текста на основе прослушивания речи диктора.
6. Самостоятельный фонетический анализ печатного текста и последующее прослушивание речи диктора с целью проверки проделанного анализа.
7. Самостоятельный фонетический анализ печатного текста и последующая запись его на магнитофон.

По завершении ВФГК проводится контроль уровня сформированности слухо-произносительных навыков, нарушения которых вызывает не только акцент, но и смешение слов, нарушение коммуникативной ценности речи.

Обучение речевой деятельности, ее разным видам осуществляется непрерывно и концентрично на постоянно обновляющемся лексико-грамматическом материале в соответствии с коммуникативными потребностями, формирование и автоматизация слухо-произносительных навыков идет одновременно с этими изменяющимися задачами и условиями обучения на коммуникативно значимом и актуальном материале.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. - М.: Просвещение, 1991, 222 с.
2. Конопкина Е. С. Русский язык. Вводный фонетико-грамматический курс : учеб. пособие для иностранных студентов подготовительного отделения / Е. С. Конопкина, Л. С. Шкурят. Липецк : ЛГПУ, 2013, 68 с.
3. Мотина Е.И. Фонетика - аспект преподавания русского языка как иностранного // Фонетика в системе языка. Тезисы II международного симпозиума МАПРЯЛ. - М.: РУДН, 1996, 334с.

4. Практическая методика преподавания русского языка на начальном этапе (русский язык как иностранный) // Н.С. Власова, Н.Н. Алексеева, Н.Р. Барабанова и др. - М.: Русский язык, 1990, с. 67-86.
5. Риверс М. Десять принципов изучения и обучения иностранным языкам на основе взаимодействия обучаемого и преподавателя // Глядя в будущее: первый советско-американский симпозиум по теоретическим проблемам преподавания и изучения иностранных языков 17-21.10.89. М.: РЕМН МГЛУ, 2006.
6. Соболева Н.И., Волков С. У., Иванова А.С., Сучкова Г.А. Учебник русского языка "Прогресс. Элементарный уровень" - М., Изд-во РУДН, 2003, 184с.
7. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. -М.: Русский язык, 1989, 276с.
8. Хрестоматия по методике преподавания русского языка как иностранного / сост. Л. В. Московкин, А. Н. Щукин. - 3-е изд., стереотип. -М.: Русский язык, 2012, 553 с.

B.Əliyeva

ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRİN İLKİN MƏRHƏLƏDƏ FONETİK ASPEKTİN TƏLİMİ XÜLASƏ

Məqalədə giriş fonetik və qrammatik kursun xüsusiyyətləri, məzmunu və quruluşu, rus dilində tələffüzün xarici tələbələrə öyrədilməsi problemləri araşdırılır. Rus dilinin öyrənilməsində vacib bir mərhələ hesab olunan - giriş fonetik-qrammatik kursunda (GFQK) istifadə olunan məhdud leksik və qrammatik material üzrə eşitmə-tələffüz bacarıqlarının formalaşdırılması. Giriş fonetik və qrammatik kursunun (GFQK) əsas məqsədi nitq eşitmə və tələffüzün əsasını qoymaqdır.

Səsləri təyin etməklə başlamaq lazımdır. Səs artikulyasiyası nitq orqanları tərəfindən yerinə yetirilən mürəkkəb hərəkətlər toplusudur. Səsləri səhnələşdirərkən tələbələrin ana dilinin fonetik quruluşunu nəzərə almaq lazımdır. Fonetik bacarıq və sərişlələri qeyri-kafi səviyyədə olması ünsiyyət prosesinin çətinləşməsinə səbəb olur. Rus səslərinin artikulyasiyasını, ritmik nümunələri və intonasiya sistemlərinin öyrənməsi şüurlu mənimsəməyə əsaslanır.

Eşitmə-tələffüz bacarığını mənimsəməkdə çətinliklər yaranır, fonetik çətinliklər müxtəlif xarakter daşıyır və sistematik bir xüsusiyyətə malikdir. Bunlar həm obyektiv xarici çətinliklər (yayınmalar), həm də fərdi bir çətinliklərdir. Müxtəlif səbəblərə görə, GFQK dövrü çox çətin və həm tələbədən, həm müəllimdən çox səy tələb edir. GFQK zamanı rus dilinin fonetik və intonasiya sistemi verilir: sait və samit, vurğu-ritmik modelləri, intonasiya quruluşlarının əsas növləri və mərkəzi, sintaqmaların növləri. Məqalədə səs tələffüzü bacarığının formalaşması üçün zəruri şərtlər də müzakirə olunur.

Tələbənin öyrədilməsində mühüm rolunu lent yazısı və videofonoqram (filmlər, video yazıları) oynayır, çünki eyni material lazımı sayda dinlənilə və baxıla bilər. GFQK başa çatdıqdan sonra eşitmə-tələffüz bacarıqlarının formalaşma səviyyəsi izlənilir, yayınmalar təkcə vurğu deyil, həm də sözlərin qarışıqlığına, nitqin kommunikativ dəyərinin pozulmasına səbəb olur.

Açar sözlər: bacarıq, səriştə, giriş fonetik və qrammatik kursu, eşitmə, tələffüz, nitq fəaliyyəti, eşitmə-tələffüz bacarığı, fonetik bacarıq

B. Aliyeva

**PHONETIC ASPECT OF INTERIOR TRAINING STUDENTS
AT THE INITIAL STAGE
SUMMARY**

The article examines the features, content and structure of the introductory phonetic and grammatical course, the problems of teaching Russian pronunciation to foreign students. An important stage in the study of the Russian language is considered - the formation of auditory-pronunciation skills on the limited lexical and grammatical material used in the introductory phonetic-grammatical course (WFGK). The main purpose of the introductory phonetic and grammatical course (WFGK) is to lay the foundations of speech hearing and pronunciation. You need to start with setting sounds. Sound articulation is a complex set of movements that are performed by the organs of speech. When staging sounds, it is necessary to take into account the phonetic structure of the students' native language. An insufficient level of proficiency in phonetic skills and abilities leads to the difficulty of the communication process. Teaching pronunciation is based on the conscious mastering of the articulation of Russian sounds, rhythmic patterns, and intonation systems.

Difficulties in mastering the auditory-pronunciation skill, or phonetic difficulties, are of a diverse nature and are systemic in nature. These are both objective external difficulties (interference) and difficulties of an individual nature. For various reasons, the period of the WFHC is very difficult, difficult and requires a lot of effort from the trainee and the teacher.

During the VFHK, the phonetic and intonation system of the Russian language is given: vowels and consonants, stress and reduction of unstressed vowels, stunning - voicing of consonants, accent-rhythmic models of the Russian word, the main types of intonation structures (IR), the center of IR, types of syntagmas. The article also discusses the conditions necessary for the formation of a sound-pronunciation skill.

An important role in teaching pronunciation is played by a tape recorder and videophonograms (movies, video recordings), since the same material can be listened to and viewed the required number of times. Upon completion of the HFHK, the level of formation of auditory-pronunciation skills is monitored, the violations of which cause not only accent, but also confusion of words, violation of the communicative value of speech.

Key words: ability, skill, introductory phonetic and grammatical course, speech hearing, speech activity, pronunciation, auditory-pronunciation skill, articulation, phonetic competence

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.07.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 02.08.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru V.Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

GÜLNARƏ ƏHMƏDOVA

Filologiya elmləri namizədi, dosent

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

gulnar_ahmed@mail.ru

Ünvan: Azadlıq prospekti 20.

XÜSUSİ MƏQSƏDLƏR (ESP) ÜÇÜN İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ VƏ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LÜĞƏTİN ROLU

Xülasə

İngilis dilinin lüğətinə yiyələnmək həm ESL (ikinci dil öyrənənlər), həm də EFL (birinci dil öyrənənlər) öyrənənlərlə yanaşı, İngilis dilini xüsusi məqsədlər (ESP) üçün öyrənənlərə vacibdir.

Məqalə ESP-nin tədrisində lüğətin rolu barədə məlumatlılığı artırmaq üçün lüğətin müxtəlif növlərini və kateqoriyalarını təqdim edir. Daha sonra hansı lüğət növünün tədris olunması və ESP müəlliminin təlim prosesini necə asanlaşdırma biləcəyi araşdırılır. İkinci dil öyrənənlərə söz ehtiyatının genişləndirilməsi prosesinin əsas və vacib bir komponent olduğu məlumdur. ESL/EFL öyrənənlər üçün, xüsusən də müəyyən məqsədlər üçün ingilis dilini daha yaxşı öyrənənlər üçün yaxşı lüğət bacarığı vacibdir.

Spesifik lüğətdən istifadə problemlərini aradan qaldırmaq üçün öyrənənlərə müxtəlif lüğət növləri, istifadəsi və lüğət əldə etməyə kömək edəcək xüsusi strategiyalar haqqında məlumat verilməli və ya öyrənilməlidir. Eyni zamanda, müəllimlər də lüğət sözlərinin növlərindən xəbərdar olmalıdırlar. ESP müəllimləri müəyyən bir fənnə və ya sahəyə aid olan texniki lüğətə çox diqqət yetirməlidirlər. Üstəlik, yüksək tezlikli sözlərlə işləmək həm ümumi məqsədli İngilis dili, həm də xüsusi məqsədli ingilis dilinin tədrisində faydalı ola bilər. Tələbələrin ikinci dil əldə etməsində müstəqil olmaları üçün onları müəyyən strategiyalarla təmin etmək və həvəsləndirmək müəllimlərin başlıca məqsədi olmalıdır.

Açar sözlər: xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili, lüğət, ikinci dil öyrənən, məzmun, strategiya

Lüğətin tədrisində və öyrənilməsində müxtəlif lüğət növlərini ayırmaq vacibdir, çünki müxtəlif lüğət növləri fərqli diqqət və emala ehtiyac duyur. Öyrənənlərin məqsəd və kurs məzmunundan asılı olaraq tədris və öyrənmədə bəzi lüğət növlərinə digərlərinə nisbətən daha çox üstünlük və diqqət verilir. Lüğət növlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Şifahi və yazılı lüğət
- Əsas və əsas olmayan lüğət

- Strukturlaşdırma lüğəti və prosessual lüğət
- Texniki, yarım texniki və ümumi lüğət
- Akademik lüğət

ESP müəllimlərinin texniki lüğət öyrətmək məsələsi mübahisəli bir mövzu olsa da, xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilinin tədrisində bir sıra halların mövcudluğu nəzərə alınmalıdır. Bu hallardan biri ixtisasa aid mətnləri oxuyarkən müzakirə olunan mövzu ilə bağlı olan çoxlu sayda naməlum texniki sözlərin tələbələrin diqqət mərkəzində olmasıdır. Bu halda ESP müəllimləri, tələbələrə hansı sözlərə diqqət edilməsinə qərar vermələrinə kömək etməlidirlər. İkincisi, xüsusi məqsədlər üçün ingilis dilinin tədrisində tapşırıqların həlli zamanı texniki lüğətlə müəyyən bir kontekstdən istifadə etmək effektivdir. Həm müəllim, həm də tələbələrin bu lüğətin həmin tapşırıqlar üçün məzmun daşıyıcısı rolunu oynadığını və əsil məzmun olmadığını başa düşmələri vacibdir". Bu, tələbələrə yalnız söz ehtiyatına deyil, materiala daha çox diqqət ayırmağa kömək edə bilər. Üçüncü hal ESP müəllimləri texniki sözlər kimi istifadə olunan ümumi sözləri başa düşməkdə çətinlik çəkdikdə tələbələrə kömək etmələridir. Məsələn, "wall" və "resistance" sözlərini götürək. Ümumi söz olan "wall" sözü biologiyada və "resistance" fizika sahəsində texniki söz kimi istifadə olunur. Dördüncüsü, texniki sözün tələbənin ana dilində olduğu kimi istifadə edilmədiyi təqdirdə müəllim öyrəniləcək lüğətə bəzi izahlar verməlidir. Beşincisi, ümumiyyətlə İngilis dilindəki terminlər ilə birinci dil öyrənənlər arasında tək-tək əlaqə mövcuddur, lakin bəzən tək-tək izahat olmadıqda müəllim tələbələrin termini tam olaraq başa düşdüklerini yoxlamalı və texniki lüğətlərin və ya mənbələrin istifadəsində onlara istiqamət verməlidir. Nəhayət, bəzi texniki sözlərin tələffüzü zamanı çətinliklər sözlərin yaxşı yadda qalmamasına səbəb ola bilər. ESP müəllimləri tələbələrə ümumi tələffüzü yaxşılaşdırmaqda, sözlərdəki hecalar haqqında biliyi artırmaqda və Beynəlxalq Fonetik Əlifba şəklində oxumaqda kömək etməlidir.

Tədris üçün uyğun lüğətin seçilməsi. Dil kursunun lüğət tərkib hissəsini hazırlayarkən müəllimlərin istinad edəcəyi əsas sözlərə sahib olması vacibdir və onlar müəyyən bir sözün diqqət yetirilməsi üçün kifayət qədər vacib olub-olmadığını qiymətləndirməlidirlər. Söz siyahısının lüğət öyrənmənin əsas mənbəyi kimi istifadəsi ingilis lüğətinin tədrisində və öyrənilməsində əlverişlidir. Erkən mərhələdə söz siyahıları. Əvvəlcədən tərtib edilmiş söz siyahıları tədris prosesində çox faydalıdır, çünki onlar milyonlarla sözlərdən ibarət olan müxtəlif mənbələr vasitəsilə hazırlanmışdır. Onlar ESP tələbələri üçün faydalı olan ümumi akademik sözlərdən ibarətdir. Söz siyahılarından istifadə etməyin faydaları ondan ibarətdir ki, onlar müəllimlərə yalnız diqqəti yönəltməyə və öyrətməyə dəyər olan sözləri seçməyə kömək etmir, həm də tələbələrə akademik və ya xüsusi məqsədlər üçün ehtiyac duyduqları akademik sözləri sisteməlik şəkildə öyrənməyə imkan verir.

Lüğətin tədrisi və öyrənilməsi. Söz öyrənmə vəzifəsinin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, müəllimin söz ehtiyatının bütün cəhətlərini və bir siyahıdan ibarət

bütün sözləri tələbələrə öyrətməsi əsassız bir gözləntidir. Bunun əvəzinə, tələbələrə fundamental lüğət səviyyəsini inkişaf etdirdikdən sonra müstəqil şəkildə lüğət ehtiyatını genişləndirməyə davam etməyə təşviq etmək daha münasib olardı. Lüğətin fərdi öyrənilməsi tələbəyə yalnız müstəqil öyrənmə imkanı vermir, eyni zamanda fərdi öyrənmənin ehtiyaclarına diqqəti ön plana çəkir. Söz lüğətinin fərdi şəkildə öyrənilməsi öyrənlər üçün faydalı ola biləcəyi üçün müəllimin tələbələri kontekstual, lüğət və yaddaş strategiyalarından ibarət olan fərdi lüğət öyrənmə strategiyalarını inkişaf etdirmələrinə həvəsləndirməyi tövsiyə olunur. Tələbələr müstəqil iş vaxtlarında bu strategiyaları inkişaf etdirməyə yönəldilə bilər. Aşağıda tətbiq edilə bilən bəzi lüğət öyrənmə və tədris strategiyaları haqqında məlumat verilir.

Kontekstual-təxmin etmə. Kontekstual-təxmin etmə strategiyası kontekstə uyğun olaraq sözün təxmini mənasını tapmaq deməkdir. Buna nail olmağın üç yolu var. Birincisi, tələbələr oxu prosesində qarşılaşdıqları naməlum sözlərin təxmini mənasını verən metodlardan ibarət strategiyaya sahib olmalıdırlar. İkincisi, bir mətnə təxmin ediləcək naməlum sözlərin nisbəti 10% -dən çox olmamalıdır. Nəhayət, tələbələrə kontekstdən öyrənilə bilən sözləri, nitq hissələrini müəyyənləşdirmək, söz birləşmələrindən (collocation) xəbərdar olmaq və sözün götürə biləcəyi müxtəlif formaları müəyyənləşdirmək və tətbiq etmək bacarıqları öyrədilməlidir.

Yaddaş strategiyası, əvvəlcədən öyrənilmiş bəzi biliklərlə sözlərin saxlanılmasını və alınmasını bir sözlə desək əlaqələndirilməsini əhatə edir. Vizualizasiya xüsusilə güclü yadda saxlama strategiyasından biridir.

Affikslərin (şəkilçilərin) öyrənilməsi. Tələbələrin xüsusi məqsədlər üçün ingilis dili lüğət biliklərini inkişaf etdirmək üçün başqa vacib strategiya affikslər haqqında əldə etdikləri bilikləridir. Tələbələr dil inkişafının müvafiq səviyyələrində olduqda, faydalı olan nisbətən kiçik qrup affikslər onlara təqdim oluna və öyrədilə bilər. Məsələn, aşağı orta səviyyədə (pre-intermediate) olan tələbələr, “-able, -er, un-, -tion” və s. kimi affikslərlə başlaya bilər. Tələbənin müstəqil olmasına kömək edən vacib bir məqam onun müstəqil öyrənmə tərzini bilməsidir. Bu vaxt müəllimlər tələbəyə müstəqil lüğət öyrənməsinə ən uyğun olan fərdi plan hazırlamağa kömək etməlidir. Müstəqil lüğət öyrənmə strategiyaları həm zəruri, həm də faydalıdır və tədrisə daxil edilməlidir. Bununla birlikdə, müəllimlər fərdi öyrənlərin naməlum lüğət əldə etmələrinin fərqli üsullarına sahib olduqlarını və ya hamısının ingilis dilində eyni səviyyədə olmadığını bilməlidir. Buna görə müəllimlərin bu amilləri nəzərə alaraq söz ehtiyatını tədris etməsi vacib məsələlərdən biridir. Açıq tədris müəllim təlimatı və ya sinif fəaliyyəti ilə həyata keçirilə bilər. Müəllim sinif fəaliyyətlərini hazırlayarkən (classroom activities) həm səriştəliliyə, həm də öyrənmə tərzlərinə diqqət yetirməlidir.

Söz lüğətinin tədrisi və öyrənilməsinin vacib məqamlarını müzakirə edərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ingilis dilini ümumi və ya xüsusi məqsədlər üçün

öyrənən tələbələrin məqsədlərinə çatmasına kömək etmək üçün ingilis lüğətinin bütün növləri arasında fərq qoymaları vacibdir. Bundan əlavə, müəllimlərə lüğətin ümumi məqsədlər və ya xüsusi məqsədlər üçün olub-olmadığını nəzərə alaraq tələbələrə öyrədiləcək lüğət növlərini diqqətlə seçmələri vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Bauer, L. and Nation, P. (1993) Word Families. International Journal of Lexicography, 6. 253-279.
 2. Carter, R. & McCarthy, M. (1988) Vocabulary and Language Teaching. London and New York: Longman Cowan, J.R. (1974) Lexical and Syntactic Research for the design of EFL reading materials. TESOL Quarterly, 8 389-400.
 3. Dudley-Evans, T. & St John, M. J. (1998) Developments in English for Specific Purposes. Cambridge:
 4. McCarthy, M. (1990) Vocabulary. Oxford: OUP Nation, P. (1990) Teaching and Learning Vocabulary. Boston: Heinle & Heinle.
 5. Nation, I. S. P. (2001) Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: CUP
 6. Nattinger, J. (1988) Some current trends in vocabulary teaching. In R. Carter and M. McCarthy (Eds) Vocabulary and Language Teaching. London: Longman
 7. Schmitt, N. & McCarthy, M. (1997) Vocabulary: Description, Acquisition, and Pedagogy. Cambridge: CUP
- Stevens, P. (1973) 'Technical, technological, and scientific English', ELT Journal 27, 223-224

G.B.Ahmadova

THE ROLE OF VOCABULARY IN TEACHING AND LEARNING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES (ESP)

Summary

The mastery of English language vocabulary is vital for both ESL and EFL learners along with those who are aiming to learn English for Specific Purposes (ESP).

This paper introduces varying types and categorizations of vocabulary as means to raise awareness of the role of vocabulary in ESP teaching. It then explores which types of vocabulary should be taught and how an ESP teacher can facilitate the learning process. Most second language learners are aware that the acquisition of vocabulary is a fundamental and important component in the course of their learning. A good mastery of vocabulary is essential for ESL/EFL learners, especially for those who are advanced learners of English for specific purposes.

In order to overcome the challenges of specialized usage of vocabulary, learners need to be taught and/or learn about the different types of vocabulary, its

usage, and specific strategies that will help them acquire vocabulary. Simultaneously, teachers also need to be aware of the kinds of vocabulary words, which words are worth focusing on. ESP teachers may not need to pay extensive attention to technical vocabulary that is too particular to a certain discipline or field. Moreover, working with high frequency words can be beneficial for both general purpose English and specific goal-oriented English courses. Encouraging and providing learners with the strategies and support to be independent in acquiring a second language should be the goal of not only individual teachers but collectively and ultimately the objective of the institution.

Keywords: English for specific purposes, vocabulary, second language learner, content, strategy

Г.Б.Ахмедова

**РОЛЬ СЛОВАРЯ В ПРЕПОДАВАНИИ И ИЗУЧЕНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ
ОСОБЫХ ЦЕЛЕЙ (ESP)**

Резюме

Владение словарным запасом английского языка жизненно важно как для изучающих английский, так и для учащихся EFL, а также тех, кто стремится изучать английский язык для особых целей (ESP).

В этой статье представлены различные типы и классификации словарного запаса как средства повышения осведомленности о роли словарного запаса в преподавании ESP. Затем исследуется, какие типы словарного запаса следует преподавать и как преподаватель ESP может облегчить процесс обучения. Большинство изучающих второй язык знают, что приобретение словарного запаса является фундаментальным и важным компонентом в процессе обучения. Хорошее владение словарным запасом необходимо для учащихся, изучающих ESL/EFL, особенно для тех, кто является продвинутым изучающим английский для определенных целей.

Чтобы преодолеть проблемы специализированного использования словарного запаса, учащихся необходимо обучать и / или изучать различные типы словарного запаса, его использование и конкретные стратегии, которые помогут им приобрести словарный запас. Одновременно преподаватели также должны знать слова, на которых стоит сосредоточиться. Преподавателям ESP может не потребоваться уделять большое внимание техническому словарному запасу, который слишком специфичен для определенной дисциплины или области. Кроме того, работа с высокочастотными словами может быть полезна как для общего английского, так и для целевых курсов английского языка. Поощрение и предоставление учащимся стратегий и поддержки независимости

в освоении второго языка должны быть целью не только отдельных учителей, но и коллектива и, в конечном счете, целью учреждения.

Ключевые слова: английский для специальных целей, словарный запас, изучающий второй язык, контент, стратегия

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.07.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.05.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYSEL İLQAR QIZI MƏMMƏDBƏYLİ
Azərbaycan Dillər Universitetinin
Rəşid Behbudov, 134,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mamedbeilifa@mail.ru

MƏTN NƏZƏRİYYƏSİNİN FORMALAŞMASI TARİXİ

Mətn nəzəriyyəsinin meydana çıxmasında ritorika və filologiya elmlərinin müstəsna rolu vardır. Mətn haqqında linqvistik nəzəriyyənin meydana gəlməsi XX əsrin 50-60-cı illərindən başlasa da, onun tarixi Qədim Yunan məktəblərinə gedib çıxır. O vaxtdan bəri mətn haqqında müxtəlif münasibətlərlə deyilən fikirlər XX əsrdə mətn nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Bu müddətdə həmin nəzəriyyənin formalaşdırıcı və təşkilədiçi funksiyasını ritorika və filoloji elmlər təşkil etmişdir. Ritorika həm nəzəri, həm də praktik elmdir; onun əsas vəzifəsi insanlara gözəl nitq aşılamaq, nitqin kommunikativ funksiyasını çox uğurlu şəkildə yerinə yetirməsinin nəzəri əsaslarını formalaşdırmaqdır. Qədim Yunan filosofları bu məqsədə nail olmaqdan ötrü Aristotelin qeyd etdiyi son məqsəd, nəticə nəzərə alınmaqla ritorikanın əsaslarını işləyib hazırlayırdılar. Təqribən bizim eradan əvvəl birinci minillikdən başlayaraq bizim eramın XVIII-XIX əsrlərinə qədərki tədqiqatlarda mətn ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu dövrlərdə ritorika janr məsələləri, sözlə məşğul olsa da, yeri gəldikcə mətni şəraitdən-situasiyadan bəhs etsə də, mətnin nəzəri məsələləri ilə məşğul olmurdular (6).

Filoloji elmlər həmin dövrdə yazılı mətnlər üzrə iş aparırdı; həmin mətnlərin filoloji təhlili verilirdi. Əgər Qədim Yunan filosofları mətnə ritorik yanaşanda situasiya - mühiti öyrənirdilərsə, filoloqlar isə mətnin (yəni mətnin) mövcud olduğu şəraiti öyrənirdilər. Deməli, ritoriklərlə filoloqlar mətnə yanaşma nöqteyi-nəzərindən fərqlənirdilər. Əgər demək mümkündürsə, Qədim Yunan filosofları mətni ayrı-ayrı metodologiyalarla öyrənirdilər. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri ritorikanın tənəzzülü mətn nəzəriyyəsinin formalaşmasını ləngitdi; bu vaxt mətn ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilmədi. Sonradan ritorikanın filoloji elmə çevrilməsi nəticəsində mətnə yanaşma konsepsiyaları formalaşmağa başladı. Həmin yanaşmalardan biri mətnə sintaktik yanaşmadan ibarət idi. Həmin yanaşmaya görə, cümlədən böyük vahidlər ünsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır və buna görə də diqqəti həmin məqama yönəltdilər. Məsələn Rus dilçiliyində M.V.Lomonosovdan başlayaraq "period"lardan danışılırdı. Həmin məsələ Antik Yunan filologiyasında da məlum idi. Onlar period deyəndə abzası və mürəkkəb bütövü nəzərdə tuturdular. XIX əsrdə Azərbaycan dilçiliyində M.Kazımbəyin "qrammatikası"nda da mətn haqqında ümumi fikrin olduğunu görürük. XX əsrdə müəyyənləşdirildi ki, bədii ədəbiyyatı və üslubiyyatı bilmədən dili təsvir etmək, mümkün deyil. Rus dilçiliyində

V.V.Vinoqradovun bədii mətnlərə müraciət etməsi mətn nəzəriyyəsinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. O, dilçilikdə linqvopoetik və üslubi tədqiqatların metodologiyasını hazırlamışdır. Xüsusilə üslubi tədqiqatlar mətn nəzəriyyəsinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Çünki üslubi faktların təhlili cümlə hüdudundan kənara çıxır – mikromətnə ehtiva edir. Belə olan halda cümlələrin yaratdığı birlik, bütöv tədqiqata cəlb olunurdu. Nəticə isə üslubi faktın aid olduğu situasiya ilə birgə tədqiq olunması zərurətini meydana çıxarırdı. XX əsrdə Rus dilçiliyində L.V.Şerba bu mülahizələri ümumiləşdirərək dil hadisələrinin üç aspektini müəyyənləşdirir və mətnlərin tədqiqinin vacibliyi ideyasını irəli sürür. Onun fikrincə, mətn danışılan və dərk olunan şəraitdir və anlamadan kənarda dil materialları ölüdür; mətn situasiyadan kənarda mövcud ola bilməz. Dilçilikdə mətndəki cümlələr arasındakı əlaqə, daha doğrusu, mətn daxilində bitən cümlə ilə başlayan cümlə arasındakı əlaqə yeni tədqiqat obyektinə kimi meydana gəlir. Getdikcə bu sahədəki tədqiqatların çoxalması mətnin sintaktik səviyyə vahidi kimi səciyyələndirilməsi ilə nəticələndi. 60-70-ci illərdə Sovet dilçiliyində mətnin hansı dil səviyyəsinə aidiyyəti məsələsi ortaya çıxır. Mətn nəzəriyyəsinin inkişafında semiotika və germeniftikanın da xidmətləri vardır. Q.Q.Şept tərəfindən kommunikasiya modelləri işlənilmişdir. M.M.Baxtin, E.Benvenist, R.Bart tərəfindən mətnin semiotik tərəfi öyrənilir. Bununla da mətni öyrənməyin tədqiqat sahəsi genişlənir. XX əsrdə informatikanın inkişafı mətnin öyrənilməsinə sürətləndirdi. R.Yakobsonun kommunikasiya nəzəriyyəsi mətn dilçiliyində bir sıra məqamlara aydınlıq gətirdi. XX əsrin 60-70-ci illərində mətn haqqında nəzəriyyə yüksəliş dövrünə qədəm qoyur; mətn cümlələrin birliyi, bütöv kimi qəbul edilir, onun ierarxik səciyyəsi tədqiq olunmağa başlayır, ümumiyyətlə, onun mahiyyəti araşdırılır. Sonra isə mətnin strukturu, onun əsas vahidləri tədqiqata cəlb olunur; mətnin koheziyası və koherentliyi üzrə yeni-yeni tədqiqat əsərləri meydana gəlir. Mətn şifahi danışiq, monoloji və dialoji baxımdan, publisistik və s. nöqtəyi-nəzərdən araşdırılır.

Müasir dövrdə mətnin tədqiqinin linqvistik aspektləri aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

1. Mətnin sistem kimi tədqiqi;
2. Mətnin struktur vahidlərinin öyrənilməsi;
3. Mətnin tipoloji aspektdə tədqiqi;
4. Mətnin xüsusi kateqoriyalarının tədqiqi (3).

Bununla əlaqədar aparılan tədqiqatlar (M.Y.Blox, İ.R.Qalperin və s.) dilçilikdə mətn fenomeninin mahiyyətini açmaqda mühüm addım oldu; burada mətnin məzmun strukturu, onun modelləşdirilməsi və tipologiyası kimi mühüm problemlər öz əksini tapır. Mətnə digər yanaşma pragmatik yanaşmadır. Buraya C.Serl, D.Xayms, V.Q.Qak və s. dilçilər mətnin bu aspektini inkişaf etdirmişlər. Onların fikrincə, mətn kommunikativ vahiddir, o, kommunikasiya nəzəriyyəsində izah oluna bilər. Digər istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda (O.S.Axmanova, A.M.Peşkovskiy, Q.Y.Solqanik,

L.Q.Fridman və s.) mətnin strukturu öyrənilir. Üçüncü istiqamətdə isə mətnin tipologiyası öyrənilmişdir (C.Misrik, E.Verlix, K.Çimmerman, R.Xarveqa və s.).

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlər və onlardan alınan nəticələr bundan ibarətdir ki, mətn çoxtərəflidir, işarəvi xarakter daşıyır, kommunikativ istiqamətlidir və müvafiq sistemə malikdir. Müasir dövrdə mətn nəzəriyyəsi əhatə dairəsinə görə daha da genişlənməmişdir; mikro və makromətnləri əhatə edir. Onların hər birisi ayrıca tədqiqat sahəsidir və onlar arasında nə qədər prinsipial oxşarlıq olsa da, özünəməxsus fərqlərə malikdir. Çünki makromətn mikromətnlərdən təşkil olunur, onların yeni ierarxik sistemini formalaşdırır. Burada qarşıya çıxan çətinlik mətnlərin müxtəlifliyi, onların qrammatik təşkili ilə bağlıdır. Həmin kontekstdə çətinlik daha çox onunla bağlıdır ki, bəzən cümlələr arasında əlaqə qrammatik vahidlərlə deyil, fikri formada verilir. Digər bir problem mətnin təşkilinin struktur-semantik, kommunikativ-fikri təşkili ilə bağlıdır. Əgər mətn dilçiliyinin inkişafının birinci dövründə tədqiqatlar mətni bağlılıq kontekstindən kənara çıxmırdısa, müasir dövrdə mətn dilçiliyi tədqiqatları daha da genişlənərək onun janr və üslubi xüsusiyyətlərini də əhatə edir. Daha doğrusu, mətn dilçiliyi genişlənərək funksional dilçiliyin problemlərini əhatə edir. Ümumiyyətlə, mətn cümlələrin fikri birliyindən ibarətdir; bir cümlədə verilən fikir sonrakında davam olunur. Belə bir ierarxik əlaqə mətni həm struktur, həm də semantik baxımdan formalaşmasını şərtləndirir (5, s. 47). Bu dövrdə “mətn nədir?” sualı aparılmış elmi tədqiqatları yekunlaşdırmaq zərurətini meydana gətirdi. İ.R.Qalperin yazırdı ki, mətn bitkinliyə malik nitq yaradıcılığı prosesidir (1, s. 9). Beləliklə, mətnin semantik, sintaktik, pragmatik və kommunikativ aspektləri vardır. Qeyd olunan aspektlərin hamısı bir-biri ilə sıx bağlıdır. İstənilən mətn hansısa məqsədə istiqamətlənib, onun formalaşmasında iştirak edən bütün dil resursları həmin məqsəd əsasında birləşir. Digər tərəfdən, mətnin janrları da yazılı və şifahi formada təşkil olunmasından asılı olmayaraq, real situasiya ilə bağlanır. Onun pragmatik-psixoloji tərəfləri vardır. Çünki mətnin törəməsi və onun qavranılması prosesi bu əsas üzərində təməl tapır. Qarşı tərəfin nitqi anlaması sensor səviyyədən başlayaraq mətnin anlanılmasına qədərki prosesi əhatə etməklə nitqin törəməsinin əksi (dekodlaşması) və ya sonrakı prosesi olmaqla fərqli psixi fəaliyyəti bildirir. Bu prosesdə subyektin nitq təcrübəsi, fon biliyi, situasiya mühüm rol oynayır. Nitqin adekvat qavranılması o halda mümkün olur ki, mətnin əsas ideyası danışana və dinləyənə çox yaxındır, yalnız bu halda resipient mətni adekvat qavrayır (2). Digər məsələ də onunla bağlıdır ki, mətn müxtəlif resipientlər tərəfindən fərqli anlaşıla bilər. Adətən, buna bədii və elmi mətnləri aid edirlər. Bir mətnin resipientlər tərəfindən fərqli anlamlarının meydana gəlməsinin müxtəlif səbəbləri vardır. Hadisənin variativ qavrayışı subyektin motivasiyası, koqnitiv və emosional mühiti ilə bağlıdır. Həmin faktorlar mətnə resipientin reaksiyasını müəyyənləşdirir. Mətnin qavrayışı zamanı resipient dünya haqqındakı biliyindən istifadə edir, aldığı informasiyanı həmin biliklər nisbətində aqlı süzgəcindən keçirir. Resipientlərin bəziləri aldığı informasiyanı müəllifin şərh

çərçivəsində qəbul edir. İkinci qrup resipientlər isə həmin informasiyanı şəxsi düşüncəsi və biliyi əsasında təhlil edir; belə olan halda resipient mətni özünükləşdirir.

Mətn nəzəriyyəsinin inkişafında İ.R.Qalpernin böyük xidmətləri vardır. Onun mətn sahəsindəki tədqiqatları aşağıdakı aspektləri əhatə edir:

1. Mətnin məzmun və struktur quruluşu; praqmatika və sintaqmatika;
2. Mətnlərin tipləri;
3. Mətnin törəməsi, qurulması və anlanılması;
4. Mətn mədəniyyətin bir komponenti kimi, mədəniyyətlərarası kommunikasiya vasitəsi kimi;
5. Mətn psixolinqvistik fenomen kimi.

Yuxarıda qeyd olunan istiqamətlər içərisində mətnin kommunikativ, informativ və koqnitiv aspekt daha prioritet məsələdir. Əslində qeyd olunan istiqamətlər kommunikativ və koqnitiv yanaşmaları əhatə edir; koqnitiv yanaşma danışanın biliyinin verilməsi və qavrayanın həmin materialı dekodlaşdırması mexanizmi, kommunikativ yanaşma isə mətni kommunikativ aktın nüvəsi kimi qəbul edir.

Göründüyü kimi, İ.R.Qalperin mətn dilçiliyinin mühüm problemlərinə aydınlıq gətirmişdir.

Mətn nəzəriyyəsinin inkişafında Avropadakı dilçilik məktəblərinin xidməti böyükdür və onları belə ümumiləşdirmək olar: «Большую роль в развитии теории текста сыграли концепции и теории европейских лингвистов, представителей Пражского лингвистического кружка (К.Гаузенблад, П.Сгалл, Х.Изенберг), французской лингвистической школы (Ш.Балли, Э.Бенвенист, Р.Барт, Ю.Кристева, П.Серио, М.Пешё), немецкой лингвистической школы (Э.Косериу, Х.Вайнрих, П.Хартман, И.Беллерт, Р.Харвег, В.Дресслер), российских лингвистических школ и направлений (В.В.Виноградов, Л.В.Щерба, И.И.Мещанинов, В.М.Жирмунский, М.М.Бахтин, С.Д.Кацнельсон, Ю.М.Лотман, О.И.Москальская, И.Р.Гальперин, М.Н.Кожина, В.В.Одинцов, Г.Я.Солганик, З.Я.Тураева, Т.М.Николаева, Л.А.Новиков, Т.М.Дридзе, Н.Д.Зарубина, В.Я.Шабес, Г.И.Богин, А.А.Залевская) (“Mətn nəzəriyyəsinin inkişafında Avropa dilçilərinin, Praqa Dilçilik Dairəsi (K.Qauzenblad, P.Sqall, X.İzenberg), Fransız Dilçilik Məktəbi (Ş.Balli, E.Benvenist, R.Bart, Y.Kristeva, P.Serio, M.Peşyo), Alman Dilçilik Məktəbi (E.Koseriu, X.Vaynrix, P.Xartman, İ.Bellert, R.Xarveq, V.Dressler), Rus dilçilik məktəbləri və istiqamətlərinin (V.V.Vinoqradov, L.V.Şerba, İ.İ.Meşaninov, V.M.Jirmunskiy, M.M.Baxtin, S.D.Katsnelson, Y.M.Lotman, O.İ.Moskalskaya, İ.R.Qalperin, M.N.Kojina, V.V.Odintsov, Q.Y.Solqanik, Z.Y.Turayeva, T.M.Nikolayeva, L.A.Novikov, T.M.Dridze, N.D.Zarubina, V.Y.Şabes, G.İ.Boqin, A.A.Zalevskaya) anlayışları və nəzəriyyələri böyük rol oynamışdır” (11).

Mətnin öyrənilməsinin əsas məsələlərindən biri də onun klassifikasiyası problemdir. Bu problem tam işlənilməmişdir, çünki mətn çoxaspektli və mürəkkəb

fenomendir. Bu səbəbdən də ona tətbiq olunan kriteriyalar bəzən özünü doğrultmur. N.S.Valqina belə hesab edir ki, mətnin tipologiyasını apararkən onun ən əsas məsələlərini – informativlik, funksionallıq, struktur-semiotik və kommunikativ tərəflərini nəzərə almaq lazımdır (7). Bu nöqteyi-nəzər bir çox tanınmış dilçilər tərəfindən də qəbul edilir. Funksional-üslubi baxımdan mətnlər bədii və qeyri-bədii deyə iki yerə bölünür; formasına görə isə şifahi və yazılı deyə iki yerə bölünür. Mətnin funksional üslubi tipologiyasına görə danışq və kitab mətnləri, bədii, işgüzar rəsmi, publisistik və elmi üslubları vardır.

Onu E.Verlix **mətni strukturuna** görə təsnif edərkən onun beş tipini müəyyənləşdirir.

1. Diskriptiv (təsviri);
2. Narrativ;
3. Eksplantor;
4. Arqumentativ;
5. İnstruktiv (7).

Mətnlərin tematik təsnifinə gələndə isə qeyd etməliyik ki, onun tarixi çox qədimdir; hələ Yunan filosofları bu məsələ ilə bağlı özlərinin dixotomiyasını irəli sürmüşlər. Bu onların “Porfiriya ağacı” nəzəriyyəsində öz əksini tapmışdır. Mətnlərin təqdim olunan informasiyanın səciyyəsinə görə təsnifi verbal, ikonik və təsviri ola bilər. Model tiplərinə görə mətnlər müxtəlif olur. Onların modelləri cümlə modellərindən fərqlənir. Dilçilikdə belə bir fikir var ki, mətn konkret modelə malik deyil. E.Benvenist qeyd edir ki, mətnlərin hansısa abstrakt modeli vardır. O, belə bir konsepsiya irəli sürür ki, mətn o vaxt dil vahidi ola bilər ki, o, element kimi digər böyük vahidin tərkibinə daxil olsun, bundan əlavə, modelləşə bilsin, hansısa abstrakt modelinə görə digərlərindən fərqlənsin, cümlə modelləri kimi saysız-hesabsız törəmələr versin. Bu xüsusda o yazır: «Начнем с возможности моделирования текста. Представьте себе невероятное: составлена модель «Воскресения» или «Американской трагедии». Что может она породить, кроме «Воскресения» и «Американской трагедии»? Ничего. Потому что каждый художественный текст уникален, как и каждое произведение искусства. Однако делать вывод о принципиальной невозможности создания модели текста не следует, ибо понятие текста не сводится к тексту художественному. Есть такие типы текстов, которые поддаются моделированию. Многочисленные примеры моделируемых текстов дают официально-деловой и научный стили: заявление, рапорт, рецензия пишутся по определенному шаблону» (“Mətni modelləşdirmə imkanlarından başlayaq. İnanılmaz bir şeyi təsəvvür edin: “Dirilmə” və ya “Amerika faciəsi”nin modeli tərtib edilmişdir. “Dirilmə” və “Amerika faciəsi”ndən başqa nə ortaya çıxma bilər? Heç nə. Çünki hər ədəbi mətn hər sənət əsəri kimi bənzərsizdir. Lakin mətn modelini yaratmağın əsas mümkünsüzlüyü ilə bağlı nəticə çıxarmaq lazım deyil, çünki mətn anlayışı bədii mətnlə məhdudlaşmır. Modelləşdirilə bilən mətn növləri var. Modelləşdirilmiş mətnlərin çoxsaylı nümunələri rəsmi işgüzar və

elmi üslublarda verilir: bəyanat, hesabat, rəy müəyyən şablona uyğun olaraq yazılır”) (12). XX əsrin 70-ci illərində S.İ.Qandın bütün mətnləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. **жесткие** – в которых клишированы и форма, и содержание. Сюда относятся, например, патенты, заявления, ряд юридических документов, аннотации статей и некоторые другие (**sərt** – həm forma, həm də məzmun vurulan. Bura, məsələn, patentlər, bəyanatlar, bir sıra hüquqi sənədlər, məqalələrin annotasiyaları və digərləri daxildir);

2. **узловые** – в которых регламентирован характер компонентов композиционной схемы, отчасти их последовательность. Это такие научные тексты, как диссертации, рецензии; газетные тексты – комментарий, спортивный репортаж (**adi** – kompozisiya sxeminin komponentlərinin xarakteri, qismən onların ardıcılığı tənzimlənən. Bunlar dissertasiyalar, rəylər kimi elmi mətnlərdir; qəzet mətnləri - şərh, idman reportajı);

3. **свободные**, т. е. не моделируемые: художественная литература, публицистика (**sərbəst**, yəni modelləşdirilməmiş: bədii ədəbiyyat, publisistika) (12).

Mətn tiplərindən biri olan təhkiyə mətni çox geniş yayılmışdır. O, ya birinci, ya da üçüncü şəxsin dilindən verilir. Morfoloji baxımdan feillər, adətən, feilin keçmiş zamanında, eləcə də digər formalar geniş şəkildə işlənir. Xüsusilə keçmiş zaman gözlənilməzlik ifadə edir. Feilin bitməmiş zamanı verildə isə hərəkətin davamlılığı ifadə olunur. Belə mətnlərdə təsvir və arqumentləşmə elementləri də işlənir.

Təsviri mətnlərdə isə predmetin, hadisənin təsviri fonda verilməsini əsas tutur. Bu vaxt həmcins üzvlərdən təsvir vasitəsi kimi lazımi qədər istifadə olunur. Həmin mətnlərdə hansısa hadisə və predmetlər barədə gələcəkdə baş verəcək hadisələrə diqqəti yönəldir.

Mühakiməli mətn tezis, sübut və nəticə ilə səciyyəvidir, onun məntiqi strukturu vardır. İnsan fikirlərini bu dillə tam əsaslandırır; mətnin inandırıcılığı da bundan çox asılıdır. Əslində belə mətnlər əqli nəticə əsasında qurulur; onların məntiqi cəhətdən spesifik xüsusiyyəti ondadır ki, mətnə nəyisə təsdiq edən ifadə olunan propozisiyanı təsdiq edir; habelə həmin subyekt geniş informasiyaya, danışılan hadisəyə dəyər vermək səviyyəsinə müvafiq səviyyədə olmalıdır. Əgər belə olmasa, informasiya qəbul edilərkən yanlışlıqlara yol verilə bilər və səhv əqli nəticələr çıxarılır. Praktikadan məlumdur ki, belə hallar bəzən baş verə bilər. Mühakimənin müvafiq strukturu vardır. Buraya nitq situasiyası, mətnin struktur-quruluş sxemi, həmin situasiyaya görə dil vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi daxildir. Qeyd olunan komponentlər məntiqi-lingvistik xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir. Mühakiməli mətn digər mətn növləri kimi, özünəməxsus modelə malikdir.

Mətnin tipologiyası ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər vardır. Bu problem alman dilçiliyində geniş tədqiq olunsada, məsələni hələ də tam həll olunmuş hesab etmək olmaz (8). Onlar mətnin tipologiyasını verərkən funksional, funksional-üslubi kriteriyadan çıxış edirlər. Alman dilçilərindən V.Xayneman,

D.Fater, D.Fiveqer, K.Brinker və s. bu məsələ ilə bağlı dəyərli tədqiqatlar aparmışlar. Mətnin tipologiyası barədə V.Xayneman və D.Fiveqer modelini nəzərdən keçirək: Həmin model beş mərhələni əhatə edir:

1. Funksiyanın tipi. Müəlliflər bu kontekstdə funksiyanın üç elementini görürlər. Buraya özünüifadə, əlaqə və məlumatlandırma daxil edilir. Onlar buraya estetik təsiri də əlavə edirlər;

2. Situasiyanın tipi. Onlar buraya interaktiv çərçivə tiplərini aid edirlər. Tərəfdaşların sayı, onların sosial rolu və əhatə olunan situasiya bu faktora daxildir;

3. Kommunikativ fəaliyyətin tipləri. Narrativ, diskreptor və arqumentativ həmin tiplərə aiddir;

4. Mətnin strukturlaşması tipləri. Məsələn, mətnin məzmun hissəsi, onun formal olaraq hissələrə bölünməsi, başlıq və s.;

5. Onun qurulmasının prototipik nümunəsi. Buraya kommunikativ normaları aid etmək olar (10, s. 171). K.Brinkerin tipologiyasında isə mətnin funksional tipləri əsas götürülür və aşağıdakı təsnifatı aparır:

1. İnformativ mətnlər;

2. Çağırış mətnləri (reklamlar, qanunlar, ərizələr və s.);

3. Hüquqi mətnlər;

4. Əlaqə mətnləri (təşəkkürnamə, məktub, təbriklər və s.);

5. Ərizə mətnlər (vəsiyyətnamə, şəxsiyyət vəsiqəsi) (9, s. 134). Brinker modelində mətnin daxili quruluşu da nəzərdə tutulur. O, buraya mətnin qurulması xüsusiyyətləri və üsulları, sintaktik parametrlər, mətnin həcmi, üslubu, stereotiplərin müəyyənləşdirilməsi, tema-rema münasibətləri, deytiklik kimi məsələləri də aid edir.

Mətnin tiplərini müəyyənləşdirmək üçün meydana çıxan müxtəlif yanaşmalar müasir dilçilikdə mətnin tipləri ilə janrları anlayışını bir-birinə çox yaxınlaşdırır. Lakin mətnin tipləri fərqli anlayışdır və onun aşağıdakı əlamətləri vardır:

1. Mətnin məzmunu və onun üslubi quruluşu;

2. Mətnin ekstra və intertekstual əlamətlərinin məcmusu; şifahi və yazılı mətn; monoloji və dialoji mətnlər;

3. Mətn daxili əlamətlər; mətnin qurulması qanunauyğunluqları;

4. Mətn xarici faktorlar (4).

Hər bir mətn üçün vahid parametrlər mövcuddur. Buraya müəyyən sosial sfera həddində əsas ictimai-sosial məqsədlər, ictimai mühitə uyğun ünsiyyət, müəyyən situasiya üçün ünsiyyət kanalı, situasiyaya uyğun əlamətlər və s. daxildir.

Ədəbiyyat

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981. с. 9.
2. Дридзе Т.М. Текст как иерархия коммуникативных программ (информативно-целевой подход) // Смысловое восприятие речевого сообщения. М., 1976.
3. Различные лингвистические подходы к изучению текста: vuzlit.ru/906800/razlichnye...podhody...teksta.
4. Ризель Э.Г. Теория и практика интерпретации текста. М., 1974.
5. Санина Л.Д. Работа над связностью текста // НШ. 1986. №10. с. 47.
6. Становление и развитие теории текста в лингвистике: psyera.ru/stanovlenie-i-razvitie-teorii-teksta-v...
7. Типологии текстов: studepedia.org
8. Чаплина С.С. Понятие «тип текста» принципы дефинирования и проблемы классификации: cyberleninka.ru/Gpnti/n/ponyatie-tip-teksta...
9. Brinker K. Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden: 5. Auflage. Berlin, 2000. 134.
10. Heinemann W. / Viehweger D. Textlinguistik: Eine Einführung. Tübingen: Niemeyer, 1991. 171.
11. <http://kursak.net/ponimanie-teksta-v-sovremennoj-lingvistike/>
12. studepedia.org/index.php?vol=2&post=54922

Xülasə

Ritorika həm nəzəri, həm də praktik elmdir; onun əsas vəzifəsi insanlara gözəl nitq aşılamaq, nitqin kommunikativ funksiyasını çox uğurlu şəkildə yerinə yetirməsinin nəzəri əsaslarını formalaşdırmaqdır.

Filoloji elmlər həmin dövrdə yazılı mətnlər üzrə iş aparırdı; həmin mətnlərin filoloji təhlili verilirdi. Əgər Qədim Yunan filosofları mətnə ritorik yanaşanda situasiya - mühiti öyrənirdilərsə, filoloqlar isə mətnin mövcud olduğu şəraiti öyrənirdilər. Deməli, ritoriklərlə filoloqlar mətnə yanaşma nöqteyi-nəzərindən fərqlənirdilər. Əgər demək mümkündürsə, Qədim Yunan filosofları mətni ayrı-ayrı metodologiyalarla öyrənirdilər.

Mətnin öyrənilməsinin əsas məsələlərindən biri də onun klassifikasiyası problemidir. Bu problem tam işlənilməmişdir, çünki mətn çoxaspektli və mürəkkəb fenomendir. Bu səbəbdən də ona tətbiq olunan kriteriyalar bəzən özünü doğrultmur.

Funksional-üslubi baxımdan mətnlər bədii və qeyri-bədii deyə iki yerə bölünür; formasına görə isə şifahi və yazılı deyə iki yerə bölünür. Mətnin funksional üslubi tipologiyasına görə danışq və kitab mətnləri, bədii, işgüzar rəsmi, publisistik və elmi üslubları vardır.

Məqalə nəzəri dilçilikdə mətn nəzəriyyəsinin formalaşması tarixinə həsr olunub. Qədim Yunan dilçiliyindən üzü bəri ritorika və filoloji elmlərdə mətnlə bağlı bəzi fikirlər, mətn dilçiliyinin formalaşması mərhələləri, hər dövrün özünəməxsus cəhətləri, ritorika elminin filoloji elmlər sırasına daxil olmasından sonra mətn dilçiliyinin inkişafı məsələləri, habelə mətnin tipologiyası, Alman dilçiliyində bu barədəki bəzi tədqiqatların təhlili məqalədə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Nəticə kimi qeyd olunur ki, mətn nəzəriyyəsi dilçiliyin yeni sahəsi kimi XX əsrin ikinci yarısından etibarən inkişaf edib formalaşmış və XXI əsrdə daha da onun incəlikləri öyrənilməyə başlanılmışdır.

Açar sözlər: mətn, inkişaf, nəzəriyyə, tipologiya, lingvистika, ritorika

Айсель Илгар гызы Мамедбейли

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ТЕОРИИ ТЕКСТА

Резюме

Риторика - это как теоретическая, так и практическая наука; Его основная задача - дать людям хорошую речь, сформировать теоретические основы для успешной реализации коммуникативной функции речи.

Филологические науки в то время работали над письменными текстами; был проведен филологический анализ этих текстов. Древнегреческие философы изучали ситуационную среду в контексте риторики, а филологи изучали состояние текста. Таким образом, риторики и филологи отличались с точки зрения текста. Если можно сказать, древнегреческие философы изучали текст с различными методологиями. Одним из основных вопросов при изучении текста является проблема его классификации. Эта проблема не была полностью исследована, потому что текст является многогранным и сложным явлением. По этой причине критерии, применяемые к нему, иногда не оправдывают себя. С точки зрения функционального стиля тексты делятся на две части: художественную и научную литературу; по форме он разделен на две части, устную и письменную текст. По типологии функционального стиля текста, существуют устные и книжные тексты, художественные, официальные деловые, публицистические и научные стили.

Статья посвящена истории становления теории текста в теоретической лингвистике. В статье широко отражены некоторые представления о тексте в риторических и филологических науках начиная с древнегреческого языкознания, этапы становления текстовой лингвистики, особенности каждого периода, вопросы развития текстовой лингвистики после включения риторической науки в филологию, а также типология текста, анализ некоторых из этих исследований в немецкой лингвистике.

В результате теория текста развивалась как новая область лингвистики со второй половины двадцатого века, и ее детали начали изучаться в XXI веке.

Ключевые слова: текст, развитие, теория, типология, лингвистика, риторика

Aysel İlgar Mammadbeyli

THE HISTORY OF TEXT THEORY FORMATION

Summary

Rhetoric is both theoretical and practical science; its main task is to give people a good speech, to form the theoretical basis for the successful implementation of the communicative function of the speech.

Philological sciences at that time were working on written texts; there was a philological analysis of these texts. If ancient Greek philosophers studied the situational environment in the rhetorical approach to the text, the philosophers studied the condition of the text. Thus, rhetoricians and philologists differed from the point of view of the text. If possible, the ancient Greek philosophers studied the text with different methodologies. One of the main issues in the study of the text is its classification problem. This problem has not been fully explored, because the text is a multifaceted and complex phenomenon. For this reason, the criteria applied to it does not sometimes justify itself. From the functional style standpoint, the texts are divided into two parts as fiction and non-fiction; according to the form it is divided into two parts, oral and written. According to the typology of the functional style of the text, there are spoken and book texts, artistic, official business, publicistic and scientific styles.

The article is devoted to the history of text theory formation in theoretical linguistics. Some ideas about the text in rhetoric and philological sciences since Ancient Greek Linguistics, the stages of text linguistics formation, the peculiarities of each period, the development issues of textual linguistics after the inclusion of rhetoric science into philology, as well as text typology, the analysis of some studies in this regard in German linguistics are widely reflected in the article.

As a result, the text theory developed as a new field of linguistics from the second half of the 20th century, and its details have begun to be investigated in the 21st century.

Key words: text, development, theory, typology, linguistics, rhetoric

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 23.07.2020

Rəyçi: filol.f.d. Lalə Asif qızı Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LALƏ RZAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti (ADU)
www.adu.edu.az
Nərimanov rayonu, Təbriz küçəsi 81

ADLANDIRMA QRAMMATİK METAFORA KİMİ

Xülasə

Adlandırmalara sistemli-funksional baxış qrammatik metafora anlayışı ilə sıx bağlıdır: adlandırma semantik kateqoriyaların leksik-qrammatik reallaşmalarında "metaforikliyin" yaranmasının əsas mənbəyi kimi təqdim olunur. Məsələn, *film heyətinin gözəl çıxışı* (*the cast's brilliant acting*) kimi adlandırma strukturu *film heyəti gözəl çıxış etdi* (*the cast acted brilliantly*) cümləsinin metaforik qarşılaşmasıdır (Halliday & Matthiessen 1999: 229). Adlandırmalara sistemli-funksional yanaşma onların paradiqmatik xüsusiyyətlərini təyin etməkdə əhəmiyyətli rol oynayır: adlandırmanın metaforik şərhinin mühüm prinsiplərindən biri adlandırmanın mənasını tam şəkildə əhatə etməkdir, metaforik və uyğun reallaşmanın hər ikisinin müəyyənlişməsi və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. *Film heyətinin gözəl çıxışı* (*the cast's brilliant acting*) və *film heyəti gözəl çıxış etdi* (*the cast acted brilliantly*) paradiqmatik variantları arasında əlaqəni təsvir etmək üçün "yaxınlıq" (agnation) anlayışından istifadə olunur (Gleason 1965). Belə iddia edilir ki, hər bir metaforik struktur "uyğun realizasiyaya müvafiq yaxın formaya" malikdir (Ravelli 1988: 141).

Açar sözlər: qrammatik metafora, adlandırma, yaxınlıq

Bundan başqa, Həllideyin göstərdiyi kimi, "metaforik olan bir ifadə müəyyən qədər əlavə mənaya malikdir: bu həm metaforik, həm də uyğun deməkdir". (1994: 353). Məsələn, *alkoqol çatışmazlığı* (*alcohol impairment*) adlandırması Əşya (Thing) (metafora-*impairment*), həmçinin Prosesin (Process) (uyğun paradiqmatik variant-*impair*) mənasının reallaşmasıdır (Halliday 1994: 353).

Yaxınlığın adlandırmaların metaforik təhlilində necə dəqiqliklə istifadə olunması aşağıdakı tendensiyaları üzə çıxarır: ilk olaraq, adlandırmanın uyğun forması hesab ediləcək quruluşun, sintaqmatik desək, yaxşı ingilis quruluşunun tapılmasına daha çox əhəmiyyət verilir, məsələn:

1. *her sailing out of the room* \ *she sailed out of the room*
(Ravelli 1988: 134)
2. *the writing of business programs* \ *people can write business programs*
(Halliday 1994: 349)
3. *him preparing dinner* \ *he prepared dinner*

4. *the cast's brilliant acting\ the cast acted brilliantly*
(Halliday & Matthiessen 1999:229)

Bundan başqa, deverbial adlandırmanın (*long/length* kimi sifət keyfiyyətini itirmiş adlandırmalardan fərqli olaraq) uyğun yaxınlığı daha çox cümləyə xasdır: “nominal qruplar proses konfigurasiyalarının uyğun cümlələrlə alternativ formada metaforik reallaşması kimi xidmət göstərə bilər” (Matthiessen 1995: 678).

5. *the allocation of an extra packer\ they allocate an extra packer*
(Halliday 1994: 353)

6. *the government's decision\ the government decided*
(Halliday & Matthiessen 1999: 244)

Adlandırmalar, onların uyğun yaxınlığı və onlar arasındakı münasibətin aktual təhlilini aparmaq üçün sistemli-funksional dilçilik öz *funksional* idealarına əsaslanır. Xüsusilə də, ideoloji funksiyaların cümlədə necə fəaliyyət göstərməsinin müqayisəsi və onların metaforik ekvivalentləri maraqlı şəkildə qeyd olunur: adlandırma “ideoloji” metaforalar (“ideational” metaphors) kimi təsvir olunur. Onlara başqa sözlə desək, ilk olaraq təcrübi (experiential) və məntiqi (logical) xətt üzrə təcrübəni bərpa etmə mənbəyi kimi baxılmışdır: “Semantik proses cümlənin keçid quruluşunda proses (*Process*) kimi təqdim olunur; lakin qrammatik metafora vasitəsilə elə adlandırılır və təqdim oluna bilər ki, sanki o cümlə quruluşunun digər elementləri ilə birgə iştirakçı (*Participant*) və ya şərait (*circumstance*) olub (...)” (Matthiessen 1995: 356).

Bu məqalədə adlandırmanın sistemli-funksional, metaforik perspektivləri və adlandırmanın iki növünün təsvirinin təhlilinə baxılır: birinci növ “*gerund adlandırma*” (“*gerundive nominalization*”)(Lees 1960/1968:71) və (COBUILD Corpus-dan götürülmüş nümunələr) və aşağıdakı quruluşları əhatə edir:

7. You were to keep quiet about *his having been here*.

8. Vice President Quayle announces that *his being dropped from the ticket* is a closed issue, as though the decision is his to make.

(Həlidəyin fikrinə əsasən onlar hazır quruluş və ya Faktlar kimi təhlil olunacaq (1994: 264-269)).

Adlandırmanın tədqiq olunan ikinci növü feil kökünə *-er* şəkilçisinin əlavə olunmasıdır. “*Agentiv*” adlandırılan *-er* şəkilçisi agentiv adlar (bax: 9), həmçinin qeyri-agentiv adlandırmanın yaranmasına səbəb olur (bax: 10):

9. *baker, can opener, computer...*

10. *bestseller “a book or other item that sells well”*

reader “a coursebook consisting of a compilation of literature”

cooker “an apple for cooking”

Qrammatik metaforanın sistemli-funksional şərh, ədəbiyyatda da indiyə kimi təqdim olunduğu kimi, *-ing* və *-er* adlandırma sistemlərini uğurlu təsvir etmək üçün qeyri-adekvat hesab olunur. Bu fikri şərh edərkən güman etmək olar ki, bu onunla əlaqədardır ki, sistemli-funksionalizm adlandırmanın metafora kimi təhlilində öz

şanslarından, xüsusilə dildə paradigmatik və metafunksional xüsusiyyətlərindən tam istifadə etməmişdir. Daha ətraflı desək, adlandırmaların leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq məqsədilə “yaxınlıqdan” istifadə etmək əvəzinə, o, diqqətini daha çox qrammatik cəhətdən düzgün cümlə axtarmağa verir. Buna baxmayaraq, bəzi adlandırmalar yaxşı cümlə agnatı ilə güclə əlaqələndirə bilər. Daha ətraflı, gerund adlandırmanın təhlili göstərir ki, adlandırmanı yalnız bir uyğun agnata aid etmək kifayət deyil: daha dəqiq, beləsi müxtəlif adlandırma növlərini və hər növün sistematik seçimlərini təyin edə bilmir. Məsələn, hər iki adlandırma- *Tom's cleaning of the kitchen* və *Tom's cleaning the kitchen* “*Tom cleans the kitchen*” ilə agnat hesab oluna bilər. Onların semantik və sintaktik funksiyaları əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir ki, bu da adlandırmaların paradigmatik əlaqələrini daha ətraflı aşkar edə bilər. Bu onu sübut edəcək ki, hər bir adlandırma bir uyğun agnat deyil, agnat strukturlar, cümlə və s. şəbəkəsi kimi nəzərdən keçirilə biləcək. Hər bir adlandırma növünün arxasında sistem, şəbəkənin açılışı üçün əhəmiyyətli şərtidir: məhz agnat şəbəkə strukturudur ki, adlandırılan quruluşun semantikasını yaratmağa kömək edə, onun arxasında sistemi aşkar edə və enate (qohumluq əlaqəsi) quruluşu ilə əlaqələndirə bilər. Gerund adlandırma bu tələbə görə dəlillər verəcək. İkinci hissədə, diqqəti *-er* adlandırmasına və agnat şəbəkələrin təsviri üçün şəxslərarası kateqoriyaların əhəmiyyətini necə aydınlaşdırdığına cəlb edəcəyik. Nəhayət, sonuncu hissədə, metafora anlayışının adlandırma prosesinə uyğun olub-olmaması məsələsinə qısa şəkildə toxunmuşuq: isimləşmiş quruluş ilə isimləşməmiş qarşılığı arasında əlaqə oxşarlıqdan biridirmi, elədirsə, oxşarlıq nə qədərdir? Adlandırma müzakirələrinin daha çox müxtəlif kontekstlərdə təmsil olunması və mətn boyu cümlələrin nominal qruplar kimi izah olunması sübut olunacaq: adlandırma fonundakı motivlər cümlə və nominal quruluş arasında şəxslərarası oxşarlığı anlamaq üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir.

Yaxınlığın adlandırmaların təhlilində rolu nədən ibarətdir? Bizim fikrimizcə, adlandırma qeyri-ismi struktur elementlərin ismi elementlər kimi fəaliyyət göstərməsinə məcbur edən proses kimi təyin oluna bilər. Adlandırma məsələn, ya feildən isim yaradan “transkateqoriya” olunmuş bir şey (Matthiessen 1995: 101; məsələn, *die-death*), və ya bu ismi səviyyədə fəaliyyət göstərən təsriflənən və ya təsriflənməyən cümlədir, məsələn:

1. *I regret the role of mother isn't generally more highly regarded by everyone.*
(CB)
2. *Merely getting a piece of fabric evenly damp but not wet required endless care.* (CB)

Aqnasiya quruluşlar arasında qrammatik-semantik əlaqə kimi

Sistematik-funksional dilçilik ismi quruluşla onun qeyri-ismi alternativini arasında əlaqəni necə təsvir edir? Həlidey (1994) göstərir ki, *his death* və onun *he died* variantı kimi adlandırma sinonim olmadığı, onlar istər-istəməz mənaca

sistematik olaraq əlaqəli olur: onlar “eyni qeyri-linqvistik hadisələrin vəziyyətinin mümkün təqdimidir” (1994: 344). Və ya Ravelli göstərdiyi kimi onlar mənaca yaxındırlar, adlandırma özünə daxil olan struktur vahidlərin müəyyənləşməsi və şərhidir. Bu vahidlərin təyinin paradigmatik quruluşlara və ya onların aid olduğu aqnatlara lazımi şəkildə əsaslandığını göstərmək vacibdir: aqnasiya sonra vahidin sərhədlərini ayırmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, biz agnasiyadan istifadə edərək, *Tom's cleaning the kitchen* adlandırmasında *cleaning the kitchen* ifadəsini ƏSAS vahid kimi təyin edəcəyik, amma *Tom 's cleaning of the kitchen* ifadəsində mərkəzi vahid yalnız *cleaning*-dir. Bundan başqa, hər bir adlandırma növündə müvafiq vahidləri təyin etmək üçün aqnasiya onların mənasını şərh etməyə kömək edir: səthi şəkildə eyni olması faktına baxmayaraq, *Tom 's cleaning the kitchen* və *Tom 's cleaning of the kitchen* cümlələrində *Tom 's* və *cleaning* hissələrinin müxtəlif aqnasiya sistemlərinə aid olması və fərqli mənalara malik olması göstəriləcək. Aqnatların hər biri adlandırılanın xüsusi qrammatik-semantik xarakterini vurğulayır və bununla da, onlar adlandırmanı müəyyən edirlər. Bundan başqa, aqnasiya sistemi hər bir müəyyən adlandırmanın öz təbii mühitində olması üçün əhəmiyyətlidir: adlandırmaya metaforik yanaşmanı inkar edən aqnasiya aspekti odur ki, aqnasiya struktur cəhətdən eyni adlandırmaları, yəni enate əlaqələri müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Əlavə olaraq, *-er* adlandırma sistemi göstərir ki, adlandırmanın aqnasiya sisteminin təsviri yalnız ideoloji kateqoriyalarla məhdudlaşmış deyil, çoxfunksiyalı olmalıdır. Metaforik *-er* və onun uyğun aqnatları arasında oxşar və fərqli cəhətlər qeyd oluna biləcək ən bariz nümunə ola bilər: yalnız Mübtəda (Subject) və Təsriflənən (Finite) kimi şəxslərarası kateqoriyaları şəkilçi (Agent, Patient və s.) ilə verilmiş formada olarsa *-er* şəkilçisinin əhəmiyyəti üzə çıxar.

Sonda yekun olaraq belə bir qənaətə gəlirik ki, sistemli-funksional dilçiliyin adlandırma və onun qeyri-nominal forması arasında “aqnasiya” nümunəsi kimi əlaqəni düzgün xarakterizə etməsi göstərilə bilər: “aqnasiya” və “enation” anlayışlarına Qlesonun (1965) təyin etdiyi kimi baxmaq və Qlesonun adlandırmaların metaforik təyini fikri ilə müqayisə etmək daha məqsədəuyğundur. Sonra hər bir qeyri-verbal adlandırmanın bir uyğun ilə, çox ehtimal ki, cümlə aqnatı ilə əlaqəli olması fikrini sistemli-funksional baxımdan aydınlaşdırmaq: Həlidey (1994) və Həlidey və Matiessen (1999) baxışlarının təhlili aqnasiya yaratmaq üçün istifadə olunmaq şərti ilə tənqidi şəkildə yoxlanılır. Bunun ardınca aqnasiya sistemlərinin daha radikal paradigmatik mənası quruluş vahidlərinin müəyyən olunması və şərh üçün evristik vasitə kimi “ilkin olaraq eyni təcrübi məzmunu görə” təhlili üçün vacib olması təqdim olunmalıdır (1988; 134). Lakin eyni zamanda onların mənaları fərqli quruluş xüsusiyyətlərinin təsirinə görə fərqlənir: Həlidey və Matiessen (1999) metaforanı “qovşaq” kimi təsvir edir çünki “o öz leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən yaranan semantik xüsusiyyətləri təcəssüm etdirir” (1999: 283). Baxmayaraq ki, Matiessen (1995) və Həlidey və Matiessenin (1999) bəzi təhlillərinə

daxil edilsə də, adlandırma ilə əlaqədar isimləşmiş və isimləşməmiş variantlar arasında quruluş fərqləri, həmçinin, sistematikdir və ümumi mənada təsvir oluna bilər fikri ədəbiyyatda az göstərilmişdir. Məsələn, *he died/ his death* cütlüyündə mübtəda və Təsriflənən (Hərəkəti edən (Actor) və Proses (process)) əşya ifadə edən yiyəlik forması ilə verilmiş isimə çevrilmişdir.

Məna və quruluş baxımından adlandırmalarla sistematik əlaqəli olan qeyri-ismi quruluşların olması faktını əhatə etmək üçün sistemli-funksional dilçilik düzgün olaraq aqnasiya terminindən istifadə edir. Bu ilk dəfə Qleson (1965) tərəfindən “fərqli quruluşlu eyni əsas lüğət ehtiyatı” quruluşlarını təsvir etmək üçün təqdim olunmuşdur. Bunların “quruluşlarındakı əlaqə müntəzəm və sistematikdir, yəni bu ümumi qaydalar şərtilə göstərilə bilər” (1965: 202). MakQreqor (1997) “minimal və nisbi minimal cütlüklərdən” bəhs edir (1997: 11). Daha sonra Qleson göstərir ki, aqnat quruluşların “eyni qrammatik səviyyədə” olmasına ehtiyac yoxdur (1965: 211) və adlandırmaya nümunə verir: o göstərir ki, *the boy runs* cümləsi və onun isimləşmiş *boy's running* ekvivalenti aqnasiyaya nümunədir (1965: 212).

Yekun olaraq belə bir qənaətə gəlirik ki, adlandırmalar və onların qeyri-ismi alternativləri Qlesonun müəyyən etdiyi kimi aqnasiya şərtlərinə uyğun görünür (1965). Aqnasiyanın qrammatik metafora kontekstində sistemli-funksional olaraq fəal istifadəsi Qlesonun baxışları ilə bir çox hallarda rast gəlinəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Collins COBUILD Corpus: Birmingham.
2. Gleason, H.A. (1965) *Linguistics and English Grammar*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
3. Halliday, M.A.K. (1994) *An Introduction to Functional Grammar*. 2nd edition. London: Arnold
4. Halliday, M.A.K. & C.M.I.M. Matthiessen (1999) *Construing Experience Through Meaning. A language-based approach to cognition*. London: Cassell.
5. Ravelli, L.J. (1988) Grammatical metaphor: An initial analysis. In: E.H. Steiner & R.Veltman (eds.) *Pragmatics, Discourse and Text. Some Systemically-inspired Approaches*. London: Pinter Publishers. 133-147.

LALA RZAYEVA

NOMINALIZATION AS GRAMMATICAL METAPHOR

SUMMARY

The systemic-functional perspective on nominalizations is closely tied up with the concept of grammatical metaphor: nominalization is presented as a major resource for the creation of “metaphorical” rather than “typical” or “congruent” lexicogrammatical realizations of semantic categories. A nominalized structure like *the cast's brilliant acting*, for instance, is thus viewed as the metaphorical counterpart of the clause *the cast acted brilliantly* (Halliday & Matthiessen 1999: 229). Most noteworthy about the systemic-functional approach to nominalizations, and in line with its *systemic* concern, is the central role that it assigns to a nominalization's *paradigmatic* features: one of the most important tenets of the metaphorical interpretation of nominalizations is that, to fully grasp the meaning of a nominalization, the identification and analysis of both the metaphorical and the congruent realization are essential. To describe the relationship between paradigmatic variants like *the cast's brilliant acting* and *the cast acted brilliantly*, the concept of 'agnation' (Gleason 1965) is used: it is claimed that every metaphorical structure has "an agnate form corresponding to its congruent realization" (Ravelli 1988: 141).

Key words: grammatical metaphor, nominalization, agnation

ЛАЛА РЗАЕВА

НОМИНАЛИЗАЦИЯ КАК ГРАММАТИЧЕСКАЯ МЕТАФОРА

РЕЗЮМЕ

Системно-функциональный взгляд на номинализации тесно связан с понятием грамматической метафоры: номинализация представляется в качестве основного ресурса для создания «метафорических», а не «типичных» или «конгруэнтных» лексикограмматических реализаций семантических категорий. Таким образом, номинализованная структура, подобная *the cast's brilliant acting* рассматривается как метафорический аналог предложения *the cast acted brilliantly* (Halliday & Matthiessen 1999: Наиболее примечательным в системно-функциональном подходе к номинализации и в соответствии с его системной заботой является центральная роль, которую он отводит парадигматическим особенностям номинализации: один из наиболее важных принципов метафорической интерпретации номинализации заключается в том, чтобы полностью понять значение номинализации, идентификации и анализа как метафорической, так и конгруэнтной реализации имеют важное значение.

Чтобы описать взаимосвязь между парадигматическими вариантами, такими как *the cast's brilliant acting* и *the cast acted brilliantly*, используется понятие «агнация» (Gleason 1965): утверждается, что каждая метафорическая структура имеет «агнатную форму, соответствующую ее конгруэнтной реализации» (Равелли 1988: 141).

Ключевые слова: грамматическая метафора, номинализация, агнация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 27.07.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. Leyla Mirhəsən qızı Cəfərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYTAN AGHALAROVA

University...Azerbaijan State Pedagogical University

Üzeyir Hacıbəyli, 68, Bakı, Səbail

heziveva_ayten@yahoo.com

PROBLEMS OF TRANSLATING IDIOMS

Keywords : idiom, translation, figurative meaning, target language, source language etc.

Açar sözlər : idiom, tərcümə, məcazi məna, hədəf dil, məxəz dil və s.

Ключевые слова : идиома, перевод, переносное значение, целевой язык, язык оригинала и т.д.

Every language has phrases that can't be understood literally. Even if the meanings of all the words are known in such a phrase and the grammar is understood completely, the total meaning of the phrase may still be confusing.

One of the keys to speaking like a native is the ability to use and understand casual expressions, or idioms. English is full of idioms, and everyday conversations are saturated with them. They are also met in books, newspapers, magazines, TV shows, etc.

Idioms add color to the language. Our speech becomes less awkward, sounds less foreign if we use them properly and in sufficient quantities. Mastering idioms helps to understand better what we read and hear. Idioms are mostly not translated word-for-word, or literally. They work as groups of words, and are not considered as individual words. Translating each word on its own will result in missing the meaning and in many cases end up with nonsense.

The word order of idioms and their structure are often not flexible. Hence, the idiom should be committed to memory in the exactly right word order and reproduced without any alternations in wording. It's not correct to say: "*You've got a golden heart*", because the correct expression is: "*You've got a heart of gold*" ("Sənin qızıl kimi ürəyin var").

The best way to learn idioms is to hear and reproduce them. In order to "*develop an ear*" (nəyisə dinləməyi öyrənmək) for idioms one should learn to listen to them. If you don't know what an expression means, ask a native speaker or consult with a special dictionary. At the classes of English learning idioms in every possible way is a must.

Below there is a text in colloquial English which is rather difficult to understand without knowing idioms;

Sam is a real cool cat. He never blows his stack and hardly ever flies off the handle. What's more, he knows how to get away with things. Well, of course, he is getting on, too. His hair is pepper and salt, but he knows how to make up for lost time by taking it easy. He gets up early, works out, and turns in early. He takes care of the hot dog stand like a breeze until he gets time off. Sam's got it made; this is it for him.

The following text is given in more formal relatively idiom free variety of English. It is absolutely understandable but deprived of colour and expressiveness;

Sam is really a calm person. He never loses control of himself and hardly ever becomes too angry. Furthermore, he knows how to manage his business financially by using a few tricks. Needless to say, he, too, is getting older. His hair is beginning to turn grey, but he knows how to compensate for wasted time by relaxing. He rises early, exercises, and goes to bed early. He manages his frankfurter stand without visible effort, until it is someone else's turn to work there. Sam is successful; he has reached his life's goal.

Idiomatic expressions used in this text can be organized into the following little dictionary;

to be a (real) cool cat – to be a really calm person; çox sakit/təmkinli xarakterli insan olmaq

to blow one's stack – to lose control over oneself, to become mad; özündən çıxmaq, səbələrini cilovlaya bilməmək

to fly off the handle – to become excessively angry; çox səbəbi/acıqlı olmaq

what's more – furthermore, besides, additionally; bundan başqa, daha artıq, əlavə olaraq

to get away with something – to perpetrate an illegitimate or tricky act without repercussion or harm; heç bir əks təsiri/ziyanı olmayan hiylələr etmək; məc,öz işinin ustası olmaq

to be getting on – to age, to get older; yaşlanmaq, yaşa dolmaq

pepper and salt – black or dark hair mixed with streaks of grey; saçlarına dən düşmək

to make up for something – to compensate for something; nəyinsə əvəzini vermək, müqafatlandırmaq

to take it easy – to relax, to rest, not to worry; istirahət etmək, rahatlaşmaq

to work out – to exercise, to do gymnastics; idmanla məşğul olmaq

to turn in – to go to bed at night; yatmaq

like a breeze – without effort, elegantly, easily; asanlıqla

time off – period in one's job or place of employment during which one is not performing one's services; fasilə etmək, ara vermək

to have got it made – to be successful, to have arrived; müvəffəqiyyət əldə etmək

this is it – to be in a position or in a place, or to have possession of an object, beyond which more of the same is unnecessary; gözlənilən məqamın çatması

Idioms, widely recognized as the essence or the crystallization of language, play a very important role in writing, speech and even in the oral communication. They form an important part of the general vocabulary of every language. Lots of cultural information is embedded in idioms. A good knowledge of their translatability may help us overcome the difficulties in translating idioms. “Because of the many discrepancies between meanings and structures of different languages, some persons have insisted that translating is impossible, and yet more and more translating is done and done well.”¹ It’s a fact that some forms of expression are peculiar to idioms, which are extremely difficult to be translated into another language, especially when the two languages belong to different families. Even different cultures that speak the same language can have trouble understanding each other’s idioms. For example, people in the United Kingdom use idioms that are different from those used in the United States. What people in the United States call an “apartment building,” the British call a “block of flats.”

Idioms don’t usually cross language boundaries. In some cases, when an idiom is translated into another language, the meaning of the idiom is changed or does not make any sense as it once did in another language. Idioms are probably the hardest thing for a person to learn in the process of learning a new language. This is because most people grow up using idioms as if their true meanings actually make sense. Idioms are linguistic expressions which are typical for a language and which often can’t be translated literally into a different language. This is an area where languages can be very different. Sometimes we can translate an idiom from one language to another, but most often this is not possible. For example, there is an English idiom *to let sleeping dogs lie* (“yatan iti oyatmazlar”/“ağrımayan başına dəsmal bağlama”). The German and Italian equivalents also speak of sleeping dogs, but not the French or Spanish.

It is important to be very careful if we have to translate idioms. Never translate an idiom word for word. We must translate the whole expression. Sometimes we’ll be able to translate the English idiom into an idiom in own language. However, there may be no idiom and we may just have to explain the meaning.

Idioms play an important role in human communication. They produce a considerable expressive effect for, besides conveying information, they appeal to the reader’s emotions, his aesthetic perception, his literary and cultural associations. Whenever the author of the source text uses an idiom, it is the translator’s duty to try and reproduce it with the utmost fidelity.

Now an idiom’s semantics are a complex entity and there are five aspects of its

¹ Nida Eugene A., *Language, Culture and Translating*, 2001, p. 3.

meaning that will influence the translator's choice of an equivalent in the target language. They are the idiom's figurative meaning, its literal sense, its emotive character, stylistic register and national coloring. The figurative meaning is the basic element of the idiom's semantics. Thus *red tape* (bürokratiya) means bureaucracy; *to kick the bucket* (ölmək) means to die, and *to wash dirty linen in public* (bir kəsin ailəsi ilə bağlı narahatçılığı kənar şəxslərə bildirmək) means to disclose one's family troubles to outsiders. The figurative meaning is inferred from the literal sense. "Red tape", "to kick the bucket", and "to wash dirty linen in public" also refer, respectively, to a colored tape, an upset pail and a kind of laundering, though in most cases this aspect is subordinate and serves as a basis for the metaphorical use.

Idioms can be positive, negative or neutral. It is clear that *to kill two birds with one stone* (asanlıqla uğur əldə etmək, bir daşla iki quş vurmaq,) is good, to find a mare's nest (yersiz söz demək, mənasız danışmaq) is a ludicrous mistake while *Rome was not built in a day* (çətin və əhəmiyyətli bir işi görmək üçün çox çalışmaq, səbr etmək və vaxt sərf etmək; Roma bir günə yaranmayıbki?!) is a neutral statement of fact. They can also differ in their stylistic usage: they may be bookish (*to show one's true colors* - bir kəsin həqiqətəndə xoşladığı bir şeyi əldə etməsi) or colloquial (*to be a pain in the neck* – insanı acıqladılan bir kəslə/şeylə qarşılaşmaq). Besides, an idiom can be nationally colored, that is including some words which mark it as the product of a certain nation. For instance, *to set the Thames on fire* (həyəcanverici, qeyri-adi, möhtəşəm bir iş etmək) and *to carry coals to Newcastle* (bir yerdə hər hansı bir məhsuldan həddindən artıq çox olmasına baxmayaraq eyni məhsulun yenidən gətirilməsi) are unmistakably British.

The complex character of the idiom's semantics makes its translation no easy matter. But there are some additional factors which complicate the task of adequate identification, understanding and translation of idioms.

1. An idiom can be mistaken for a free word combination, especially if its literal sense is not "exotic" (*to have butterflies in one's stomach* – bir işi görməzdən əvvəl çox həyəcanlanmaq, narahat olmaq) but rather trivial (*to let one's hair down* – özünü olduğu kimi apararaq daha rahat hiss etmək).

2. A SL idiom may be identical in form to a TL idiom but have a different figurative meaning.

3. A SL idiom can be wrongly interpreted due to its association with a similar, if not Peter Newmark, A Textbook of Translation. 1995. identical TL unit.

4. A wrong interpretation of a SL idiom may be caused by another SL idiom similar in form and different in meaning. Ex; *to make good time* and *to have a good time*

5. A SL idiom may have a broader range of application than its TL counterpart apparently identical in form and meaning.

The possibility of misinterpreting an idiom in the source text calls for a great deal of vigilance on the part of the translator. There are four typical methods to

handle a SL idiom in the translating process.

1. The translator can make use of a TL idiom which is identical to the SL idiom in all five aspects of its semantics.

2. The SL idiom can be translated by a TL idiom which has the same figurative meaning, preserves the same emotive and stylistic characteristics but is based on a different image, that is, has a different literal meaning.

3. The SL idiom can be translated by reproducing its form word-for-word in TL.

4. Instead of translating the SL idiom, the translator may try to explicate its figurative meaning, so as to preserve at least the main element of its semantics

AYTƏN AĞALAROVA

İDIOMLARIN TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

İdioma, ele bir sözlər qrupundan ibarətdir ki, bu sözlər ayrı-ayrılıqda işlənərkən fərqli mənaya idiom tərkibində işkənərkən isə başqa mənaya malik olurlar..Xarici dildə öz ana dilin ki danışmağın açarlarından biri təsadüfi ifadələrin, ya da deyimlərin istifadəsi və başa düşülmə qabiliyyətidir. İngilis dili deyimlərlə doludur və gündəlik danışılarda onların istifadəsinə geniş yer verilir. Onlara kitablarda, qəzetlərdə, jurnallarda, televiziya şoularında və s. rast gəlirik. Məqalədə idiomları tərcümə edərkən tərcüməçinin rastlaşdığı problemlərdən bəhs olunur. İdiomları tərcümə etmək həm insan tərcüməçiləri, həm də tərcümə maşınları üçün ən çətin işlərdən biridir. Əsas problemlər bir idiomanın tanınmasında, idiomatikanın qeyri-idiomatik istifadədən fərqlənməsində və deyimlərin bir dildən digərinə tərcüməsində olur.

İdiomları tərcümə etmək həm insan tərcüməçiləri, həm də tərcümə maşınları üçün ən çətin işlərdən biridir. Əsas problemlərdən biri bir idiomanın tanınmasında, idiomatikanın qeyri-idiomatik istifadədən fərqlənməsində və deyimlərin bir dildən digərinə tərcüməsində olur. Onların tərcümə oluna biləcəyini yaxşı bilmək, idiomların tərcüməsindəki çətinlikləri dəf etməyə kömək edə bilər.

Eyni dildə danışan fərqli mədəniyyətlər hətta bir-birlərinin idiomlarını başa düşməkdə çətinlik çəkə bilər. Məsələn, Birləşmiş Krallıqdakı insanlar Birləşmiş Ştatlarda istifadə olunanlardan fərqli olan deyimlərdən istifadə edirlər. İdiom semantikasının mürəkkəb xarakteri onun tərcüməsini asanlaşdırmır. Lakin idiomların adekvat identifikasiyası, başa düşülməsi kimi bəzi əlavə amillər var ki bunlar da tərcüməni mürəkkəb bir işə çevirir.

Aytan Aghalarova

PROBLEMS OF TRANSLATING IDIOMS SUMMARY

An idiom is a group of words which, as a whole, has a different meaning of the words individually. One of the keys to speaking like a native is the ability to use and understand casual expressions, or idioms. English is full of idioms, and everyday conversations are satiated with them. They are also met in books, newspapers, magazines, TV shows, etc. Our speech becomes less awkward, sounds less foreign if we use them properly and in sufficient quantities. Mastering idioms helps to understand better what we read and hear. Idioms are mostly not translated word-for-word, or literally.

The article deals with problems that translator come across while translating idioms. Translating idioms is one of the most difficult tasks for human translators and translation machines alike. The main problems consist in recognizing an idiom, in distinguishing idiomatic from non-idiomatic usage and in translating idioms from one language into another. A good knowledge of their translatability may help us overcome the difficulties in translating idioms.

Even different cultures that speak the same language can have trouble understanding each other's idioms. For example, people in the United Kingdom use idioms that are different from those used in the United States. The complex character of the idiom's semantics makes its translation no easy matter. But there are some additional factors which complicate the task of adequate identification, understanding and translation of idioms.

АЙТЕН АГАЛАРОВА

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ИДИОМ

РЕЗЮМЕ

Идиомы – это словосочетания, которые имеют особую структуру, и не подлежат изменению. Идиомы имеют прямой и косвенный смысл. В изучении английского языка знание идиомов занимает особое место. Английский полна идиом, и повседневные разговоры насыщаются с ними. Они также встречались в книгах, газетах, журналах, ТВ-шоу и т.д. В статье рассматриваются проблемы, которые переводчик сталкивался при переводе идиом. Переводя идиомы является одной из самых сложных задач для человека переводчиков и переводческих машин, так. Основные проблемы заключаются в признании

идиомы, в различении идиоматическое от не идиоматической использования и при переводе идиом с одного языка на другой.

Перевод идиом является одной из самых сложных задач для переводчиков и машин-переводчиков. Основные проблемы заключаются в распознавании идиомы, в различении идиоматического от неидиоматического использования и в переводе идиом с одного языка на другой. Хорошее знание их переводимости может помочь нам преодолеть трудности в переводе идиом.

Даже разные культуры, говорящие на одном языке, могут испытывать затруднения в понимании идиом друг друга. Например, люди в Соединенном Королевстве используют идиомы, которые отличаются от тех, которые используются в Соединенных Штатах. Сложный характер семантики идиомы делает его перевод нелегким делом. Но есть некоторые дополнительные факторы, которые усложняют задачу адекватной идентификации, понимания и перевода идиом.

REFERENCES:

1. Adam Makai, M.T.Boatner, J.E.Gates, A Dictionary of American idioms, Printed in the United States of America, 2004.
2. Amy Gillett, Speak English like an American, Printed in United States of America, 2004.
3. Bollinger, D.1975. Aspects of Language, 2nd ed., New York,1987.
- 4.. Collins V.H., A Book of English Idioms, London, L. 960.
5. Peter Newmark, A Textbook of Translation. 1995.
6. Nida Eugene A., Language, Culture and Translating, 2001.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.07.2020

Rəyçi : Filologiya elmləri namizədi, dosent Nərminə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NAĞIYEVA ŞƏFƏQ ELXAN QIZI

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı şəhəri Zəhid Xəlilov küç. 23

guseynova.u@gmail.com

KOQNİTİV DİLÇİLİK

Açar sözlər: dil, koqnitiv dilçilik, konsept, lingvokulturologiya, idrak, qavrayış

Ключевые слова: язык, когнитивная лингвистика, концепт, лингвокультурология, познание, восприятие

Keywords: language, cognitive linguistics, concept, linguistic culturology, cognition, perception

Koqnitiv dilçilik və ya idrak dilçiliyi ənənəvi dilçiliyin əhatəsinə sığmayan məntiq, fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya, etnologiya, kulturologiya və s. elmlərlə bağlı olan ayrıca dilçilik istiqamətidir. Dilçiliyin bu istiqaməti dili qapanmış işarələr sistemi kimi qəbul edən struktur dilçiliyin sxematizminə qarşı yaranmışdır. Belə bir fikir var ki, gerçəklik, varlıq haqqında müəyyən təsəvvürlərin yaranması psixikanın üç səviyyəsi ilə bağlıdır. “Hissi qavrayış səviyyəsi, təsəvvürlərin formalaşdırılması səviyyəsi və məntiqi nitq prosesi səviyyəsi. Bütün bu informasiyalar toplusu konseptlər sisteminin mahiyyətini təşkil edir” (13, 10-11). Koqnitiv dilçiliyin başlıca anlayışlarından olan koqnisiya latın dilindəki “cognitio” “qavrama” sözündəndir. Koqnisiya anlayışı altında idrakın üç mərhələsi nəzərdə tutulur: informasiyanın toplanması və onunla tanışlıq, onun idrak tərəfindən dərk və idrak prosesi nəticələrinin nümayiş etdirilməsi. Fikrin formalaşması və ifadəsi isə dillə bağlıdır. Varlıq, gerçəklik haqqında məlumat və bilgilərin qəbul edilməsi, informasiyanın toplanması, mənimsənilməsi yalnız dil vasitəsilə mümkündür. Rus dilçiliyində koqnitizmə belə bir şərh verilir:

- təfəkkür fəaliyyətinin araşdırılması proqramı;
- informasiyanın hazırlanması prosesinin öyrənilməsi;
- varlığın mental modelinin qurulması;
- müxtəlif koqnitiv aktları təmin edən sistemin quruluşu;
- dildə təqdim olunan insan və kompüter proqramı fikirlərinin formalaşdırılması və başa düşülməsi, mətni emal edən kompüter proqramı modelinin yaranması;
- təfəkkür fəaliyyətini təmin edən psixi proseslərin geniş spektri (12, 17-33).

Koqnitiv dilçilik dil haqqında elmi dünyanın dərk olunmasında dilin rolunun müəyyənləşdirilməsinə yönəldir. Koqnitiv dilçiliyin yaranması XX yüzilliyin ikinci

yarısına təsadüf edir. Məhz bu dövrdə F.Ungerer və H.Y.Şənidtin “Koqnitiv dilçiliyə giriş” (1996) və B.Haynenin “Koqnitiv qrammatikanın əsasları” (1997) dərslikləri həsr edilir. F.Veysəllinin fikrinə görə, dövrünün görkəmli dil nəzəriyyəçilərindən olan Bødøen de Kuvtene taksonomik dilçiliyin əsaslarını hazırlamışdır. İnsanı dilçilik tədqiqatlarının mərkəzində götürən tədqiqatçı sonralar formalaşan koqnitiv dilçiliyin əsasını qoymuşdur. Avstraliyalı psixoloq K.Büler dilə orqanon kimi yanaşmanın prinsiplərini işləyib hazırlayır, müxtəlif elmlərin qarşılıqlı əlaqəsində ünsiyyət modelini müəyyənləşdirir, eyni zamanda dil vahidlərinin üç funksiyasını fərqləndirir: ifadə (ekspressiv), müraciət (apeliyativ), təsvir (eksplikativ). Bütün bütün bunlar isə hazırkı koqnitiv dilçiliyin əsasında dayanır (8. 11-12).

Koqnitiv dilçiliyin anlayışları içində konseptual sistem, dünyanın dil mənzərəsi, konsept, milli-mənəvi məkan və s. özünəməxsus yer tutur. Koqnitiv dilçiliyin vəzifələri sırasında biliklərin konseptuallaşdırılması, kateqoriyalaşdırılması vasitələri və üsullarının təsviri, dünyanın dil mənzərəsi problemləri də mühüm yer tutur. Belə bir fikir var ki, koqnitiv dilçilik “dilə təhlilini konsept təqdim olunan nitqin təhlili, uyğun leksemlərin işləndiyi müxtəlif konseptlərin, frazeologiya, atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin, aforizmlərin təhlili ilə tamamlayır” (6, 28). Koqnitiv dilçiliyin sırasında konseptlərin fəaliyyətlərində mədəniyyətin rolunu açmağa imkan verən kulturologiya da mühüm yer tutur.

Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından biri konseptdir. Konsept latın dilindəki *conceptus* “anlayış”, “məfhum” sözündəndir. Buna görə də dilçilikdə bəzən konsept və məfhum terminləri eyniləşdirilir, bəzən isə fərqləndirilir, məfhumun məntiqi münasibətlərlə bağlı olduğu, daha çox fəlsəfədə işləndiyi, konseptin isə dilin məzmun planı ilə bağlı olduğu göstərilir. Ümumən, konsept, məfhum və mənanın münasibəti məsələsi dilçilikdə mübahisəlidir (6.35-39). Varlığın, gerçəkliyin əşya və hadisələrinin ümumi əlamətlərinin insan beynində əksinə məfhum deyilir. Məfhumda konseptin bütün komponentləri əhatə olunmur. Başqa sözlə desək, konseptdə əşya və hadisələrin həm mühüm, həm də mühüm olmayan əlamətləri əhatə olunur. Leksik vahidin emosional, ekspressiv çalarlıqları məfhumla bağlı deyil, konsept isə bütün bu hissi halları, dəyərləndirici mənalara özündə ehtiva edir. Leksik vahidlərin hamısı dildə konsept ola bilmir, əvəzliliklərin müəyyən qrupundan, xüsusi adlardan başqa bütün tam mənalı leksik vahidlər məfhum bildirir. Lakin gerçəkliyin yalnız elə hadisələri “konsept ola bilir ki, onlar verilmiş mədəniyyət üçün aktual olsun, onların təsbit olunması üçün böyük miqdarda dil vahidlərinə malik olsun, atalar sözləri və zərb-məsəllər, poetik mətnlər üçün mövzu olsun. Konseptlər müəyyən mənada rəmzlər (simvollar), emblemlər olur, onları törədən mətnə, situasiyaya, biliklərə müəyyən işarə edir. Konseptlər xalqın mədəni yaddaşının daşıyıcılarıdır” (6, 36-37).

Linqvistik baxımdan sözün daxili forması və leksik mənası bir-birindən fərqləndirilir. Leksik vahidin daxili formasında varlığın, dünyanın görünüşü, onun duyulması, anlaşılması əks olunur. Dilin sinxron vəziyyətində bu, daha çox onun məcazlar sistemində özünü göstərir. Sözün daxili forması özündə etnosun dünya

görümünü əks etdirir. Leksikanın sistemli təhlili etnosun dünya görüşü haqqında təsəvvür yarada bilir. Ümumi nəzəri dilçiliyin banisi sayılan V.Humboldt dili xalqın ruhunun ifadəçisi kimi qəbul edirdi. “Dil xalq ruhunun xarici təzahürüdür, xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan daha çox eynilik təşkil edən bir şey təsəvvür etmək çətindir” (2,81). Bu görkəmli tədqiqatçı dilin daxili və xarici formalarını bir-birinə qarşı qoyur, bu qərara gəlir ki, daxili formaya malik olan dildə xalqın ruhu əks olunur. Tədqiqatçıya görə, milli həyatı müşayiət edən cəhətlərin böyük bir hissəsi müəyyən dərəcədə ondan kənarda ola bilir. Lakin dil millətin nəfəsi, ruhu, özüdür və onunla eyni vaxtda yaranır. Milli özünəməxsusluqların dildən köməkçi vasitə olaraq istifadə edilmədən hər hansı öyrənilməsi cəhdi ona görə özünü doğrulda bilməzdi ki, milli xarakter bütünlükdə yalnız dildə möhürlənmişdir” (3,12). Dildə leksik vahidlərin daxili formasında dünyabaxışı və görümlərində əksini tapan fərqlər koqnitiv xarakterlidir. Görünür, məhz buna görə bəzən V.Humboldt koqnitiv dilçiliyin banisi adlanmağa daha çox haqqı olan tədqiqatçı kimi qiymətləndirilir (6, 12). Koqnitiv dilçilikdə dünyanın dərk edilməsində dilin rolunun öyrənilməsi, müasir dilçilikdə dil insanın idrak fəaliyyətindəki roluna görə yanaşılması başlıca yer tutur. Hər bir dil isə dünyanın dil mənzərəsini özünəməxsus şəkildə qurur. Ümumən, bəzən xalq ruhu anlayışını yaygın bir anlayış kimi qəbul edirlər. Lakin belə bir fikirlə razılaşmalı oluruq ki, V.Humboldt ruh sözü ilə “xalqı təşkil edən nə varsa hamısını nəzərdə tuturdu: xalqın adət ənənəsi, xalqın mədəniyyəti, xalqın dünyabaxışı, xalqın şüuru və təfəkkürü, xalqın dünyanın mənzərəsini qavramaq, quraşdırmaq, görmək və s. qabiliyyəti (6, 10-11). Xalqın ruhu, xalqın bütün maddi və mədəni sərvətlərinin məcmusu kimi də qəbul edilir. Buna görə də V.Humboldtun belə bir belə fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir ki, dilə təsir edən bütün faktorlar arasında ən fəal insan ruhudur və deməli, dil dəyişikliklərinin əksəriyyəti ruhun həyatverici fəaliyyəti ilə şərtlənir. Dil də eyni zamanda ruha, onun bütün əqli və mədəni inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Dil ruhun yaradıcılıq fəaliyyətidir. Lakin bu adət hər dildə fərddir. Dillər arasında koqnitiv fərqlər təkcə dilin daxili formasına deyil, onun anlayış sisteminə, işarənin məzmununa toxuna bilər. İnsan təfəkkürü universal xarakterlidir və eyni qanunlarla formalaşır.

1916-cı ildə İsveçrə dilçisi F. de Sössürün Cenevrə Universitetində üç il oxuduğu mühazirələr əsasında “Ümumi dilçilik kursu” əsəri nəşr olunur. Aradan bir əsrdən çox keçməsinə baxmayaraq bu əsər hələ də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Müasir nəzəri dilçiliyin yaranması və formalaşmasında F.Sössürün bu əsərdə ifadə olunmuş fikrinin çox böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan L.Yelmslev yazır: “İsveçrə dilçisi F.de Sössür (1857-1913) bir çox cəhətdən müasir dilçiliyin banisi hesab edilə bilər.” (11, 419).

XX əsrin əsas dilçilik cərəyanı olan strukturalizmin – struktur dilçilik məktəblərinin əsasında dayanan başlıca müddəalar da F.Sössürün adı ilə bağlıdır. Belə ki, “Ümumi dilçilik kursu” əsərində öz dörd müddəası ilə “Dilçiliyin yeganə və həqiqi obyekt dildir”, “Dil substansiya deyil, formadır”, “Dilin hər vəziyyətində hər

şey münasibətlərə əsaslanır”? struktur dilçiliyin dörd əsas təməl daşını qoymuşdur: spesifik, sistem, forma və münasibət (5, 28).

Müasir dilçiliyin banisi olan F.de Sössür konsepsiyasında dilin sistemliliyi başlıca yer tutur. Dil və nitqin bir-birinə qarşı qoyulması XX əsrin ikinci yarısında formalaşan struktur dilçiliyin də əsasında dayanır. F.de Sössürün dilə baxışı universal xarakterlidir. Bu baxış konkret dilləri bir-birinə qarşı qoymur. Sössürün dilə baxışı dilin vahid universal strukturuna, onun semantik sisteminə əsaslanır və bu baxışda konkret dillərin fərqli xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Onun linqvistik konsepsiyası, dilə olan baxışı təkcə dilçiliyə deyil, bu ideyalarla bağlanan müxtəlif elm sahələrinə təsir göstərmişdir. Dilin işarəviliyi nəzəriyyəsini işləyən F.Sössür işarələr haqqında ayrıca bir elmin yaradılmasının zəruriliyini göstərmiş və həqiqətən belə bir elm-semiotika elmi formalaşmışdır.

XX əsrin 20-30-cu illərində davranışın stimul-reaksiya sxemi üzrə öyrənilməsinə əsaslanan yeni bir cərəyan – bihevizizm yaranır. Amerikada formalaşan bihevizizm struktur dilçiliyə də öz təsirini göstərir. L.Blumfildtin “Dil” əsəri bütövlükdə bihevizizm ideyalarının təsiri altında yazılmışdır. Dilin psixoloji nəzəriyyələrdən asılı olmayaraq öyrənilməsi fikrində olan L.Blumfildt eyni zamanda nitq aktının izahını bihevizist anlayışlar üzərində qurur. Tədqiqatçı ünsiyyət aktını belə bir sxem üzərində qurur: S -r.....s-R.

Buradas nitq stimulu,r isə reaksiyadan törəyən vasitələndirilmiş nitqi, nöqtələr isə əvəzedici nitq stimulu bildirir (1, 34-35).

L.Blumfildt dilin informasiya aspekti ilə xüsusi linqvistik aspekti ayırır. Söyləmin kommunikativ mənası nitqdən əvvəl (s) və nitqdən sonra (R) gələn praktik hadisələrin əlaqəsindən təşkil edilir. Tədqiqatçıya görə dilə mentalist və ya mexanistik baxış doğru deyil. Ümumən, bihevizizm idrakın mövcudluğunu inkar etməsə də, psixologiya bu anlayışa müraciət etmədən də keçinə bilər. Lakin sonralar idrakın bir elmi anlayış kimi inkar edilməsinə də cəhd edilmişdir. İdrakın elmi anlayış kimi inkar edilməsi isə bihevizizmin əsas ideyalarından olan stimulu mütləqləşdirilməsindən irəli gəlir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, koqnitivizm formalaşmasına görə bihevizizmlə bağlanır.

XX əsr həm də dilçiliyin şaxələnməsi, müxtəlif elmlərlə əlaqədə dilçiliyin yeni istiqamətlərinin yaranması dövrüdür. Bu dövrdən etibarən etnolinqvistika, psixolinqvistika, etnopsixolinqvistika, sosiolinqvistika, linqvokulturologiya və s. kimi yeni istiqamətlərin əsası qoyulur və tədricən struktur dilçiliyə tənqidi münasibət formalaşmağa başlayır. Dünyanın dərk edilməsində insan amilinin roluna, antropoloji mərkəzçiliyə xüsusi diqqət yetirilir. Dilçilikdə bu, ayrıca dillərin özünəməxsusluğuna, etnik təfəkkürün, dünya görüşünün təkrarsızlığına xüsusi diqqət yetirilməsində özünü göstərir. Dilin mədəniyyət, əxlaq, davranış, adət-ənənə, etnosla əlaqəsinə, dünya görüşü məsələlərinə, dilin koqnitiv funksiyasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Amerikada yaranan, mədəni anteopologiya adlanan elmi görüşlər sisteminə mədəniyyəti öyrənən elmlər kompleksi formalaşır, bir tərəfdən mədəniyyəti dil

vasitəsi ilə öyrənmək, başqa bir tərəfdən isə dil ünsiyyətini mədəniyyət kontekstində öyrənmək məqsədləri qarşıya qoyulur. Etnolinqvistikanın banilərindən olan dilçi-antropoloq dili öyrənmək üçün xalqın içinə getmək və dili mədəniyyətlə əlaqədə öyrənmək fikrini irəli yürüdü. Etnolinqvistikanın banilərindən olan E.Səpir isə mədəniyyətin öyrənilməsində dili rəhbər başlanğıc kimi qəbul edir. Bu tədqiqatçıya görə, obyektiv gerçəkliyin müxtəlifliyi dil formalarının müxtəlifliyi ilə şərtlənir, məhz bu formanın müxtəlifliyi təfəkkürün forma və normalarının təşəkkülünə gətirir. Lakin tədqiqatçı onu da qeyd edir ki, mədəniyyət tipi ilə dil strukturu arasında heç bir ümumi korrelyasiya yoxdur. Belə ki, dillərin amorf, aqlütinativ və inflektiv quruluşu mədəniyyətin hər bir səviyyəsində mümkündür (5, 158). Amerikan dilçisi Bencamin li Uorfa görə isə substansiya, məkan və zamanın əsas kateqoriyaları insanlara eyni şəkildə təcrübədən verilməmişdir. Bu baxımdan o hopi dili ilə ingilis dilini müqayisə edir, bu dillərdə zaman, materiya və məkan anlayışlarında müxtəlif fərqlərin olması qənaətinə əldə edir. Tədqiqatçının fikrinə görə, İ.Nyuton ingilis dilində deyil deyil, hopi dilində danışa idi, onun kəşf etdiyi qanunlar başqa cür görünə bilərdi (5, 159). Etnolinqvistikanın bir qolunu təmsil edən bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, antropoloji baxımdan dünyada nə qədər dil varsa, bir o qədər də aləm vardır. E.Səpirin ardıcılıqları olan tədqiqatçıların fikrinə görə isə “dil qrammatik qaydalar vasitəsi ilə təbiət və sosial aləmi determinləşdirir, insanlar yalnız dilin ifadə vasitələri ilə determinləşmiş təbiət və sosial aləmi qavrama qabiliyyətinə malikdir” (5, 161). XX əsrin 40-50-ci illərində G.F.Vöglin və Z.Z.Harrisin tədqiqatlarında dil mədəniyyətin bir hissəsi kimi qəbul edilir. Dil təkcə informasiyanın daşıyıcısı olan alət deyil, bu dildən istifadə edən mədəniyyət haqqında bilik mənbəyi kimi qəbul edilir. XX əsrin 60-80-ci illərində isə Almaniyada koqnitiv antropologiya təşəkkül tapır. Nəzəriyyənin əsasında duran əsas anlayışa görə hər bir fərd aləmi subyektiv şəkildə qavrayır. Belə bir fikir formalaşır ki, standart mədəniyyətlərdə, koqnitiv kodda olan biliklərə, məfhum və hökmlərə ən yaxın yol dil kommunikatlarını təhlil etməkdən keçir. Məhz “dil vasitəsi ilə biz insanların təbiət və ictimai aləmi konseptuallaşdırması üsullarını öyrənmə bilərik (5, 162-163).

Dil və mədəniyyət bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Buna görə də dil və mədəniyyət məsələsi həm linqvistikada, həm də mədəniyyətşünaslıq, etika, estetika, fəlsəfə, sosiologiya və s. elmlərdə tətbiq olunur. Hal-hazırda dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin kəşşən cəhətlərini öyrənən yeni bir dilçilik istiqaməti-linqvokulturologiya mövcuddur və aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, mədəniyyətin konseptuallaşdırılması öz ifadəsini dildə tapır. Etnik milli birliklər varlığı təkcə məkan və zaman prizmasında deyil, həm də mədəniyyət normaları əsasında qavrayır və dəyərləndirir. Müxtəlif etnik birliklərdə dünya mənzərəsinin müxtəlif olması da bununla bağlıdır. Son zamanlar dil və mədəniyyət linqvokulturologiya məsələlərinin ayrıca öyrənilməsi də bunu təsdiq edir [9; 12; 14]. Mədəniyyət anlayışı altında maddi və qeyri-maddi mədəniyyətlərin vəhdəti nəzərdə tutulur. Mədəniyyət anlayışına münasibət fərqlidir. Mədəniyyət bəzən “insan həyatının bütün qeyri-bioloji aspekti

kimi bəzən “bilik əqidə, incəsənət, əxlaq, adət ənənə və cəmiyyətin üzvü kimi insanın əldə etdiyi hər hansı digər qabiliyyət və vərdişi əhatə edən tam”, “dərkətmə, qavrama prosesinin məhsulu, biliklərin müəyyən toplusu”, “insanların söylədiklərinin və etdiklərinin sosial struktur və proseslərin mühüm modeli”, “insanların ümumiliyi tərəfindən toplanmış və toplanan maddi və mənəvi dəyərlər toplusu” və s. kimi qiymətləndirilir (4. 104). Mədəniyyətin qorunması, ötürülməsi və qavranılması dil vasitəsi ilə baş verir. Dil təkcə fikrin ifadə vasitəsi deyil. Dil həm də fikri formalaşdırır. Düşüncəni formalaşdıran bir fenomen kimi dil həm də onunla vəhdət təşkil edir. Dil insanla ona təsir edən təbiətin arasındadır. Belə ki, insanın qavrayış və fəaliyyəti onun dil vasitəsi ilə ətraf mühit haqqında təsəvvürlərindən ibarətdir (7, 117). Müəyyən bir mədəniyyət normalarına malik olan insan həm də onun gerçəklik haqqındakı fikrini formalaşdıran dilin təsiri və nəzarəti altındadır.

Beləliklə belə bir fikrə gəlmək olar ki, koqnitivizm onu əhatə edən dünyanı anlamaqda insan faktorunun dərk edilməsi zəminində və müəyyən mənada bir vəhdət təşkil edən elmi biliklər zəminində formalaşır. Dünya dillərinin universal strukturuna qarşı, hər bir dilin özünəməxsusluğu, etnik dünyaduyumlarının və ya dünyagörüşlərinin təkrarsızlığı fikri yaranır. Belə bir fikir yaranır ki, dil xalqın xarakteri, məişəti, həyatı, bir sözlə, özünəməxsusluğu ilə bağlı olan bütün bilgiləri qoruyub saxlayır. Koqnitiv linqvistikanın əsasında da bizi əhatə edən dünya haqqındakı bilgilərin dilin semantik sistemində necə şifrələnməsinin öyrənilməsi dayanır.

Dünyanın koqnitiv qavranılması iki cür qəbul edilə bilər. Birinci halda koqnitivistlər insan dilinə dünyanın qavranılmasının universal vasitəsi kimi yanaşırlar. İkinci halda isə hər bir dilin idrak, qavrama prosesindəki fərdi xüsusiyyətləri, onun milli özünəməxsusluğu nəzərə alınır. Bu ikinci baxışda insanın mövcud olduğu, fəaliyyət göstərdiyi milli-mədəni məkana xüsusi diqqət yetirilir. Dilin zənginliyi, kamilliyi, mükəmməlliyi təkcə onun daxili quruluşunda deyil, həm də dil daşıyıcılarının dünyanı qavramaq üçün istifadə etdiyi konseptlər aləminin zənginliyi ilə birbaşa bağlıdır. Koqnitiv təhlilə dilin leksik və frazeoloji, qismən də morfoloji vahidləri cəlb olunur. Bu baxımdan deyə bilərik ki, xalqın həyatı boyu qazandığı və bu günə qədər gəlib çatan mədəniyyət konstantlarının öyrənilməsində frazeologizmlər, yaxud da onların tərkib hissəsi kimi qəbul etdiyimiz paremiyalar konseptlərin yaranması və fəaliyyətində mədəniyyətin rolunu müəyyənləşdirməyə açar rolunu oynaya bilər. Müxtəlif dillərdə paremiyalar konseptləri linqvistik və kulturoloji baxımdan müxtəlif şəkildə verballaşdırılır. Müasir dilçilikdə konseptə yanaşmanın başlıca istiqamətlərindən biri kulturoloji yanaşmadır.

Məhz bu baxımdan mədəniyyət konseptlərin toplusu kimi dərk olunur. Anlayışdan fərqli olaraq konseptlər milli-spesifik xüsusiyyətlərinə malik olur. Konseptin məzmununda biliklərin bütün məcmusu nəzərdə tutulur. Ümumbəşəri konseptlər müxtəlif dillərdə müxtəlif cür verballaşdırılır, buna görə də konseptlər etnik mədəniyyəti nişanlama keyfiyyətinə malikdir. İnsanın idrak fəaliyyəti dünyaya

istiqamətləndiyi üçün dil daşıyıcıları müəyyən konseptual sistemin daşıyıcıları kimi qəbul edilir. Konseptin formalaşmasında dilin rolu müxtəlif cür qiymətləndirilir. Ümumən, dünyanın ayrıca dillərdə konseptuallaşması həm universal, həm də milli mahiyyətlidir. Çox zaman bir sözdən ibarət olan konseptlər sadə, söz birləşməsi və cümlədən ibarət olan konseptlər isə mürəkkəb konseptlər kimi qəbul edilir. Dilin konseptual sistemi ilkin konseptlər sistemi əsasında formalaşır. Dünyagörümləri və duyumları zaman-zaman dəyişdiyi üçün konseptlər də daim dəyişir, yeniləşir. Lakin koqnitivizmdə konseptual məkan yaradan xüsusi əhəmiyyəti konseptlər də fərqləndirilir. Onu da qeyd edək ki zaman və məkan məhz bu tipli konseptlərə daxildir.

İnsan bütün ömrü boyu dünya ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində insanda tədricən bir konseptual sistem formalaşır. Müxtəlif xalqların, linqvomədəni cəmiyyətlərin dünyagörümləri fərqli olduğu üçün onlarda dünyanın mənzərəsi də fərqli olur. Dünyanın mənzərəsinin formalaşmasında dil xüsusi yerə malikdir. Buna görə də onu çox zaman dünyanın dil mənzərəsi də adlandırırlar. Amma dünyanın konseptual mənzərəsindən fərqli olaraq, dünyanın dil mənzərəsi onun həm də milli mənzərəsini əks etdirir. Buna görə də müxtəlif etnik birliklərdə dünyanın dil mənzərəsi də fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Konseptual sistemlər dünyanın dil mənzərəsi əsasında yaranır və formalaşır. Dilin universallığı bu sistemlərin ümumbəşəriliyini təmin edir. Lakin hər bir xalqın mədəniyyəti dil vasitəsi ilə verballaşır, mədəni irsin qorunub saxlanılmasında və ötürülməsində dil əvəzsiz vasitəsidir. Paremiyaların bu baxımdan öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, paremiyalarda dünyanın dil mənzərəsinin həm ümumi, universal qanunauyğunluqları ifadəsini tapır, həm də milli – mədəni məkanla bağlı olan həyat fəlsəfəsi, dünyagörümü, dünya duyumu ifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Blumfild L. Dil. Bakı, 2014.
2. Humboldt V. fon. Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında. Bakı, Nurlan, 2008, 360s.
3. Humboldt V. Fon. Məqalələr və fraqmentlər. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 132 s.
4. Muradov C. Dil və mədəniyyət // Dilçilikdə yeni istiqamətlər (birinci buraxılış). Bakı, Elm və təhsil, 2019, s. 99-115
5. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi, II, Bakı, Nurlan, 2006, 616 s.
6. Rəcəbli Ə.Ə. Koqnitiv dilçilik: yaranması, konseptlər// Dilçilikdə yeni istiqamətlər/ birinci buraxılış, Bakı, Elm və təhsil, 2019, s.6-98
7. Rüstəmov A. Sosioliqvinistikanın fəlsəfi problemləri. Bakı, Adiloğlu, 2005, 200 s.
8. Veysəlli F.Ə. Koqnitiv dilçilik: anlayışları və perspektivləri, Bakı, 2015.
9. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. М., ..., 1977.
10. Гумбольдт В. Фон. Избранные труды по языкознанию. М., Прогресс, 1984, 397 с.

11. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике// Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков, Москва, Гос. учеб. пед. изд. Министерство Просвещения РСФСР, 1956, с.419-426.
12. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1996.
13. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика, Минск, 2005
14. Маслова В.А. Лингвокультурология. М., 2001.

Şəfəq Nağıyeva

Koqnitiv dilçilik Xülasə

Məqalə müasir dilçiliyin ən aktual məsələlərindən biri olan koqnitiv dilçiliyin yaranmasına, inkişafına və əsas anlayışlarının təyin olunmasına həsr olunmuşdur. Burada göstərilir ki, koqnitiv dilçiliyin başlıca anlayışlarından olan koqnisiya latın dilindəki “cognitio” “qavrama” sözündən yaranmışdır. Bu anlayışı idrakın üç mərhələsində - informasiyanın toplanması və onunla tanışlıq, onun idrak tərəfindən dərk və idrak prosesi nəticələrinin nümayiş etdirilməsində nəzərdə tutulur ki, bunlar dillə bağlıdır.

Məlumdur ki, XX əsr həm də dilçiliyin şaxələnməsi, müxtəlif elmlərlə əlaqədə dilçiliyin yeni istiqamətlərinin yaranması dövrü kimi qiymətləndirilir. Məhz onda etnolinqvistika psixolinqvistika, etnopsixolinqvistika, sosiolinqvistika, lingvokulturologiya və s. kimi yeni istiqamətlərin əsası qoyulmuş, dünyanın dərk edilməsində insan amilinin roluna xüsusi diqqət yetirilmiş, dilin mədəniyyət, əxlaq, davranış, adət-ənənə, etnosla əlaqəsinə, dünya görünüşü məsələlərinə, dilin koqnitiv funksiyasına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir.

Məqalədə koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından olan konsept, dünyanın dil mənzərəsi kimi məsələlər önə çəkilir və müəyyən olunur ki, konseptin məzmunu biliklərin bütün məcmusudur, ümumbəşəri konseptlər müxtəlif dillərdə müxtəlif cür verballaşdırılır, buna görə də konseptlər etnik mədəniyyəti nişanlama keyfiyyətinə malikdir. Konseptin formalaşmasında dilin rolu müxtəlif cür qiymətləndirilir. Dünyanın ayrıca dillərdə konseptuallaşması həm universal, həm də milli mahiyyətlidir, bir sözdən ibarət olan konseptlər sadə, söz birləşməsi və cümlədən ibarət olan konseptlər isə mürəkkəb konseptlər kimi qəbul edilir. Dilin konseptual sistemi ilkin konseptlər sistemi əsasında formalaşır.

Məqalədə xüsusi yer paremiyaların öyrənilməsinə ayrılmışdır. Çünki paremiyalarda dünyanın dil mənzərəsinin ümumi, universal qanunauyğunluqları ifadəsini tapır, eləcə də milli-mədəni məkanla bağlı olan həyat fəlsəfəsi, dünyagörüşü, dünya duyumu ifadə olunur.

НАГИЕВА ШАФАГ ЭЛЬХАН ГЫЗЫ

**КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА
РЕЗЮМЕ**

Статья посвящена возникновению, развитию и определению основных понятий когнитивной лингвистики, одной из наиболее актуальных проблем современной лингвистики. Показано, что когниция - одно из основных понятий когнитивной лингвистики, происходит от латинского слова *cognitio* «восприятие». Это понятие рассматривается в трех этапах познания - сбор и знакомство с информацией, ее восприятие познанием и демонстрация результатов познавательного процесса, которые связаны с языком.

Известно, что XX век также рассматривается как период перемен в языкознании, характеризующийся появлением новых направлений на стыке языкознания и различных наук. Именно тогда сформировались такие новые направления, как этнолингвистика, психоллингвистика, этнопсихоллингвистика, социоллингвистика, лингвокультурология и т. д.

В статье освещаются такие основные понятия когнитивной лингвистики, как концепт, языковая картина мира, и определяется, что содержание концепта представляет собой весь набор знаний, универсальные концепты в различных языках вербализуются по-разному, так как концепты обладают качеством обозначения этнической культуры. Роль языка в формировании концепта оценивается по-разному. Концептуализация мира в отдельных языках носит как универсальный, так и национальный характер, концепты, состоящие из одного слова, считаются простыми, а концепты, состоящие из словосочетаний и предложений, считаются сложными концептами. Концептуальная система языка формируется на основе системы исходных концептов.

Особое место в статье отведено изучению паремии, потому что паремии выражают общие, универсальные закономерности языковой картины мира, а также философию жизни, мировоззрение и миропознание, связанные с национально-культурным пространством.

Nagiyeva Shefeg Elkhana

**COGNITIVE LINGUISTICS
SUMMARY**

The article is devoted to the emergence, development and definition of the basic concepts of cognitive linguistics, one of the most pressing problems of modern linguistics. It is shown that cognition - one of the basic concepts of cognitive linguistics, comes from the latin word *cognitio* "perception". This concept is

considered in three stages of cognition - collection and acquaintance with information, its perception by cognition and demonstration of the results of the cognitive process that are associated with the language.

It is known that the 20th century is also regarded as a period of changes in linguistics, characterized by the emergence of new directions at the intersection of linguistics and various sciences. It was then that such new directions were formed as ethnolinguistics, psycholinguistics, ethnopsycholinguistics, sociolinguistics, linguoculturology, etc.

The article highlights such basic concepts of cognitive linguistics as a concept, a linguistic picture of the world, and determines that the content of a concept is a whole set of knowledge, universal concepts in different languages are verbalized in different ways, since concepts have the quality of designating ethnic culture. The role of language in the formation of a concept is evaluated differently. The conceptualization of the world in separate languages is both universal and national in nature, concepts consisting of one word are considered simple, and concepts consisting of phrases and sentences are considered complex concepts. The conceptual system of the language is formed on the basis of the system of source concepts.

A special place in the article is devoted to the study of paremia, because paremias express the general, universal laws of the linguistic picture of the world, as well as the philosophy of life, worldview and worldview associated with the national and cultural space.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.07.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. Zemfira Şahbazova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVDA HÜSEYNBALA qızı RZAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı şəhəri Zəhid Xəlilov küç. 23

r_sevda55mail.ru

MÜASİR/İTERAKTİV TƏLİM METODLARI VƏ ONLARIN ANA DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Müasir dövrdə informasiya – kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi müxtəlif elm sahələrinə aid biliklərin həcmnin və onların mənbələrinin artmasına, cəmiyyətdə informasiya partlayışına səbəb olmuş, bu biliklərin qeyri-ənənəvi təlim metodları əsasında mənimsədilməsi istiqamətində tədqiqatlar genişlənmişdir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda təhsil sisteminin institusional əsaslarının inkişaf etdirilməsi, innovativ təlim metodları və texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə sərəştəyə əsaslanan şəxsiyyət və nəticə yönümlü təhsil modelinin yaradılması strateji hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. Müasir qlobal proseslər insanlara lazım olan bilik, bacarıq, vərdiş kimi keyfiyyətlərin aşılmasını tələb edir (1, s. 4-16). Bu, XXI əsrin aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur:

1) Biz sürətlə dəyişən və qloballaşan dünyada yaşayırıq. Elmin və texnologiyanın, xüsusilə də kompüter texnologiyasının sıçrayışlı inkişafını canlı izləyirik. Daima dəyişən həyat şəraitinə uyğunlaşmaq üçün çevik olmaq, yeni şəraitə uyğun öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirməyi bacarmaq, özünüinkişafa və özünütəkmilləşdirməyə hazır olmaq zəruridir. Deməli, müəllim şagirdlərə lazım olan ən mühüm bacarıqları mənimsətmək məcburiyyətindədir.

2) Daim çoxalan informasiya axını müasir insanın üzərinə “sel kimi yağır”. Müasir dövrdə gün ərzində aldığımız informasiyanı 200 il bundan əvvəl yaşayan insanlar bir il ərzində əldə edirdilər. Əldə olunan biliklər məlum olmamış köhnəlik və bu da insanlara mövcud problemlərin həlli üçün qazandıqları biliklərlə kifayətlənməyə imkan vermir. Həyatda baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq və səmərəli fəaliyyət göstərmək yalnız o zaman mümkün olur ki, insan həyatı boyu bilikləri müstəqil əldə etməyi bacarır və buna can atır. Bu zaman başlıca köməkçi kimi dərkətmə fəallığı və hər şeyi öyrənmək həvəsi, həmçinin, şəxsiyyətin əməksevərliyi böyük rol oynayır. İnsan zəruri informasiyanı müstəqil qazanmalı, yenidən işləməyi, düzgün istifadə və tətbiq etməyi bacarmalıdır.

3) Vaxt məhdudiyyətinin artması fəal və yaradıcı olmaq və şəraitdən tez baş çıxarmaq, təşəbbüs göstərmək, müstəqil olaraq yeni məsələlər qarşıya qoymaq və qərar qəbul etməyi bacarmaq zərurətini yaradır. Təşkilatçılıq, öz fəaliyyətini

planlaşdırma vərdişləri və daxili nizam-intizam, vaxt məhdudiyyəti problemini həll etməkdə kömək edə bilər.

4) Cəmiyyətdə baş verən sosial proseslər də şəxsiyyətin inkişafına dair xüsusi tələblər irəli sürür. Biz şəxsiyyət azadlığı dəyərinin artımını cəmiyyətin demokratik prinsipləri dəstəkləməsində və eyni zamanda insan hüquqlarının pozulmasının genişlənməsində ifadə olunan sosial ziddiyyətlərdə müşahidə edirik. Bütün bunlar şəxsiyyətdən müstəqil, öz mühakimələrində və əməllərində azad olmağı, məsuliyyətli və tənqidi düşünməyi, mövqeyini müdafiə etmək bacarığını tələb edir. Öz hüquq və vəzifələrini bilib digərlərinin hüquq və vəzifələrinə hörmət etmək əsasında qarşılıqlı demokratik münasibətlərə yiyələnmədən demokratik cəmiyyətin dəyərlərinə hörmət etmək mümkün deyil. Bu mənada, günümüzdə yetişən nəslin tələbləri fərqlidir: XXI əsrdə şagirdlərin bacarıqları bunlarla xarakterizə olunur:

- ✓ Lazım olan məlumatın axtarışını müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək;
- ✓ Biliklərin müstəqil əldə edilməsinə cəhd etmək;
- ✓ Əldə edilmiş bilikləri təcrübədə müvəffəqiyyətlə tətbiq etmək;
- ✓ Lazım olan məlumatı işləmək, seçmək və qiymətləndirmək;
- ✓ İşə həm qrupda, həm də fərdi yerinə yetirmək;
- ✓ Səmərəli, qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək.

Milli təhsil sistemində həyata keçirilən olan innovasiya prosesləri təlim-tərbiyənin məqsədi, məzmunu və metodlarına, müəllimlə şagirdlərin birgə fəaliyyətinin təşkilinə yeni yanaşmalarla müşayiət olunur. Təhsilin məzmununda innovasiya prosesləri öz mahiyyəti etibarilə müasir pedaqogikanın iki mühüm probleminin: a) qabaqcıl və mütərəqqi pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və genişləndirilməsi, b) pedaqogika-psixologiya elmlərinin nəliyyətlərinin pedaqoji praktikaya tətbiqi problemlərinin həllini nəzərdə tutur. Bu mənada, müasir təlimin prinsipləri kimi bunlar qeyd olunur: a) şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi; b) fəal idrak prinsipi; c) inkişafedici təlim prinsipi; ç) qabaqlayıcı təlim prinsipi; d) təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi; e) əməkdaşlıq prinsipi; ə) dialoji təlim prinsipi (2, s. 15).

Fəal/interaktiv təlimin mahiyyəti, mexanizmləri və üsulları. Pedaqogikada təlim üsullarının müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Şərti olaraq üç qrupa bölmək olar: *passiv, aktiv və interaktiv*.

1. *Passiv üsullar*. Burada şagird təlim prosesinin obyektini kimi çıxış edir: o, müəllimin verdiyi materialı qavramalı və təkrar etməlidir. Adətən bu, mühazirə - monoloq, oxu və sorğu zamanı baş verir. Məsələn, mühazirə zamanı müəllim mövzunun məzmununu tələblərə təqdim edir: bu zaman tələbələr dinləyici rolunda olurlar. Bir qayda olaraq bu dərslərdə şagirdlər müəllimlə ünsiyyətdə olmur və heç bir yaradıcı tapşırıq həll etmirlər.

2. *Aktiv üsullar*. Şagirdlər burada təlimin subyektləridir. Onlar yaradıcı tapşırıqları həll edir, müəllimlə dialoqa girirlər. Əsas vasitə yaradıcı tapşırıqlar

(əsasən ev tapşırıqları), müəllimdən şagirdlərə və şagirdlərdən müəllimlərə ünvanlanmış, yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən suallardır.

3. *İnteraktiv üsullar*. İnteraktiv təlim (ingilis dilində *inter* - “arasında”, *akt* – “hərəkət, hərəkət etmək”) qarşılıqlı əlaqə üzərində qurulmuş təlimdir. Bu üsul kollektiv, əməkdaşlıq fəaliyyətinə əsaslanmış təlimi nəzərdə tutur. İnteraktiv üsulların köməyi ilə şagirdlər mövzunun problemini özləri müəyyən edir və onun həllini tapırlar. İnteraktiv üsullar şagirdləri passiv müşahidəçilərdən dərs prosesinin fəal (aktiv) iştirakçılarına çevirir. Bu da interaktiv təlimi səciyyələndirən əsas əlamətlərdən biridir.

İnteraktiv üsullar, xüsusilə, demokratiya və vətəndaşlıqla bağlı mövzuların təlimi üçün olduqca zəruridir, çünki əgər bu mövzular şagirdlərə tək mühazirə vasitəsi ilə tədris olunsay, bu məlumat onların hafizəsində ya qalar, ya qalmaz. Amma interaktiv üsullarla öyrənilən bu mövzular praktik xarakter daşıyır: şagirdlərdə nəinki biliklər, eyni zamanda bacarıqlar formalaşdırır. Bu isə onları ictimai həyatda fəal vətəndaş olmağa hazırlayır (3, s. 45).

İnteraktiv üsullar yeni bir tədbir xatirinə keçirilməməlidir: müəllimlər onun zəruriliyini anlamalıdır. Əlbəttə ki, müəllimlərin bir çoxu interaktiv üsulları yüksək səviyyədə tətbiq etməyə qadir deyildir. Ancaq bu üsullardan istifadə müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsi, onların özlərinin dəyişməsi üçün zəmin yaradır.

İnteraktiv üsullardan istifadənin səmərəliliyi üçün müəllim:

1. Təlim materialını hərtərəfli öyrənməli və dərsi təfərrüatı ilə planlaşdırmalıdır;
2. İnteraktiv üsulları tətbiq edərkən şagirdlərə vaxt verməlidir ki, onlar tapşırığı yaxşı başa düşsünlər;
3. Hər şagirdin bacarıqlarını və iş tempini nəzərə almalıdır. Dərsdə müəllim interaktiv tapşırığı tam başa salmayınca növbəti mərhələyə keçməməlidir;
4. Dərsdə bir ya da, maksimum, iki interaktiv üsuldən istifadə etməlidir;
5. Dərsin sonunda tələsmədən tapşırığın nəticələrini müzakirə etməlidir;
6. Evdə müstəqil işləmək üçün dərsdə keçirilən mövzuya dair tapşırıqlar verə bilər: müxtəlif sorğular keçirmək, müstəqil esselər yazmaq və s. (7, s. 38)

Fəal/interaktiv dərsin mərhələləri. Fəal/interaktiv dərs bir sıra mərhələlərlə əhatə olunur:

Dərsin I mərhələsi: Motivasiya - problemin qoyulması

Hər bir tədqiqatı başlamaq üçün problemi müəyyənləşdirmək lazımdır. Əsl problem həmişə çoxsaylı fərziyyələr, ehtimallar doğurur və bunları yoxlamaq üçün ilk növbədə tədqiqat sualı formalaşdırılmalıdır. Məhz tədqiqat sualı yeni biliklərin kəşfinə aparan bələdçi, “yol göstərən ulduz” rolunu oynayır. Fəal təlimin birinci mexanizminə əsasən məhz problemin olması idrak fəallığının yaranmasının başlıca addımı olur.

Bəs nə üçün biz dərsin bu mərhələsini motivasiya adlandırırıq? Psixoloji amil kimi motivasiya hər hansı fəaliyyətin mexanizmini işə salan sövqedici qüvvədir. Motivasiya qisminə ortaya gətirilmiş problem və onun həlli tələbatı fəal dərstdə təfəkkür prosesini işləməyə sövq edən və şagirdlərin idrak fəallığını artıran amil kimi çıxış edir.

Bu prosesin ən mühüm nailiyyətlərindən biri düşünmənin sərbəstliyi və müstəqilliyidir: uşaq öz fikrini “Zənnimcə...”, “Mənə belə gəlir ki,...”, “Mən belə hesab edirəm ki,...” sözlərindən istifadə etməklə ifadə edir.

Dərsin II mərhələsi: Tədqiqatın aparılması

Problemin həlli üzrə irəli sürülən fərziyyələri təsdiq və ya təkzib edən, habelə qoyulan tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edə biləcək faktları tapmaq zərurəti ortaya çıxır. Buna, şagirdləri irəli sürülmüş problemin həllinə məqsədyönlü şəkildə aparan, özündə yeni informasiyanı və yeni sualları daşıyan müxtəlif çalışmalar kömək etməlidir. Məhz yeni faktların öyrənilməsi və bu suallara cavabların tapılması gedişində düşünmək və yeni bilgiləri kəşf etmək üçün münasib şərait yaranır.

Tədqiqat müxtəlif formalarda: bütün siniflə birgə, kiçik qruplarda, cütlük şəklində və fərdi şəkildə aparıla bilər. Lakin, interaktiv təlim anlayışının özü ənənəvi təlimdə tətbiq edilən frontal və ya fərdi formalarla müqayisədə daha fəal iş formalarının mövcudluğunu ehtiva edir. Təlimin interaktiv xarakteri kiçik qruplarda və ya cütlük şəklində aparılan işlərdə daha qabarıq formada təzahür edir.

Dərslərdə interaktiv işin formaları – aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

Cütlük şəklində iş. İşin bu forması zamanı şagirdlər cüt-cüt işləyirlər ki:

1. Hər hansı bir tapşırıqın, qərarın, problemin yerinə yetirilməsində bir-birinə kömək etsinlər,

2. Öz işlərinin (sinif və ya ev tapşırıqları) nəticələri barədə fikir mübadiləsi aparsınlar,

3. Qarşılıqlı qiymətləndirmə, qarşılıqlı yoxlama keçirsinlər.

Qrup şəklində iş - bu, kiçik qrupda (3-6 nəfərdən ibarət) bir neçə şagirdin hansısa problemin həllinə yönəldilmiş birgə, uzlaşdırılmış fəaliyyətidir. Təlimin qrup forması fəal təlim şəraitindəki işin əsas formalarından biridir. Qrup şəklində təlim “müəllim-şagird” dialoqundan imtina edilməsini və “müəllim-qrup-şagird” üçlüyünün qarşılıqlı münasibətlərinə keçməyi nəzərdə tutur. Qrup işinin gedişində şagirdlərin birgə fəaliyyəti nəinki əməkdaşlıq və müxtəlif problemləri bir yerdə həll etməyi öyrədir, həm də:

1) hər bir şagirdin idrak prosesinə cəlb edilməsini təmin edir;

2) hər bir uşağa öz fikrini söyləmək və başqalarını dinləmək imkanı verir;

3) şagirdlərə problemin həllində müxtəlif baxışların, yanaşma və metodların mövcudluğunu göstərir;

4) öz imkanlarını və qrupun digər üzvlərinin imkanlarını dərk etməsi və qiymətləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır (8, s. 58).

Bu da öz növbəsində, hər bir şagirdin təlim prosesində öz bacarığını nümayiş etdirməsi, özünə inamın artması, özünü tam dəyərli şəxsiyyət kimi dərk etməsi, problemin həlli üçün vacib olan fərdin və qrupun qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlaması prinsipinin mənimsəməsi hesabına hər bir uşağın müstəqil şəxsiyyət kimi inkişafını təmin edir. Qrupda iş eyni zamanda biliyi sərbəst əldə etmək bacarıqlarının inkişaf etməsi üçün şərait yaradır.

Dərsin III mərhələsi: İnformasiya mübadiləsi

Bu mərhələdə iştirakçılar tədqiqatın gedişində əldə etdikləri tapıntıların, yeni informasiyanın mübadiləsini aparırlar. Qoyulmuş suala cavab tapmaq zərurəri tədqiqatın bütün iştirakçılarını bir-birinin təqdimatını fəal dinləməyə sövq edir. Təqdimat bir növ yeni biliklərin dairəsini cızır və hələlik bu biliklər natamam və xaoslu xarakter daşıyır. Məhz bu mərhələdə yeni bir tələbat – həmin bilikləri qaydaya salmaq, sistemləşdirmək, müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün tədqiqat sualına cavab tapmaq zərurəti yaranır.

Dərsin IV mərhələsi: İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili

Bu, ən mürəkkəb mərhələdir və bütün bilik, bacarıq və vərdislərin, təfəkkürün müxtəlif növlərinin (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) səfərbərliyini tələb edir. Müəllim fasilitasiya əsasında (yönlədicisi, köməkçi suallardan istifadə etməklə) əldə edilmiş faktların məqsədyönlü müzakirəsinə və onların təşkilinə kömək edir. İnformasiyanın təşkili bütün faktlar arasından əlaqələrin aşkara çıxarılmasına (“körpülərin quraşdırılması”) və onların sistemləşdirilməsinə yönəldilir. Nəticədə mövcud tədqiqat sualına cavabın cizgiləri aydın seçilməyə başlayır. Məlumat sxem, qrafik, cədvəl, təsnifat formasında təşkil oluna bilər.

Dərsin V mərhələsi: Nəticə, ümumiləşdirmə

Beləliklə, şagirdlərə yeni bilginin kəşfi yolunda son addımı atmaq: konkret nəticəyə gəlmək və ümumiləşdirməni aparmaq işi qalır. Bunun üçün şagird nəinki əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirməli, həm də gəldiyi nəticəni tədqiqat sualı ilə (bu nəticə həmin suala cavab verirmi?) və irəli sürülmüş fərziyyələrlə (onların arasında düzgün olanı varmı?) müstəqil olaraq tutuşdurmalıdır. Bu, çox mühüm məqamdır. Dərsin kulminasiyasını isə məhz özləri kəşf etdikləri üçün şagirdlərin duyduqları bənzərsiz sevinc və məmnuniyyət hissi təşkil edir.

Dərsin VI mərhələsi: Yaradıcı tətbiq etmə

Biliklərin mənimsənilməsinin başlıca meyarı onun yaradıcı surətdə tətbiqidir. Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini uşağa açıb göstərir. Buna görə müəllim imkan daxilində şagirdlərə təklif edə bilər ki, onlar müəyyən məsələlərin həlli üçün, yaxud hansısa yeni suallara cavab tapmaq üçün, qazanılmış bilikləri tətbiq etməyə çalışsınlar. Əgər yaradıcı tətbiqetmə dərhal mümkün deyilsə və əvvəlcə biliklərin mənimsənilməsi yolunu sona qədər (model üzrə tətbiqdən başlamış, yeni şəraitdə tətbiqə qədər), keçmək tələb olunursa, deməli bu yolu keçmək lazımdır. Lakin son nəticədə yaxşı olar ki, şagirdlərə, onların kəşf etdikləri bilgilərin yaradıcı surətdə tətbiqinə dair çalışma verilsin ki, bu halda həmin

bilgi həmişəlik onların şüurunda həkk olunur. Bu mərhələ vaxt etibarilə yalnız bir akademik dərslə məhdudlaşdırılmaya da bilər, yəni onun həyata keçirilməsi sonrakı dərslərdə də mümkündür.

Dərsin VII mərhələsi: Qiymətləndirmə və ya refleksiya

Qiymətləndirmə istənilən prosesin təkmilləşdirilməsini təmin edən bir mexanizmdir. Təkmilləşmək üçün vaxtında öz qüsurlarını və öz nailiyyətlərini aşkar etmək, uğur qazanılmasına nələrin mane olduğunu və nələrin kömək etdiyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Şagirdlərin təlim fəaliyyətini qiymətləndirmə və refleksiya prosesləri məhz bu məqsəddə xidmət etməlidir.

Özünüqiymətləndirmə vərdişlərini formalaşdırmaq məqsədilə bütün sinfin və müəllimin qarşısında şagirdlərin özlərinə qiymət verməsi təcrübəsindən, habelə qarşılıqlı qiymətləndirmədən istifadə etmək olar. Bundan əlavə, qiymətləndirmə meyarları: üzrə aparılmalıdır, yəni konkret meyarlara əsaslanmalıdır. Müəllim şagirdləri öncədən bu meyarlarla tanış edə və ya qiymət verməklə onu əsaslandırma bilər (5, s. 24).

Refleksiya - artıq başa çatmış prosesin şüurda inikasıdır. Təlim prosesinin refleksiya biliklərin mənimsənilməsinin bütün mərhələlərini təhlil etməyə və dərinədən başa düşməyə imkan verən başlıca mexanizmlərdən biridir. Refleksiyanı həyata keçirmək üçün şagirdlərə onları yeni bilginin kəşfinə gətirib çıxarmış təlim hərəkətlərinin alqoritmini (addımları) izləməyə kömək edə biləcək bir neçə sual vermək kifayətdir (məsələn: Biz kəşfə necə gəlib çıxdıq? Biz nə edirdik? Qarşıya qoyulmuş problemin həllində Sizə nə kömək etdi? və s.). Nəticədə şagird öz tədqiqat fəaliyyətinin əsas mərhələlərini və komponentlərini, nailiyyət qazanmaq üçün amilləri dərk etmiş olur.

Fəal/interaktiv təlimin üstünlükləri. Fəal (interaktiv) təlimin əsas üstünlüyü - real idrak motivasiyasının (biliklərə yiyələnmək həvəsinin) yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkküründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Real ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir, idrak fəaliyyətini şövqləndirir, diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır. Bilgilər “hazır” şəkildə deyil, onların müstəqil surətdə kəşfi prosesində mənimsənilir, yəni mənimsəmə prosesi passiv deyil, fəal xarakter daşıyır.

Fəal dərsin planlaşdırılması. Fasilitasiya bacarığı. Fəal dərsin səmərəliliyinin ən mühüm şərtlərindən biri onun səylə planlaşdırılmasıdır. Fəal dərsin yaradıcı xarakterinə baxmayaraq, onun uğuru ilk növbədə dərsin bütün mərhələlərinin öncədən “ölçülüb-biçilməsindən” asılıdır. Dərsə hazırlıq üçün yetərincə səy və vaxt sərf etmiş müəllim dərsin keçirilməsi zamanı daha az əziyyət çəkəcəkdir.

Planlaşdırma təlimin məqsədlərinin müəyyənləşməsindən başlanır. Dərsin səmərəliliyini təmin edən ən başlıca və mühüm amil təlim məqsədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsidir. Təlim məqsədlərinin bir neçə təsnifatı mövcuddur. Ən

tanınmış təsnifatlar bunlardır: 1. Müəllimin fəaliyyətinin xarakteri üzrə: öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici; 2. İdrak sahəsində əldə olunan nəticələrin səviyyəsi üzrə (Blümün taksonomiyası): bilik, anlama, tətbiq, analiz, sintez, qiymətləndirmə; 3. İdrak proseslərin səviyyəsi üzrə: hafizənin və təfəkkürün müxtəlif (məntiqi, tənqidi və yaradıcı) növləri.

Azərbaycanda müəllimlər əsasən birinci təsnifatla tanışdırlar. Təcrübə göstərir ki, müəllimlər çox zaman təlimin məqsədlərinin müəyyən edilməsinə əhəmiyyət vermirlər və ya onu etməyi bacarmırlar. Tez-tez rast gələn səhvlərdən biri təlimin məqsədi kimi yalnız öyrədici məqsədləri müəyyən etməkdir. inkişafedici və tərbiyəedici məqsədlər isə kölgədə qalır və müəllimin fəaliyyətini istiqamətləndirmir. Təlim məqsədlərini müəyyən edərkən müəllim eyni zamanda bu amilləri nəzərdə tutmalıdır: a) tədris materialının xüsusiyyətini; b) bu dərslərin keçilən mövzu üzrə dərslərsiləsiləsində tutduğu yeri və sinfin hazırlıq səviyyəsini.

Planlaşdırma zamanı müəllim 4 əsas suala cavab verməlidir: 1) Nə öyrədilməli? 2) Necə öyrədilməli? 3) Hansı şəraitdə? 4) Nəticələri necə qiymətləndirmək olar? (4, s. 33)

Ənənəvi olaraq bu suallara cavab kimi təlim-tərbiyə prosesinin strukturu şərti olaraq aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarət sistem kimi təsvir edilir: 1. Tədris plan və proqramları və ya təlimin məzmunu (Nə öyrədilməli?); 2. Təlim metodları (Necə öyrədilməli?); 3. Təlim-tərbiyə prosesinin təşkili (Hansı şəraitdə?); 4. Şagirdlərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi (Nəticələri necə qiymətləndirmək olar?).

Lakin ənənəvi təlim modelində və real təlim prosesində bu komponentlərin hər birinin əhəmiyyəti və xüsusi çəkisi arasında ciddi uyğunsuzluq vardır. Xüsusilə, bu sistemin təlim-tərbiyə prosesinin təşkili kimi mühüm tərkib hissəsinə adətən az əhəmiyyət verilir, çünki təlimin təşkilinin ancaq formal cəhətləri nəzərə alınır. Müşahidəmiz göstərir ki, müəllimin işində də şagirdə çatdırılmalı dərslərin məzmunu (yəni hansı bilik öyrənilməlidir?) üstün tutulur. Lakin bununla müəllim təlim-tərbiyə prosesinin əsas tərkib hissələrinin yalnız birini nəzərdə tutur və təlim prosesində əhəmiyyət daşıyan digər amilləri (necə, hansı şəraitdə) nəzərdən qaçıır.

Bu nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə elmi ədəbiyyatlarda xüsusi təlim modelləri də göstərilir. Təlim modelinin 4 əsas komponenti var (6, s. 44): 1. Təlimin məzmunu; 2. Təlimin metodları; 3. Öyrədici mühit; 4. Qiymətləndirmə.

Aydındır ki, interaktiv dərslər öz strukturu ilə ənənəvi dərslərdən xeyli fərqləndiyi üçün onun təşkili müəllimdən peşəkarlıq və yaradıcı fəallıq tələb edir. Ona görə də, belə dərslərin strukturuna onun qeyri-adi və maraqlı olması üçün yalnız interaktiv təlim modelinin elementləri interaktiv texnologiyalar, yəni konkret interaktiv metod və priyomlar daxil edilməlidir. İnteraktiv təlim və onun əsasında duran interaktiv texnologiyalar öyrənmə subyekti olan şagirdin daim öyrədici sistemin fəal avtonom elementi rolunda çıxış etməsini tələb edir. İnteraktiv təlim informasiyanın passiv rejimində deyil, fəal, problemləli situasiya rejimində

mənimsənilməsinə təmin edir ki, bu da interaktiv dioloji ünsiyyətə, əqli inkişafa yol açır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası / – Bakı: “Təhsil” jurnalı, – 2013, № 10. – s .4-16.
2. Ağayev, Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. – Bakı, 2006
3. Əlizadə, Ə.Ə., Əlizadə H.Ə.Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogiyaya giriş. – Bakı: ADPU, 2008. – 479 s.
4. Mehrabov, A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. – Bakı, 2007
5. Mərdanov, M., Mehrabov, A., Qardaşov T. Təlim-tərbiyə prosesinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi islahatın mühüm amili kimi // – Bakı: Azərbaycan məktəbi, – 2002, №1.
6. Nəzərov, A. Müasir təlim texnologiyaları. – Bakı: APDU, – 2012.
7. Veysoy, Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. – Bakı, – 2007.
8. Щуркова, Н.Е. Педагогическая технология. – Москва: «Педагогическое общество России», 2002. – 224 с.

Sevda Rzayeva

MÜASİR / İNTERAKTİV TƏLİM METODLARI VƏ ONLARIN ANA DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə müasir/interaktiv təlim metodları və onların ana dili dərslərində tətbiqinin üstünlüklərindən bəhs olunur. Burada interaktiv təlimin mahiyyəti, mexanizmi, mərhələləri, prinsipləri haqqında məlumat verilir, dərsin təşkili ilə bağlı bəzi məsələlər geniş şərh olunur. Qeyd edilir ki, müasir dövrdə informasiya – kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi müxtəlif elm sahələrinə aid biliklərin həcmi və onların mənbələrinin artmasına, cəmiyyətdə informasiya partlayışına səbəb olmuş, bu biliklərin qeyri-ənənəvi təlim metodları əsasında mənimsədilməsi istiqamətində tədqiqatlar genişlənmişdir.

Araşdırmada təlimin *passiv*, *aktiv* və *interaktiv* üsullarından, interaktiv üsullardan istifadənin səmərəliliyi üçün müəllim qarşısında dayanan vəzifələrdən, dərsin mərhələlərindəki situasiyalardan bəhs olunur və göstərilir ki, fəal (interaktiv) təlimin əsas üstünlüyü - real idrak motivasiyasının (biliklərə yiyələnmək həvəsinin) yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkküründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Həmçinin fəal dərslərin səmərəliliyinin ən mühüm şərtlərindən biri onun səylə planlaşdırılmasıdır. Fəal dərslərin yaradıcı

xarakterinə baxmayaraq, onun uğuru ilk növbədə dərsin bütün mərhələlərinin öncədən “ölçülüb-biçilməsindən” asılıdır. İnteraktiv təlim informasiyanın passiv rejimində deyil, fəal, problemləli situasiya rejimində mənimsənilməsini təmin edir ki, bu da interaktiv dioloji ünsiyyətə, əqli inkişafa yol açır.

Açar sözlər: *təhsil sistemi, müasir təlim üsulları, interaktiv metodlar, dərsin mərhələləri, müasir təlimin üstünlükləri.*

Севда Гусейнбала гызы Рзаева

СОВРЕМЕННЫЕ / ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ И ПРЕИМУЩЕСТВА ИХ ПРИМЕНЕНИЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются современные / интерактивные методы обучения и преимущества их применения на уроках родного языка. Здесь представлена информация о сути, механизме, этапах, принципах интерактивного обучения, подробно разъясняются некоторые вопросы, связанные с организацией урока. Отмечается, что быстрое развитие информационных и коммуникационных технологий в наше время привело к увеличению объема знаний в различных областях и их источниках, информационному взрыву в обществе, расширились исследования для овладения этими знаниями нетрадиционными методами обучения.

В исследовании рассмотрены пассивные, активные и интерактивные методы обучения, задачи, стоящие перед учителем по эффективному использованию интерактивных методов, ситуации на этапах урока и показано, что основным преимуществом активного (интерактивного) обучения является возникновение реальной познавательной мотивации (стремления к получению знаний). В основе этого лежит умение учащихся разрешать реальные противоречия в процессе познавательной деятельности. Также одним из важнейших условий эффективности активного занятия является его тщательное планирование. Несмотря на творческий характер активного урока, его успех зависит, прежде всего, от предварительного плана всех этапов урока. Интерактивное обучение обеспечивает получение информации не в пассивном режиме, а в режиме активной, проблемной ситуации, что приводит к интерактивному диалогическому общению, умственному развитию.

Ключевые слова: *система образования, современные методы обучения, интерактивные методы, этапы уроков, преимущества современного обучения.*

SEVDA HÜSEYNBALA RZAYEVA

**MODERN / INTERACTIVE LEARNING METHODS AND
ADVANTAGES OF THEIR APPLICATION IN THE NATIVE LANGUAGE
LESSONS**

SUMMARY

The article discusses modern / interactive teaching methods and the advantages of their application in the lessons of the native language. It provides information about the essence, mechanism, stages, principles of interactive learning, explains in detail some of the issues related to the organization of the lesson. It is noted that the rapid development of information and communication technologies in our time has led to an increase in the volume of knowledge in various fields and their sources, an information explosion in society, research has expanded to master this knowledge by non-traditional teaching methods.

The study examines passive, active and interactive teaching methods, the tasks facing the teacher in the effective use of interactive methods, situations at the lesson stages and shows that the main advantage of active (interactive) learning is the emergence of real cognitive motivation (desire to gain knowledge). This is based on the ability of students to resolve real contradictions in the process of cognitive activity. Also, one of the most important conditions for the effectiveness of an active lesson is its careful planning. Despite the creative nature of an active lesson, its success depends primarily on the preliminary plan for all stages of the lesson. Interactive learning provides information not in a passive mode, but in an active, problematic situation, which leads to interactive dialogical communication, mental development.

Key words: *education system, modern teaching methods, interactive methods, stages of lessons, advantages of modern teaching.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.07.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhilə Quiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

JAVAHIR QEYIS AGHAYEVA
Azerbaijan University of Languages
134 Rashid Behbudov St, Baku
cevahir.19937@gmail.com

MODAL VERBS

Key words: modal verbs, structure, grammar, tense forms, disciplinary variation.

The verb (BE) when used with ordinary verbs to make tenses, passive forms, questions and negatives are called Auxiliary Verbs. Auxiliary verbs have two types. There are two types Auxiliary verbs. These two types are Primary Auxiliary Verbs (Be, Have, Do,) and Model Auxiliary Verbs or Simply Model Verbs. Here we are going to discuss about Model Verbs.

The Verbs can, could, may, might, will, would, shall, should, must, ought to, need, dare are called Modal Verbs. These are the supporting verbs that convey the 'mode' or 'manner' of the actions suggested by the main verbs. They are used before ordinary verbs and express: 1. Permission 2. Obligation 3. Ability 4. Possibility 5. Certainty, 6. Necessity

The Modals like can, could, may, might, shall, should, will, would and ought are termed Defective Verbs for the reason that some parts are wanting in them and they have no (s) in their third-person singular and have no (ing) and (ed) forms.

Modal verbs do not change according to the person or number of the subject.

Examples:

He can swim. They can swim.

I can swim. We can swim.

You can swim.

A modal Verb is always used with a verb in its basic form. The modal verb takes the tense while the main verb remains in its dictionary form (bare infinitive).

Examples:

I can swim.

I could swim.

I may swim.

I might swim.

Modal Verbs can be used alone in response to a question.

Examples:

Can you swim? I can.

Will you swim? I will.

Will you swim? I may/I will.

Modal Verbs, when joined with 'not' to form a negative, can be contracted.

Examples:

I can not sing. = I can't sing.

I do not sing. = I don't sing.

I will not sing. = I won't sing.

Modal verb is never used alone as the predicate of a sentence, but is always combined with an infinitive forming a modal compound verbal predicate. The infinitive expresses the main idea of the predication, the modal verb has only modal function, that is, indicates that the action denoted by the infinitive is considered as desirable, possible, doubtful, etc.

Modal verbs have no inflexions in the third person singular because their Present tense was originally a past and the Past tense had no inflexions in the third person singular. That's why these verbs are called preteritive presents.

The absence of the s-inflexion in the verbs will and ought has another explanation: these forms originated from the old subjunctive where the verb had no inflexion in the third person singular.

Because of the absence of the inflexion in the third person singular of the Indicative mood, in these verbs Subjunctive I does not differ from the Indicative.

Modal verbs have also no Imperative mood.

Modality and tense are so intervened that in English it is hardly possible to combine them as single variable. Some verbs function both as tense-auxiliaries and as modals. It is therefore of primary importance to see them in contrast with each other as used in different grammatical frames.

On different linguistic occasions a modal verb may perform three different functions:

- a) it may be used in its original sense;
- b) it may do the duty of a purely auxiliary in analytical verbal forms correlated with the corresponding simple ones within the limits of a given grammatical category(The Future Tense and the Subjunctive Mood);
- c) it may weaken its lexical meaning when used in modal phrases expression supposition, certainty or uncertainty as to the action expressed by the notional verb.

The analysis of modal verbs is made rather difficult by other factors. The point is that their past tense-forms do not often refer to past time at all. Such are the verbs can and may, shall and will, for instance, which are not easily defined in formal terms of grammar learning. Morphologically they have the Present and the Past tense-forms, but in modal phrases they are not regularly used to mark time relations. Moreover, to indicate past time does not seem to be their main function.

The modal verbs are: can (could), may(might), must, should, ought, shall, will, would, need, dare. The modal expressions to be+ Infinitive and to have + Infinitive also belong here.

All modal verbs (except dare and need) form the negative and interrogative form without the auxiliary do. All of them have two negative forms - a full and a contracted one:

should not - shouldn't, may not - mayn't, must not - mustn't, need not - needn't, dare not - daren't.

Some of them have the peculiar contracted form, such as:

cannot - can't, shall not - shan't, will not - won't .

So, modal verbs unlike other verbs do not denote actions to states, but only show the attitude of the speaker towards the action expressed by the infinitive in combination with which they form compound modal predicates. Thus modal verbs may show that the action (or state, or process, or quality) is viewed by the speaker as possible, obligatory, doubtful, certain, permissible, advisable, requested, prohibited, ordered, etc. Modal verbs occur only with the infinitive. This or that meaning is to a great degree determined by the communicative type of the sentence and the form of the infinitive.

Uses of CAN, COULD, MAY and MIGHT

1. CAN:- Usually express ability or capacity; as

I can write a story.

He can divide the sum.

Can he talk fluently?

2. Can and May are used to seek permission. May is rather formal.

You can/ may go now.

Can/ may I borrow your pen?

Note:- May is used to express possibility in affirmation sentences.

It may rain tomorrow.

He may be in the clinic tomorrow.

Can is used to used in the corresponding interrogative and negative sentences.

Can this be true?

It cannot be true.

May is used to express wish ; as

May you stay blessed!

May success attend you!

According to N.A. Kobryna:

I. May followed by the non-perfect common infinitive expresses:

1. Permission. In this usage it expresses the meaning: to have permission to, to be allowed to, to be permitted to.

You may go now (you are allowed to go).

May we leave this with you? (Are we allowed to...? Is it all right if we leave it here?).

In polite requests for permission might is used.

Might I use your telephone, please?

I wonder if I might borrow your book.

Can is now more common than may or might to express informally the idea of permission, but may is often used when talking of ourselves.

May/might I help you?

2. Possibility of the fact (the so-called "factual possibility").

This meaning occurs only in affirmative sentences.

You may find all the books you want in the National Library. (It is possible that you will find...)

The railways may be improved. (It is possible that the railways will be improved).

The above sentence could suggest that there are definite plans for improvement.

May expressing possibility is avoided in questions and in negative sentences, instead can is used.

4. Prohibition (only with the negative form of the modal verb).

You may not go swimming. (You are not allowed to ...).

You may not enter the room until I say so.

The contracted form mayn't is also very rare.

There are other ways of expressing the idea of prohibition which are more common. They are mustn't, can't, and don't. Mustn't and can't are often found in negative answers to express prohibition instead of may not.

II. May (might) followed by any form of the infinitive denotes:

1. Supposition, uncertainty.

May in this sense is synonymous with perhaps or maybe, and occurs in affirmative and negative statements.

This news is so strange that you may not believe it. (Perhaps you won't believe it.) He may come or he may not.

The non-Perfect Infinitive indicates reference to the present or future, that is, it expresses supposition or uncertainty about a present or future action.

They may arrive tonight or tomorrow.

The Perfect Infinitive indicates reference to the past.

May (might) in the sense of supposition or uncertainty is not used in questions, instead some other means are used: Is it (he) likely ... ? or Do you think ... ?

Is Mary likely to arrive tonight?

Do you think he has already come?

2. Reproach.

This meaning is found only in positive statements and only with the form might as it is a reproach made about something that has not been done and thus implies some unfulfilled action.

You might at least offer to help.

In combination with the perfect infinitive it renders irritation (annoyance) that the action was not carried out.

You might have opened the door for me.

3. May/might partly loses its meaning when used in certain sentence patterns and is in such cases a quasi-subjunctive auxiliary:

a) in clauses of purpose:

Sit here so that I may see your face more clearly.

He died so that others might live.

b) in clauses of concession:

Try as he may he will never be top of his class.

However hard he might try, he never managed it.

c) in object, predicative and appositive clauses after verbs or nouns expressing hope, wish, fear:

The doctor has fears that she may not live much longer.

The prisoner had hopes that he might be set free.

According to M.A. Ganshina and N.M Vasilevskaya, the modal verb might expresses admonition and advice.

You really might do something for them.

Could and Might are used as the past equivalent of Can and May.

I could write a story when I was young. (Ability)

He said I might/ could go. (Permission)

I thought he might be at his office. (Possibility)

Note:– Might can be used to express a degree of dissatisfaction or reproach; as
You might pay a little more attention at your studies.

Uses of Shall, Should, Will, Would

Shall is used in the first person and Will in all the persons to express pure future ; as

I shall be twenty next birthday.

We will need the money on Eid.

Tomorrow will be Sunday.

Shall is sometimes used in the second and third person to express a command, a promise or threat.

He shall not enter my office again. (Command)

You shall have a holiday today. (Promise)

You shall be punished for stealing my bag. (Threat)

Questions with Shall are asked to seek the will of the person addressed; as,

Shall I open the gate?

Which author I shall read?

Where shall we go now?

Will is used to express Volition

I will carry your message to Principal.

To express Characteristic habit

He will talk about nothing but poetry.

He will sit listening to music for hours.

Assumption/ Probability

This will be the author you want to read, I suppose.

That will be a musician, I think.

Will You indicate an invitation or a request

Will you have coffee?

Will you lend me your car?

Should and Would are used as past equivalent of Shall and Will

I dreamt that my poem should get a good reader.

He said he would carry my bag to the station.

Should is used in all persons to express duty or obligation; as

We should respect the laws.

You should keep your promise.

Children should obey their teachers.

Should is used to express a supposition that may not be true in clauses of condition.

If it should rain, they will not come.

If he should see me here, he will kill me.

Uses of Must, Ought to

Must is used to express necessity or obligation.

You must improve your health.

We must pay our taxes.

Must refers to the present or the near future, but to talk about the past we prefer to use had to. Must has no PAST FORM.

Yesterday we had to get up early.

Must is often used when the obligation comes from the speaker, but when it comes from somewhere else, HAVE TO is often used.

I must be on diet. (my own idea)

I have to be on a diet. (Doctor's suggestion)

Must can also express logical certainty.

Living in such a polluted city must be difficult.

He must have left already.

Ought to is used to express moral obligation/ desirability/ Probability I ought to care for my classmates.

We ought to help the needy ones.

Prices ought to come down by this weekend.

Uses of Used to, Need and Dare

Used (to) expresses a discontinued habit.

There used to be a restaurant.

I used to live there when I was a kid.

Note:- The auxiliary Need, denoting obligation can be conjugated with or without DO.

a) When conjugated without DO, Need has neither (s) or (ed) forms and is used with an infinitive without TO only in negative and interrogative sentences and in the sentences that contain semi- negative words like 'scarcely' and 'hardly' He need not go.

Need I write a complaint?

I need hardly take his help.

b) When conjugated with DO, Need has the usual forms like needs, needed and is used with a to-infinitive and is usually put to use in negatives and questions.

Do you need to go now?

I don't need to meet him.

One needs to be careful.

Dare is generally used in negative and interrogative sentences when conjugated without DO, it is followed by an infinitive without TO but when conjugated with DO, it takes an infinitive with or without TO after it.

He dare not take such drastic steps.

How dare you contradict me?

He dared not to do it.

He doesn't dare speak to me.

Ağayeva Cavahir Qeyis

XÜLASƏ MODAL FEILLƏR

Modal fellərin tərifini müəyyənləşdirdim və onlar haqqında ümumi anlayışlar göstərdim. Modal fellərin ən ümumi tərif: modal fellər, danışanların hərəkətə münasibətini ifadə etmək üçün istifadə olunan fellərdir. Bu kiçik bir araşdırma, modal fellərin can/COULD və MAY/MIGHT-in əsasən təhlil olunan linqvistik mətnlərdə kök imkanını nəzərdə tutduğunu göstərdi. Kök imkanı ilə müqayisədə, bu daha formal məlumat köçürür bilər, çünki kök imkanı, formal yazılı dil ilə bağlı görünə bilər. Alternativ imkanları təqdim Bundan başqa, onların əsas epistemik mənada MAY və MIGHT də adətən Təsdiq vəsiqə. Fakkinetti (2003) qeyd edir ki, "obyektiv məlumatların ötürülməsi və subyektiv qiymətləndirmə siqnalları arasında balans, görünür, elmi diskursda əsas yer tutur " (2003: 308). Və ya bəlkə hər hansı bir orijinal epistemoloji məqsədləri yoxdur görünür, bir epistemik və kök imkanı kimi keçə bilər. O, bir fundamental kök mənasına, potensialına malikdir və imkan, qabiliyyət və ya icazə onun təfsiri müvafiq şəraitdə kontekstli şəkildə verilmiş hesab edilə bilər. Analiz həmçinin, May/Might-in epistemik və kök mümkün mənalara (ola bilər), adətən müxtəlif və qarşılıqlı eksklüziv olaraq qəbul edilən, təhlil edilən mətnlərdə ayrılmaq çətin olduğunu və buna görə də birləşmə baxımından şərh edilə

biləcəyini göstərdi. Daha sonra təsdiq edilmişdir ki, COULD və MIGHT, ilk növbədə, keçmiş vaxtın morfoloji formalarıdır, adətən, qeyri-keçmiş kontekstlərdə hipotetik istifadələrdə rast gəlinir və vaxt üçün qeyd edilməyən can və MAY ilkin formaları kimi təsvir edilə bilər. Modal fellərin ən ümumi forma və funksiyalarını təsvir etdim. Onlar aşağıdakılardır: fiziki və əqli qabiliyyəti və ya qabiliyyəti ifadə edə bilər (ola bilər, bilər), imkan, icazə, qadağan, sorğu, güclü şübhə, inanılmaz, inamsızlıq, sürpriz, irad, məqsədi; Bəlkə icazə ifadə edə bilər, faktın mümkünlüyü, qadağan, ehtimal, qeyri-müəyyənlik, irad; dərhal öhdəlik və ya ehtiyac ifadə etməlidir, qadağan, sifariş, təcili sorğu, dəvət, qərar məsləhət, ehtimal, demək olar ki, inam; mənəvi öhdəliyini, mənəvi borcunu, məsləhətini, arzusunu, ehtimalını ifadə etməlidir.

Açar sözlər: modal fellər, quruluş, qrammatika, zaman formalar, intizam fərqləri .

Агаева Джавахир Гейис
Азербайджанский Университет Языков
Баку, Р.Бейбутов, 134

ВЫВОД

Я определила определение модальных глаголов и указала на общие понятия о них. Наиболее распространенным определением модальных глаголов является: модальные глаголы - это глаголы, которые используются для выражения отношения говорящего к действию. Это небольшое исследование показало, что модальные глаголы CAN/COULD и MAY/MIGHT преимущественно обозначают корневую возможность в анализируемых лингвистических текстах. Корневая возможность может казаться связанной с формальным письменным языком, потому что, по сравнению с корневой возможностью может, она передает информацию более формально. Помимо представления альтернативных возможностей, MAY и MIGHT в их первичном эпистемическом смысле также обычно квалифицируют утверждения. Факкинетти (2003) отмечает, что “баланс между сообщением объективных данных и сигнализацией субъективной оценки, по-видимому, является основополагающим в научном дискурсе” (2003: 308).

А может можно передать как эпистемические и корень возможность, может, кажется, не имеют каких-либо подлинных эпистемологических целей. Он обладает одним основополагающим корневым смыслом, потенциальностью, и его интерпретации возможности, способности или разрешения можно рассматривать как контекстуально выведенные в соответствующих условиях. Анализ также показал, что эпистемические и корневые возможные смыслы MAY/MIGHT (мог), обычно рассматриваемые как различные и взаимоисключающие, были трудно отделимы в анализируемых текстах и поэтому могли интерпретироваться в терминах слияния. Затем было подтверждено, что COULD и MIGHT, прежде всего

морфологически формы прошедшего времени, обычно встречаются в гипотетических употреблениях в не прошедших контекстах и могут быть описаны как предварительные формы CAN и MAY, не отмеченные для времени.

Я описала наиболее распространенные формы и функции модальных глаголов. Они следующие: *может (мог бы, мог бы)* выражает физическую и умственную способность или способность, возможность, разрешение, запрет, просьбу, сильное сомнение, невероятность, недоверие, удивление, упрек, цель; *может(может)* выражать разрешение, возможность факта, запрет, предположение, неопределенность, упрек; *должен* выражать немедленное обязательство или необходимость, запрет, приказ, срочную просьбу, приглашение, решительный совет, вероятность, почти уверенность; *должен* и *должен* выражать моральное обязательство, моральный долг, совет, желательность, вероятность.

Ключевые слова: модальные глаголы, структура, грамматика, временные формы, дисциплинарные различия

REFERENCES

1. Kaushanskaya V. L. Grammar of the English language. Manual for students of pedagogical institutes and universities. 7th edition. - Moscow: Strat, 2006.
2. Kobrina N. A., Korneeva E. A., Ossovskaya M. I., Guzeva K. A. Grammar of the English language: Morphology. Syntax. Textbook for students of pedagogical institutes and universities in the specialty "Foreign languages". - SP. SOYUZ, 1999. In English.
3. Gordon E. M., Krylova I. P. Grammar of modern English: Textbook for in-tov and FAC. Inostr. yaz. - 3rd ed. - Moscow: Higher school, 1986. In English.
4. Drozdova T. Yu., Berestova A. I., mailova V. G. English Grammar: Reference and Practice: a textbook for high school students and high schools, students of non-language universities with in-depth study of English.
5. Krylova I. P., Krylova E. V. Practical grammar of the English language. Textbook. - 2nd ed., pererab. - M.: "Chero", publishing house, 2001.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.07.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru **Afət Nametova**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AYNUR TURABOVA

ADBTIA

Bakı Fətəli Xan Xoyski pr.98

aynurturabova77@gmail.com

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ DİLÇİLİK
TERMINOLOGİYASININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI**

Xulasə

Bu məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində dilçilik terminologiyasının formalaşması və inkişafı haqqında bəhs ediləcək. Günümüzdə terminlər çox əhəmiyyətli yer tutur. Tədqiq olunacaq bu iki dildə və ya ümumiyyətlə hər hansı digər dilə baxsaq belə, aydın görmək olar ki, dillərin lüğət tərkibində mövcud olan terminlər on il, iyirmi il bundan əvvəlki zamanla müqayisə edildikdə dəfələrlə çoxalmışdır. Onuda qeyd edə bilərik ki, terminologiyanın inkişafı xalqımızın şüur inkişafının, mədəni yüksəlişinin qüdrətli amillərindən biri hesab oluna bilər. Cəmiyyətdə baş verən müxtəlif proseslər, məsələn, kosmik uçuşlar, nüvə enerjisindən istifadə, texnikanın və elmin tez zamanda inkişafı, minlərlə yeni anlayış və terminlər yaradır. Terminlərin sayı getdikcə artan bir sürətlə çoxalmağa davam edir. Bu prosesin nəticəsi olaraq da yeni-yeni anlayışlar yaranır və yaranacaqdır. Terminoloji sistemin linqvistik elementləri olan terminlər dil sistemində olan digər elementlərdən spesifik əlamətlərinə görə fərqlənir və terminlər dilin elmi üslubunun formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu səbəbə görə də terminlər elmi anlayışların işarəsi mənasında terminoloji sistemi təşkil edir. Müxtəlif sahələrə məxsus terminlərin toplusu terminoloji sistem yaradır. Dilçilik elminə mənsub olan terminlər aid olduğu elm haqqında bitkin və dolğun fikir formalaşdırır. Dilçilik elminə aid olan terminlərin fərqli linqvistik anlayışları konkret, aydın və düzgün ifadə etməsi dilçilik elminin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir. Beləliklə, terminologiyanın və dilçilik terminologiyasının inkişaf dövrü 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Dilçilik elmi ilə bağlı aparılan sistemli və ardıcıl tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş nəəliyyətlər, dilçilik elminin daha da genişlənməsinə, formalaşmasına və inkişafına təkan verir. Dilçilik elminin inkişafı nəticəsində dil sistemində yeni anlayışlar yaranır və buda öz növbəsində həmin anlayışlara uyğun terminlərin formalaşmasına zəruri ehtiyac doğurur. Dilçilik terminlərinin formalaşmasında yalnız dilin daxili imkanlarından məqsədə uyğun istifadə edilmir, həm də xarici dillərin fərqli tərkibli materiallarından geniş şəkildə istifadə edilir. Dilçilik elminə məxsus elmi anlayışların doğru, dəqiq və konkret şəkildə ifadə olunması həmin elmə aid terminlərin ən önəmli funksiyalarından biridir.

Açar sözlər:termin, terminologiya, terminologiya sistemi, dilçilik terminləri, dilçilik terminologiyası, dilçilik terminologiyasının inkişafı.

Günümüzdə terminlər çox əhəmiyyətli yer tutur. Terminlərin sayı getdikcə artan bir sürətlə çoxalmağa davam edir. Bu prosesin nəticəsi olaraq da yeni-yeni anlayışlar yaranır və yaranacaqdır. Nə qədər ki, müasir texnologiya inkişaf etməyə davam edəcək, o qədər də terminlərin sayı dayanmadan artmağa davam edəcəkdir.

Ümumiyyətlə həm dilçiliyin, həm də Azərbaycan dilinin tarixi çox qədim və zəngindir. Azərbaycan dilinin dilçilik terminlərinin tarixinə nəzər salsaq dilçilik elminin keçdiyi tarixi inkişaf yollarını və bu elmin inkişafının tarixi mərhələlərini aydın şəkildə görə bilərik. Azərbaycan dilçiliyinin tarixini araşdırarkən, M.Qasimovun işlərinə nəzər salmaq lazımdır. Beləki, ədəbi dilin keçdiyi mərhələləri xüsusi nəzərə alan M.Qasimov, terminologiyanın tarixi inkişaf yollarını 3 dövrə ayırmışdır:

1) 12-13- cü əsrdən başlayaraq 19-cu əsrin birinci rübünə qədərki dövr;

2) 19-cu əsrin 30-cu illərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövr.

3) 20-ci əsrin birinci rübündən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonrakı dövr. Lakin dilçilik terminologiyasını tədqiq edərkən, Azərbaycanın başqa dilçilərinin işlərinə də nəzər salıb araşdırmaq zəruridir.(1, s. 115) Azərbaycanda dilçilik elminin inkişafı ilə bağlı araşdırmalar aparan dilçilərləndən biri də Sayalı Sadıqovadır. Onun işlərində dəfələrlə terminlər haqqında məlumat verilmişdir. S.A.Sadıqova M.Qasimovdan fərqli olaraq Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafını daha qədim dövrlə - 7-13-cü əsrlərlə bağlayır. Qədim tarixə nəzər salsaq görürük ki, 11-12-ci əsrlərdə bir çox elm sahələri ilə bağlı fərqli əsərlər yazılmışdır. Bu dövrdə ərəb dili elm dili kimi inkişaf etmişdir və bu səbəbdən Azərbaycan dilinə aid yazılmış ilk dilçilik əsəri də ərəb dilində yazılmışdır. (2, s. 36)

Dilçilik elminin inkişafında və formalaşmasında N.Nərimanovun lüğəti də çox mühüm rol oynayır. Bu lüğətdə yalnız dilçilik terminlərinin düzgün işlədilməsi deyil, həm də onların qarşılıqları göstərilir və əsərin bu xüsusiyyəti də müsbət elmi-metodik tələblərinə uyğundur. Qeyd olunan bu cür xüsusiyyətlərinə görə N.Nərimanovun əsəri dilçilikdə olan digər əsərlərdən fərqlənirdir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, dilçilik terminologiyası haqqında keçmiş zamanlardan bəri mükəmməl əsərlər yazılmışdır və bu yazılmış əsərlər sayəsində biz bu gün dilçilik terminologiyasının inkişafını və formalaşmasını aydın şəkildə görə bilərik. Bu fəsilə dilçilik terminlərinin funksiyaları, müxtəlif sahələrinin inkişafı və terminlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri təhlil edilir.(3,s.23-25)Bildiyimiz kimi dilin leksik qatı iki hissədən ibarətdir:ümumi funksiyalı və xüsusi funksiyalı. Qeyd edilən bu iki funksiyalı hissə dilin leksik qatının yaranmasında bir-birini tamamlayır. Terminoloji sistemin yaranmasına səbəb olan linqvistik vahidlər dilin xüsusi funksiyasını yerinə yetirərək sistemin formalaşmasına səbəb olurlar.

Terminoloji sistemin linqvistik elementləri olan terminlər dil sistemində olan digər elementlərdən spesifik əlamətlərinə görə fərqlənir və terminlər dilin elmi üslubunun formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu səbəbə görə də terminlər elmi anlayışların işarəsi mənasında terminoloji sistemi təşkil edir. Müxtəlif sahələrə məxsus terminlərin toplusu terminoloji sistem yaradır. Dilçilik elminə mənsub olan terminlər aid olduğu elm haqqında bitkin və dolğun fikir formalaşdırır. Dilçilik elminə aid olan terminlərin fərqli linqvistik anlayışları konkret, aydın və düzgün ifadə etməsi dilçilik elminin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir. Elmi ədəbiyyatda tez-tez qarşılaşdığımız iki anlayış var: “dilçilik terminləri” və “dilçilik terminologiyası” termini.

Dilçilik aləminin ilk əsərlərindən biri məhz Mahmud Kaşğarının, türkologiyanın ensiklopediyası sayılan “Divani lüğət-it-türk” əsəridir. Bu əsər birinci növbədə ərəblərə bu dili öyrətmək funksiyasını yerinə yetirmək üçün yazılmışdır. Əsərdə yalnız türk dilinin xüsusiyyətləri təhlil edilməmişdir. Eyni zamanda ərəb dilini də yetərincə bilən filoloq, ərəb dilinin özünə məxsus xüsusiyyətlərini də incəliklərinə qədər təhlil etmişdir. M.Kaşğarının əsərində müxtəlif elm sahələrinə aid çox sayda terminlər işlənmişdir. Əsərdə işlənən dilçilik terminlərinin arasında aşağıdakı terminlər istifadə olunmuşdur: yazıq — “yazı”, kileçü – “söz”, kök – “kök”, “əsas”, “üzük”, “heca” və s. 1839-cu ildə M.Kazımbəy tərəfindən yazılmış (“Грамматика турецко-татарского языка”) “Türk-tatar dilinin qrammatikası”, eləcə də 1946-cı ildə nəşr edilən “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsərləri Azərbaycan dilçiliyində mühüm rol oynayır. Bu əsərlərdə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu haqqında aydın və geniş şəkildə məlumat verilmişdir. Bu əsərdə öz əksini tapmış məlumatlar qrammatikanın əhəmiyyətini saxlayan mükəmməl mənbələrdəndir. M.Kazımbəyin yazdığı əsər yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, həm də bütün türk dillərində yeni hadisə kimi qiymətləndirilmişdir.(4,s.35-40) Y.M.Seyidovun da qeyd etdiyi kimi, Mirzə Kazımbəyin qrammatikası türk dilinin qrammatik quruluşu haqqında onlarla əsərləri bir əsr qabaqlamışdır. Araşdırılan zaman bizim nəzərimizdən qaçmadı ki, M.Kazımbəyin («Грамматика турецкотатарского языка») “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərini, həm də Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərini, həm də Azərbaycan dilinin qrammatikası adlandırırlar. (5, s. 265)

Beləliklə, terminologiyanın və dilçilik terminologiyasının inkişaf dövrü 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bir yandan yeni əlifbaya keçid, digər yandan respublikanın bütün regionlarında açılmaqda olan təhsil müəssisələri üçün Azərbaycan dili dərsləkləri hazırlamaq, elmi terminologiya yaratmaq, bununla yanaşı ali məktəblər üçün elmi qrammatikalar yazmaq həmin dövr üzrə ən mühüm məsələlərdən sayılırdı. 20-ci əsrin əvvəllərində - başqa ifadə ilə desək tədqiqatlar dövründə dilçilik elminin inkişafına böyük töhfələr vermiş alimlər bir sıra fəaliyyətləri ilə diqqət mərkəzində olmuşlar (6, s.225-226). Bəhs edilən dövr ərzində Azərbaycanın dilçilik elminin inkişafında Abdulla Tağızadənin, Davud Quliyevin,

X.Ş.Xocayevin, Yaqub Əliyevin, B.Çobanzadənin, İdris Həsənovun, F.Ağazadə Şerqlinin, Qulam Bağirovun, Ələkbər Babazadənin, söyləri əvəz edilməz olmuşdur. Buna misal olaraq, Bəkir Çobanzadənin 1920-ci illərdə yazdığı “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsərinin Azərbaycan dilçiliyin inkişafında əvəzsiz rolu olmuşdur. O, qeyd edirdi: “Əski sərlərdə səs ilə hərf, yazı ilə dil bir-birinə qarışdırılır” (7, s. 171).

Azərbaycan dilində mövcud olan zəngin söz ehtiyatları dilçiliyin yaranmasına və sürətlə inkişaf etməsinə böyük təkan vermişdir.

Məsələn, *dilarxası, dilortası, dilönü səslər, dodaqlanmayan, dodaqlanan saitlər, ismin halları, əvəzlik, say, bağlayıcılar, qoşmalar, sözdəyişdirici, sözdüzəldici şəkilçilər, sifətin dərəcələri olan azaltma, çoxaltma dərəcələri, ara sözlər* və s. (8, s.40-45)

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilçilik terminologiyasını yaratmaq və onu inkişaf etdirmək üçün ümumxalq dilindən əsas və başlıca mənbə kimi istifadə edilmişdir. 1918-ci ildə Məhəmməd Sadiq Axundov və Qafur Rəşad Mirzəzadənin birgə qələmə aldıkları “Rəhbərə Sərf” əsərində sərf dilçilik termini dərslik anlayışını əvəz etsə də, bu əsərdə dilçilik elminin bir sıra müxtəlif bölmələrinin şərh edildiyini asanlıqla görə bilərik. Bu dərsliyin birinci və ikinci hissəsində isim, sifət, izafət, ismi işarət, ismi ədəd, zəmin (əvəzlik – S.Z), üçüncü hissədə feil, məsdər, dördüncü hissədə isə ədəvat (ədətlər – S.Z.) terminlərindən istifadə edilmişdir. (9 s. 12-15)

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yarandıqdan sonra təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilini tədris etmək üçün xüsusi proqramlar hazırlanır və bu proqramların nəzdində müəyyən elmi ardıcılıq gözlənilərək dərsliklər hazırlanırdı. Bu cür dərsliklərdən birincisi 1924-cü ildə çap olunmuş “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” kitabıdır ki, orada dilçilik elminin bir neçə bölmələrinin systemsiz şəkildə olmasına baxmayaraq, dilçiliklə bağlı ilkin terminoloji birləşmələr aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Yaradıcılıq üsullarına görə bu terminlər, formalaşma və inkişaf tarixlərinə görə fərqlənilirlər. Dil tarixinə məxsus faktlar üzərində tədqiqatlar aparan zaman, dilçilik elmində mövcud olan terminlərin formalaşması və inkişafının bir-birindən ayrılmaz olduğunu və daxili vəhdət təşkil etdiyini söyləyə bilərik. Belə ki, dilçilik terminlərinin formalaşma prosesi birbaşa dilçilik elminin inkişafı ilə sıx bağlıdır (10.).

Daha sonra 1989-cu ildə dilçilik elmi üçün mühüm olan “İzahlı dilçilik terminləri” çap olunmuşdur. Belə ki, bu lüğət indiyə qədər Azərbaycanda çap olunmuş dilçilik terminləri lüğətlərinin ən mükəmməli sayıla bilər. Bunu deməyə o faktlar əsas verir ki, lüğətin tərkibində dərs vəsaitlərində işlənən sabitləşmiş terminlər izahlı şəkildə istifadə olunmuşdur, bundan əlavə bu lüğət ali və orta məktəb dərsliklərində işlənən terminlərlə də əhatə olunmuşdur. (11)

Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasının formalaşmasında və sürətlə inkişaf etməsində alınma sözlərin rolu böyükdür. Alınma sözlər - müxtəlif dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin nəticəsi olaraq bir dildə mövcud olan sözlərin və ya söz

birdləşmələrinin digər dilə keçməsidir. Fərqli dil daşıyıcıları bir-biri ilə ünsiyyət qurur və bu ünsiyyət nəticəsində dillərin tərkibində olan terminlər bir dildən alınır və digər dilə keçir.

Aydın ki, hər bir dilin lüğətində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğətində də digər dillərdən gələn leksik vahidlər mövcuddur. Alınma prosesi yalnız dildaxili amillərin təsiri nəticəsində yaranan bir proses deyil, həm də dilxarici amillərin də rolu böyükdür. Beləliklə, alınma terminlərin Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasına keçməsi üçün bu terminlər dilimizin fonetik, semantik və hətta morfoloji qaydalarına uyğunlaşır.

Məsələn, ingilis dilində – *phoneme* [fəvni:m], alman dilində *phonem*, rus dilində – *fonem*, fransız dilində *phoneme*, Azərbaycan dilində – *fonem*; *sintaqma* – ingilis dilində *suntagma*, alman dilində *suntagma*, rus dilində *sintaqma*, Azərbaycan dilində *sintaqma* dilçilik terminlərinin hər birini dil özünəməxsus şəkildə mənimsəmişdir. Deməli, alınma sözlər arasında ən çox rastlanan məhz terminlərdir. (12, s. 48-52)

S.N.Xəlilova yazır: “Alınma sözlər dedikdə mənbə dildən əlavə (əsasən) başqa sistemli bir dildə də işlənən vahidlər nəzərdə tutulur. Termin və ya söz yayılma dövrünün ilkin mərhələsində ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır”. (13)

Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasının tarixini tədqiq edərkən alınma terminləri dil mənsubiyyəti baxımından bir neçə qruplara ayırmaq olar:

1. Rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən alınmış dilçilik terminləri
2. Yalnız Avropa dillərindən alınan dilçilik terminləri
3. Ərəb və fars dillərindən alınmış dilçilik terminləri

Bu günlərdə istifadə etdiyimiz dilçilik terminlərinin çoxu məhz ərəb və fars mənşəli sözlərdir. Sadəcə alınma prosesi baş verən zaman ərəb və fars terminləri dilimizin leksik, fonetik, qrammatik qaydalarına tabe olmuşdurlar. Nəticə olaraq, bu cür terminlərin çoxu hətta, ahəng qanunun tələbi ilə fonetik qaydalarımıza uyğunlaşaraq artıq alınma söz kimi çıxış etmədilər, yəni dilimiz onları mənimsəmişdir. Ərəb və fars alınma dilçilik terminlərinin bəziləri bunlardır: *feil*, *məna*, *təsirli*, *təsirsiz*, *mötərizə*, *təyin* və s. Ərəb və fars mənşəli alınmaların çoxu işləkliyi itirmişdir deyə yeni terminlərlə əvəz olunmuşdur.

Məsələn, *məfuli beh* – *təsirlik hal*, *məfuli ənh* – *cıxışlıq hal*, *feili isim* – *məsdər*, *feili icbar* – *icbar növ feili*, *feili* – *mütəvəttə – qayıdış növ feili*, *məfuli mə* – *birgəlik hal*, *məfuli –fih* – *yerlik hal*, *ləfz-söz*, *sərf* – *qrammatika*, *səda* – *səs tonu*, *təhtəläffüz* – *hərfi*, *fail* – *subyekt*, *cəzri* – *amorf*, *mazi* – *keçmiş zaman*, *münadi* – *çağırış hal* və s.

Lakin elə dilçilik terminləri var ki, onların komponentləri Azərbaycan, ərəb və fars dillərinin qarışığından ibarətdir. Məsələn: : *məna çaları*, *dəyişən nitq hissələri*, *məna köçürülməsi*, *qayıdış növ feilləri*, *qeyri –sabit vurğu* , *ənənəvi prinsip* və s.(14, s. 26)

Azərbaycan dilçilik terminlərinin yaranma mənbələri yalnız ərəb və fars

dilləri deyil. Avropa dillərindən də çox sayda terminlər Azərbaycan dilçiliyinin terminologiyasının inkişafında mühüm rol oynayır. Avropa dillərindən alınma terminlər əsasən riyazi, koqnitiv dilçilik, informatika, kibernetika, telekommunikasiya sahələri ilə bağlı terminlərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, latın dilindən alınmalar birbaşa bizim dilə keçməyib. Beləki, latın dilindən alınmalar ilk öncə fransız dili vasitəsi ilə ingilis dilinə, ingilis dilindən rus dilinə və son olaraq rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçid etmişdirlər.

Məsələn, “*annomination*” termini ingilis dilinə fransız dilindən “*annomination*” sözündən eyni ilə alınmışdır. Sonra isə bu termin ingilis dilindən rus dilinə «*аннотация*» sözü kimi keçmişdir. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçid edən alınma termin “*annominasiya*” formasındadır. “*Annominasiya*” termininin mənası isə dilçilikdə danışq zamanı eyni cür səslənən, morphem tərkibi ilə üst-üstə düşən sözlərin işlədilməsindən meydana gələn ifadələr deməkdir. Azərbaycan dilində istifadə olunan bəzi terminlər ingilis dilində yaranmış, lakin sonra Azərbaycan dilinə keçmişdir. Onlardan bəziləri bunlardır: *konversiya*, *konativ*, *konstant*, *nominativ*, *nomostruktura*, *qlossematika*, *qlossem*, *applikativ* və s.

Azərbaycan dilinə ingilis dilindən gələn terminoloji alınmaların çoxu dilimizin qaydalarına uyğunlaşmışdır. Lakin, ingilis mənşəli terminlərin bir qismi özünəməxsus mövcud formasını saxlamış, dilimizdə heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan mövcud olmuşdur. Məsələn, *kontinuativ*, *morfenem*, *konstant*, *izomorfiya*, *izoton*, *vokabula*, *taxon number* [ˈtæksən ˈnʌmbə] (ing.) – номер таксона (rus) – *numerus taxonum* (latın) – *takson nömrəsi* (azərb.); *genepool* [ˈdʒɪːnˈpuːl] (ing.) – *генеполд* (rus) – *genocopia* (latın) – *genefond* (azərb.); *hybrid* [ˈhaɪbrɪd] (ing.) – *гибрид* (rus) – *zubrud* (latın) – *hibrid* (azərb.) terminləri bu silsilədənir. Azərbaycan dilçilik terminologiyasının inkişafında beynəlmiləl sözlər də mühüm yer tutur. Beynəlmiləl sözlərin çoxu qədim yunan və latın dillərinə məxsus olan sözlərdir. Bu da bir başa tarixi hadisələrlə bağlıdır. İntibah dövründə latın dili elm dili sayılırdı. Bu səbəbdən də latın mənşəli terminlər müxtəlif yollarla digər dillərə keçmişdir. Onlardan bəziləri bunlardır:

assimilyasiya - latınca *assimilatio* sözündən olub, *bənzətmə*, *oxşatma* deməkdir; *arxaizm* – yunanca *archaios* sözündən olub istifadədən çıxmış *köhnə söz*, *ifadə* deməkdir; *etimologiya* termini də yunan mənşəlidir və *etumon-* həqiqət, sözün əsas mənası, loqos anlayış, elm deməkdir. Yuxarıda qeyd olunmuş dillər arasında “vasitəçi” dil kimi çıxış edən dil rus dilidir. Məhz bu səbəbdən qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin dilçilik terminologiyasının inkişafında rus dili önəmli yer tutur. Rus dilində vasitəçi dil kimi istifadə olunan alınma sözlərin sayı çox olsa da, bir neçəsini misal kimi vermək olar: *adaptasiya* (azərb.) – *адаптация* (rus) – *adaptation* [ədəpˈteɪ(ə)n] (ing.) – *adaptatio* (latın); *hibrid* (azərb.) – *гибрид* (rus) – *hybrid* [ˈhaɪbrɪd] (ing.) – *hybrida* (latın); *genetik informasiya* (azərb.) – *генетическая информация* (rus) – *genetic information* [dʒɪˈnetik ɪnfəˈmeɪ(ə)n]

(ing.)-*informatia genetica* (latın). (15, s.38-40) Əgər hər hansısa bir dildə termin yaratmaq istənilirsə, ilk növbədə həmin canlı xalqın dilinin zəngin lüğət tərkibindən bəhrələnmək, dilin söz ehtiyatını dərinlən öyrənmək, dilin lüğət tərkibində mövcud olan lüğəvi vahidləri müəyyən bir sırayla topalamaq, terminləri müəyyən xüsusiyyətlərinə görə qruplara ayırmaq, terminlərin yaradıcılığından düzgün şəkildə istifadə etmək lazımdır. Azərbaycan dili uğurlu dilçilik terminləri ilə çox zəngindir və bu terminlər müasir tələbləri tamamilə ödəyirlər.

Məsələn, dilçilik elminə aid bəzi terminlər bunlardır: *bütöv cümlə, adlıq cümlə, geniş cümlə, söz cümlə, ismin halları, adlıq hal, yiyəlik hal, yönük hal, təsirlilik hal, yerlik hal, çıxışlıq hal, baş cümlə, budaq cümlə, bölüşdürmə əlaqəsi, baş üzvlər, ikinci dərəcəli üzvlər*, və s.

Azərbaycan dilinə məxsus dilçilik terminlərinin əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir. Dilçilik terminlərinin əksəryyəti türk dillərində uzun zamandır istifadə olunur və istifadə olunduğu dillərin bütün qayda qanunlarına tabe olurlar. Dilçilik elminə aid belə terminlər işləkliyinə görə dilçilər tərəfindən diqqət cəlb edir.

Məsələn, dilimizdə istifadə olunan bəzi dilçilik terminləri: *məsdər, isim, sait, feil, samit, zərf, nöqtə, mötərizə, vergül* və s. (16, s. 40-45)

Azərbaycan dilçiliyində yaranan terminlər yalnız ərəb və fars mənşəli terminlər deyildir, həm də Qərb ölkələri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr qurulması və bu əlaqələrin sürətlə inkişaf etməsi Azərbaycan dilinin lüğətinə yeni alınma sözlərin və terminlərin keçməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilində Qərbi Avropa dillərindən gəlmiş terminlərin sayı az deyil, bu terminlər həm də rus dili vasitəsi ilə dilimizə keçmişdir.

Bildiyimiz kimi mövcud olan bütün terminlərin öz mənbələri var, beləki dilçilik terminlərinin yaranma mənbələrini növbəti qruplara ayırmaq olar:

1. Dilin daxili imkanları hesabına meydana gələn terminlər.
2. Ərəb və fars mənşəli terminlər.
3. Müxtəlif Avropa dillərindən alınmış terminlər.

Dilçilik terminləri də digər sahələrə məxsus olan terminlər kimi yerinə yetirdikləri funksiyaya və işlənmə sahəsinə görə bir-birində fərqlənir və məhz bu xüsusiyyətlərə görə bu məsələni araşdırmaq dilçilər tərəfindən xüsusi maraqa səbəb olur. Dilçilik elmində mövcud olan terminləri xüsusi funksiya yerinə yetirən sözlər adlandırmaq olar. Dilçilik terminlərinin yerinə yetirdiyi xüsusi funksiya dedikdə, əslində terminlərin adlandırma funksiyası nəzərdə tutulur, yəni bu elmi-nəzəri terminlər dilçiliyə məxsus müəyyən anlayışlar formalaşdırır və onları aydın şəkildə ifadə edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973. 186 s
2. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011. s. 117
3. Kaşğari M. "Divani lüğət-it-türk", nəşriyyat: Ozan, 2006, s. 512
4. Seyidov M. "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən", 1989, s. 442
5. Nərimanov N. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti", s. 100
6. Terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri. Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi konfransı. Bakı, 18-19 Aprel, 2014, s. 259
7. Çobanzadə B., "Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl" Bakı: Azərnəşr, 1924. — 213 s.
8. Dilçilik terminlərinin yaranma mənbələri, AMEA, Terminologiya məsələləri №1, Bakı-Elm-2012
9. Mirzəzadə Q., Axundov M. S. "Rəhbərə Sərf", Bakı: Buxar mətbəəsi, 1910, s. 17
10. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, 314 s
11. Məmmədov N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı: BDU, 1958, 35 s.
12. Azərbaycan dilində beynəlmiləl terminlər hesabına terminoloji leksikanın zənginləşməsi "Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multikultural və tolerant dəyərlər" I hissə, Bakı, 3-5 may 2016-cı il
13. Alınma Dilçilik terminlərinin taranma mənbələri, AMEA, Terminologiya məsələləri, Bakı-Elm -2012, səh. 40-45
14. Dilçilik terminlərinin yaranma yolları // Sivilizasiya, Elmi jurnal. Bakı, Avrasiya Universiteti, 2015, səh. 122-127
15. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. - М., Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. - М.: Наука, – 107 с.
16. Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура: Учебное пособие. - М., 1972. - С. 44-46.
17. Adilov M. I., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. "İzahlı dilçilik terminləri" , Maarif, 1989, s., 290

A. Turabova

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF LINGUISTIC TERMINOLOGY IN
THE AZERBAIJANI AND THE ENGLISH LANGUAGES
SUMMURY**

This article will discuss the formation and development of linguistic terminology in the Azerbaijani and English languages. Terms are very important today. Even if we look at these two languages to be studied, or any other language in

general, it is clear that the terms that exist in the vocabulary of languages have multiplied many times over ten or twenty years ago.

We can note that the development of terminology can be considered one of the powerful factors of the development of consciousness and cultural progress of our people. Various processes taking place in society, such as space flights, the use of nuclear energy, the rapid development of technology and science, create thousands of new concepts and terms. The number of terms continues to grow at an ever-increasing rate. As a result of this process, new concepts are emerging and will emerge. Terms with linguistic elements of the terminological system differ from other elements in the language system by their specific features, and the terms play a decisive role in the formation of the scientific style of language.

For the reason, the terms form a terminological system in the sense of a sign of scientific concepts. A set of terms belonging to different fields creates a terminological system. Terms belonging to the science of linguistics form an exhaustive and complete idea of the science to which they belong.

The concrete, clear and accurate expression of different linguistic concepts of terms related to linguistics shows that linguistics is at a high level of development.

Thus, the period of development of terminology dates back to the early 20 th century. The achievements of systematic and consistent research in the field of linguistics give impetus to the further expansion, formation and development of linguistics. As a result of the development of linguistics, new concepts appear in the language system, which in turn creates the necessary need for the formation of terms in accordance with these concepts.

In the formation of linguistic terms, not only the internal capabilities of the language are used in accordance with the purpose, but also the materials of different languages are widely used. One of the most important functions of the terms related to the science of linguistics is to make scientific concepts accurate, precise and concrete.

Key words: term, terminology, terminology system, linguistic terms, linguistic terminology.

А Турабова

**ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ
ТЕРМИНОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ
ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

В этой статье будут обсуждаться становление и развитие лингвистической терминологии на азербайджанском и английских языках. Условия очень важны сегодня. Даже если мы посмотрим на эти два языка, которые нужно изучать, или на любой другой язык в целом, ясно что термины, которые существуют в словаре языков, умножились многократно за десять или двадцать лет назад.

Можно отметить, что развитие терминологии можно считать одним из мощных факторов развития сознания и культурного прогресса нашего народа. Различные процессы, происходящие в обществе, такие как космические полеты, использование ядерной энергии, быстрое развитие технологий и науки, создают тысячи новых концепций терминов. Количество терминов продолжает расти все более быстрыми темпами.

В результате этого процесса появляются и появляются новые концепции. Термины с лингвистическими элементами терминологической системы отличаются от других элементов языковой системы своими особенностями, и термины играют определяющую роль в формировании научного стиля языка. По этой причине термины образуют терминологическую систему. Термины, принадлежащие науке о лингвистике, образуют исчерпывающее и полное представление о науке, к которой они принадлежат. Конкретное, четкое и точное выражение различных лингвистических концепций терминов, связанных с лингвистикой показывает, что лингвистика находится на высоком уровне развития. Таким образом, период развития терминологии и лингвистической терминологии восходит к началу 20 века. Достижения систематического и последовательного исследования в области лингвистики дают импульс дальнейшему расширению, становлению и развитию лингвистики. В результате развития лингвистики в языковой системе появляются новые понятия, что в свою очередь создает необходимую потребность в формировании терминов в соответствии с этими понятиями. При формировании лингвистических терминов используются не только внутренние возможности языка в соответствии с целью, но и широко используются материалы разных языков.

Одна из важнейших функций терминов, связанных с наукой о лингвистике, - сделать научные концепции правильными, точными и конкретными.

Ключевые слова: термин, терминология, система терминологии, термины языкознания, терминология языкознания, развитие терминологии языкознания.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.07.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Sevinc Səlimova tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

ARZU ƏMİRASLANOVA
ATU
Mərdanov qardaşları98.
aemiraslanova@amu.az

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNƏ TƏSİR EDƏN SİYASI- İQTİSADI AMİLLƏR

XÜLASƏ

Dil nəsildən-nəslə ötürülən ünsiyyət vasitəsidir. Cəmiyyət dilin vasitəsilə inkişaf edir. Dildə hər şey fonemlərin differensial əlamətlərindən başlayaraq, sintaktik quruluşuna görə ən mürəkkəb mətnlərə qədər hər vahid, hər bir hadisə son məqsəd kimi kommunikativliyə xidmət edir. Cümlənin genişlənməsini nəzərdə tutan istənilən bir dil vahidi bəzən onun variativliyini şərtləndirir. Məhz bu baxımdan cümlə də hər hansı bir informasiyanı ardıcıl semantik xətt üzrə götürərək, maksimal neytral şəkildə ifadə edir, informasiya təqdimatını təmin edir. Həm müasir Azərbaycan dilində, həm də müasir ingilis dilində cümlələr müxtəlif vasitələrlə genişlənməklə variativlik üçün real zəmin yaradırlar. Qeyd edək ki, sözə verilən təriflər məntiqi və semantik cəhətdən müxtəlif olmuşdur. Onu müəyyən məfhumu, anlayışı ifadə edən səslər kompleksi də adlandırmışlar. Onun bu cür izahı birmənalı qarşılanmamışdır. Söz və cümlə hər bir dilin qanunları əsasında formalaşaraq fikir ifadə edir. Söz və cümlələrin əmələ gəlməsindəki qaydalar hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır. Bu qaydaların müəyyən dərəcədə tarix boyu dəyişikliyə məruz qalması zaman-zaman müxtəlif tədqiqatların obyektı olmuşdur. Bu mənada söz yaradıcılığında alınmalar da sözü gedən prosesə tuş gəlmişdir. Etimoloji təhlildən bəhs edən dilçi alimlərdən V.Adams, T.B.Kolşanski, İ.V. Arnold və digərləri haqlı olaraq qeyd edir ki, sözün ilkin strukturu, daxili forması, mənə strukturu, ilkin forması, morfemlərin tərkibi və tarixən dəyişməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Həmin üsulla derivativ sözlərin tərkiblərindəki morfemlərin real əlaqəsi göstərilir, bəzən mənşəyi aydın olmayan kök morfemlər dəqiqləşdirilir, yaranma üsulları və nəyin əsasında yaranması müəyyənləşdirilir. Qeyd edək ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində başqa dillərdən alınma sözlərin də müəyyən rol oyanadığı sezilməkdədir. Buna görə də dilin artım mənbələrinə nəzər salarkən alınma sözlər xüsusi pillədə qərarlaşır. Dildə tədrici dəyişiklik sözlərin formalaşması, sinonimlik xüsusiyyətləri, onun lüğət tərkibində müəyyən keyfiyyət dəyişməsinə səbəb olur. Elə sözlərlə vardır ki, onlar demək olar ki, heç bu dəyişikliyə uğramadan öz əsas mənasını saxlamaqla həm dildə uzun müddət işlədilə bilər. Bununla yanaşı mədəni cəhətdən geridə qalmış ölkə xalqlarının dillərindən

daha çox mədəni xalqların dillərinə də sözlər keçir ki, bu da qanuna uyğun bir prosesdir.

Açar sözlər: danışiq, meyar, dil, söz, lüğət.

Neft sənayesinin güclü inkişafı ölkədə xarici şirkət və firmaların çalışmasına şərait yaradır, nəticədə çalışan xarici ölkə vətəndaşlarının sayı xeyli artır. Qeyd olunan məsələlərlə bağlı ünsiyyət və işgüzar əlaqələr zamanı ingilis dili vasitəçi olaraq iştirak etdiyindən ingilis təmaslı dil əlaqəsi baş tutur, sözləşmə prosesi yeni fonda inkişaf edir. Bu cəhət ingilis dilindən sözləşməni yeni aspektdən araşdırmağı aktuallaşdırır. Qeyd edək ki, ki, söz digər dilə keçərkən həmin dildə semantik dəyişikliklər yaşayır. Beləliklə, onun semantikasındakı dəyişikliklər, genişlənmə baş verir. Bu zaman söz dilə uyğunlaşır, dilin qrammatik normalarını mənimsəyir, sözdüzəltmə prosesində iştirak edir. İngilis dilinə keçən alınma sözlərin semantikasındakı dəyişikliklər, bu sözlərin dildə müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, qrammatik, semantik) mənimsənilməsi məsələləri tədqiq olunmamışdır. Millətlərarası əlaqələrin intensiv inkişafı sözləşmə prosesini də sürətlənmişdir. Elə bunun nəticəsidir ki, dünyada elmə məlum olan elə bir dil tapmaq çətinidir ki, başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə və ünsiyyətdə olmasın. Dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsirindən danışdıqda isə təbii ki, ilk növbədə sözləşmə, yaxud sözvermə prosesi nəzərdə tutulur. Dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı təsirinin nəticəsində bir dildən digərinə keçən sözlər həm dil tarixini, həm də alınma prosesinin özünü öyrənmək üçün böyük maraq kəsb edir. Alınma sözlər eyni zamanda sözləşmənin səbəblərini, mənbələrini, alınma yollarını, tiplərini və formalarını, eləcə də alınma sözlərin obyekt dildə məruz qaldığı dəyişiklikləri ətraflı öyrənməyə imkan verir. Dilin mənşəcə öz sözləri üst-üstə düşməyən fonetik tərkibli alınma sözləri də kifayət qədərdir. Belə leksik vahidlərə məxsus söz yuvası dilin fonetik sistemli vahidlərinin birləşmə normalarını pozmur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin əhəmiyyətinin artırılması barədə məqsədlər arasında heç şübhəsiz ki, Azərbaycanda dillərə olan marağın durmadan artması da vardır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra xalqımız dünya xalqları ilə beynəlxalq arenada bərabərhüquqlu əlaqələr yaratmaq imkanını qazandı. Bu əlaqələrin əsasında iqtisadi və siyasi faktorlar dayansa da, tarixi-mədəni amillər də kənarda qalmadı. Müasir dövr dünyanın qloballaşması ilə səciyyələnir. Texniki tərəqqinin indiki səviyyəsində dünya xalqları bir-birini elmi, ədəbi və mədəni nailiyyətlərindən istifadə edə bilir. Bu da xalqları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Bu yaxınlaşma və inteqrasiya prosesində dil amili əsas rol oynayır. Bu tendensiya Azərbaycanda da müşahidə olunur ki, bu da təbii olaraq Azərbaycanın inteqrasiya kursundan irəli gələn məsələdir. Lakin, təbii ki, bu cür qarşılıqlı fəaliyyət öz-özünə formalaşma bilməz. Onu məqsədyönlü şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Bəşər övladları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin əsasını təkcə müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığa dair beynəlxalq müqavilələr və sazişlər deyil, həm də, müasir dünyada baş verməkdə olan müxtəlif proseslərə dair fundamental biliklər də təşkil etməlidir.

Həmin biliklərin ən vacibləri sırasına müasir qloballaşma anlayışını, eləcə də, keçid cəmiyyətlərinin və dövrlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini dərk etmək kimi zəruri amilləri şamil etmək olar. Bunsuz elm və təhsil sahəsini qloballaşma proseslərini adaptasiya problemini həll etmək mümkün deyil. Bəs görəsən, həmin xüsusiyyətlər hansılardır və sürətlə inkişaf etməkdə olan qloballaşma prosesi dilləri hara aparır? Qeyd olunduğu kimi, alınma sözü dildə işlək vəziyyətə gətirmək intralingvistik və ekstralingvistik səbəblərlə bağlıdır. Intralingvistik səbəblərə dildaxili imkanlar daxildir. Ekstralingvistik səbəblərə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni sahələrdəki dil əlaqələri daxildir. Əvvəl məlum olmayan predmet və hadisələrin adlandırılması zərurəti başqa dildən sözlərin alınmasına səbəbinə çevrilir. Lakin qeyd olunan sözlərin alınması dilxarici amillərdən asılı olduğu yalnız bir səbəbdir. Belə səbəblər isə az deyildir. Ekstralingvistik amillər cərgəsində psixoloji, estetik, evfemistik ifadəyə canatma olduğu kimi, sözlərin alınmasında əhəmiyyətli rol oynayan tarixi şərait, dini mənsubluq, ölkənin siyasi vəziyyəti kimi şərtlər də az deyildir. Alınmaların dildaxili və dilxarici səbəblərini müəyyənləşdirmək asan olmasa da, bunların təyinatı vacibdir. Sözlərin alınmasının əsas səbəblərindən biri onun ifadə etdiyi hadisə və əşyaları adlandırmaq üçün dilin öz sözlərindən başqa məxsus sözlərdən istifadə etmək olar. Söz yaradıcılığı da bu çatışmazlığı aradan qaldıran yollardan biridir. Lakin digər dillə məxsus elə sözlər vardır ki, onları alan dildə dəyişmək həmin sözlərin adlandırdıqları əşyaların qavranmasına xələl gətirir. Məsələn: funt-sterlinq, pens, lord, ledi, miledi, fut, konstebl, miss, missis və s. Bu baxımdan, müxtəlif dünya ölkələrinin elm və təhsil sahəsində qarşılıqlı və səmərəli əməkdaşlığı, dildə sözü gedən termini labüdləşdirmişdir. Qloballaşma barədə danışarkən qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşmanın əsas məğzi də məhz bundan ibarətdir ki, hər kəs bütün dünyanın vətəndaşı olmalıdır. Beləliklə, dilçilikdə araşdırmalar bu gün də davam edir. Dil laylarının yeni, növbəti təzahürləri üzə çıxır. Bu da öz növbəsində yeni -yeni dil faktlarının araşdırılmasında cəhdləri israrlı edir [1,45]. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi onun bir çox ölkələrlə, o cümlədən, Böyük Britaniya, ABŞ və başqa ingilisdilli ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Respublikada neft sənayesinin güclü inkişafı ölkədə xarici şirkət və firmaların çalışmasına şərait yaratmış, nəticədə Azərbaycanda çalışan xarici ölkə vətəndaşlarının sayı xeyli artmışdır. Qeyd olunan kontingentlə ünsiyyət və işgüzar əlaqələrdə ingilis dili vasitəçi olduğundan Azərbaycan-ingilis təmaslı dil əlaqəsi genişlənməmiş, sözlərin alınması prosesi yeni istiqamət kəsb etmişdir. [2, 67]. Qədim kök leksik qat bu və ya digər səviyyədə saxlanılmışdır. Eyni zamanda, semantik sistemdə mövcud dil amilləri nəticəsində diferensiallaşma da baş vermişdir. Beləliklə, türk dillərinin leksikasında mövcud olan sözlər iki istiqamətdə inkişaf etmişdir: integrasiya olunan sözlər və diferensiallaşan sözlər.

XXI əsr dünya sosial, iqtisadi və demografik keçid proseslərinin müxtəlif mərhələlərində qərar tutur. İngilis dili illər keçdikcə inkişaf etmiş və dəyişmişdir. Normand işğalından sonra uzun müddət ərzində ingilis dili praktik dil olaraq danışq

dili olub. Bu dövrdə bu dil yeni standart nitqə çevrildi. Vaxt keçdikcə bu dil 1200 sözlə ədəbi dil kimi, orta ingilis dili kimi qəbul olundu. Hər bir dilin lüğət tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu qədim dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Eyni zamanda inkişafın müxtəlif mərhələlərində təkmilləşmiş, cıllanmış və bölünməz olmuşdur [3, 80]. Dil sistemi ilə bağlı müqayisələr göstərir ki, fonetik, leksik və qrammatik quruluşda baş verən dəyişmələrin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir. Məsələn, fonetik və qrammatik quruluşa nisbətən, leksik quruluş daha çox dəyişir. Ona görə də lüğət tərkibində baş vermiş dəyişmə, çarpazlaşma, müxtəlif dillərlə genetik-kontakt əlaqələri leksik quruluşda tez bir zamanda üzə çıxır. Bizə belə gəlir ki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi bütövlükdə saf olsun. Belə demək mümkünsə, ən qədim dövrlərə aid dil əlaqələrinin səbəbini, dəqiq tarixini açmaq üçün yazılı mənbələr də bir çox zaman az qala rolunu itirir. Məhz onda müəyyən suallar, problemlər yaranır. Onların cavabı da bəzən qeyri-müəyyənliyə, aydın olmayan müərrəd bir təhlilə, izaha söykənmiş olur. Dillər arasında olan tarixi əlaqələr dil faktı vasitəsilə təsdiqlənir. Lakin ən qədim dövrlərdə dil əlaqələrini törədən, mənbə, başlanğıc, səbəb və s. kimi hallar çox vaxt qeyri-müəyyənliyə yaxınlaşır [1,34]. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin irəliləməsi nəticəsində dilə keçən sözlər eyni zamanda variativ söz və ifadələri də bərabərində gətirir. Bu zaman dildə rəngarənglik, kolorit formalaşmağa başlayır ki, dil bunları asanlıqla qəbul edir. Əksər hallarda bu özünü danışq aktında daha çox nəzərə çarpdırır. Bu zaman intonativ çalarlar ön plana keçir. İntonasiya kommunikativ səriştə kimi ünsiyyət prosesində bir dəyər kəsb edir. Bu cümlədə də ritmik qrupdakı vurğulu hecalar bərabər vaxtda tələffüz edilməzsə, burada da ritm pozular. İntonasiya qruplarında olan hər bir vurğu qrupunu vahid fonetik söz kimi yox, bitişik oxumaq lazımdır. Dilin ahəngdarlığını təmin edən amillərdən biri də vurğudur. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, dildə bütün sözlər təkhecalı olsaydı, onda vurğuya ehtiyac qalamzdı. Vurğu danışq prosesində nitq axını parçalarının müxtəlif fonetik çalarlıqda tələffüzüdür. Bu tələffüz zamanı nitq axını dalğalı axına bənzəyir. Tonun artması və ya gücün çoxalması ilə sözdə heca düzəldən hissənin fonetik boyasındakı dəyişiklik heca vurğusu olub, müxtəlif təzahürlərə malikdir. Heca vurğusu sözün ölçüsüdür, çünki hər bir sözdə ancaq bir əsas heca vurğusu olur. Dilçilik ədəbiyyatında heca vurğusu əvəzinə, söz vurğusu termininin işlənməsi də məhz heca vurğusunun söz ölçüsü olması ilə əlaqədardır. Heca vurğusunun sözdə yeri dəyişdikdə sözdə az və ya çox dərəcədə məna tutumu dəyişir. Bu dəyişikliklər hətta sözün qrammatik mənasını da dəyişməyə qadir olur. Hər bir cümlənin məzmunu və onunla üzvi surətdə bağlı olan fonetik boyaları fasilənin xarakterini müəyyənləşdirib onunla da bitkinləşdiyi kimi, hər bir söz də məzmunla, fonetik boyalarla fərqlənir və bunların əsasında xarakteri müəyyənləşmiş olan fasilə ilə bitkinləşib tam halda formalaşır.

Ədəbiyyat

Az dilində

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 233 s.

Rus dilində

2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. М. 1990. 500 с.
3. Каменецкайте Н.Л.Синонимы в английской фразеологии. Издательство «Международные отношения». Москва : 1971,

A.Amiraslanova

The political-economical factors that influence for riching Azerbaijan and English languages

Summary

The article deals with the political-economical factors that influence for riching Azerbaijani and English languages . In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important

information. However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life.

Key words: speaking, criteria, language, word

А. Амирасланова

**Политические и экономические факторы влияющие на обогащения
Азербайджанских и английских языков**

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы политические-экономические факторы на обогащения Азербайджанских и английских языков. Азербайджан обрел статус независимого государства, и его всесторонние связи развиваются и укрепляются. Сегодня в нашей стране существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы.

Ключевые слова: разговор, критерия, язык, слова

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.01.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

**YAQUT ƏLİYEVƏ,
İRADƏ BƏYLƏROVA**
ADU
Rəşid Behbudov 134
yaqut@mail.ru
iradabaylarova@mail.ru

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ SƏRİŞTƏ ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Bu gün nitq vərdiş və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi deyil, daha çox ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya yiyələnmək zərurəti meydana çıxır. Məhz müasir texnologiya əsasında təlim prosesi ənənəvi təlimdən fərqli olaraq, maksimum idarə olunan proses hesab olunur. İKT-nin tətbiqi hesabına təhsil kütləviləşir, fərdiləşir, fasiləsiz xarakter daşıyır. Müasir informasiya cəmiyyətində şagird və tələbə lazımi məlumatı axtarmaq, seçmək, təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqe formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirmək kimi sərişələrə yiyələnməlidir. İndi hər bir müəllimin vəzifəsi təhsilalanlara öyrənməyi öyrətmək, onlara yardımçı olmaq, bələdçi (fasilitator) rolunda çıxış etmək, informasiya mənbələri ilə tələbə arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirməkdir. Unutmaq olmaz ki, təlimin yeni texnoloji proseslə aparılmasında müəllim təşəbbüskarlığı və fərdi nümunəviliyi, problemə yaradıcı yanaşması ən vacib şərtlərdəndir. Müəllim öz təşəbbüs və qənaətlərini aktiv tərəfin-təhsilalanların fikir və fəaliyyətləri ilə birləşdirdikdə, başqa sözlə, düzgün ümumiləşdirilmə apardıqda, tədrisi interaktiv (birgəfəaliyyət, əməkdaşlıq, qarşılıqlı kollektiv iş) səmtə istiqamətləndirdikdə təlimin texnoloji səmərəsi daha üstün olur. Texnoloji prosesə sistem halında yanaşmaqla həm təhsilalanların idrakının formalaşmasına, fəaliyyət çevrəsinin genişlənməsinə, həm də müəllim novatorluğunun məkan və zaman daxilində yeni keyfiyyətlərlə görünməsinə əlverişli şərait yaradılmış olur. Məlum olduğu kimi, kommunikativ kompetensiya aşağıdakı əsas komponentlərdən ibarətdir: *qrammatik kompetensiya, diskursiv kompetensiya, sosiolinqvistik kompetensiya, strateji kompetensiya*. Qrammatik kompetensiya dilin lüğət tərkibi, sintaksis, morfologiya, fonologiya ilə əlaqəli olduğu halda, diskursiv kompetensiya nitqin səlisliyi, natiqlik məharəti, sosiolinqvistik kompetensiya ritorika, bədii ifadələr, dialekt, üslub xüsusiyyətləri, sosiomədəni sərişə, strateji kompetensiya isə nitqin sərbəstliyi və təbiiliyi ilə əlaqələndirilir. Avropa Şurasının nəzdində Müasir Dillərin Tədrisi Mərkəzinin eksperti, tanınmış dilçi-alim Van Ek tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyanın 6 komponenti göstərilir. Belə ki,

qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiollinqvistik və strateji kompetensiyalardan ibarət olduğu siyahıya sosial və sosiomədəni kompetensiyalar əlavə edilir.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Səriştə əsaslı dil təliminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində işin məqsədyönlü, planlı şəkildə həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. İngilis dilini tədris edən müəllimlər danışiq dilinin xüsusiyyətlərini hər bir dərsin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutmalıdırlar. Danışıq dilinin xüsusiyyətlərini, tədris edilən dildə şifahi nitqi nəzərə almadan öyrənilən dil haqqında tam şəkildə təsəvvür yaratmaq və onların ixtisas dilində kommunikasiya prosesinə uğurlu şəkildə qoşulmasının təmin etmək qeyri-mümkündür. Danışıq dilinin xüsusiyyətləri keçirilən praktik dil dərslərinə integrativ şəkildə daxil edilməlidir. Dərslərini planlaşdırarkən müəllim müntəzəm olaraq, ingilis danışiq dilinin xüsusiyyətlərini dilöyrənənlərə anlatmalıdır.

Xarici dillərin təlimi səviyyəsini Avropa standartları səviyyəsinə çatdırmaq üçün təlim prosesinə ənənəvi metodlarla yanaşı, Avropa təhsil sistemində qəbul edilmiş metod və üsullar tətbiq edilməlidir. Bu da xarici dil tədrisinin və təhsilin keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərən şərtlərdən biridir. İngilis dilinin tədrisi prosesinin səmərəli şəkildə qurulması üçün Avropa təhsil sistemində geniş tətbiq olunan və səmərəli nəticələrin əldə olunmasını təmin edə bilən kommunikativ yanaşmaya üstünlük verilməlidir. Qloballaşma dövründə dünyada əsas ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dili orta və ali təhsil müəssisələrində keçirilən əsas fənnlərdən birinə çevrilmişdir. Müxtəlif peşə sahibləri ingilis dilini öyrənməyə böyük maraq göstərirlər. Onlar Azərbaycanda və xarici ölkələrdə keçirilən konfrans, simpozium və müşavirələrdə məruzələrlə çıxış edir, dünyanın digər ölkələrindən olan həmkarları ilə əlaqələr qurur, qarşılıqlı maraq doğuran problemlər ətrafında təşkil edilmiş disput və diskussiyalarda fəal iştirak edirlər. Dövrün tələblərinə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması dildəşiyicilərinin yaşadıkları məkanda qəbul edilmiş verbal və qeyri-verbal normaları, müxtəlif ünsiyyət tərzləri ilə tanışlığı nəzərdə tutur. Son illərdə nəşr edilmiş metodik ədəbiyyatlarda dillərin kommunikativ təliminə dair həsr edilmiş tədqiqatların mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. D.Haymz, S.Savinyon, C.Edelhof, D.Litl, C.Uilems, D.Atkinson, M.Klayn, D.Kuşman, R.Engerstrom, H.Gardner, E.Gofman, H.Grays, C.Gamperə, C.Kasper, C.Martin, L.Smit və s. alimlərin tədqiqatlarında ingilis dilində adekvat kommunikasiyanın təliminin kifayət qədər mürəkkəb bir məsələ olduğu vurğulanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ təlim probleminə böyük marağın olmasına baxmayaraq, ingilis dilində səriştə əsaslı dil təliminin qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun səviyyədə aşılmasının əhəmiyyəti və vacibliyini həm ingilis dilini tədris edən müəllimlər, həm də metodistlərin lazımı qədər dəyərləndirməsi müşahidə edilir. Qarşıya qoyulan tələblər onların nitqinin lingvistik cəhətdən savadlı olan dildəşiyicilərinin səviyyəsinə mümkün qədər uyğun olmasını

nəzərdə tutur. Bu da həm ingilis dilinin daşıyıcıları olan insanlarla, həm də digər mədəniyyətləri təmsil edən şəxslərlə müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinə yiyələnməyi tələb edir. Beləliklə, səriştə əsaslı dil təliminin aşılması dil mütəxəssislərinin, ilk növbədə xarici dil müəllimlərinin hazırlanması prosesinin ayrılmaz və olduqca vacib olan tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Dildəşıyıcılarının davranış xüsusiyyətləri bilavasitə onların dilində əks etdirilir.

Müəllim-tələbə münasibətləri, təlimin yeni məzmunu, təlimdə yeni pedaqoji yanaşmalar və İKT-dən istifadə, qiymətləndirməyə yeni baxış və digər yeniliklər təhsilimizin prioritet sahələrini əhatə etməlidir. Xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi yalnız kommunikativ situasiyaların olması zamanı mümkündür. Tədris olunan linqvistik materialların hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşmasına dair tələblər şifahi nitqin tədrisində situativ-moddelləşdirmə istiqamətləndirilməsi prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür. Ənənəvi leksik mövzularla müqayisə edərkən tədrisin tipik kommunikativ situasiyalara xas olan dil materialları və nitq modelləri üzərində qurulmasının şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi istiqamətində daha yüksək nailiyyətləri əldə etmək ehtimalına malik olduğunu qeyd etmək lazımdır [2, s. 57]. Əgər dilöyrənənlər ingilis dilindən fikir, ideya və informasiya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmirlərsə, linqvistik biliklərin əldə edilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz olur. Xarici dili öyrənənlərin rast gələ biləcəkləri ünsiyyət situasiyalarını tam şəkildə qabaqcadan görmək qeyri-mümkün olduğundan, xarici dili tədris edən müəllim onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmağın strategiyalarını aşılmalıdır. Bu da öz növbəsində, dil öyrənənlərə tədris edilən xarici dildə verbal və qeyri-verbal davranış normalarının aşılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, ingilis dilini öyrənənlərin hamısına üzr istəmək, təşəkkür etmək, münasibətini, məmnun olduğunu adekvat şəkildə, yəni bu dildə mövcud olan normalara uyğun şəkildə bildirmək və s. buraya aid edilir. Burada intonasianın xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulamaq olduqca vacibdir. Dillərin təliminə kommunikativ yanaşmadan danışarkən birinci növbədə onun tələbəyönümlü olduğunu, eləcə də dilöyrənənlərdə tədris edilən xarici dili öyrənməyə həvəs və marağı yaratmağa yönəldiyini qeyd etmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, bu gün tədris edilən xarici dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması həm orta, həm də ali məktəb qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Dilöyrənənlərin kommunikativ bacarıqları onları mənalı, real həyatla səsleşən tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etməklə inkişaf etdirilməlidir. Tapşırıqların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi dilöyrənənlərdə məmnunluq, razılıq, əminlik hissi yaradır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilöyrənənlərin bilavasitə və potensial kommunikativ ehtiyacları ola bilər. Belə ki, siniflərdə biliklərini nümayiş etdirmək, təcrübələrini bölüşmək, maraq və mövqeləri haqqında iştirakçıları məlumatlandırmaq bacarığının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyula bilər. İstənilən fənnin tədrisində kommunikasiya məsələsi əsas məzmun xətti olur. Belə ki, doğrudan da dil –

kommunikasiya bacarıqları vacib şərtlərdir. Bu vərdişlərə sahib olmaq tələbədə güclü motivasiya hissinin olmasını zərurətə çevirir. İstənilən fənnin mənimsənmə prosesində motivasiya amili lazımdır. Bu zaman bacarıqlar möhkəmləndirilir, təcrübə zənginləşdirilir və tələbələrin nümayiş etdirdikləri qabiliyyətlər maksimum səviyyəyə çatır. Bunu həyata keçirmək üçün fənlər arasında müxtəlif integrativ quruluş formaları əsas şərtidir. Bu zaman integrasiya üçün müəllim konkret bacarığı başqa-başqa fənlərdə və fərqli kontekstlərdə necə istifadə etmək lazım olduğunu öyrətməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993, 47, 2, pp. 136-143
2. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
3. Harmer J. English language teaching, 2005, pp. 45-46
4. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Y. ALIYEVA, İ. BAYLAROVA

THE MAIN FEATURES OF COMMUNICATION BASED LANGUAGE TEACHING IN FLT SUMMARY

The article deals with the main strategies in developing oral speech in language faculties and working out effective ways of speaking skills. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety. It is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use

the language more competently. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

Я. АЛИЕВА, И. БАЙЛАРОВА

**ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОММУНИКАТИВНЫХ
КОМПЕТЕНЦИЙ НА ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматриваются к вопросу стратегии на формирование коммуникативных компетенций на английском языке в условиях языкового вуза. В условиях, когда обучение иностранному языку приобретает особое значение, к преподавателю предъявляются достаточно высокие требования, в соответствии с которыми речь его должна быть максимально приближена к речи лингвистически образованного носителя языка, что предполагает, в частности, умение экспромтного речевого общения на иностранном языке в любой ситуации. Совершенно очевидно, что изучающие язык должны быть коммуникативно компетентными. С другой стороны, коммуникативная модель использования языка в целях речевого общения, предполагает формирование умения понимать и продуктивно использовать язык в устной и письменной речи. Следует отметить, что в настоящее время происходят значительные изменения в методике обучения иностранным языкам, и, в первую очередь, являющемуся основным языком общения на глобальном уровне, английскому разрабатываются творческие методы преподавания, предполагающие обучение путем вовлечения обучаемых в процесс изучения языков в качестве заинтересованных, мотивированных участников данного процесса. Сегодня, когда во главу угла ставится овладение изучаемым языком как средством коммуникации, и когда одним из приоритетных направлений является овладение языком в целях речевого общения на высоком уровне, подобный подход, где обучаемому отводится достаточно пассивная роль, получателя знаний, представляется совершенно неприемлемой.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

VƏFA MƏHƏRRƏMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
MDU
Dilarə Əliyeva 23
Email: mhrrmova.vfa@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHI XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN METODİKASI

Xülasə

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri dilin leksik və qrammatik quruluşunu özündə qoruyub saxlayan nadir sənət nümunələridir. Dili öyrədən zaman bu xüsusiyyət hər zaman diqqət mərkəzində olmalıdır. Hədəf dilin strukturunu özündə ehtiva edən ədəbi mətnlər məhz bu səbəbə görə tədris prosesində əsas material kimi istifadə edilməlidir. Uşaqlar üçün yazılan, onların marağını hədəf alan əsərlər təbii şəkildə ana dilinin mənimsənilməsinə kömək edir. Şeirlər, bədii əsərlərin əsasını təşkil edən poetik ifadələr və ritm dili öyrənmədə ideal bir vasitədir. Ədəbi əsərlər xüsusilə də şeirlər hədəf dilin ritmini mənimsəməkdə öyrənənə çox böyük kömək olur. Buna görə də bütün mədəniyyətlər də uşaqlara şeirlər, hekayələr, yanılmaclar, tapmacalar öyrədilir. Folklorun dil tədrisində oynadığı rol təkcə ana dilinin öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır. Bədii mətnlərin bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların tədris prosesində istifadə edilməsi ikinci dilin tədrisi zamanı dildə olan leksik bazanın öyrənilməsinə kömək etmiş olur. Öyrədici vəzifə ilə yanaşı, inkişafetdirici və tərbiyələndirici vəzifələrin olduğunu bilmək və təlim zamanı bu cəhətləri nəzərə almaq müəllim üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İkinci dilin tədrisində bu vəzifələri kompleks şəkildə həyata keçirmək üçün təlim materialları müəllimlərə geniş imkanlar verir. Xarici dilin tədrisində etnopedaqoji materiallardan istifadənin didaktik əsası məhz bu materialların tərbiyəedici xüsusiyyətə malik olmasından qaynaqlanır. Bu ədəbi nümunələr xalqın dəyərlərini, düşüncə tərzlərini özündə ehtiva edən minillik tarixə malik olan nadir sənət nümunələridir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin hamısı toplu halında pedaqoji bilikləri özündə ehtiva edən zəngin ədəbi qaynaqlardır. Bu rəngarəng və zəngin mənbə xalqın tərbiyə haqqında düşündüyü və bu prosesdə çəkinmədən arxalandığı həmişəyaşar silahdır.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, texnologiya, nitq

Məlumdur ki, xalqın tərbiyə haqqındakı fikirləri, mülahizələri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində öz əksini tapır. Metaforik şəkildə folkloru sərhədi olmayan xəzinəyə bənzədə bilərik. Əfsanələr, atalar sözləri, rəvayətlər, zərb məsəlləri, rəvayətlər, laylalar, bayatılar, oxşamalar, nazlamalar, sayaçı sözlər, yanılmaclar,

tapmacalar, nəğmələr, oyunlar, tamaşalar, nağıllar, dastanlar, aşıq şeri və s. eləcə də xalqın sahib olduğu milli adət – ənənələr həmin xəzinənin mənbələridir. Uzun illər boyunca xalq kamil insan yetişdirmək üçün öz fikir və qənaətlərini bu mənbələrdə qəlibləmiş və gələcək nəsillərə ötürmüşdür. Ədəbi nümunələrdən istifadə edərək sözlərin öyrədilməsi effektiv üsul kimi dəyərləndirilə bilər. Lakin proses bununla bitmir. İşin uğurla həyata keçirilməsi müəllimin prosesə yanaşma səviyyəsindən aslıdır. Belə bir sual yaranır. Xalq yaradıcılığı nümunələri necə seçilməlidir? Müəllimlər hər hansı ədəbi nümunəni seçərkən aşağıdakı sualların cavabını özünə üçün yəqin etməlidirlər:

1. Seçilən mətn şagirdlərin səviyyəsinə nə dərəcədə uyğundur ?
2. Hansı sözlər öyrədilməlidir ?
3. Bir dərs prosesi zamanı, bir ədəbi nümunədə neçə söz öyrədiləcək ?
4. Xalq yaradıcılığı nümunəsində gündəlik nitq üçün istifadəsi mümkün olan və olmayan sözlərin nisbəti nə qədərdir ?

5. Bu sözləri öyrətmək üçün nə qədər vaxt lazımdır ?

6. Ədəbi nümunələr şagirdlərə nə dərəcədə maraqlı olacaq ?

Nəzər alsaq ki, bu ədəbi nümunələr keçmişdə yaşayan insanların yaradıcılığı məhsuludur, o zaman bu prosesə daha ciddi yanaşılmalıdır. Çünki, şagirdin real cəmiyyətdə kommunikasiyası üçün faydalı olmayan, yalnız söz yığınınından ibarət olan mətn prosesi daha da çətinləşdirə bilər. K.O.Uşinski yazır: “Xalq mədəni sərvətlərin yeganə və tükənməz mənbəyi, öz yaradıcılığının gözəlliyi və dərinliyi etibarilə birinci yerdə duran, yer üzünün böyük poemalarını və ümumdünya mədəniyyət tarixini yaratmış ilk filosof və şair olduğu kimi, həm də ilk pedaqoqdur” [4, 40]. Keçmiş zamanlardan bəri xalq cəmiyyətin tərbiyəsinə yüksək tələbkarlıqla yanaşmışdır. Bunun nəticəsidir ki, xalqın zaman süzgecindən keçən nümunələrinin hər biri tərbiyəvi imkanlara malikdir. Nağıl, atalar sözləri, məsəllərdə bu mövzuda süjetlər çoxdur. Bunların hər biri müəllimə şagirdi yenidən tərbiyə etmək imkanı verdiyi üçün təhsildə diqqətdən kənarda saxlanılmaması lazım olan materiallardır. K.D.Uşinski: “Xalqın yarandığı tarixdən bəri tərbiyə mövcud olmuşdur. Tərbiyə onunla bərabər doğulmuş, boy atmış, onun yaxşı və pis cəhətlərini özündə əks etdirə bilmişdir. Hamı üçün ümumi olan tək cəhət bir meyl vardır ki, tərbiyə ona hər zaman qeyri-şərtsiz arxalana bilər. Biz buna xalqilik adı veririk” [1, 45]. Bu dəyərli fikirlər bir daha tərbiyə prosesində şifahi xalq ədəbiyyatına arxalanmağın vacibliyini təsdiq edir. Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən didaktik vasitə kimi təlim-tərbiyə işində istifadə edilməsi filosofların, pedaqoqların, alimlərin nəzərindən də yan keçməmişdir. Folklor ədəbiyyatı xalqın əqlinin, mədəniyyətinin, inamının və dünyaya baxışının inikasidir. Atalar sözlərini, məsəlləri, nağılları ümumilikdə bütün ədəbi janrları incələdikdə onlar içərisində xalqın aqlının, mədəniyyətinin, inamının və dünyaya baxışının bir parçasını görmək olur. Prof. Ə.Həşimov bu mövzu ətrafında dərin fikirlər səsləndirmişdir: “Xalqın bizə çatan yadigarları, materialları müdriklik dəfinəsidir..Məhz bu səbəbdən biz folkloru ümumxalq sərvəti kimi dəyərləndiririk”

[2, 59]. Ə. Həşimovun vurğuladığı fikirlərini təhlil etdikdə bu bədii nümunələrə dərs prosesində yer verilməsinin zəruriliyi aydınlaşır. Akademikin və eyni zamanda bizim fikrimizcə dili öyrədən zaman şagirdin əxlaqi, əqli, əmək tərbiyəsi də mərkəzdə dayanmalıdır. Bu prosesi kompleks halda həyata keçirməyə imkan verən nümunələr isə sözsüz ki etnopedaqoji materiallar ola bilər. Xalqın malik olduğu şüuru, dünyaya baxışını, o cümlədən pedaqoji baxışlarını müəyyənləşdirməyi böyük vəzifə hesab edən V.Q. Belinskinin fikrincə folklor materialları tədqiq edilməlidir. O öz fikrini bu şəkildə əsaslandırır: “Bu materiallar və ümumən, şifahi xalq ədəbiyyatı, elə bir güzgüdür ki, onda xalq həyatı bütün səciyyəvi cəhətləri və özünəməxsus əlamətləri ilə öz əksini tapır” [4, 31]. Dahi müəffəkkirlə eyni fikirdə olan Cəfər Cabbarlı deyir: “xalqın keçdiyi dövrləri, adət və ənənələrini, təfəkkür tərzini, bu və ya başqa bir hadisəyə qarşı münasibətini, bütün əhvali-ruhiyyəsini, psixologiyasını, eyni zamanda onun mədəni səviyyəsini öyrənmək üçün ilk vasitə və ən doğru bir tərcüman varsa, onun dillərdə dastanlar, mahnılar, nağıllar kimi dolaşan el ədəbiyyatıdır” [4, 32]. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bir xalqın dilini öyrənmək onun düşüncəsinə, mədəniyyətinə, psixologiyasına dərinlən bələd olmağı tələb edir. Volfqanq Miderin fikrincə, şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi olan atalar sözləri hikmətli sözlər olduğu üçün təhsildə didaktik vasitə kimi istifadə olunur və olunmalıdır [1, 6]. Öz həyat təcrübəsi əsasında xalq şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən tərbiyə istiqamətlərini müəyyənləşdirə bilmişdir. Yəni xalq uşaqların fiziki, əqli, zehni, mənəvi, estetik tərbiyəsi qayğısına qalaraq hər yaşa uyğun mükəmməl tərbiyə işi qura bilmişdir [2, 45]. Şəxsə sözləri düzgün tələffüz etmək bacarığını aşılamaq üçün yanılmaclar, zəhinlərinin inkişaf etməsinə nail olmaq üçün xalq tərəfindən tapmacalar yaradılmışdır. İstifadə edilən tərbiyə üsulları içərisində öyüd-nəsihətlər özünəməxsus yer tutur. Harada isə süzgəc, harada isə tor qoymaq lazımdır ki, o, bütün qiymətli şeyləri, qüdrətli axını, yaxşı adətləri, ənənələri, fikirləri, nailiyyətləri özündən keçirsin, çirkabı, xıltı və üfunəti isə buraxmasın [3, 34]. Nəzərə almaq lazımdır ki, keçmiş nəsil məktəbə getmədən mövcud pedaqoji ədəbiyyatla tanış olmadan ailədə, əmək prosesində öz həmyaşıdları ilə və başqaları ilə ünsiyyətdə olan zaman tərbiyə olunaraq özlərinin mütərəqqi ideyalarını yaratmış və uşaqlarını bu istiqamətdə tərbiyə etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Van Patten B. Input Processing and Grammar Instruction in Second language Acquisition. Norwood: Ablex Press, 1996.
2. Willis D. and Willis J. Doing Task-Based Teaching. Oxford: Oxford University Press, 2007.
3. Vygotsky's Educational Theory in Cultural Context. Edited by Alex Kozulin, Boris Gindis, Ageyev V.S, Suzanne M. Miller. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 477 p.

4. Yuan F. and Ellis R. The effects of pre-task planning and on-line planning on fluency, complexity. Oxford, 2003, 252 p.

V. Maharramova

**THE METHODOLOGY OF USING ORAL NATIONAL
CREATIVITY IN ELT
SUMMARY**

Of all the language arts, are those most often used on a daily basis at home, school and work or in the community. Skill in speaking is universally recognized as a primary indicator of a person's knowledge, skill and credibility. In person, by phone or through video, good listening and speaking skills are essential to sending, receiving and understanding messages. To understand messages spoken by others, students must be able to listen carefully, using specific techniques to clarify what they have heard. For speaking properly and making messages understood, grammar, sentence structure, tone, expression and emphasis must be part of students' repertoires. If you plan your outline, your list of main points may be all you need. Even so, you will find it helpful to arrange them according to their order of importance. Which idea or ideas will you use in the main part of your discussion? Which will you use at the end? As a minimum, write down your main points in some kind of orderly arrangement before you begin to write. For longer papers and reports, you will find a detailed outline is usually a better aid in organizing your material. Even though developing the outline can be a difficult process, it forces you to align your main and supporting ideas in logical order before you begin writing. Otherwise, distractions of all kinds can confuse you and make your writing job much more difficult than it should. It is not necessary to be overly concerned with form in outlining. Use any form that works! Although most writing texts lay out elaborate formats for topic and sentence outlines, your purpose in planning is to arrange main and supporting ideas in a visible framework that permits you to see and test your logic on paper.

Key words: communication, innovation, technology, speech

В. МАГЕРРАМОВА

**МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УСТНОЕ НАРОДНОЕ
ТВОРЧЕСТВО НА ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

Первоочередная задача в процессе использования коммуникативного подхода состоит во всемерном содействии использованию изучаемого языка в самых различных коммуникативных ситуациях. Совершенно очевидно, что приоритетным направлением в процессе обучения тому или иному языку должно стать использование языка в процессе коммуникации, а не

рассуждения о языке. Однако, говоря о новых методах и подходах к материалам обучения следует отметить, что в некоторых случаях стратегий устаревшего подхода должны быть изменены. Однако, в действительности само понятие коммуникативного подхода означает гораздо больше. Прежде всего следует упомянуть понятие «коммуникативные потребности», которые, в свою очередь, могут быть определены на двух уровнях. Они могут быть рассмотрены на объективном, или привнесённом извне уровне. К примеру, в действительности сегодня практически в любом обществе существует потребность в знании языков. Роль и задачи обучения, в частности, домашнему чтению как в существующей системе образования, так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получения информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные иностранные языки. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне. Учителя не должны ограничиваться передачей знаний своим студентам и сообщением тех или иных данных, они должны уметь организовать занятия таким образом, чтобы студенты были вовлечены в процесс обсуждения, дискуссий в качестве активных, инициативных участников. Современный учитель иностранного языка должен обладать стремлением к приобретению знаний о социально-культурном окружении и основах общества и страны изучаемого языка, должны приобретать знания о своей стране и своем обществе, и о том, каким их видят люди, принадлежащие к другим культурам.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.01.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

JALƏ MEHRƏLİYEVƏ
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
Rəşid Behbudov 134
Jala@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN MƏNİMSƏNMƏSİNDƏ ANA DİLİNİN ROLU

XÜLASƏ

Cəmiyyətin tərəqqisi ictimai-iqtisadi əməkdaşlıqla yanaşı, mənəvi amillərdən, xüsusilə insanlar arasındakı ünsiyyət prosesindən asılıdır. Ünsiyyət prosesi çoxmillətli xalqlar yaşayan coğrafi arenada daha mürəkkəb səciyyə daşıyır. Qarşılıqlı əlaqələr ikidillilik şəraitində həyata keçirilir. İkidillilik cəmiyyətin qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi müxtəlif xalqların mədəniyyət, təhsil sahəsində praktik zəruriyyətdən yaranır. İkidilliliyin təzahür formalarını nəzərə alan alimlər onun iki növünü qeyd edirlər:

1. Təmaslı; 2. Qeyri-təmaslı.

Təmaslı ikidillilik bir neçə xalqın və ya millətin birgə qarşılıqlı əlaqəsi, ünsiyyəti nəticəsində yaranan uzunmüddətli proses olmaqla daimi xarakter daşıyır.

Ana dilimizin semantik vahidləri ingilis dilinin semantik vahidləri ilə eyniyyət təşkil etmədiyi hallarda interferent xarakter daşıyır. İngilis dili tələffüzünün Azərbaycan auditoriyasında tədrisi sahəsində çoxillik təcrübə bizi inandırır ki, bu işin təşkilində metodiki planlaşdırma əsasdır. Çətinliklərin müəyyən edilməsində fikir ayrılığının olmaması üçün yalnız fonetik vahidlərin müxtəliflik dərəcəsi əsas meyar ola bilər. Fonetik vahidlərin müxtəliflik dərəcəsi dedikdə bu bir tərəfdən xarici dil ilə ana dilinin fonetik vahidləri arasındakı müxtəliflik dərəcəsini nəzərdə tutur. Bu ictimai hadisə ilk baxışda fərdi psixoloji şəkildə görünə bilər lakin ictimai ideoloji xarakter daşıyır. İkidillilik həm də tarixi kateqoriyadır. Belə ki, müəyyən tarixi şəraitdən asılıdır.

Açar sözlər: səriştə, şifahi nitq, kontekst, ünsiyyət

Hər bir dilin öz səs qanunları olduğundan düzgün tələffüzə yiyələnmək üçün bu qanunları öyrənmək lazımdır. Danışanın fərdi xüsusiyyətlərindən, yerli şəraitdən və s. səbəblərdən asılı olaraq tələffüz normaları pozulur, təhrif olunur, beləliklə də nitq prosesində anlaşılmazlıqlar meydana çıxır. Ədəbi dilin tələffüz normalarından kənara çıxma hallarından danışarkən tədqiqatçılar onun iki növünü qeyd edirlər. Pozulma və təhrif olunma halları. Tələffüz normasının pozulması fikrin ümumi mahiyyətini pozmur, məna funksiyasını saxlayır. Ana dilində fonetik interferensiya nəticəsində yaranan fonetik səhvlər araşdırılır və aşağıdakı bölmələri əhatə edir: 1. Tələbələrə ingilis dilində yazılan və samitlərinin auditor təhlili.

2. Sözdə fonemin yerdəyişməsi.

3. Verilən dilə aid olmayan melodiyanın daxil olması.
4. Cümlə ritmi və heca vurğusunun təhrif olunması.
5. Düzgün olmayan fonemin işlənməsi.
6. Verilən dilə aid olmayan səslərin quruluşu.
7. Fonemin düşməsi və əlavəsi.

İkidillilik cəmiyyətin qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi müxtəlif xalqların istehsalat, iqtisadiyyat, mədəniyyət, məişət, təhsil sahəsindəki praktik zəruriyyətdən yaranır. Yuxarıda qeyd etdik ki, ikidilliliyin təzahür formalarını nəzərə alan alimlər onun iki növünü qeyd edirlər: təmaslı və qeyri təmaslı.

Ana dilində yaranmış stereotiplər ikinci dildə də olduğu kimi canlandığına görə nitqdə qüsurlar özünü göstərməyə başlayır. İngilis dilində danışanlar arasında [s] səsinin [t,d,s] kimi deyilişi nəzərə çarpır. Məsələn: [sənk]-[tənk], [sə]-[də], [sri:]-[tri:] və s. Bundan başqa, bu cür səslərin tələffüzündə fərdi səhvlərə də yol verilir, [l] kimi də tələffüz edilir. Yuxarıdakı səslərin tələffüzü zamanı [t,d,s,z,l,f] səslərinin alınmamasına və dodaqların iştirak etməməsinə çalışmaq lazımdır. Düzgün olmayan fonemin işlənməsi ilə bağlı çətinlik törədən ingilis samitlərindən biri də [w] səsidir. Belə ki, [w] səsinin [v,y] kimi səslənməsinə rast gəlinir.

[wot]>[vot], [vot]>[wot]
[wintə]>[vintə], [wis]>[vis].
[witS]>[vitS], [wen]>[ven] və s.

Göründüyü kimi, bu cür səhvlər həm tələffüz, həm də fonoloji səhvlərə gətirib çıxarır. Alınan nəticələr göstərir ki, müəyyən fərdin, ictimai qrupun iki dildən istifadə etməsi ikidillilik şəraitində baş verir, aparıcı komponenti isə dil təşkil edir. Tədqiq etdiyimiz interferensiya hadisəsi ikidilliliyin qeyri- təmaslı qoluna aid olub, şəxsin və ya kollektivin iki və daha çox dildə müntəzəm olaraq ünsiyyət saxlaması nəticəsində dil normalarının pozulması və yeni xüsusiyyətlər kəsb etməsidir. Bu vaxt bir dilin daxili modelləri başqa dil modelləri üzrə tərtib edilir. Auditoriyada bu faktorun nəzərə alınması vacibdir. Bu dil sistemlərində müəyyən miqdarda nitq səsləri vardır ki, bunlar həmin dildə danışanlar tərəfindən müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur[4,56]. Nitq axınında vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif variantlarda tələffüz olunan bu səslər fonemlərdir. Cəmiyyət tərəfindən tarix boyu yaranmış bu tələffüz vərdisləri həmin dilin artikulyasiya məxrəcini təşkil edir. Bu da sait və samitlərin tələffüzündə özünü göstərir. Dilin fonetik quruluşuna daxil olan bu faktorlar yəni, sait və samitlər bir-birilə möhkəm əlaqədə olan ünsürlərdir. Ən azı bir əlamətinə görə fərqlənmələrinə baxmayaraq, bir-birilə əlaqədə olur, dilin fonetik və fonematik quruluşunda müəyyən sistem təşkil edir. Interferensiya özünü qrammatik səviyyədə də göstərir. Bu cür fonetik əvəzlənmələr 2 cür olur. Mövqeli və əlaqəli əvəzlənmə. Məsələn, çoxdillilik ünsiyyət şəraitində interferensiyaya ən çox nitq səsləri məruz qalır, lakin ana dili ilə öyrənilən xarici dilin prosodik sistemini tutuşdurduqda məlum olur ki, ana dilinin prosodik xüsusiyyətləri xarici dillərin tələffüz normalarına ciddi təsir göstərir və nəticədə bir sıra səhvlər meydana çıxır[3,67]. Öyrənən öz dilinin

intonasiya modellərini ingilis dilinə birbaşa sirayət etdirir. Danışarkən cümlənin təkcə məzmunu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir, yəni səs bəzən ucalır, bəzən alçalır[2,34]. Bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz edilir, silsilə əmələ gətirərək səslənmənin müxtəlif çalarlıqlarını və müxtəlif kəmiyyətli dalğalarını yaradır. Bununla da ritmik və melodik cərəyan formalaşır. Hər bir dilin öz təbiətinə müvafiq olaraq intonasiya üsulları və təzahür formaları vardır. İngilis dilinin də özünəməxsus melodik xüsusiyyəti vardır. Bu xüsusiyyət cümlə ilə bağlıdır və əsasən səslənmənin cümlədə hərəkətidir. Bu hərəkət səsin alçalması və ucalması, surət, yəni, nitqin surətlə və ya aramla cərəyanı, səsin gücü, yəni nəfəsvermənin, tələffüzün güclü və ya zəifliyi, səsin durğularla parçalanması, duyğu boyası, yəni qorxu, sevinc, əmr, xahiş və daha başqa belə hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraması kimi rəngarəng cəhətlərə malikdir. Lakin bu melodik çalarlıqlar çox vaxt təhrif olunur, cümlənin mənasını da dəyişə bilər. Məsələn:

Does anyone know him?(sual)

Does anyone know him ?!(şübhə, kinayə) və yaxud:

Read. It is interesting. She will read.(arzu, xahiş).

Read ! It is interesting! She will read!(əmr, hökm)[2,45].

Göründüyü kimi, səslənmənin keyfiyyətindən asılı olaraq, cümlənin nə məqsədlə deyildiyi təmin olunur.

Lakin bu melodik çalarlıqlar çox vaxt təhrif olunur, hətta cümlənin mənasını da dəyişə bilər. Deməli, dil daşıyıcıları tonun ən yüksək dərəcəsinin və ən aşağı dərəcəsinin hansı intonasiyaya aid olduğunu unudaraq, təhriflərə yol verirlər.

1. Mary is the the youngest in the family and I am the oldest //.

Marry is the youngest in the family an I am the oldest //.

2. He is tuele years old //.

He is twelve years old .//

Verilən intonasiya nümunələrində yanlışlıqlara yol verilərək, Azərbaycan dilinə məxsus zəif aksentuasiya, zəif ritm tempi nəzərə çarpır.

Azərbaycan ədəbi dilinin də özünəməxsus melodik xüsusiyyətləri vardır.

1. Eyni söz, ifadə və ya cümlənin nə məqsədlə söylənilməsi avazın müxtəlifliyi ilə təmin olunur. Arzu və xahiş: Get. Sən də gedirsən. Mən qalım.

2. Əmr və hökm: Get! Sən də gedirsən ! Mən qalım! və s.

3. Sadalanma, qarşılaşdırma xüsusi avazlanmaya malikdir. Burada iki hal nəzərə çarpır:

Həmcins üzvlərin sadalanmasında birinci üzvün və ya birinci cümlənin avazı sonrakında da təkrar olunur. Sadalanan sözlər: El bilir ki, sən mənimsən. Yurdum, yuvam məskənimdən. Əgər biz həmin cümlələrdəki söz, ifadə və cümlələrin hamısını eyni avazla deməyib, müxtəlif avazla desək, səsi getdikcə ucaltsaq və ya alçaltsaq, cümlələrin təsiri və bəzən məramı başqalaşmış olar. Bəzən sadalanan bərabər hüquqlu cümlələrdən biri səbəb, digəri nəticə bildirən cümləyə çevrilir[2,23].

Beləliklə, cümlələr arasında baş, budaq cümlə əlaqəsi üçün zəruri olan tabelilik əlaqəsi ifadə edilmiş olur: Yaz gəlir, qar əriyir, sel olur. Bu mənada hər hansı dilin öyrənmə prosesində hər bir millətin spesifik çətinlikləri meydana çıxır. Müxtəlif ölkələrin fonetistləri ayrı-ayrılıqda səhvlərə nəzər salaraq, hansıların tələffüz prosesində daha çox təzahür etdiyini qeyd edirlər. D.Counz diqqəti daha çox artikulyasiya və vurğunun üzərində cəmləşdirir, digərləri intonasiyanı əsas götürürlər.

ƏDƏBİYYAT

5. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, pp. 136-143
6. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
7. Harmer J. English language teaching, 2005, pp. 45-46
8. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

J. MEHRALIYEVA

THE ROLE OF MOTHER TONGUE IN MASTERING ENGLISH LANGUAGE

SUMMARY

The article deals with the role of mother tongue in mastering English language. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of interference. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's

interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language.

Key words: competence, oral speech, context, communication

Ж. МЕХРАЛИЕВА

РОЛЬ РОДНОГО ЯЗЫКА НА УСВОЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы роль родного языка на усвоении английского языка. Азербайджан обрел статус независимого государства, и его всесторонние связи развиваются и укрепляются. Сегодня в нашей стране существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы.

Ключевые слова: компетенция, устная речь, контекст, коммуникация

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

MÜNƏVVƏR ETİBAR QIZI ƏSGƏROVA

Gəncə Dövlət Universiteti
Heydər Əliyev prospekti, 542
konul_habibova@mail.ru

PERİFRASTİK NOMİNASİYA

Xülasə

Məqalədə perifrastik nominativlik və perifrastik nominasiya məsələsi dilçilik baxımından fərqli bir prizmadan nəzərdən keçirilir. Dilçilik ədəbiyyatlarında perifrastik haqqında mübahisəli fikirlər mövcuddur. Buna görə də perifrastik nominasiya məsələsi haqqında da yekdil mövqe mövcud deyil. Bu problem dilçiliyin mübahisəli məsələlər sırasına daxil olduğundan hələ də aktual olaraq qalır. Məqalə çərçivəsində həyata keçirilən bu araşdırma çərçivəsində perifrastik nominasiyanın xüsusi cəhətləri təhlil edilir. Eyni zamanda müəllif onu tipoloji cəhətdən də təsvir etməyə cəhd edir. Qeyd edilən məsələlər araşdırmanın elmi yeniliyini şərtləndirir. Perifrastik birinci və ikinci nominativliyi məsələsinə də burada xüsusi yer ayrılır. Perifrastik sözün, perifrastik söyləmin müqayisəsi aparılır. Perifrastik funksiyaları təhlil edilir. Onların ortaq və fərqli xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Bu araşdırma zamanı dilçiliyin, təsviri, müqayisəli-təsviri və tipoloji metodlarından istifadə edilmişdir. Araşdırmada elmi mənbə olaraq, daha çox dünya dilçiliyində bu sahədə mövcud tədqiqatlara istinad edilir. Araşdırma zamanı müəllif perifrastik nominasiyanı nominativlik nəzəriyyəsi baxımından təhlilə cəlb edir. Məqalənin sonunda isə əldə edilən elmi-nəzəri nəticələr öz əksini tapır. Burada qeyd edilir ki, perifrastik yalnız motivli nominasiyadır. Motiv olmadan ikincili nominasiya da mümkün ola bilməz. Məqalədə təqdim olunan elmi-nəzəri material xüsusi nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Burada təqdim edilən nəticələrə nominasiya və nominativliklə bağlı sonrakı tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: perifrastik nominasiya, perifrastik, nominativlik, ikincili nominativlik, dilçilik.

Giriş. Perifrastik dilçilik elmində haqqında saysız mübahisəli fikir və mülahizələr olan bir hadisədir. Bu linqvistik hadisə dildə ifadəli təsvir vasitələri olan frazeologizm və digər dil vasitələri ilə ifadə edilir. Fərqli mövqelərin mövcudluğuna baxmayaraq, demək olar ki, əksər tədqiqatçılar perifrastik nominativliyini, onun dilin nominativ funksiyası ilə əlaqəsini təsdiqləyirlər. Məqalə çərçivəsində həyata keçirəcəyimiz bu kiçik araşdırmada biz perifrastik nominasiyanın spesifikliyinin təhlili ilə yanaşı, onun tipoloji təsvirinə də yer ayırmağa cəhd edəcəyik.

“Nominasiya, adlandırma, dil elementlərinin təyin etdikləri obyektlərə uyğun olması prosesi və bu prosesin nəticəsidir” [1, s. 127].

Perifraz hadisə və predmetləri adlandırırsa da, öz nppinativ funksiyasına görə müstəqil deyil, yəni, perifraz nominativliyinə görə sözə münasibətdə ikinci dərəcəli mövqedə dayanır. Perifraz, təbii ki, hər bir halda hər hansı bir obyekt, predmet və ya hadisəni müəyyən sözlər vasitəsilə ifadə edir, yəni o, sözlə ümumi denotata malikdir. Sözlə perifrazın əlaqəsi bulunduğu bütün nitq prosesi boyu mövcuddur.

Söz və perifraz. Sözlə perifraz yalnız ümumi denotatla bir-birinə bağlı deyil, həm də məna tutumuna görə bir-biri ilə əlaqəlidir. Nominativ sözlə assosiativ əlaqədə olmadığı halda perifraz obyektlə olan əlaqəsini də itirmiş olur. Bu baxımdan perifraz və söz paralel olaraq eyni bir kontekst daxilində işlənir. Nıqti qəbul edən, eşidən tərəfin təfəkküründə perifraz və söz arasında dəqiq bir əlaqə formalaşmırsa, o zaman nitqi eşidən şəxs söylənənlərin dərk edilməsində çətinlik çəkir, bu informasiya onun üçün anlaşıqsız olur. Mətdə perifrazın sözlə paralel olaraq funksionallaşması zamanı prefifrazda obyektlərin ifadə edilməsi (sözün əsas nominativfunksiyası) ikinci planda bərqərar olur. Deməli, perifrastik nominasiya sözlə müqayisədə müəyyən elə bir fərqli əlamətə, keyfiyyətə malik olmalıdır ki, məhz bu əlamətə söykənən müəllif sözün ilkin nominativliyindən deyil, təkrar nominativliyindən istifadə edərək, konkret bir situasiyaya istinad etmək məcburiyyətində qalsın.

Bu məsələ öz izahını nominativlik nəzəriyyəsində tapır. Nominativlik nəzəriyyəsində bir obyekti və ya predmetin bir neçə adla adlandırılması heteronominativlik adlanır. Nominasiyaların variativliyi problemi bu variativliyin yaranma səbəi və məqsədi baxımından xüsusi olaraq bir ıra tədqiqatlarda geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Belə ki, bu məsələlənin geniş şəkildə və düzgün qoyuluşuna G. Fregenin tədqiqatında rast gəlinir [7, s. 124]. Müəllif qarşısında duran suallara adların semantik strukturunun təhlili nəticəsində cavab alır. Semantik strukturların təhlili üsuluna üstünlük verən G.Frege məhz quruluş baxımından informasiya məzmunu və təyin edilən predmetə olan münasibəti kimi mənanın xüsui olaraq fərqləndirilməsini təklif edir. O, mənanı təyinatın daxili forması kimi dəyərləndirir. Bununla yanaşı, eyni bir obyektin fərqli nominasiyalarının mənacə eyni olmasına baxmayaraq, məzmunca fərqli olacaqlarını da vurğulayır. Adlandırma özü-özlüyündə predmetin hər hansı bir əlamətini əks etdirməklə onun haqqında məlumat verdiyindən informativ təbiətə malikdir.

Hər bir predmetin bir çox əlaməti vardır, lakin hər hansı bir mətnin kontekstinə, nitq situasiyasına uyğun olaraq bu əlamətlərdən birinin adı və ya müəyyən əlamətlər toplusunun nominasiyasından istifadə edilir. Belə ki, əlamətin adlandırıldığı hər bir sözün də özünə görə fərqli mənası və məzmun tutumu olur və predmet haqqındakı informativliyi də digər sözlərdən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Məna və məzmun arasındakı fərq nominativlik nəzəriyyəsi üçün olduğu qədər, nppinativliyin tipologiyası üçün də əhəmiyyətli bir məsələdir. Belə ki, bu, preifrastik nominativliyin səciyyəvi əlamətlərinin təsvirində özək rolunu oynayır.

Perifraz nominativ vahid kimi. Eyni bir obyektı təyin etmək üçün müxtəlif növ nominasiyalardan istifadə edilə bilər. Perifraz üzvlənmiş nominasiya kimi, nəinki predmetləri adlandırırsa, hətta onları fərqli cəhətlərdən təsvir edə bilər. Bununla yanaşı, perifraz danışanın predmetə olan münasibətinin də ifadəçisi kimi çıxış edə bilər, çünki perifrastik ifadələrin seçilməsi məhz danışanın iradə və təfəkkürünə bağlı bir prosesdir. Beləliklə, perifraz yalnız predmetə olan münasibətində informativliyi ilə məhdudlaşmır, həm də danışanın predmetə olan münasibəti haqqında da məlumatı əks etdirir.

Predmetin təyin edilməsində perifrazdan istifadə edilməsi diqqətin məhz həmin predmet üzərinə yönəldilməsinə xidmət edir ki, bu da əhəmiyyətli bir hal kimi dəyərləndirilir. Məsələn, bədii və publisistik mətnlərdə bu üsul geniş tətbiq edilir. Adlandırmada təsvirin daha qabarıq olması danışan üçün ifadə vasitələrinin seçimi baxəmdan geniş üfüqlər, imkanlar açır ki, bu da nitqin daha da ifadəli olması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İkincili nominativlik kimi perifraz etik və digər qadağalar olduğu halda danışanın köməyinə gələrək evfemizm kimi də çıxış edə bilər. Perifrastik nominativlik sözün nominativliyinə əsaslanarsa da, onlar arasındakı əlaqənin də özünəməxsus tərəfləri və xüsusiyyətləri vardır. Söz təməl, bəzilər nominativliyi kimi ünsiyyət iştirakçılarının təfəkküründə oturuşmuş halda mövcuddur. Təsviri funksiyaya malik olan ifadələr isə əvəzləyici kimi çıxış edir, predmetin perifrazda əks olunan əlamətləri isə onun identifikasiyasına xidmət edir.

Sintaktik perifrazlara cümlə deyil, məhz söz birləşmələri aid edilir: “semantik cəhətdən bölünməyən söz birləşmələri” [4, s. 23]; “əsas hissəsi predmet və ya hadisənin səciyyəvi əlamətini ifadə edən təyini söz birləşmələri” [5, s. 26] və s. Nominativliyi (ikincili nominativliyi) perifrazın əsas əlaməti kimi qəbul etsək, o zaman bəzi məqamlarda buraya cümləni də aid etmək olar.

Müasir dilçilik elmində nominativliyin dar və geniş mənada şərhinə tez-tez təsadüf edilir. Dar mənada nominativlik dedikdə, buraya söz və söz birləşmələri aid edilir. Bu zaman ilk növbədə substansional işarəli obyektlərin ad və əlamətləri nəzərdə tutulur. Geniş mənada isə nominativlik dairəsinə gerçəkliyin qeyri-substansional (əlamət, münasibət, proses, hərəkət, hisslər, psixoloji durum) elementlərinin də adları daxil edilir. “Gerçək aləmdə insanın dərk edib qavraya biləcəyi predmet və əlamətlərin” geniş mənada nominativlik kimi qəbul edilməsi [3, s. 234] daha geniş yayılmış bir haldır. Nominasiyanın dilin nominativ vahidləri arasında bu cür dərk edilməsi zamanı yalnız söz və söz birləşmələri deyil, həm də cümlələr, bəzi hallarda mətnlər belə nəzərdə tutulur [3, s. 121].

Dilin nominativliyi haqqında bu qeyd edilənləri diqqətə alaraq, belə bir fikir iddia etmək olar ki, perifrazlara daha geniş dil vahidlərini də aid etmək mümkündür. Nominativ bir vahid kimi perifraza xüsusi bir nominasiya növü kimi nominativ dil vasitələrinin ümumi tipologiyası ilə əlaqədar olduğundan (bir çoxu ilə birlikdə) dilin nominativ vasitələrinin mövcud təsnifatında perifrazanın özünəməxsus növləri öz

yerini tapacaqdır. Nominasiyanın müasir tipologiyası müxtəlif, yəni bir neçə tipoloji əsasda qurulur.

Nominativ bir vahid kimi perifraz xüsusi bir nominasiya növü kimi nominativ dil vasitələrinin bir çoxunun ümumi tipologiyası ilə əlaqədardır. Dilin nominativ vasitələrinin mövcud təsnifatında isə perifrazın özünəməxsus növləri meydana çıxır. Nominasiyanın müasir tipologiyası müxtəlif, yəni “bir neçə tipoloji əsasda qurulur” [3, s. 303]. Bu araşdırma çərçivəsində isə yalnız perifraz üçün əhəmiyyətli olanlar nəzərdən keçiriləcəkdir.

İyerarxik cəhətdən əsas və törəmə nominativ formaların fərqləndirilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Birinci halda nominasiya ilkin, ikinci halda isə ikincili nominasiya adlandırılır. İlkin nominasiya (bunu birbaşa nominasiya da adlandırmaq olar) maddi olanın ideala dönüşməsi, “real maddi predmetin nominasiya obyektinə çevrilməsi” [5, s. 27] kimi qeyd edilir, yəni dil işarəsinin formalaşması baş verir, “fonetik söz qismində çıxış edən dil elementləri müəyyən məna kəsb etməklə ətraf hərcəkliyin əşya və hadisələrinin əvəzləyicisi kimi çıxış edir” [3, s. 302].

Perifraz və ikincili nominasiya. İkincili (dolayı) nominasiya “artıq dildə mövcud olan nominativ vasitələrin yeni funksiya kəsb etməsidir” [6, s. 129]. V.Q.Qak ikincili nominasiyanın bir neçə növünü fərqləndirir: xarici formasına görə: analitik və frazeoloji nominasiya; daxili formasına görə: mücərrəd və metaforik nominasiya; semiotik cəhətinə görə: desamentikləşmiş nominasiya [1, s. 245].

Perifraz artıq nominativ mənası olan formalara münasibətdə ikincili, nominasiya obyektinə münasibətdə isə birbaşa nominasiyadır. Perifrastik nominasiya həm linqvistik, həm də nitqi ola bilər. İstənilən nominasiya növü kimi perifraz da nitqdə yaranır, daha sonra geniş işləklilik qazanıb nitqdə oturuşandan sonra linqvistik səviyyədə dil sisteminə daxil olur. Bu cəhətdən nominasiyanın elementə bağlı və situativ nominasiya olaraq fərqləndirilməsini xatırlatmaq yerinə düşər.

Elementə bağlı nominativlik gerçəkliyin müəyyən bir elementinin təyin edilməsi kimi nominativ söz, söz birləşməsi (leksik nominasiya) məna yüklü morfemə sintakemə, intonemə malikdir. Obyektin situativ nominasiyası mikrosituasiya ilə səciyyələnir, yəni bir sıra elementləri birləşdirən müəyyən bir hadisə, fakt cümlə şəklində ifadə olunur (propozitiv nominasiya). Nominativ obyekt baxımından perifraz elementə, obyektə bağlı və nadir hallarda situativ xarakterli olur. Obyektiv perifrastik nominasiya, nominant kimi müəyyən bir sözə, söz birləşməsinə və ya cümləyə malikdir. Situativ nominasiya isə, əsasən, cümlə formasında mövcuddur.

Nitq formasına görə müstəqil və müstəqil olmayan nominasiya üsulları fərqləndirilir. Müstəqil nominasiya üsuluna leksik metod, müstəqil olmayan nominasiya üsuluna isə qrammatik, intonativ vasitələrinin istifadə edildiyi nominativ metod aid edilir. Situativ nominasiya yalnız müstəqil və müstəqil olmayan nominativ metodların vəhdət şəklində tətbiqi zamanı mövcud ola bilər.

Nəticə. Aparılan araşdırma zamanı qeyd edilənləri ümumiləşdirdikdə əldə edilən qənaətləri bu şəkildə ifadə etmək olar:

— Perifraz müstəqil nominativ üsulları reallaşdırır. Perifrastik nominasiyalar daxili formasına görə rəngarəng və müxtəlifdir. Həcm baxımından da bunların fərqli tiplərinə rast gəlinir, belə ki, perifrastik nominasiyalar ümumi və ya individual xarakterli də ola bilər.

— Əlaqənin strukturuna görə isə nominasiyalar motivli və motivsiz nominasiyalar olmaqla iki qrupa ayrılırlar. Bu baxımdan perifraz yalnız motivli ola bilər, belə ki, motiv olmadan ikincili nominasiya mövcud ola bilməz.

— Perifrazı nominasiyanın bütün tipləri ilə müqayisədə nəzərdən keçirdikdə qeyd edilə bilər ki, perifraz dilin nominativ vahidlər sistemində xüsusi bir mövqeyə malikdir. Eləcə də, qeyd etmək olar ki, perifrastik nominasiya semantik, struktur və funksionallıq baxımından olduqca müxtəlif və rəngarəngdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Гак В. Г. Повторная номинация и ее стилистическое использование // Вопросы французской филологии. – М.: Изд-во Москов-ского ун-та, 1972. – С. 123-136.
2. Гусаров Д. А., Семенов А. Л. Проблема номинации и обозначения в языке и речи: сопоставительный аспект // Russian Journal of Linguistics, 2012, № 4, с. 14-19.
3. Зеркина Н. Н., Костина Н. Н. Методы изучения семантики языковых единиц вторичной номинации английского языка // Проблемы истории, филологии, культуры. 2014, № 4(46), Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Магнитогорский государственный технический университет им. Г.И. Носова», с. 301-305
4. Моложай Г. Н. Перифразы в белорусском литературном языке (структурно-семантическая и стилистическая характеристика) / Автореферат канд. диссертации. Минск, 1971., 25 с.
5. Панина Т. Г. Вторичная косвенная номинация как языковой когнитивный и культурный процессы // Magister Dixit, 2012, № 2, Евразийский лингвистический институт в г. Иркутске – филиал ФГБОУ ВО «МГЛУ», с. 21-27.
6. Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация (Виды наименований). – М.: Наука, 1977. – С. 129-221
7. Фреге Г. Смысл и денотат // Семиотика и информатики. Вып. 8. М., 1977, 236 с.

Аскерова М.Э.

ПЕРИФРАСТИЧЕСКАЯ НОМИНАЦИЯ

Резюме

В статье проблема перифрастической номинативности и перифрастической номинации рассматривается с новой для лингвистики точки зрения. В лингвистической литературе существуют противоречивые представления о перифразе. Таким образом, нет единого мнения о перифрастической номинации. Поскольку в лингвистике эта проблема является спорным вопросом, то можно сказать, что оно по-прежнему актуальна. В рамках статьи анализируется специфика перифрастической номинации. Вместе с тем автор пытается описать его с типологической точки зрения. Указанные данные определяют научную новизну исследования. Особое место здесь отводится вопросу о первой и второй номинативности перифразы. Здесь сравниваются такие понятия, как перифраз и слово, перифраз и выражение. Анализируются функции перифразы. Выявляются их общие и отличительные черты. В исследовании использовались описательный, сравнительно-описательный и типологический методы лингвистики. В качестве научного источника исследования были использованы существующие исследования данного направления в мировой лингвистике. В ходе исследования автор анализирует перифрастическую номинацию с точки зрения теории номинативности. В конце статьи отражены научно-теоретические результаты. Здесь отмечается, что перифраз — это всего лишь мотивационная номинация. Вторичная номинация невозможна без мотива. Изложенный в статье научно-теоретический материал имеет особое теоретическое значение. Представленные здесь результаты могут быть использованы в дальнейших исследованиях о номинации и номинативности.

Ключевые слова: перифрастическая номинация, перифраз, номинативность, вторичная номинативность, лингвистика.

Asgarova M.E.

PERIPHRASTIC NOMINATION

Summary

The article examines the problem of periphrastic nominative and periphrastic nomination from a new point of view for linguistics. In the linguistic literature, there are conflicting ideas about paraphrase. Thus, there is no consensus on the peripheral nomination. This problem is still relevant as it is a controversial issue in linguistics. The article analyzes the specifics of the peripheral nomination. At the same time, the author tries to describe it from a typological point of view. These data determine the scientific novelty of the research. A special place is given here to the question of the first and second nominativeness of the periphery. It compares concepts such as

paraphrase and word, paraphrase and expression. The functions of the periphery are analyzed. Their common and distinctive features are revealed. The research used descriptive, comparative-descriptive and typological methods of linguistics. As a scientific source of research, the existing research of this direction in world linguistics was used. In the course of the research, the author analyzes periphrastic nomination from the point of view of the theory of nominativity. Scientific and theoretical results are reflected at the end of the article. It is noted here that paraphrase is just a motivational nomination. Secondary nomination is impossible without a motive. The scientific and theoretical material presented in the article has a special theoretical significance. The results presented here can be used in further research on nomination and nominality.

Key words: periphrastic nomination, periphrasis, nominativeness, secondary nominativeness, linguistics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.06.2020

Rəyçi: fil.ü.f.d., dos. A.G.Cəfərov tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

DONA ALICIA, DIAN MEGA PUTRI

¹Khazar University Baku - Azerbaijan

STKIP PGRI West Sumatera - Indonesia

Email: ¹donaalicia11@gmail.com, ²dianmega25januari@gmail.com,

**STUDENTS' PERCEPTION ABOUT LINGUISTIC FEATURES STRATEGY
IN PRE-READING ACTIVITY FOR BASIC READING CLASS
STKIP PGRI SUMATERA BARAT**

Abstract

There are several ways that can be done in order to activate students' background knowledge in reading class. One of the ways is by using linguistic Feature Strategy in pre-reading activities which can make reading class more effective. In order to know whether pre-reading activities can meet students need or not, a research of students' perception is needed. Based on this reason, this research aims to find out students' perception about Lingyistic Feature Strategy in pre-reading activities used for Basic Reading class. This research is a descriptive research, the data were collected through questionnaire and interview. Questionnaire was distributed to 29 students in Basic Reading class. The result of this research showed that there are four pre-reading activities found in Basic Reading class; brainstorming, pre-teaching vocabulary, pre-questioning and visual aids. In general, students have positive perception toward the implementation of linguistic Feature Strategy in pre-reading activities for Basic Reading class.

Keywords: *Basic Reading, Perception, Pre-Reading, linguistic Feature*

Introduction

According to Mikulecky and Jeffries (2004)., reading is “ *a conscious and unconscious thinking process in which the reader applies many strategies to reconstruct the meaning that the author is assumed to have intended*”. The meaning of writing written by the writer might different with what the reader understood. It is important to use reading strategy in order to overcome this problem. In reading class, especially foreign language class, the strategy used by the lecturer can lead the students become active or passive reader.

Reading strategy, as stated by Graesser (2007), is a cognitive activity that aims to improve some aspects in reading comprehension. The activity done by the reader can be said as their effort in understanding the text in form of meaning. So that, lecturer should know and applied the strategy in order to help the students become active reader and able to understand the text well.

Related with the stage in reading, sometimes lecturer focuses on whilst-reading strategies and ignores pre-reading strategies. This phenomena can lead the students to think that reading is difficult for them. Reading strategy must be applied in all stage of reading to make reader become active.

Planning the reading instruction to create meaningful and interesting way is the responsibility of the lecturer. As stated by Vacca and Vacca (1989) that lecturer must help the students to get involve with the text starting from the beginning until the end of the reading stage. According to Colorado (2008) “ “Pre-reading activities can improve students’ interest, activate their prior knowledge and also can teach to the difficult concept and vocabulary before reading the text”. It is important to activate students’ prior knowledge in pre-reading activity. Lecturer should create interesting and meaningful pre-reading activity for students and also motivate them to read since the students with high motivation in reading will have better understanding in reading (Marinak dan Gambrell, 2009).

Based on pre-observation done by the researcher in Basic Reading Class in STKIP PGRI Sumatera Barat, lecturer already implemented variety of Linguistic Feature Strategy in pre-reading activity. Students might have their own point of view related with the effectiveness of Linguistic Feature Strategy in pre-reading activity for reading class. Students’ perception is very important and needed in order to know whether the strategy can fulfill their needs in reading class or not. If the students have positive perception, it shows that the strategy already fulfill their needs.

Literature Review

A. Linguistic Feature Strategy

In Linguistic, repetition as a rhetorical device refers to the reoccurrence of a word or other linguistic element within the same semantic field, lexically related in meaning referring to the same subject, in a literary work. Reading and constructing the types of texts that are valued in the school context calls for both linguistic and sociolinguistic competence with the language of schooling, the language that’s functional for learning about the world within the formal context of faculties. The theory of Rhetorical Framework Processing, by Sanford & Emmott (2012), proved very useful throughout this study, and provided insight on the processes of the mind during reading. To understand the demands that schooling makes on students, we would like to know and acknowledge the linguistic challenges of school-based language. As Ravelli in Mary J. Schleppegrell (1996, p. 380) points out, “[n]ominalisation is typically and related to other, related linguistic features including complex nominal group structure, with many pre and post modifiers, the utilization of embedded clauses, and lexical choices which are prestigious, technical and formal, instead of coming from a more everyday realm.” This complex nominal group structure and use of embedded clauses create a clausal structure in academic texts that differs from that of typical interactional discourse. This means

that it is important to identify the pronunciation, spelling expectations that underlie language tasks assigned at school so that researchers, teachers, and students have more specific knowledge about what is valued in school-based texts. In addition, such knowledge also can help us better understand the challenges that use of school-based language poses for English faculty. The ability to adopt the acceptable language for school-based tasks comes from experience with these tasks in contexts where their social purposes are apparent, and depends on knowledge about the grammatical choices that most felicitously realize them.

B. Pre-Reading Activity

The importance of pre-reading activity is based on students' readiness before reading the text. Al Salmi (2011) states that in pre-reading, students are able to draw their background knowledge and develop their schemata related with the text they read. Besides, Nunan (2003) explains that "all experience is accumulated and related with the text given."

Pre-reading activity facilitates students in connecting their background knowledge and new knowledge that they found during reading the text. Teachers have an important role in giving effective instruction in this stage. Effective instruction can lead the students to an effective understanding. There are some goals in applying pre-reading activity. Vacca and Vacca (1989) explain four goals of pre-reading activity; to motivate readers, building and activating basic knowledge, introducing new vocabulary and key concepts, and developing their awareness of tasks. Pre-reading activity that is applied in the classroom can be chosen appropriately related with the text used. The following are some activities in pre-reading.

1. Pre-Teaching Vocabulary

One of the ways to help readers reach their understanding in reading is through pre-teaching vocabulary. This activity can help the reader by introducing new vocabulary or phrases that can help students in understanding text in while-reading (Mihara, 2011). According to Armbruster and Osborn (2002) students will get better understanding toward the text if they have good mastery in vocabulary.

2. Pre-Questioning

The second pre-reading activity that can be implemented in reading class is pre-questioning which is giving questions related with the text to the students. Ajideh (2006) states that the question in pre-questioning is simply can be found in the text. This activity also can make the students create their own question related with the text they read in while-reading activity.

3. Brainstorming

In brainstorming activity, the lecturer provides vocabulary and concepts related with the key words of the text (Wallace, 2003). According to Wallace (2003) brainstorming has three advantages; the lecturer needs less preparation, students are free

to use their prior knowledge, and students can share their opinion and discuss it with other students.

Besides, brainstorming can “initiate the problem solving and increase students’ critical thinking” (Anthony, 2017). After applying brainstorming activity, students is not only read the text but also read to find out whether their opinion and idea during the brainstorming related to the text or not.

4. Visual Aids

Visual aids is the activity that can build students’ interest and help them activated their background knowledge. Visual aids take an important role in building students’ schemata (Navarro, 2008). It can take students’ attention since it is in form of picture, video or other visual forms.

5. Previewing

According to Mikulecky and Jeffries (2004), “previewing is a strategy in reading that can give general understanding to the readers about the content of the text, article or book and how the content is arranged”. This activity allows the students to move their eyes in pace while reading the text and find the answer of what the text is about. Daiek and Anter (2004) state that “previewing allows the reader to prove and explore hidden information in the text”. Previewing makes the students read the text critically since this activity makes students to create questions, predict content of the text and make hypotheses about main idea of the text.

According to Mikulecky and Jeffries (2004) “there are some goals of previewing, to find out what will be read before the reader read the text, to get general view of the text, article or book and to get some ideas about the content of the text”. Previewing is a simple way to find out idea or content of the text, but readers will get many benefits from this activity. While previewing, reader will get the content of the text and then brain will make connection between the text and readers’ experience, so that readers understanding about the text will be better.

6. KWL Chart

KWL chart is a graphic arrangement that connect pre-reading activity and post-reading activity. In pre-reading activity, this strategy can “help students activate their prior knowledge, study the vocabulary related with the text and allow them to discuss what they expect after reading the text” (Tompkins, 2014).

Lecturer can make KWL chart in a board or paper to be put in front of the class. The chart is divided into three separated columns written; What I **know** about the topic, What I **want** to know, and What I **learned**. According to Bomegen (2010) “Pre-reading strategy can give benefits for students who like to learn in visual way.

C. Perception

In general term, perception can be defined as a) the way of thinking about something and idea about it, b) the way we recognize something using five senses, c)

natural ability to understand or recognize something quickly. The word perception comes from Latin word *perceptio, percipio*, means “accept, gather, belonging activity using thought or sense. Qiong (2017) mentions that there are three processes in perception; selection, organization and interpretation. According to McShane and Glinow (2005) perception means “the process of getting information and make the meaning of it. In perception, someone able to interpret the information they got from their surrounding. It is in line with Qiong (2017) in which selection is the first step where a person changes their stimulation from surrounding into meaningful experience. Second step is organization, after choosing the information from surrounding, a person need to organize it in several ways by founding the meaningful pattern. The last step is interpretation in which putting the meaning into the chosen stimulation

Moreover, McShane and Glinow (2005) state that “perception produce by each of person influence their emotional and behavior toward object, people and events” The perception will affect the way they response something in positive or negative way.

Research Questions

Related with the phenomena above, it is important to know the students perception toward pre-reading activity in Basic Reading Class. The research question can be seen as follow:

1. What are the pre-reading activities used in Basic Reading class?
2. How is students' perception toward pre-reading activity used in Basic Reading class?

Method

Research Design

This research is a descriptive research. A questionnaire about students perception about pre-reading activity used by lecturer in Basic Reading class at STKIP PGRI Sumbar was distributed. In this research, the researcher can analyze the pre-reading activity used in Basic Reading class and find out students' perception about the implementation of pre-reading activities in Basic Reading class.

Participants

The respondents in this research was 29 students in Basic Reading class. 29 questionnaire were distributed and analyzed. After that, an interview was done in order to find out how the implementation of the Linguistic Feature strategy in pre-reading activities applied by the lecturer in the class and the effect to the students. After that the data from interview was analyzed.

Instruments

There are two instruments in this research; questionnaire and interview. Questionnaire consisted of several questions to answer the first research question “What are the pre-reading activities used in Basic Reading class?”. The questionnaire were distributed to 29 participants who taken Basic Reading Class. The next instrument is interview. The interview was used in order to answer the second research question “How is students’ perception toward Linguistic Feature in pre-reading activity used for Basic Reading class?”

Results

Based on the data gathered from questionnaire and interview, it was found that there were five pre-reading activities used by the lecturer in Basic Reading class namely Pre-teaching Vocabulary, Pre-Questioning, Brainstorming, and Visual Aids. The following are the explanation of each activities.

1. Pre-teaching Vocabulary

Based on the result from questionnaire and interview, it was found that lecturer in Basic Reading class use pre-teaching vocabulary in pre-reading activity. The lecturer use this activity in the subject *Vocabulary knowledge for Effective Reading* especially in the text entitle “The Boy and The Wolf”. In this activity, lecturer gives 5 vocabularies related with the text. After that randomly choose the words to be guessed by the students. The random words then used in form of sentences. Students can guess the text that they will read in while-reading. Then, the students who are already familiar with the vocabulary understand the content of the text better. Besides, the lecturer also use this activity in the text entitled “That’s not the Way to Do It”.

2. Pre-Questioning

The next pre-reading activity used by the lecturer in Basic Reading class is Pre-Questioning. The lecturer applied this activity in the narrative text entitled “A bell on the cat”. Students were asked to make prediction based on the divided-part of the text. Students were asked to do the task in some small groups. During the discussion, students must ask some questions and predict the content of the text that they will read next. After the discussion, the students can share their information and questions with other groups.

3. Brainstorming

Next pre-reading activity used by the lecturer in the Basic Reading class is Brainstorming. This activity was used in reading the text entitled “Read a Book”. During the Brainstorming, the lecturer mentioned keywords of the topic related with

the text and then the students discuss it. This activity was done in order to make students get general information of what the text is about.

4. Visual Aids

Based on the data got from the questionnaire and interview, the researcher found that the lecturer use visual aids as the method in pre-reading activity. It was found that the lecturer applied this on the text entitled "Picking Apples-A New England Tradition". A picture of someone picking up apples was shown. Then the lecturer asked the question about what did the student know and predict the text will be about. The lecturer also use the picture of ethnic people in the text "Hawaii's Ethnic Rainbow" and also a short video of Hawaii Island. This visual aids make the students activate their background knowledge before they read the text in while-reading.

Discussion and Conclusion

Based on the findings it can understood that students have positive perception toward the Linguistic feature Strategy in pre-reading activities used by the lecturer in Basic Reading class. Most of the respondents agree that they got many benefits when the lecturer implementing the pre-reading activity in Basic Reading class. It was supported by the result from questionnaire.

Most of the students (86%) said that pre-reading activities can help them in understanding the text better. It is in line with Graesser (2007) who state that reading is a cognitive activity that aims to improve some aspects in reading comprehension. Moreover, students are also agree (84%) that pre-reading activity can help them in making prediction about the information that they will get in while-reading activity. Besides, they also agree (78%) that pre-reading activity can help them in having general view about the content of the text and connect the topic with their experience. Respondents showed positive response related with the statement that pre-reading activity make them curious, interest and motivate with the content of the text. It can improve their reading comprehension as what is stated by Marinak and Gambrell (2009) "students with good motivation in reading will have better reading comprehension". Moreover, the students were also agree that pre-reading activity used by the lecturer make the reading activity more fun.

Student' perception in Linguistic Feature strategy Research describing the language of the text often characterizes it as more explicit than ordinary interactional language. It is the lexical choices that are typically considered a measure of explicitness. Explicitness is valued in academic contexts, as we noted above within the sharing time research, where teachers encourage students to supply lexical labels even for objects that are held up for all to see. Researchers, then, need to consider how they present and discuss the expectations for students' language use in understanding the text.

The results of this research showed that there are four pre-reading activities that were implemented by the lecturer in Basic Reading class. The activities are pre-teaching vocabulary, pre-questioning, brainstorming and visual aids. Among the activities, visual aids was the most used in the class. Besides, students' perception toward linguistic Feature Strategy in pre-reading activity for Basic Reading class was positive. Most of the students agree that pre-reading activity implemented by the lecturer can help them in understanding the reading material in better and interesting way.

REFERENCES

- Ajideh, P. (2006). Schema-theory based considerations on pre-reading activities in ESP textbooks. *The Asian EFL Journal*, 16, 1-19. Retrieved June 14th, 2019, from http://asian-efljournal.com/November_2006_Vol16_Art2.pdf
- Armbruster, B. B., & Osborn, J. H. (2002). *Reading instruction and assessment*. Boston: A Pearson Education Company.
- Anthony, Alicia. (2017). Advantages of Brainstorming in the Pre-Reading Stage. Retrieved on July 10th, 2019 from <https://classroom.synonym.com/advantages-brainstorming-prereading-stage-14922.html>
- Beatrice S. Mikulecky and Linda Jeffries, *More Reading Power*, (New York: Pearson Education, 2004), p. 17
- Bomengen, M. (2010). *Reading Strategies for Struggling Readers: KWL Charts*. Retrieved from <http://www.readinghorizons.com/blog/post/2010/08/23/Reading-Strategies-that-Work-for-Struggling-Readers-KWL-Charts.aspx>
- Colorado, C. (2008). *Pre-reading activities for ELLs*. Retrieved June 20th, 2019, from http://www.fordham.edu/images/academics/education/rbern/5282013_ellactivities.pdf
- Deborah B. Daiek, and Nancy M. Anter, *Critical Reading for College and Beyond*, (New York: McGraw-Hill, 2004), p. 287.
- Hedge, T. (2000). *Teaching and learning in the language classroom*. New York: Oxford University Press.
- Marinak, B. & Gambrell, L. (2009). *Reading motivation: what the research says*. Retrieved June 30, 2019, from <http://www.readingrockets.org/article/29624>
- Mary J. Schlepppegrell, *Linguistics Department, University of California*, One Shields Avenue, Davis, CA 95616, USA. E-mail: mjschlepppegrell@ucdavis.edu
- McShane, S.L., & Glinow, M. A. V. (2005). *Organizational Behavior*. New York: McGraw-Hill Companies Inc.
- Navarro, A. M. (2008). Building schema for English language learners. *The Education Resources Information Center*. Retrieved July 10, 2019, from <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED514335.pdf>
- Nunan, D. (Ed.). (2003). *Practical English language teaching*. New York: The McGraw-Hill Companies.

- Qiong, Ou. (2017). A Brief Introduction to Perception. *Studies in Literature and Language*. Volume 15, No. 4, 2017, pp.18-28
- Ravelli, L.J. (1996). *Making language accessible: Successful text writing for museum visitors*. *Linguistics & Education*, 8(4), 367 – 388.
- Sanford, Anthony J; Emmott, Catherine. 2012. *Mind, Brain and Narrative*. Cambridge: Cambridge University Press
- Tompkins, G.E. (2014,). *K-W-L Charts*. Retrieved from <http://www.education.com/reference/article/K-W-L-charts-classroom/>
- Vacca, R. T., & Vacca, J.L. (1989). *Content area reading* (3rd ed.). New York: Harpe Collins Publishers.
- Wallace, C. (2003). *Reading*. New York: Oxford University Press.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.06.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏLİYEV NƏSİMİ QARAŞ OĞLU
qarashoglu@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏDƏ ELLİPSİYA FAKTI DIALOJİ NİTQDƏ ELLİPSİS

Xülasə: Məqalədə Müasir Azərbaycan dilində müşahidə edilən ellipsis faktından söhbət açılmışdır. Ellipsis hadisəsi özünü həm sadə, həm də mürəkkəb cümlələrdə göstərə bilər. Məqalədə isə yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə müşahidə edilən ellipsis faktından danışılır. Tabeli mürəkkəb cümlələr müxtəlif konstruksiyalara malik olduğundan ellipsis hadisəsi də bu aspektdən nəzərdən keçirilmiş və onlardan yalnız biri – dialoji nitqdə ellipsis haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Dialoq canlı unsıyyət, təbii danışiq prosesidir. Buna görə də yazılı ədəbi dildə baş verən müəyyən proseslər, dil qanunları ilə müəyyənləşən konkret qaydalar dialoji nitqdə bir qədər fərqli xüsusiyyət kəsb edir. Eləcə də bir sıra dil faktları öz mənbəyini məhz şifahi nitqdən götürür. Həm şifahi nitqdə, həm də yazılı nitqdə özünü sıx şəkildə göstərən dil faktlarından biri də ellipsis hadisəsidir. Məqalədə məhz dialoji nitqdə müşahidə edilən ellipsis hadisəsi tabeli mürəkkəb cümlə kontekstində izah olunmuşdur.

Ayındır ki, dialoji nitqin əsasını sual-cavab cümlələri təşkil edir. Sual və cavab cümlələrinin bir qismi öz növbəsində dialoq birliyini əmələ gətirərək tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini təşkil edir. Belə konstruksiyaya malik dialoqların bəzilərində sual cümləsində, digərlərində isə cavab cümləsində ellipsiya hadisəsi özünü göstərir.

Bəzən sual-cavab sistemi əsasında qurulmayan dialoji nitqdə də elliptik tabeli mürəkkəb cümlələrə rast gəlinir. Dialoji nitqdə müşahidə olunan elliptik tabeli mürəkkəb cümlələr bu istiqamətdə araşdırmaya cəlb edilmiş və ətraflı məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: ellipsis, tabeli mürəkkəb cümlələr, baş cümlə, budaq cümlə, dildə qənaət meyli, elliptik cümlə, dialoji nitq

Müasir Azərbaycan dilində müxtəlif konstruksiyaya malik tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında müşahidə edilən ellipsiya hadisəsi haqqında əvvəlki məqalədə geniş məlumat vermişdik. Xüsusilə, “Ardıcıl konstruksiyada ellipsis” barəsində söz açmış və bununla bağlı yeni bir fikir bildirməyə nail olmuşduq. Bu məqalədə isə məhz dialoji nitqdə işlədilən tabeli mürəkkəb cümlələrdə müşahidə olunan ellipsis haqqında ətraflı məlumat veriləcəkdir.

Dialoji nitq ən azı iki nəfər arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, təbii danışiq prosesidir. Təbii ki, yazılı nitqdə müşahidə edilən müəyyən dil prosesləri, qrammatik kateqoriyalar burada tam olmasa da, müəyyən qədər fərqli və özünəməxsus formada əks olunur. Yazılı nitqdə konkret dil çərçivəsində, yazılı nitqin qanunları daxilində fəaliyyət göstərən dil qaydaları şifahi nitqdə bir qədər "sərbəstlik" əldə edir və nəticədə artıq məlum olan dil qaydalarına yeni və orijinal baxış formalaşır. Buna görə də dialoji nitqdə yazılı nitqdə müşahidə olunmayan və ya az rast gəlinən bir çox xüsusiyyətlər özünü göstərir. "Dialoq zamanı leksik təkrarlara, suala sualla cavabvermə, cümlədə söz düzümünün pozulması, fikrin elliptik qurulması, pauzalar və s. özünü göstərə bilir". [3, s.102]

Elliptik mürəkkəb cümlələr şifahi nitqdən çox yararlanır. Belə ki, danışan situasiyadan, kontekstdən, məqsəddən asılı olaraq cümlənin ümumi məzmununa, kommunikasiya aktına heç bir xələl gətirmədən onun bir sıra komponentlərini ixtisar edir. Artıq qeyd olunduğu kimi bu dilin qənaət meylinə əsaslanır. Bu səbəbdən ya mürəkkəb cümlələr bütövlükdə sadələşməyə doğru inkişaf edir (mürəkkəb cümlənin transformasiyası), ya da mürəkkəb cümlənin hər hansı bir komponenti ellipsisə uğrayır. Beləliklə, ellipsis, danışiq nitqinin qurulması prinsiplərindən biridir: "...bu zaman danışiq prosesində mənaya, çatdırılan fikrə zərər vurmada edilə bilən hər bir ellipsis məqbuldur". [14]

Dialoji nitqdə müşahidə edilən ellipsis faktı situasiyadan, eləcə də bütöv informasiyanın məzmunundan asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür edə bilər. Bu zaman ellipsis hadisəsi ilə üzləşən cümlələr, əsasən, iki məqamda özünü göstərə bilər: 1– elliptik konstruksiya birbaşa sual cümləsinə verilən cavab kimi budaq cümlədə formalaşır və baş cümlə ellipsisə uğrayır, 2– dialoqun birinci tərəfində birbaşa sual məzmunu olmur, yəni söylənilən fikirlə bağlı qarşı tərəfdən hər hansı cavab almaq məqsədi güdülür. Məhz bu səbəbdən suala cavab da planlaşdırılmır, lakin qarşı tərəf əvvəl söylənilmiş hər hansı bir fikrə bu və ya digər cəhətdən münasibət bildirir və çox zaman da bu fikir yeni bir elliptik konstruksiyalı cümlədə formalaşır. Hər iki formanı ətraflı şəkildə nəzərdən keçirək.

Sual-cavab sistemi əsasında qurulan dialoji nitqdə ellipsis. Dialoji nitqdə ellipsis faktı özünü daha çox nitq prosesində sual cümlələrinə verilən cavab variantlarında göstərə bilər. Elliptik formada təşəkkül tapan cavab cümlələri də öz strukturuna, semantik xüsusiyyətlərinə, xüsusilə də elliptik əlamətinə görə bir-birindən fərqlənir.

Sual-cavab sistemi dialoqun nitq formasına xas olan ən geniş yayılmış kommunikativ ünsiyyət növlərindən biridir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, sual və cavab arasındakı semantik əlaqə qrammatik və intonasional bir əlaqə ilə tamamlandıqda iki replikanın birləşməsi dialoq birliyini meydana gətirir. "...dialoq nitqi struktur - semantik baxımdan oradakı komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir" [11, s.156] Xüsusilə, cavab replikası elliptik bir konstruksiya ilə ifadə olunmuşsa, onda ellipsisə uğramış cümlənin ifadə etdiyi semantika məhz əvvəlki

replikaya əsasən müəyyənləşir. Bu zaman birinci replikanın məzmunu və forması ikincinin məzmunu və formasını müəyyənləşdirir. Başqa sözlə dialoqda iştirak edən tərəflərin replikaları birlikdə –bütövlükdə dialoqun tam məzmununun, sintaqmatik vahidlərin tamlığını təmin edir. Buna görə də dialoqa bütöv bir tam halında baxdıqda mürəkkəb cümlə konstruksiyasından danışmaq mümkündür. Məhz bu səbədən F.Ağayeva qeyd edir ki: "Dialoq vahidindən həmişə bir mürəkkəb nitq vahidi kimi istifadə edilir. Dialoq vahidinin komponentləri özünün sintaktik xarakterinə görə mürəkkəb cümlənin hissələrini xatırladır". [5, s.33] Başqa sözlə, cavab cümləsinin elliptik formaya malik olması məhz sual cümləsinə əsasən müəyyənləşir. T.Hacıyev bu məsələyə daha obyektiv yanaşaraq qeyd edir ki, "...cavab cümlə özündən əvvəlki sual cümlə ilə bilavasitə bağlanır ... və onunla birlikdə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini təşkil edir" [11, s.158] Nümunələrə diqqət edək:

- *Biz bu bələdan qurtara biləcəyik? – Dediklərimi eyləyə bilsək.* (Elçin);
- *Bəs Davudoviç gələcək? – Ola bilsin... Əgər o bütün Avropadan qatarla keçə bilsə... Romadan Sardiniyaya qədər məsafəni gəmi ilə keçsə.* (Ç.Abdullayev)

Verilmiş nümunələrdən görünür ki, replikanın birinci tərəfindəki sual cümlələrinə cavab olaraq verilmiş hissədə ellipsis faktı müşahidə edilir. Nümunədəki hər iki cümlədə şərt budaq cümləsinin postpozitiv baş cümləsi ellipsiyaya uğramışdır. Burada baş cümlədə çatdırılacaq fikrin, onun ifadə etdiyi semantikanın məhz sual cümləsinə əsasən müəyyənləşdirilməsinin mümkünlüyünə görə təkrara yol verilməmiş və baş cümlə təbii olaraq ellipsiya hadisəsinə məruz qalmışdır. Birinci nümunəni rekonstruksiya edib tam şəkildə yazaq:

- *Biz bu bələdan qurtara biləcəyik? – Dediklərimi eyləyə bilsək, **bu bələdan qurtara bilərik.***

Burada dialoqun birinci tərəfində sual şəkilində formalaşan fikrin baş cümlədə yenidən cavab olaraq işlədilməsi nitqə ağırlıqdan başqa bir şey gətirmir. Başqa sözlə cavab replikasında baş cümlədə ifadə olunacaq fikir onsuz da budaq cümlədə təsdiqlənir, yəni həmin fikir baş cümlədə işlədilməsə də, qarşı tərəf budaq cümlədə söylənilən fikri tam şəkildə anlayır. Bu səbəbdən nitqdə təbii bir prosesin – dildə qənaət meylinin nəticəsi kimi danışan, yəni dialoqun qarşı tərəfi cavab cümləsinə mümkün olduğu qədər qısa və anlaşılan şəkildə qurmağa çalışır ki, nəticədə mürəkkəb cümlələrin müxtəlif elliptik konstruksiyaları meydana gəlsin.

Sual-cavab şəklində qurulan dialoji nitqdə müşahidə edilən mürəkkəb konstruksiyalı elliptik cümlələrin böyük əksəriyyəti relyat-korelyat münasibətləri əsasında formalaşır. Relyat-korelyat münasibəti komponentləri müvazi şəkildə qarşılaşdırır və bu qarşılaşdırma dialoji nitqin cavab cümləsinin xarakterini müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, cavab cümləsində əsas informasiyaya malik komponent qorunub saxlanır, informativ baxımdan vacib olmayan elementlər isə ellipsisə uğrayır. Məsələn:

- Mübtəda budaq cümləsində:
 - *Xəbəri kim çatdırıb?*
 - *İclasda kim iştirak edirdisə...*
- Xəbər budaq cümləsində:
 - *Axı hər dəfə mənim gizli planlarımı pozan, öz əməli ilə oynayan o “qəhrəman” kimdir?*
 - *Özünə kimi daha yaxın buraxmısan...*
- Zaman budaq cümləsində:
 - *Mən sizinlə dərhal görüşmək istəyirəm. Bu nə vaxt mümkündür?*
 - *Nə vaxt istəyirsiniz... (Ç. Abdullayev)*
- Kəmiyyət budaq cümləsində:
 - *Hələ bu barədə nə qədər susacaqsan?*
 - *Nə qədər lazımdırsa...*

Bu nümunələrin hər birində cavab cümləsində ellipsisə uğrayan postpozitiv baş cümlə dialoq iştirakçısı tərəfindən işlədilsə də, işlədilməsə də cümlənin struktur-semantik mənası onsuz da aydındır. Başqa sözlə, aydın olan bir fikrin yenidən baş cümlədə işlədilməsinə sadəcə olaraq ehtiyac hiss edilməmişdir. Həmin cümlənin təkrarən işlədilməsi ümumi konstruksiya yalnız ağırlıq gətirə bilər və cümlənin ekspressiv-emosional çalarını zəiflətməmiş olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, adi halda ellipsiya tabeli mürəkkəb cümlənin yalnız bir neçə növündə özünü göstərə bilirdisə, relyat-korelyat münasibətləri ilə bağlanan cümlələrin demək olar ki, əksəriyyətində müşahidə edilir.

Tərəflərində sual məzmunu olmayan dialoji nitqdə ellipsis. Dialoji nitqdə müşahidə edilən ellipsis faktı çox zaman sual cümlələrinə verilən cavab nitqində özünü göstərsə də, elə konstruksiyalı dialoqlara rast gəlinir ki, dialoqun birinci tərəfində sual məzmunu olmur. Təbii ki, dəqiqləşdirmə tələb edən sual cümləsi olmadığından ona veriləcək cavab da planlaşdırılır. Bu cəhətdən elliptik konstruksiyalı cümlədəki ellipsis faktını – buraxılmış baş və ya budaq cümləni dialoqun ümumi məzmununa əsasən bərpa etmək mümkün deyil. “Bu vəziyyətdə dolğunlaşma, bütövləşmə sintaqmatik bağlantılar deyil, paradiqmatik əsaslar üzərində qurulur” [15]

Belə konstruksiyalı dialoqlarda ellipsis hadisəsi situasiyadan, vəziyyətdən asılı olaraq həm dialoqun birinci tərəfində, həm də ikinci tərəfində özünü göstərə bilər. Dialoqun birinci tərəfində müşahidə edilən ellipsis:

Səbahət: – Diqqətsizlik, səliqəsizlik fəlakətə gətirib çıxardı. Əgər quyuya paker salınsaydı...

Nemət: – Dəniz buruqlarında pakersiz işləmək olmaz. (A. Babayev);

Fərman: – Bu adda o qədər adam var ki... soyadını bilsəydin...

Aslan: – Soyadını bilsəydim, özüm məlumat bürosundan öyrənəcəkdim (S. Rəhman)

Hər iki nümunədə dialoqun birinci tərəfindəki cümlələrdə ellipsis faktı göz önündədir və hər iki konstruksiya şərt budaq cümləsidir. Bu tipli cümlələrdə "...semantik müəyyənləşmə çətin, struktur müəyyənləşmə isə çox vaxt aydın olur" [11, s.161) Nümunələrdə ikinci komponent – baş cümlə buraxıldığı üçün fikir tamamlanmamış və konstruksiya struktur baxımdan natamam qalmışdır. Onun tamamlanması və ifadə etdiyi semantikanın anlaşılmasına ciddi ehtiyac hiss olunur. Lakin dialoq sual-cavab şəklində qurulmadığından prepozitiv budaq cümlənin semantikasını dialoqun qarşı tərəfinə əsasən müəyyənləşdirmək çətindir. Əksinə, baş cümləni danışanın əvvəlki fikirlərinə əsasən müxtəlif şəkildə bərpa etmək mümkündür. Burada ellipsisə uğrayan cümlələrin əvvəlində söylənilmiş fikirlər artıq elliptik konstruksiyanın semantikasını müəyyənləşdirmək üçün zəmin yaratmışdır. Başqa sözlə dialoji nitqin birinci tərəfindəki natamam konstruksiyanın semantikasi dialoqun qarşı tərəfindəki fikirlərə əsasən deyil, həmin natamam konstruksiyanın önündə gələn cümləyə əsasən müəyyənləşə bilər:

– *Diqqətsizlik, səliqəsizlik fəlakətə gətirib çıxardı. Əgər quyuya paker salınsaydı, fəlakət baş verməzdi // hər şey daha yaxşı olardı* və s.

– *Bu adda o qədər adam var ki... Soyadını bilsəydin, sənə kömək edə bilərdim // axtarıb tapa bilərdim* və s.

Yuxarıdakı dialoqlarda semantik və qrammatik müəyyənləşmə konstruksiyanın özündə aydınlaşır. Bəzən dialoji nitqdə elə konstruksiyalı elliptik tabeli mürəkkəb cümlələrə rast gəlinir ki, burada qrammatik-struktur müəyyənləşmə mümkün olduğu halda, semantik müəyyənləşməyə nail olmaq ya çətin olur, ya da mümkün olmur. Çünki bu cümlələrdə məhz məna- informasiya cəhətdən əsas olan komponent ellipsisə uğrayır. Nümunələrə diqqət edək:

– *Qorxuram ki, hələ hazır deyiləm, – o, burnunun altında dedi, – amma əgər belə fikirləşirsənsə...*

– *Bilmirəm, – ev sahibi özünü itirdi, o, yoldaşına baxdı. (Ç. Abdullayev);*

Səbahət: – Sən də getsən...

Nemət: – Məndən nigaran qalma. (A. Babayev)

Verilmiş nümunələrdə dialoqun birinci tərəfində ellipsis faktı göz önündədir. Lakin digər nümunələrdən fərqli olaraq burada ilkin cümlələrdəki ellipsisi, natamamlığı dialoqun qarşı tərəfinin fikirlərinə əsasən bərpa etmək mümkün deyil. Hər iki nümunədə ellipsisə uğramış budaq cümlənin semantikasına diqqət etdikdə, aydın olur ki, əslində həmin konstruksiyaların baş cümləsi tamamilə başqa semantikada işlədilməli idi. Lakin dialoqun qarşı tərəfi həmin cümlələri tamamilə fərqli bir şəkildə özünəməxsus tərzdə tamamlayır. Verilmiş nümunələrin bir-biri ilə olan struktur-semantik yaxınlığı müstəqim – birbaşa olmasa da, sıx əlaqəsi onları vəhdətdə götürməyə imkan verir.

Belə konstruksiyaya malik dialoqlara aid bəzi nümunələrdə birinci replikada söylənilən və ellipsisə uğrayan prepozitiv baş cümlə dialoqun qarşı iştirakçısı tərəfindən yarımqıq kəsilir və sanki birinci cümlə ilə struktur-qrammatik cəhətdən

heç cür bağlılığı olmayan digər bir cümlə şəklində tamamlanır. İlk baxışda formalaşan təəssürat müsahiblər tərəfindən söylənilən cümlələrin bir-biri ilə bağlılığının çox zəif olduğu fikrini oyadır. Məsələn:

– *Nənəm deyir ki... – Sənin nənənə quzu kəsım, görünür, dərşini yaxşı verib.* (X. Həsılova);

– *Gəldim deyım ki... – Əcəb edib gəlmisən, hələ gəl otur, bir stəkan çay iç.* (İ. Əfəndiyev)

Replikalardakı cümlələr bir tabeli mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı komponentləri kimi vahid bir strukturun tərkib hissələri kimi çıxış edə bilməsələr də, onlar, doğrudan da, biri digərini şərtləndirir. Bu şərtləndirmə isə onların hər birinin struktur semantikasını müyyənləşdirməyə, cümlələr arasında semantik bağlılığın aşkarlanmasına yardımçı olur. Başqa sözlə dialoji nitqdə müşahidə edilən digər elliptik mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq haqqında danışdığımız nümunələrdə dialoqun ayrı-ayrı tərəflərinin nitqlərindəki cümlələr struktur-qrammatik cəhətdən bir-birini tamamlamasa da, yəni vahid bir strukturun ayrı-ayrı komponentləri kimi çıxış etməsə də, onlar arasındakı sıx semantik bağlılıq bu dialoqa bütöv bir quruluş kimi baxmağa imkan verir.

Bəzən dialoqun birinci tərəfində ellipsiyaya uğrayan cümlədəki fikir dialoqun digər iştirakçısı tərəfindən davam etdirilir. Bu zaman sanki bütöv bir tabeli mürəkkəb cümlə iki hissəyə bölünür və prepozitiv budaq cümlə replikanın birinci tərəfində, postpozitiv baş cümlə isə ikinci tərəfdə işlənir:

Hüseynqulu xan: – Xan atalarımız bizi nişanlamasalar da ...

Səltənət bəyim: – Biz özümüzü nişanlamışıq. (İ. Əfəndiyev);

– *Düzdür, bizim yollarımız tamām fərqlidir... – Amma fələk yenə də özümüzdən asılı olmayaraq onları kəsişdirdi.* (İ. Hüseynov)

Verilmiş nümunələrə diqqət etdikdə ilk baxışda nəzərimizi dialoqun birinci tərəfində işlənmiş və baş cümləsi ellipsisə uğramış budaq cümlələr cəlb edir. Dialoqun birinci tərəfindəki qarşılaşdırma budaq cümləsi (*Xan atalarımız bizi nişanlamasalar da... ; Düzdür, bizim yollarımız tamām fərqlidir...*) dialoqun digər iştirakçısı tərəfindən baş cümlədə (*Biz özümüzü nişanlamışıq; Amma fələk yenə də özümüzdən asılı olmayaraq onları kəsişdirdi.*) tamamlanır. Sanki qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri iki danışan arasında bölüşdürülmüşdür; prepozitiv qarşılaşdırma budaq cümləsi birinci müsahibin nitqində işləndikdən sonra o, ikinci müsahib tərəfindən kəsilir və həmin fikir və ya cümlə davam etdirilərək baş cümlə vasitəsilə aydınlaşdırılır.

Eyni halla biz şərt budaq cümlələrində də qarşılaşa bilirik.

– *Əgər sənin bələdçiliyin dürüst olmazsa... – O zaman boynum sizin şöhrətli qılıncınız altındadır.* (İ. Əfəndiyev);

– *Əmir Çoban öz qoşunu ilə vaxtında çatmasa... – Onda bizim sonumuz gəlib çatdı, xan.* (F. Kərimzadə)

Burada da şərt budaq cümlələri birinci müsahib tərəfindən işlədilmiş və yarımçıq kəsilərək ikinci müsahib tərəfindən davam etdirilmişdir. Göründüyü kimi baş və budaq cümlələr yalnız şəxsə görə fərqlənir, digər bütün məqamlarda onlar bir-birini tamamlayır və bütöv bir konstruksiya kimi çıxış edir.

Beləliklə, Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında müşahidə edilən ellipsis hadisəsi özünü şifahi – dialoji nitqdə daha sıx şəkildə göstərir. Bu isə öz növbəsində dil daşıyıcılarının tarixən şifahi nitqdə dilə qənaət meylinin təzahürü kimi meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, Sintaksis, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424 səh
2. Abdullayev Ə.Z., Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1974, 419 səh.
3. Abdullayev N. Ə., Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 səh.
4. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı, III cild, Bakı, 2013, 521 səh.
5. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi, “Maarif”, Bakı, 1975
6. Cəlilov F., Mürəkkəb cümlə sintaksisi, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1983, 116 səh.
7. Kazımov Q.Ş., Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi, Bakı, “Nurlan”, 2010, 176 səh.
8. Kazımov Q.Ş., Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2010, 496 səh.
9. Quliyev İ., Abbasov Ə., İsmixanova G. “Müasir Azərbaycan dilində qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin sxematik strukturu” (*metodik vəsait*). Bakı, Mütərcim – 2012. – 68 səh.
10. Musayev M., Türk Ədəbi Dillərində Mürəkkəb Cümlə Sintaksisi, “Kitab aləmi” poliqrafiya mərkəzi, Bakı, 2010, 405 səh.
11. Müzəffəroğlu T., Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi, Azərnəşr, Bakı, 2002, 304 səh.
12. Y.M.Seyidov, Ə.Z.Abdullayev, A.M.Məmmədli, Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya IV cild, Bakı-2014
13. Тестелец Я.Г., Введение в общий синтаксис, Российский государственный гуманитарный университет, 2001, 797 səh
14. Эллиптические сложные предложения, Стародубова Татьяна Анатольевна (автореферат)
15. <https://gigabaza.ru/doc/82450-pall.html>

НАСИМИ АЛИЕВ
ЛЯНКЯРАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

**ФАКТ ЭЛЛИПСИСА В СЛОЖНОПОДЧИНЁННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ.
ЭЛЛИПСИС В ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ**

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о факте эллипсиса, который наблюдается в современном азербайджанском языке. Эллипсис может проявляться как в простом, так и в сложном предложениях. Но в статье говорится только о факте эллипсиса, который наблюдается в сложноподчинённом предложении. Сложноподчинённые предложения имеют различные конструкции, явление эллипсиса рассмотрено с этого аспекта и только об одном из них- эллипсисе в диалогической речи - дана широкая информация.

Диалог- это живое общение, простой разговорный процесс. И поэтому, определённые процессы в письменной литературной речи, конкретные правила, определяющиеся языковыми нормами, представляет собой немного особенную специфику (особенный признак). Также некоторые языковые факты берут своё начало именно из устной речи. Одним из языковых фактов, часто проявляющихся, и в устной, и в письменной речи - это явление эллипсиса. В статье изъясняется явление эллипсиса, наблюдающееся именно в диалогической речи в контексте сложноподчинённого предложения.

Ясно, что основу диалогической речи составляют вопросно – ответные предложения. Часть этих предложений, в свою очередь, составляют диалогическую общность, образуют компоненты сложноподчинённого предложения. В диалогах с такими конструкциями факт эллипсиса проявляет себя в вопросном предложении в одних, а в других – в ответном предложении.

Иногда сложноподчинённые эллиптические предложения встречаются и в диалогической речи, не построенной на вопросно – ответной системе. Эллиптические сложноподчинённые предложения привлечены к исследованию в этом направлении и даны обширные сведения.

Ключевые слова: Эллипсис, сложноподчинённых предложения, главного предложения, придаточные предложения, уклон экономии в языке, эллиптическое предложение, диалогическая речь.

NASIMI ALIYEV
LANKARAN STATE UNIVERSITY

**THE FACT OF ELLIPSES IN A SUBORDINATE COMPOUND SENTENCE.
ELLIPSIS IN DIALOGIC SPEECH**

SUMMARY

The article deals with the fact of ellipsis observed in the modern Azerbaijani language. The phenomenon of ellipsis can manifest itself in both simple and complex sentences. The article deals only with the fact of ellipsis observed in subordinate compound sentences. Since subordinate compound sentences have different constructions, the phenomenon of ellipsis is also considered from this aspect, and only one of them - ellipsis is given in detail in dialogic speech.

Dialogue is a lively communication, a natural process of conversation. Therefore, certain processes that take place in the written literary language, the specific rules determined by the laws of language have a slightly different feature in dialogic speech. Also, a number of linguistic facts derive their origin from oral speech. The phenomenon of ellipsis is one of the linguistic facts that manifests itself intensively in both oral and written speech. In the article, the phenomenon of ellipsis observed in dialogic speech is explained in the context of a subordinate compound sentence.

It is obvious that the basis of dialogic speech is question-answer sentences. Some of the question and answer sentences, in turn, form the components of a subordinate compound sentence, forming a dialogue unit. In some dialogues with such a construction, the phenomenon of ellipsis manifests itself in the question sentence, and in others in the answer sentence.

Key words: ellipsis, complex compound sentences, independent clause, dependent clause, the tendency to save in language, elliptical sentence, dialogic speech

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.06.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Müzəffəroğlu Hacıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVİNC MƏHƏRRƏMOVA
ADPU-nun Ağcabədi filialı
maharramova.sevinc@mail.ru

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ LEKSİK BİLİKLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Xülasə

Müasir təhsilimizin qarşısında duran ən mühüm vəzifə cəmiyyət üçün yararlı şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir. Hər bir şəxsiyyət isə ana dilində mükəmməl nitqə malik olmalıdır.

Məktəbdə tədris olunan bütün fənlər bu və ya digər mənada şagirdlərin rabitəli nitqinin formalaşdırılmasında müəyyən rol oynayır. Amma bu sahədə ən mühüm vəzifə ana dili fənninin üzərinə düşür. Şagirdlər ana dili fənni kurikulumunda əks olunan məzmun xətlərinin tələbi ilə ana dili fənninin tədrisi zamanı düzgün oxumağı və yazmağı, dinlədiyini anlamağı, səlis və aydın şəkildə danışmağı öyrənirlər. Bu bacarıqların formalaşdırılması prosesində isə dil qaydalarından köməkçi vasitə kimi istifadə olunur.

Şagirdlərə tədris olunan leksik biliklərin möhkəmləndirilməsində leksik təhlilin rolu çox mühümdür. Amma ibtidai siniflərə aid dərsliklərdə leksik təhlillə bağlı tapşırıqlar az və yarımçıq şəkildədir. Halbuki vaxtaşırı olaraq yeni öyrədilən sözlər, eləcə də, şagirdin lüğət ehtiyatında olan digər sözlər bütün leksik xüsusiyyətlərinə görə təhlil olunsaydı həm leksik qaydalar təkrar edilər, həm də şagirdlərin qarşılaşdığı sözlərə şüurlu yanaşması təmin olunar.

İbtidai siniflərdə leksik biliklərin verilməsi bütün fənlər vasitəsi ilə aparılsa da əsas iş ana dili fənninin üzərinə düşür. Bu fənnin tədrisi zamanı şagirdlər sözlərin leksik mənası, məcazi mənası, çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi barədə ilkin məlumatlar alır, frazeoloji birləşmələri və terminləri öyrənirlər.

Ana dilinin tədrisində ayrı-ayrı leksik vahidlərin öyrədilməsi zamanı şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşdirilməklə yanaşı təfəkkürləri də inkişaf etdirilir.

Açar sözlər: leksika, ibtidai sinif, çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim, antonim, leksik vahidlər

Çağdaş təhsilimizin qarşısında duran ən mühüm vəzifə cəmiyyət üçün yararlı şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir. Hər bir şəxsiyyət isə ana dilində mükəmməl nitqə malik olmalıdır.

Məktəbdə tədris olunan bütün fənlər bu və ya digər mənada şagirdlərin rabitəli nitqinin formalaşdırılmasında müəyyən rol oynayır. Amma bu sahədə ən mühüm vəzifə ana dili fənninin üzərinə düşür. Şagirdlər ana dili fənni kurikulumunda əks olunan məzmun xətlərinin tələbi ilə ana dili fənninin tədrisi zamanı düzgün oxumağı

və yazmağı, dinlədiyini anlamağı, səlis və aydın şəkildə danışmağı öyrənirlər. Bu bacarıqların formalaşdırılması prosesində isə dil qaydalarından köməkçi vasitə kimi istifadə olunur.

İbtidai siniflərdə leksik biliklərin öyrədilməsi birinci sinifdən başlayır. Belə ki, birinci sinifə gələn şagirdlərin bəziləri məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, bəziləri isə məktəblərdə fəaliyyət göstərən 5 yaşlı hazırlıq qruplarında müəyyən bacarıqlar əldə etmiş olasalar da bunu bütün şagirdlərə aid etmək olmur. Həm gəldikləri mühit, həm də yaş psixologiyası ilə bağlı olaraq əksər şagirdlərin lüğət ehtiyatı az olur, onlar fikirlərini düzgün ifadə etmək üçün söz tapa bilmir və yaxud da söylədikləri sözün aid olduğu əşyanı, əlaməti, hadisəni düzgün müəyyənləşdirə bilmirlər.

Şagirdlərin istifadə etdikləri lüğət ehtiyatından əlavə başa düşdükləri, qismən də yalnız anladıkları lüğət ehtiyatı da olur. Xüsusilə, mücərrəd məzmunlu sözlərin mənasını düzgün anlamırlar. Ona görə də leksik biliklərin verilməsi sözün ifadə etdiyi mənanın aydınlaşdırılması ilə başlayır.

Ana dili kurikulumunda sözlərin leksik mənasının öyrədilməsi “2.1. *Qarşılaşdığı yeni sözlərin mənasını başa düşdüyünü nümayiş etdirir*” əsas standartını reallaşmasını təmin edən alt standartlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu məzmun standartlarına siniflər üzrə nəzər salaq.

I sinif 2.1.1. Mətnə rast gəldiyi yeni əşya və hadisələri adlandırır.

II sinif 2.1.1. Mətnə rast gəldiyi yeni əşya və hadisələrin adlarını müvafiq mənə qruplarına aid edir.

III sinif 2.1.1. Mətnə rast gəldiyi yeni əşya və hadisələrin xarakterik əlamətlərini adlandırır.

IV sinif 2.1.1. Rast gəldiyi yeni əşya və hadisələri, habelə, onlara bənzər əşya və hadisələri adlandırır və təyinatına görə müqayisə edir.

Göründüyü kimi bu standartlarda nəzərdə tutulan bacarıqlar qarşılaşdıqları yeni sözün leksik mənasının şüurlu şəkildə başa düşülməsini təmin edir ki, bu da şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinə səbəb olur.

I, II və III siniflərdə sözün leksik mənasının müəyyənləşdirilməsi üzərində iş təcrübi şəkildə aparılır. Bu zaman şagirdlər mənasını yeni öyrəndikləri sözü şəkildə və ya illüstrasiyada göstərmək, onun nəyə aid olduğunu, əlamətini, həqiqi yoxsa məcazi mənada işləndiyini müəyyənləşdirmək, yaxınmənalı qarşılığı ilə əvəz etmək, mətnin məzmununu təşkil edən anlayışın, əxlaqi və mənəvi dəyərin adını müəyyənləşdirmək, sözlər arasında mənə assosiasiyası yaratmaq, müvafiq mənə qrupuna aid etmək, eyni kökdən yaranan sözləri qruplaşdırmaq kimi bacarıqlara yiyələnirlər. Şagirdlərə bu mövzu üzrə qrammatik məlumat IV sinifdə verilir. Bu mərhələdə şagirdlər qarşılaşdıqları yeni sözlərlə həyatda gördükləri əşya və hadisələr arasındakı uyğunluğu müəyyən etməyi, sözləri kontekstə əsasən izah edib mənalarını fərqləndirməyi mənimsəyirlər. IV sinif “Azərbaycan dili” dərslində bu məqsədlə hazırlanmış tapşırıqə nəzər salaq.

Fərqləndirilmiş cümlədə “qaynaşmaq” feilinin hansı mənada işləndiyini söylə.

Lakin bu bacarığın formalaşdırılması asan proses deyildir. Müəllim buna nail olmaq üçün inteqrasiya imkanlarından istifadə etməli, mövzunu digər fənlərdə əldə edilmiş biliklərlə əlaqələndirməlidir.

Bu mövzunun mənimsənilməsində “Dördündən biri fərqlidir” çalışma tipindən də istifadə etmək olar. Məsələn: *Xiyar, alma, pomidor, istiot*

Şagirdlər gerilmiş dörd sözdən üçünü (xiyar, pomidor, istiot) eyni mənə qrupunda (tərəvəzlər) birləşdirərək fərqli sözü (alma), yəni həmin mənə qrupuna (meyvələr) aid olmayan sözü müəyyənləşdirirlər.

Sözlərin leksik mənasının müəyyənləşdirilməsi təkcə sinifdə aparılan işlə yekunlaşdırılmamalıdır. Şagirdlər müstəqil şəkildə mənasını anlamadıqları sözün leksik mənasını müəyyənləşdirməyi bacarmalıdırlar. Bunun üçün onlara izahlı lüğətdən istifadə qaydaları öyrədilməlidir.

İbtidai siniflərdə izahlı lüğətlərdən istifadə qaydaları II sinifdə öyrədilir. Şagirdlərin diqqətinə çatdırılır ki, sözlərin leksik mənası izahlı lüğətdə verilir və lazım olan sözü lüğətlərdə asanlıqla tapmaq üçün əlifba sırasını əzbər bilmək lazımdır. Bütün bunların sonunda şagird əşyanın və ya hadisənin əlamətlərini sadalamaqla sözü izah etməyi, aid olduğu mənə qrupunu müəyyən etməyi, mətndəki əlamətlərinə görə uyğun gələn yaxınmənalı sözlə əvəz etməyi və nəhayət nitqində tətbiq etməyi bacarmalıdır. Sözün leksik mənasının qrammatik mənası ilə əlaqəli şəkildə öyrədilməsi şagirdlərin bu mövzunun daha düzgün mənimsənilməsini təmin edir. Yeni öyrədilən sözlərin şagirdlərin lüğət tərkibinə daxil olunması üçün növbəti dərslərdə şagirdlərdə yeni öyrəndikləri sözün çoxmənalılığını, məcazililiyini, omonimliyini, sinonimliyini, antonimliyini, morfoloji quruluşunu, düzgün yazılışını və tələffüzünü müəyyənləşdirmək, həmin sözü müxtəlif kontekstlərdə cümlədə işlətmək kimi bacarıqlar formalaşdırmaq və bunun köməyi ilə şagirdlərdə yeni öyrəndikləri sözlər barədə geniş təsəvvür yaratmaq lazımdır. İbtidai siniflərdə çoxmənalı sözlərin tədrisi əsasən qrammatik çalışmaların köməyi ilə aparılır. Bu çalışmaların köməyi ilə şagirdlər çoxmənalı sözün kontekstə uyğun olan mənasını müəyyənləşdirməyi, mətndəki mənasını digər mənələrindən fərqləndirməyi, elmi mənasını müəyyənləşdirməyi, sözü müxtəlif kontekstlərdə işlətməklə mənə çalarları arasındakı fərqi aşkar etməyi öyrənirlər. Çoxmənalı sözlərin şüurlu mənimsənilməsi üçün şagirdlərdə sözün həqiqi və məcazi mənası barədə də fikir formalaşdırılmalıdır. İbtidai sinif şagirlərinə III sinifdə həm sözün həqiqi və məcazi mənası, həm də çoxmənalı sözlər barədə qrammatik məlumat verilir. Onlar öyrənirlər ki, hər bir sözün ilkin mənası onun həqiqi, sonradan qazandığı mənə isə məcazi mənasıdır.

Həqiqi mənası ilə yanaşı məcazi mənası da olan sözlərin çoxmənalı sözlər adlandırıldığını, belə sözlərin konkret mənasının cümlədə işlənərkən meydana çıxdığını və bədən üzvlərini bildirən bir çox sözlərin (baş, göz, ayaq, üz və s.) çoxmənalı olduğunu bilmək şagirdlərə bu mövzunu şüurlu şəkildə mənimsəmək imkanı verir. Bunun nəticəsi olaraq şagirdlər mətnin kontekstindən çıxış edərək sözün həqiqi, yoxsa məcazi mənada işləndiyini və aralarındakı əlaqəni

müəyyənləşdirir, mətndəki məcazi mənalı sözü həqiqi mənada və yaxud da həqiqi mənalı sözü məcazi mənada cümlədə işlətməyi bacarır. IV sinifdə şagirdlər çoxmənalı sözləri omonimlərdən fərqləndirmək və yaxınmənalı sözlərlə əvəz etmək bacarığına da yiyələnirlər. Çoxmənalı sözlərin öyrədilməsi müntəzəm olaraq digər mövzuların tədrisi zamanı da davam etdirilir ki, bu da şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə şərait yaradır. Çoxmənalı sözlərin düzgün mənimsədilməsi şagirdlərə mürəkkəb sözlərin və frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlərin məcazi mənasını düzgün müəyyənləşdirməklə həqiqi mənadan fərqləndirməyə imkan verir. İbtidai sinif şagirdlərinə frazeoloji birləşmələr təcrübi şəkildə öyrədilir. Şagirdlər bu birləşmələrin məcazi məna ifadə etdiyini, məcazi mənayı həqiqi mənadan fərqləndirməyi, onların yaxınmənalı, əksmənalı, eləcə də, həqiqi mənalı qarşılığını müəyyənləşdirməyi öyrənirlər. Bu mövzunun ana dili fənn kurikulumunda əks olunması “2.1.3. Mətnə frazeoloji ifadələrin mənasını izah edir” məzmun standartı ilə tənzimlənir. Bu standartın reallaşması üçün müəllim mütəmadi olaraq mövzunu diqqət mərkəzində saxlamalı, tədris olunan hər bir mətnə əks olunan frazeoloji birləşmələrin mənasının aydınlaşdırılması üzrə iş aparmalıdır. Bunun üçün müəllim hər hansı bir mətnin daxilində frazeoloji birləşməyə rast gəldiyi zaman aşağıdakı suallarla beyin həmləsi edərək şagirdlərə həmin ifadəni leksik mənasını və dildə işlənmə çalarlarını mənimsədə bilər. Məsələn;

- “Sözü bir yerə qoymaq” dedikdə nə başa düşürsünüz?
- Bu birləşməni hansı yaxınmənalı sözlə əvəz etmək olar?
- Bu birləşməni hansı əksmənalı sözlə əvəz etmək olar?
- Bu ifadə hansı məqamda işləyə bilər?

Frazeoloji birləşmələrin müxtəlif kontekstlərdə işlənmə imkanlarının düzgün mənimsədilməsi üçün aşağıdakı çalışma modelindən istifadə etmək olar.

“Göz tikmək” ifadəsinin mətnə uyğun izahını seç.

A) Bir şeyi ələ keçirmək arzusunda olmaq.

B) Yeganə ümid yeri olmaq.

C) Diqqətlə baxmaq.

Bilirik ki, “göz dikmək” ifadəsi variantlarda verilmiş hər üç mənada işlənmək imkanına malikdir. Tapşırıqda isə mətnin kontekstinə uyğun olan cümləni müəyyənləşdirmək tapşırılır ki, bu birləşmənin olduğu cümlə də “Axı qohum-qonşunun arvad-uşağı da gözünü ərinin yük maşınına dikmişdi” şəklində verilmişdir. Müəllim hər üç variantda ifadə olunmuş mənənin cümlənin məzmunu ilə müqaisəsini təşkil edib şagirdləri düzgün cavaba istiqamətləndirməlidir.

Bu çalışma sözü və yaxud hər hansı bir ifadəni mətnin kontekstinə uyğun olaraq düzgün şəkildə anlama və nitqində tətbiq etmə bacarığı formalaşdırır. Eyni zamanda şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Frazeoloji birləşmələr üzrə şagirdlərin əldə etdikləri bacarıqlar qarşı-qarşıya verilmiş frazeoloji birləşmələri yaxınmənalı və ya əksmənalı birləşmələrlə və ya sözlərlə uyğunlaşdırmaq xarakterli çalışmalar vasitəsilə daha da möhkəmləndirilir.

Göz-qaş etmək	İmtina etmək
Vəziyyətdən çıxmaq	İşarə etmək
Boyun qaçırmaq	Narahatlıq keçirmək
Götür-qoy etmək	Çətin situasiyadan çıxış yolu tapmaq
Fikir götürmək	Ətraflı fikirləşmək

Şagirdlərdə müvafiq feazeoloji birləşməni cümlədə işətmək bacarığı da formalaşdırmaq lazımdır. Əgər şagird yeni öyrəndiyi frazeoloji birləşməni cümlədə düzgün şəkildə işlədirsə, deməli, mənasını da anlayır. Bununla da *“fazeoloji birləşmənin mənasını anladığını nümayiş etdirir”* məzmun standartı reallaşdırılmış olur.

Sözlərin leksik mənasının öyrədilməsi zamanı diqqət çəkən məsələlərdən biri də eyni cür yazılan müxtəlif mənalı sözlərin - omonimlərin öyrədilməsidir.

I, II və III siniflərdə omonimlər şagirdlərə eyni cür yazılan müxtəlif mənalı sözlər kimi tədris olunur. IV sinifdə isə şagirdlər belə sözlərin omonim adlandığını öyrənirlər. Bu zaman şagirdlərin diqqəti omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqiyyə yönəldilir. Onlara çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlərin mənalari arasında heç bir yaxınlıq olmadığı və müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bildiyi öyrədilir.

Omonimlər üzərində iş aşağıdakı şəkillərdə aparılır.

Şagirdlərə omonim söz təqdim olunur və həmin sözü verilmiş mənalarda cümlədə işlətmək tapşırılır. Məsələn,

- *“Qaş” sözünü aşağıdakı mənalarda cümlədə işlət.*

1. *İnsanın gözləri üstündə qövs şəkilli xətt*

2. *Müxtəlif bəzək əşyalarına taxılan qiymətli daş*

Başqa bir çalışmada isə şagirdlərə mətdən seçilən eyni cür yazılan müxtəlif mənalı sözün işləndiyi bir neçə cümlə təqdim olunur və hansı cümlədə həmin sözün mətdəki mənada işləndiyi müəyyənləşdirilir. Məsələn,

“Yaz” sözü hansı cümlədə mətdəki mənaya uyğun işlənilib?

A) *Elimizə bahar gəlir, yaz gəlir.*

B) *“Vətən” mövzusunda inşa yaz.*

IV sinifdə nitq hissələrinin tədrisi başa çatdığı üçün artıq şagirdlər omonimlərin ifadə etdiyi mənə taylarının hansı nitq hissəsinə aid olmasını da asanlıqla müəyyənləşdirməyi bacarmalıdırlar.

Əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələri ilə omonimlik təşkil etməsi də şagirdlərə qrammatik şəkildə öyrədilir. Aşağıdakı çalışmaları isə mövzunun şüurlu şəkildə mənimsənilməsinə təmin edir.

Hansı cümlələrdə altından xətt çəkilmiş sözlər əsas nitq hissəsi, hansılarda köməkçi nitq hissəsi kimi işlənməmişdir?

1. *Sözü düşün, sonra de.*

2. *Yağışdan sonra yolda gölməçələr əmələ gəlmişdi.*

3. *Kimi söhbət edir, kimi kitablara baxırdı.*

4. *Özünü balaca uşaq kimi aparırsan.*

Şagirdlər bu sahədə müəyyən bacarıqlara yiyələndikdən sonra tapşırıqların çətinlik dərəcəsi artırılır və verilmiş sözün müstəqil şəkildə müxtəlif mənalarda işlədilməsi və hansı nitq hissəsinə aid olması üzərində iş aparılır.

Yaxınmənalı və əksmənalı sözlər haqqında qrammatik məlumat III sinifdə verilir. Şagirdlər öyrənirlər ki, eyni əşya, əlamət və ya hərəkət bir neçə sözlə ifadə olunduqda belə sözlərə yaxınmənalı sözlər deyilir. Yaxınmənalı sözlərin həmişə bir-birini əvəz edə bilməməsi də şagirdlərin diqqətinə çatdırılır və buna uyğun aşağıdakı çalışma modelindən istifadə olunur.

Hansı cümlədə “maşın” sözünü “avtomobil” sözü əvəz edə bilməz.

A) Dünən atam paltaryuyan maşın aldı.

B) Rizvan əmi maşını düz həyatə sürdü.

C) Səhərdən yenidən uzaqlaşmışdıq ki, maşının arxa təkəri buraxdı.

Şagirdlər əksmənalı sözlər haqqında mənaca bir-birilərinin əksi olduqlarını və əsasən əlamət və hərəkət bildirdiklərini öyrənirlər.

Verilmiş sözə yaxınmənalı və ya əksmənalı sözün tapılması müntəzəm olaraq çalışma şəklində şagirdlərə təqdim olunur. Bunun üçün müvafiq cədvəldən də istifadə etmək olar.

Söz	Yaxınmənalı söz	Əksmənalı söz

Yaxınmənalı və əksmənalı sözlərin öyrədilməsi digər mövzuların öyrədilməsi prosesində də davam etdirilir. Belə ki, şagirdlərə müntəzəm olaraq yaxınmənalı əlamət bildirən sözləri, əksmənalı hərəkət bildirən sözləri və sairəni müəyyənləşdirmək kimi tapşırıqlar verilir. Bütün bunların köməyi ilə şagirdlər sözlərin mənə çalarlarını anlayaraq ondan yerli-yerində istifadə edir, eyni zamanda, lüğət ehtiyatları artır. Leksikologiyani obyektə olan ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər mövzusu üzrə ibtidai siniflərdə yalnız terminlər tədris olunur.

II və III siniflərdə praktik şəkildə mənimsədilən, eyni zamanda, riyaziyyat, musiqi, texnologiya, rəsm, fiziki tərbiyə və sair dərslərdə də istifadə olunan terminlər haqqında qrammatik məlumat IV sinifdə verilir. Şagirdlər terminlərin hər hansı elm, texnika, mədəniyyət və s. sahələrə aid olan sözlər olduğunu və həmin sahələrlə bağlı müvafiq anlayışı ifadə etdiyini öyrənirlər.

Terminlər mövzusunun tədrisi ana dili kurikulumunda IV sinifdə iki məzmun standartı ilə tənzimlənir. “2.1.2. Öyrəndiyi yeni söz və terminləri təqdim edir” və “2.1.3. Öyrəndiyi yeni söz və terminlərin lüğətini tərtib edir”.

Bu məzmun standartının reallaşması üçün şagirdlər mətnə rast gəldikləri yeni söz və terminləri kontekstə əsasən izah etməyi, öyrəndikləri yeni terminlərin hansı sahəyə aid olduğunu müəyyən etməyi, terminlərlə bağlı kiçik izahlı və ensiklopedik lüğət hazırlamağı bacarmalıdırlar. Bu mövzusunun mənimsənilməsini asanlaşdırmaq üçün müəllim müxtəlif elm sahələrinə aid terminləri müəyyənləşdirmək, cümlələrdəki nöqtələrin yerinə uyğun gələn terminləri yazmaq kimi tapşırıqlardan

istifadə edə bilər. Belə tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin digər fənlərin tədrisi zamanı əldə etdikləri biliklərdən bəhrələnməsinə şərait yaradaraq dərstdə inteqrasiya imkanlarını artırır. Aşağıdakı çalışmaya nəzər salaq.

Verilmiş terminləri cədvəl üzrə qruplaşdır.

zərf, sambo, paralelepiped, vokal, gimnastika, romans, məsdər, trapesiya

<i>Azərbaycan dili</i>	<i>İdman</i>	<i>Musiqi</i>	<i>Riyaziyyat</i>

Mətnlərdə təqdim olunan terminlərin leksik mənası da şagirdlərə izah olunmalıdır. Bu məqsəddə xidmət edən aşağıdakı çalışmaya nəzər salaq.

Sözlərlə izahları uyğunlaşdır.

- | | |
|---------------------|--|
| 1. <i>İmmunitet</i> | A) <i>Yolxucu xəstəlik törədən mikrop</i> |
| 2. <i>Virus</i> | B) <i>Orqanizmin xəstəliklərə müqaviməti</i> |
| 3. <i>Epidemiya</i> | C) <i>Yolxucu xəstəliyin kütləvi şəkildə yayılması</i> |

Şagirdlər mətni oxuyarkən bu sözlərin leksik mənasını mətndə işlənmə kontekstinə görə təxəyyüllərində təxmini də olsa müəyyənləşdirirlər. Bu tapşırıq həmin təxminlərin dəqiqləşməsinə təmin etməklə yanaşı şagirdlərin idraki bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Terminlərin tədrisi zamanı müəllimin üzərinə düşən ən mühüm vəzifə şagirdlərdə *mətndəki terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirmək* (2.1.2.) bacarığını formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müəllim mətnlərdə və ya tapşırıqlarda qarşıya çıxan hər bir terminə şagirdlərin diqqətini yönəltməli, həmin terminin hansı sahəyə aid olması və mənası haqqında məlumat verməlidir. Şagirdlərə tədris olunan leksik biliklərin möhkəmləndirilməsində leksik təhlilin rolu çox mühümdür. Amma ibtidai siniflərə aid dərslərdə leksik təhlillə bağlı tapşırıqlar az və yarımcıq şəkildədir. Halbuki vaxtaşırı olaraq yeni öyrədilən sözlər, eləcə də, şagirdin lüğət ehtiyatında olan digər sözlər bütün leksik xüsusiyyətlərinə görə təhlil olunsaydı həm leksik qaydalar təkrar edilər, həm də şagirdlərin qarşılaşdığı sözlərə şüurlu yanaşması təmin olunar. İbtidai siniflərdə leksik biliklərin verilməsi bütün fənlər vasitəsi ilə aparılsa da əsas iş ana dili fənninin üzərinə düşür. Bu fənnin tədrisi zamanı şagirdlər sözlərin leksik mənası, məcazi mənası, çoxmənalılıq, omonimliyi, sinonimliyi, antonimliyi barədə ilkin məlumatlar alır, frazeoloji birləşmələri və terminləri öyrənirlər.

Ana dilinin tədrisində ayrı-ayrı leksik vahidlərin öyrədilməsi zamanı şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşdirilməklə yanaşı təfəkkürləri də inkişaf etdirilir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Ağarəhim Rəhimov “Ana dilinin tədrisi metodikası”
2. Şəlalə NƏBİYEVƏ “Ana dilinin tədrisi metodikasının aktual problemləri”
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulu) (I-IV siniflər)
4. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi “Kurikulum” jurnalları

5. “Azərbaycan dili” Müəllim üçün metodik vəsait 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü siniflər
6. “Azərbaycan dili” Dərslik 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü siniflər

SEVINJ MAHARRAMOVA

**TEACHING LEXICAL KNOWLEDGE
IN PRIMARY SCHOOL
SUMMARY**

The most important task facing our modern education is to cultivate a person who is useful to society. Every person should have perfect speech in his native language. All subjects taught at school play a role in shaping students' coherent speech in one way or another. But the most important task in this area falls on the subject of mother tongue. Students learn to read and write correctly, understand what they are listening to, and speak fluently and clearly during the teaching of the mother tongue subject at the request of the content lines reflected in the mother tongue subject curriculum. In the process of developing these skills, language rules are used as an aid. The role of lexical analysis is very important in strengthening the lexical knowledge taught to students. However, lexical analysis tasks in primary school textbooks are few and incomplete. However, if the newly learned words from time to time, as well as other words in the student's vocabulary, are analyzed for all their lexical features, both the lexical rules are repeated and the students have a conscious approach to the words they encounter. Although the teaching of lexical knowledge in primary school is carried out through all subjects, the main work falls on the subject of mother tongue. During the teaching of this subject, students receive basic information about the lexical meaning, figurative meaning, ambiguity, homonymy, synonymy, antonymy of words, learn phraseological combinations and terms.

During the teaching of different lexical units in the teaching of the mother tongue, students' vocabulary is enriched and their thinking is developed.

Keywords: lexicon, elementary class, polysemous words, homonyms, synonyms, antonyms, lexical units

СЕВИНДЖ МАГЕРРАМОВА

**ОБУЧЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИМ ЗНАНИЯМ
В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ
РЕЗЮМЕ**

Важнейшая задача, стоящая перед нашим современным образованием, - воспитать человека, полезного обществу. У каждого человека должна быть безупречная речь на родном языке. Все предметы, преподаваемые в школе, так или иначе играют роль в формировании связной речи учащихся. Но самая важная задача в этой области приходится на родной язык. Учащиеся учатся правильно читать и писать, понимать, что они слушают, а также бегло и ясно

говорить во время преподавания предмета на родном языке по запросу строк содержания, отраженных в учебной программе предмета на родном языке. В процессе развития этих навыков используются языковые правила. Роль лексического анализа очень важна в укреплении лексических знаний, которым обучаются студенты. Однако задачи лексического анализа в учебниках начальной школы немногочисленны и неполны. Однако, если время от времени вновь выученные слова, а также другие слова в словарном запасе учащегося анализируются в соответствии со всеми их лексическими характеристиками, лексические правила повторяются, и учащиеся сознательно подходят к встреченным им словам. Хотя преподавание лексических знаний в начальной школе осуществляется по всем предметам, основная работа приходится на предмет родного языка. В ходе преподавания данного предмета студенты получают базовую информацию о лексическом значении, переносном значении, неоднозначности, омонимии, синонимии, антонимии слов, изучают фразеологические сочетания и термины. Во время обучения отдельным лексическим единицам при обучении родному языку, наряду с обогащением словарного запаса учащихся, также развивается их мышление.

Ключевые слова: лексика, начальная школа, многозначные слова, омонимы, синонимы, антонимы, лексические единицы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.06.2020

Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sabir Rüstəm oğlu Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

АИДА МИРЗАЕВА АКИФ К.,
Западно-Каспийский Университет,
педагог кафедры
«Английского языка и литературы»
a_mirzoyeva@yahoo.com

ЭТНОНИМЫ ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Резюме

В данной статье рассматриваются этнонимы, связанные с жителями Великобритании с учетом стереотипных национально-культурных ценностей. Образ британца представлен во многих этнонимах, как живущий в туманном климате, любящий ростбиф и пьющий много чая со сдобными пышками. Также не обошли стороной исторические события, такие как, революции, войны, колониальный период. Расслоение общества на низшие, средние и высшие слои также отразились на этнонимах. Военная и морская тематика также присутствует в элементах этнонимов. Отношение других наций к англичанам выражено в основном этнонимами, созданными французами, ирландцами, африканцами и австралийцами. Таким образом, формирование английских этнонимов связано с отношениями англичан с другими народами, в основном, как доминирующая нация, являясь результатом колонизации, социальное положение в обществе, привычки и традиции, климатические условия, военно-морской флот и слабый генофонд.

Ключевые слова: этноним, британская идентичность, колония, стереотип, чай

Введение:

Британская идентичность развивалась через сознание сравнения себя с иностранцами, а также развития местных социальных, экономических и политических институтов. Важность других наций в формировании британской идентичности давно была отмечена историками. основополагающая работа Линды Колли о происхождении британцев касалась не только опыта протестантизма, процветания, монархии и империи, но также с созданием британской идентичности в противовес французской культуре, французской революции и Наполеона I. [2]

Л.Колли утверждала, что британство возникло не для того, чтобы вытеснить валлийцев, шотландцев и ирландцев, а чтобы консолидировать воинствующее протестантское единство против католической Франции от начала 18 века до конца наполеоновских войн. Другие историки расширили траекторию английского доминирования Британской идентичности за пределы того, что исследовала Колли. Кит Роббинс отметила, что тропа «избранной»

нации объединила английский патриотизм с протестантизмом против имперской католической Испании в 16 веке. [3, стр.102, 126-128]

Историки боролись с вопросом национальной идентичности на протяжении многих десятилетий, даже несмотря на то, что терминология изменилась. Ссылки на «национальный характер» перестали употребляться в значительной степени потому, что эта фраза вызывает в воображении неожиданные ассоциации XIX века о врожденных и неизменных национальных различиях. Термин «национальная идентичность» избегает предопределенных признаков или детерминированных классифицирующих схем, передавая рефлексивное чувство индивидуальной самостоятельности, а также групповое согласие о том, что составляет государственность. И хотя национальная идентичность явно отличается от преднамеренного национализма и не подразумевает ни патриотизм, ни шовинизм, связь между этими двумя концепциями породила дебаты среди историков. Существовала ли национальная идентичность в той или иной форме до создания национальных государств или ее пришлось придумывать после их создания? Несмотря на продолжающееся противоречие между так называемыми многолетниками и модернистами, фиктивный характер как национальной идентичности, так и национализма практически остается бесспорным. [4, стр.35]

Национальность и национализм, возможно, лучше всего рассматривать как социальные и политические адаптации в рамках смены парадигмы восходящих современных национальных государств. По словам Герда А.С., целью этнолингвистики является показать как язык в разных формах его существования, на разных этапах его истории влияет на историю народа, на положение того или иного этноса в современном обществе. [1, стр.5]

Практическая часть:

Рассмотрим этнонимы, характеризующие британцев по данным The Racial Slur Database, которые отражают характер единой, но в то же время разной нации в переплетении дружественных и враждебных отношений, сложившихся десятилетиями, а то и столетиями, между народами самого Королевства, а также восприятия их извне.

Bloke- «парень»- используется французскими канадцами для обозначения англоязычных людей. [5]

Это жаргонный термин для обозначения простолюдина в Великобритании, Ирландии, Австралии, Новой Зеландии и Южной Африке. Самое раннее известное использование этого термина относится к началу 19-го века, когда зафиксировано, как лондонский сленговый термин. Происхождение слова неизвестно, и хотя существует много теорий относительно его этимологии, ни одна не считается окончательной. [6]

Есть версия, что это слово появилось в 1851 году как «bloak», употребляемое в британском сленге в значении “fellow”- «парень». По второй

версии он произошел от кельтского слова «ploc», которое обозначает «большой, упрямый человек». По третьей версии, термин произошел из румынского (цыганского) языка или языка хинди от слова «loke», которое означает «man»- «человек, мужчина». [13]

Brit- сокр. от «British»- использовалось на граффити в Ирландии «Brits Out» [5]

В другом источнике он указывается, как термин, часто используемый в Соединенных Штатах и в других местах, и являющийся сокращенной форма слова «Briton». [8]

Впервые этот термин был зарегистрирован в 1900-1905 годах как сокращенная форма от «Britain» и «British». [12]

Britol и *Angol* – являются дерогативными терминами, употребляемыми в Польше для обозначения британцев и англичан соответственно. Однако, из-за негативной коннотации они не используются в официальной документации или в средствах массовой информации. В польском языке распространенным формальным термином, обозначающим англичанина, является *Anglik*, полученный от польского слова «Anglia», обозначающего страну Англию. [8]

Crumpet-stuffer- Британцы любят пить чай со сдобными пышками.

Crumpets представляют собой круглые, плоские печенье с небольшими отверстиями. Их жарят и едят с маслом. [12]

Fog Horn- «туманный горн»- громкий, раздражающий голос Британца [5]

Первоначальное значение слова- это оборудование, которое издает громкий звук в качестве предупреждения для других судов, когда есть туман. [7]

Fog-Breather- «дышащий туманом»- погода в Англии часто экстремально туманная. [5]

Les goddams (иногда *les goddems* или *les goddons*) - это устаревший этноним, исторически используемый французами для обозначения англичан, основываясь на их частых ругательствах. Название возникло во время Столетней войны (1337–1453) между Англией и Францией, когда английские солдаты были известны среди французов их частым использованием ненормативной лексики и, в частности, междометием «черт побери». [8]

Mat Salleh- является одним из распространенных в Малайзии эквивалентов термина «британец». Согласно одной из теорий, термин произошел от распространенного описания британских колониальных моряков, которые часто были пьяны (*Mad Sailor*-Безумные моряки). Из-за незнакомства местных жителей с английским языком он стал произноситься как *Mat Salleh* (*Mat* и *Salleh* - типичные малайские имена). Другое возможное происхождение этой фразы - восстание Мат Салле, возглавляемое главой Северного Борнео Матом Салле, против Британской компании Северного Борнео в конце 19 века. [8]

Pohm- “Prisoner of Her Majesty”- “Узник Ее Величества”- используется, с основном, в Австралии, как дерогативный термин, обозначающий британцев. Происходит из того факта, что Австралия была тюремной колонией для британских заключенных. Иногда произносится, как «пом». [5]

Red Coat- «Красный Шинель»- использовался во время Революционной Войны- Британская Армия носила красный шинель. [5]

Rooinek –«красная шея»- используется говорящими на африкаансе. Африкаанс - западногерманский язык, на котором говорят в Южной Африке, Намибии и, в меньшей степени, в Ботсване и Зимбабве. Он произошел от национального языка Голландии, на котором говорят в основном голландские поселенцы на юго-западе нынешней Южной Африки, где он постепенно начал приобретать характерные черты в течение 18-го века. Следовательно, это дочерний язык нидерландского языка. В данном термине присутствует ссылка на загар британцев, которые быстро обгорают под солнцем из-за светлой кожи.

По другой теории, есть ссылка на красные воротники британской военной формы того времени. Есть также указание на красные маркировки, которые британские фермеры наносили на своих импортированных мериносовых овец. [9]

Rosbif *Rosbeef* *Bife*- используется французами в течение сотен лет. Ссылка на привычки британцев по отношению к еде, а именно, ростбифа; в ответ на то, что британцы называют французов лягушками после того, как они стали есть лягушачьи лапки. [5]

Tans- «загорелые»- относится к преступной армии, которую англичане отправили в Ирландию, чтобы насиловать, грабить и терроризировать жителей. Их униформа состояла из брюк цвета загара и темной верхней одежды. Они стали известны, как «черные» и «загорелые». [5]

Tea-wop- «чаепьющие иммигранты»- прозвище, используемое американцами для британцев [5]

Teabag- «чайный пакетик»- англичане пьют много чая [5]

И в Соединенном Королевстве, и в Ирландской Республике употребление чая настолько разнообразно, что его трудно обобщить. Хотя его обычно подают с молоком, но и нередко пьют черным или с лимоном, а сахар является популярным дополнением к любому из вышеперечисленного. Крепкий обычный чай, который подается в кружке с молоком и часто с сахаром, является популярной комбинацией, известной как «чай строителя». Чай часто сопровождается бутербродами, булочками, булочками, пирожными или печеньем. Популярный британский обычай - замачивать печенье в чае. [11]

Тотту- Томми Аткинс был вымышленным солдатом, который представлял всех британских солдат в моральных целях во время Первой Мировой Войны. [5]

Заклучение

Таким образом, при лингвистическом и социокультурном анализе этнических единиц следует выявить междисциплинарные особенности этнических сообществ: процесс формирования и развития, экономические и социальные условия, жизнедеятельность, культура, географическое расположение, взаимодействие с другими этногруппами.

Этнонимы являются продуктом мыслительных образов народа, отражающие культуру, историю, нравственные ценности. Они формируются в сознании коллектива этноса в течении многих лет, а то и столетий, в ходе которых общность наблюдает и дает свою оценку, разграничивая другие этнические группы на «свой» и «чужой», базируясь на дружеские или враждебные отношения по отношению к ним.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1 Герд А.С. Введение на в этнолингвистику: Курс лекций и хрестоматия. 2-е издание.- СПб.: Издательство Санкт-Петербургского Университета, 2005-с.5
- 2 Britons: Forgiving the Nation 1707-1837. New Haven: Yale University Press, 1992
- 3 K. Robbins. Great Britain: Identities, Institutions and the Idea of Britishness, London: Longman, 1998, p.102, 126-128.
- 4 F.Bertolette. British Identity and the German Other, Louisiana State University, LSU Digital Commons, 2012, p.35
- 5 <http://www.rsdb.org/>
- 6 <https://en.wikipedia.org/wiki/Bloke>
- 7 <https://en.wikipedia.org/wiki/Foghorn>
- 8 https://en.wikipedia.org/wiki/Les_goddams
- 9 <https://en.wiktionary.org/wiki/rooinek>
- 10 https://en.wikipedia.org/wiki/Tea_in_the_United_Kingdom
- 11 <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/crumpet>
- 12 <https://www.dictionary.com/browse/brit>
- 13 <https://www.etymonline.com/search?q=bloke>

Aida Mirzayeva Akif

ETHNONYMS OF GREAT BRITAIN

Summary

Key words: ethnonym, English identity, colony, stereotype, tea

This article deals with the ethnonyms associated with the inhabitants of England, taking into account stereotypical national and cultural values.

The image of the British is represented in many ethnonyms as living in a foggy climate, loving roast beef and drinking a lot of tea. Historical events, such as

revolutions, wars, the colonial period, also played an important role in the process of formation English ethnonyms,. The separation of society into lower, middle and upper classes affected ethnonyms as well. Military and naval themes are also present in the elements of ethnonyms. The attitude of other nations towards the British is expressed mainly by ethnonyms created by the French, Irish, Africans and Australians. Thus, the formation of English ethnonyms is associated with the relations of the British with other peoples, mainly as a dominant nation, as a result of colonization, social position in society, habits and traditions, climatic conditions, the navy and a weak gene pool.

Aidə Mirzəyeva Akif q.
Xülasə

XÜLASƏ **BÖYÜK BRİTANIYA ETNONİMLƏRİ**

Açar sözlər: etnonim, İngilis kimliyi, koloniya, stereotip, çay

Bu məqalədə stereotipik milli və mədəni dəyərlər nəzərə alınaraq, İngilis etnonimləri araşdırılır. Britaniyalı obrazı dumanlı iqlimdə yaşayan, qovrulmuş mal əti sevən və çox çay içən kimi, bir çox etnonimdə təmsil olunur. Eyni zamanda, İngilis etnonimlərinin inqilablar, müharibələr, müstəmləkə dövrü kimi tarixi hadisələrlə əlaqə olunmaları nəzərə çarpır. Cəmiyyətin aşağı, orta və yuxarı təbəqələrə ayrılması etnonimlərdə öz əksini tapmışdı. Hərbi və dəniz mövzularının etnonimlərlə əlaqəli olduğu aydın görünür. Digər xalqların İngilislərə münasibəti, əsasən Fransız, İrland, Afrikalı və Avstraliyalıların yaratdığı etnonimlər vasitəsi ilə ifadə olunur.

Beləliklə, İngilis etnonimlərinin formalaşmasında, İngilislərin dominant bir millət kimi digər xalqlarla əlaqələri, müstəmləkəçilik, cəmiyyətdəki sosial mövqe, vərdislər və adət-ənənələr, iqlim şəraiti, donanma, zəif genofond kimi faktorlar nəzərə alınmışdır.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.06.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Çingiz Qaraşarlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QƏRİBƏ MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Üzeyir Hacıbəyli 61
mammadovaqariba5@gmail.com

İDİOMLAR VƏ ONLARIN XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ROLU Xülasə

Məqalə frazeoloji birləşmələrdən biri olan idiomlardan, bəhs edir.

İlk öncə atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomlar haqqında ümumi informasiya verilir. Sonra onlara xas olan xarakterik xüsusiyyətlər, oxşar və fərqli cəhətlər izah olunur.

İdiomlar danışanın nitqini daha da rəngarəng etdiyi üçün xarici dillərin tədrisində onların rolu böyükdür.

Onlar həmçinin onu işlədən millətin, xalqın mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə bağlı olduğu üçün də çox maraqlı dil materialıdır. Hər bir dil daşıyıcısı nitqini daha rəngarəng etmək üçün onlardan gündəlik həyatda istifadə edir.

İdiomların bir xarakterik xüsusiyyəti də onların tərkibində olan komponentlərin mənasından tamamilə fərqli başqa anlamda və ya məcazi mənada olmalarıdır.

Məqalədə idiomlardan tədris zamanı necə istifadə etmək haqqında izahatlar verilib. Bütün bu tapşırıqların sinfin səviyyəsindən və tələbənin kreativliyindən asılı olduğu deyilir. İdiomlardan istifadə ilə edilən tapşırıqlar, çalışmalar və oyunlar xarici dil öyrənlər üçün daha əyləncəli və kreativ edir.

Həmçinin bu tip tapşırıqların nümunələri də məqalədə yer tutur. Belə çalışma və tapşırıqlar həm də tələbələrə dili öyrənilən xalq, onun adət və ənənələri, mədəniyyəti və tarixi haqqında da müəyyən məlumatlar verir. İdiomları öyrənən tələbələr onları dil daşıyıcılarının nitqində, kinoda və ya ədəbiyyatda rast gələrkən asanlıqla tanıyır və bu da anlamada onlara böyük kömək olur.

İdiomlar həyatın müxtəlif sahələrini əhatə etdiyi üçün müəllim bunu tədris prosesində nəzərə almalıdır. Xarici dildə belə tapşırıqları verərkən müəllim kreativ olmalı, dərslərini daha maraqlı etməli, tələbələri üçün əyləncəyə, sevimli məşğuliyyətə çevirməlidir. Bu zaman onun tələbələrinin nitqi canlı və rəngarəng olar.

Açar sözlər: idiom, dəqiqliklə, müvafiq şəkildə, kateqoriyalara bölmək, idiomatik, tanımaq, sortlaşdırmaq

It is difficult to use idioms accurately and appropriately in a foreign language. Before you can use them you need to be able to recognize and understand them.

J. SEIDL.

Şifahi xalq ədəbiyyatının çox geniş yayılmış formalarından biri olmaqla atalar sözləri, zərb məsəllər, və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinin insanlar tərəfindən müşahidəsi nəticəsində yaranan, uzun illərin, bəzən hətta əsrlərin sınağından çıxmış çox qısa, lakin böyük məna tutumuna malik hikmətli əsərlərdir. Bunların köməyi ilə xalq həyata baxışını, illərin təcrübəsi sayəsində əldə etdiyi nəticələri, saysız-hesabsız sınaqlardan sonra gəldiyi qənaəti, əxlaqi tərbiyəvi fikirlərini ifadə edir. Belə demək mümkünsə, atalar sözləri və məsəllər xalqın əsrlər boyu silinməz, solmaz dəst-xətti ilə yazdığı geniş əhatəli tərcüməyi halıdır. (7. 6)

East or west, home is best. – Qərbət cənnət olsa da, yenə də vətən yaxşı.

Poverty is no sin. – Kəsiblik ayıb deyil.

Dərin hikmət daşıyıcısı olan bu “qanadlı ifadələr” yerində, məqamında işləndikdə öz güclü təsir qüvvəsilə, insanı görmək istədiyi hər bir işdə səbrli olmağa çağırır.

When angry count a hundred. – Hirsələnmişən su iç. (yüzə kimi say)

A little pot is soon hot. – Hirsli başda ağıl olmaz. (3. 57)

Frazeoloji birləşmələrin geniş yayılmış formalarından biri də idiomlardır. Lakin atalar sözləri və zərb məsəllərdən fərqli olaraq idiomlarda sözlər öz hərfi mənasında işlənmir və birlikdə məcazi məna ifadə edir. Burada çox vacib bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, idiomlar yalnız şifahi ifadələr deyil, onlara həm rəsmi, ədəbi üslublarda, həm də jargonda rast gəlinir. Bəs idiom nədir?

Belə deyə bilərik ki, idiom birlikdə götürüldükdə fərqli bir məna verən, bir neçə sözdən ibarət bir frazeoloji birləşmədir. Bu sözlər ayrılıqda tamamilə başqa məna verir. Bəzən tərkibindəki sözlər qrammatik qaydalarla uzlaşmadan düzülür ki, bunlar da onun mənimsənilməsində və başa düşülməsində çətinlik yaradır. (2,5)

İngilis dili idiomlarla zəngin bir dildir və demək olar ki, bu dildə həyatın bütün sahələrini əhatə edən idiomlar vardır. Dilin daşıyıcısı olan insanlar onları işlədərkən qrammatik və məntiqi cəhətdən düzgün olub-olmamasına fikir vermədən bu ifadələri gündəlik həyatlarında istifadə edirlər. Lakin ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənənlər bunlara xüsusi fikir verir və bu da onlarda idiomu düzgün qrammatik formaya salmaq üçün bir arzu yaradır. Bu isə yolverilməzdir və bunun üçün xarici dili tədris edərkən məsələyə xüsusi diqqət vermək lazımdır. Buna görə də ali məktəblərdə tələbələrle işləyərkən bu mövzu daim hədəfdə durmalıdır. Bu isə diqqətli araşdırma və dəqiq mənimsəmə nəticəsində mümkündür.

İdiomatik ingilis dilinin öyrədilməsi hər bir öyrənənin məqsədinə çevrilməlidir. Lakin bu böyük araşdırmalardan, təcrübədən sonra tədricən əldə olunan bir bacarıqdır. Odur ki, burda tələsikliklə yol vermək olmaz. (1, 18)

Xarici dillərin öyrədilməsi müasir dövrdə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, onun öyrənilməsinə verilən tələblər də gündən-günə artır. Bu gün ingilis dilini öyrədərkən istifadə olunan dərsliklərlə yanaşı həm də şifahi nitqin inkişafı və keyslər yaranmasında daha çox idiomlardan istifadə edilir. Odur ki, onların tədrisinin tipik xüsusiyyətlərinə fikir verməyi lazım bildik.

Hər bir dildə olduğu kimi ingilis dilinin amerikan variantında da danışq dilində çoxlu idiomlar var. Burada da idiomlar onların tərkibindəki sözlərin ayrılıqdakı mənasından uzaq olan mənası ilə imic və məzmun yarada bilir. İdiomlar kultural baxımından qeyri-sərbəstdir. Beləki, onun istifadəçilərinin tarixini, mədəniyyətini, dünyagörüşünü əks etdirir. Bu ona görə belədir ki, hər bir xalqa məxsus idiom həmin xalqın çoxəsrlik inanclarının məntiqi nəticəsidir. Mədəniyyətlər dəyişdikcə onları təsvir edən sözlər də, idiomlar da dəyişə bilir. Bir hissəsi sıradan çıxır, digərləri isə yenidən yaranır və onların yerini tutur. Bəzən isə əksinə cəmiyyət dəyişsə də ona aid olan idiom işlənməkdə davam edir, şablona və ya jarqona çevrilir və əsasən xüsusi qruplara və sənətlərə məxsus insanlar tərəfindən işlənir. (3,4)

İdiomlar tamamlayıcı (complimentary) və təhqiramiz (insulting) olur. Onlar həyəcədən, nəşədən tutmuş depressiyaya, məhəbbətdən nifrətə, qəhrəmanlıqdan qorxaqlığa kimi geniş çeşiddə emosiyaları ifadə edə bilir. Onlar zaman və ölçü, məkan hissini ifadə etmək üçün də işlədilir. İdiomların işlənmə dairəsi geniş və çoxşaxəlidir. Elə onu öyrənənlər üçün öyrənməyi, mənimsəməyi çətinləşdirən də onların bu xüsusiyyətləridir. Bununla belə onları öyrənməyə insanda maraq yaranan da onların bu xüsusiyyətidir, belə ki, insan üçün onlar nadir hallarda darıxdırıcı, bezikdirici olur. (2,5)

Biz idiomlar haqqında öyrənəndə və ya öyrədəndə, yalnız dili yox, həmçinin bir qədər də onu işlədən insanlar haqqında öyrənməliyik. Bunun üçün dərsliklərdə material olsa belə, müxtəlif və geniş çeşiddə kitablardan da faydalana bilərik. Bu mənbələrdə ingilis və amerika xalqlarına məxsus, gündəlik həyatda rast gəlinən və ümumiyyətlə çox işlənən idiomlar toplanıb.

Ali məktəbdə qeyri-ixtisas və ixtisas fakültələrində ingilis dilinin tədrisi zamanı idiomlardan istifadə edərkən, onların bu xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə orta məktəbdə ancaq testlər üzərində işləyən keçmiş məzun bunları qavramaqda və situasiyalarda, keyslərdə işlətməkdə çətinlik çəkəcək. Bütün bu çətinlikləri aradan qaldırmaq bir vəzifə kimi həmin dili tədris edən mütəxəssisin üzərinə düşür.

İdiomların öyrənilməsinə başlamağın ideal yolu-mənimsəməni, qavramanı inkişaf etdirməkdir. Bunu etmək üçün müəllim idiomun izahının (definition) və situasiyada işlənməsinin oxuyarkən və yazarkən tələbələr tərəfindən başa düşülməsini hədəfə almalıdır. Növbəti sinif fəaliyyəti isə danışığı və anlamağı tələb edən bir tapşırıq olmalıdır. Məsələn:

Əgər biz tələbəyə semestr ərzində “günün idiomu” adı altında bəlli bir sayda idiom təqdim edəcəyiksə bunu semestrin əvvəlində dərs saatına görə

müəyyənləşdirməli və keçəcəyimiz mövzulara uyğun müxtəlif kateqoriyalar altında birləşdirməliyik.

Din Karry və Şelly Vansa görə bunlar aşağıdakı kimi qruplaşdırılmalıdır.

İnsanlar (people), İnsanların təsviri (isimlər) – Description of people-nouns

Apple of one's eye – göz bəbəyi, (birisinin çox sevimlisi)

Jack of all trades – Çox bacarıqlı, əlləri qızıl

İnsanlar haqqında (sifətlər) – About people (adjectives)

All wet – wrong to the point of being silly or unbelievable – ifrat yalançı

First rate-best quality – əla

Söhbət – Conversation

Butter (someone) up – to flatter someone, usually excessively, in order to gain a favour – başını piyləmək, hərifləmək

Bend someone's ear – to talk to someone for a long time Bu ifadə həmişə mənfi mənada işlənir. – Baş-beynini aparmaq

Emotions/feelings – Hissiyat

Success and Happiness – Uğur və Xoşbəxtlik

Blue blood in the prime-a person (or animal) that is an aristocrat or from a noble family. – Sürü təmiz, əsil-köklü

In the pink-in good health or good condition – dəf kimi

Anger/Being upset: Qəzəb/ Məyusluq

Chew someone out - to scold someone harshly – Abrını ələyinə bükmək, möhkəm danlamaq

Go bananas- to go crazy – Səbr kasası daşmaq

Ill health-Xəstə hal

Under the weather unwell; ill –xəstəhal, illacsız

Down and out-poor – it kasıbı, lüt

Negative situation – Mənfi situasiya

In a bind –odla su arasında

in hot water –oda düşmək

Time – Zaman

Once in a blue moon – ayda ildə bir dəfə

at the drop of a hat.-bəhanəsiz

Money – Pul

Cut corners-Qəpiyi qəpiyə calamaq

drop in the bucket-Dəryada damla

Job/work – İş

Back to the drawing board – A variantına (işin başlanğıcına) qayıtmaq

burn the candle at both ends-özünü oda-közə vurmaq (2,103)

Bu müəlliflərə görə idiom əyləncədir, sevincedir və hər bir öyrədən öz təxəyyülünü işlədərək idiomlardan istifadə etməklə interaktiv keyslər yaratmağa

çalışmalıdır. Təklif yalnız “jumping off point”- dir. (“Jumping off point” – ideaların inkişafı üçün başlanğıc nöqtə deməkdir.) Həm də bunu həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, onlar sənə ingiliscə yaxşı öyrənmək üçün yox, öyrəndiyin dili daha rəngarəng etmək üçün gərəkdir. (2,107)

“Idiom of the day” – “günün idiomu” adı altında silabusda əksini tapan idiomlar artıq tələbələrə hansı tapşırıqlar formasında verilə bilər? Bu hər bir müəllimin metodikasından asılı olsa da bir neçə tapşırıqları nümunə üçün göstərək:

Matching – Uyğunlaşdırma

Bu cür tapşırığı etmək üçün müəllim keçdiyi mövzuya uyğun olaraq 5 və ya 10 idiom seçir və onları sol tərəfindən izahını, sağ tərəfdə isə mənası olmaqla kartlar hazırlayır və tapşırığın şərtini yazır. Məsələn:

Mənanı göstərən hərfləri onlara aid olan idiomların qarşısında yazın.

Sample – Nümunə

- | | |
|------------------------|------------------|
| 1. Eleventh hour | a) unusual |
| 2. Keyed up | b) anxious |
| 3. Off the wall | c) late |
| 4. Take off | d) inexperienced |
| 5. Wet behind the ears | e) move quickly |

Bu tapşırıqda məqsəd idiomun mənasını tanımağı yoxlamaqdır. Digər tapşırıq – Multiple choice:

Yenidən istifadə etdiyiniz hər hansı bir kitabdan 10 idiom seçirsiniz (bunu keçdiyimiz dərslərin mövzusuna uyğun edə bilərsiniz) və həmin idiomlar olan cümlələri yazaraq hər birinin qarşısında idiom üçün boş yer buraxırsınız. Bu zaman tələbələrə boş yerə uyğun gələ bilən 3-4 idiom verin və hansı tam uyğun gəlirsə onu seçməsinə deyin.

Sample – Nümunə

1. My father can do anything he is a -----
 - a) Fish out of water.
 - b) Jack of all trades.
 - c) Bull in a china shop.
 - d) Lame duck.

(2, 109)

Bundan əlavə idiomları öyrətməyin ən əyləncəli yollarından biri də onlarla oyunlar oynamaqdır. Bu oyunlar tələbələr tərəfindən maraqla qarşılanmaqdan daha çox idiomu az vaxt ərzində təkrarlamağa və dərsi daha da canlandırmağa xidmət edir. Lakin bu oyunları keçirərkən tapşırıqlar qrupun bilik səviyyəsinə uyğun seçilməlidir, əks təqdirdə müvəffəqiyyətsizlik qaçılmazdır. Nisbətən zəif qruplar üçün, “memory” yaddaş və ya “sorting” sortlaşdırma tipli oyunlar daha məqsədə müvafiqdir.

Birici halda siz tələbələrinizə öyrətmək istədiyiniz 15 idiomu 1 kartın və ya bir parça kağızın üstündə yazırsınız. Daha sonra yenə həmin sayda kart və ya kağıza onların izahını yazırsınız. Kartları qarışdırıb üzünü üstə stolun üstünə qoyursunuz. Hər tələbə növbə ilə 2 kart götürür. Baxırıq burada idiom və izahat varmı və onlar bir-birinə uyğundurmu? Əgər uyğundursa tələbə kartları götürür və saxlayır, növbə digər tələbəyə keçir və beləcə oyun davam edir. Ən çox uyğun idiom və izahatı uyğun gəlmiş tələbə qalib hesab olunur. Bu oyunu digər variantlarla da aparmaq olar, bu müəllimin kreativliyindən asılı olaraq dəyişə bilər. Məqsəd idioma uyğun mənanı tanımaqdır. Müəllim oyunda fasilitator rolunu oynayır.

Sortlaşdırma adı altında verilən oyunda məqsəd oxşar cəhətləri aydınlaşdırmaqdır. Bu oyun (5-6 nəfərlik) qruplarla aparıla bilər. Əvvəlki tapşırıqda olduğu kimi burada da zəif və güclü qruplar üçün və ya tədrisin əvvəlində, sonunda fərqli şəkildə aparıla bilər.

İlkin səviyyədə aparılan oyun:

Yenə də 30 idiom seçib kartlarda yazırsınız. Hər qrup üçün eyni idiomları 5-6 nəfər üçün təqdim edirsiniz və tapşırıq verirsiniz. Bu zaman idiomları kateqoriyalara görə seçməyi tapşırırsınız. Məsələn:

Xoşbəxtlik, hirs, qəzəb, qəmginlik, xəstəlik haqqında, hər kateqoriyaya aid 6 idiom var. Bu nisbətən zəif qruplarda daha məqsəduyğundur. Güclü qruplarda isə siz tələbələrə kateqoriyalar haqqında heç bir məlumat vermirsiniz və bunu onlardan özlərinin etməsini istəyirsiniz. Hər qrup idiomu özünün tərtib etdiyi başlıq altında seçir.

Bu cür oyunlar adətən həftəsonunda və ya müəyyən bir mövzu başa çatdıqda təkrar məqsədi ilə verilsə daha yaxşı olar.

Bugünkü pandemiya şəraitində tələbələr onlayn dərs zamanı belə bir maraqlı idiomu çox yerində işlədilər. Onlar başqa ölkədə yaşayan dostlarına pandemiyanın çətinliklərindən yazır və onlarda vəziyyətin necə olduğunu soruşurdular.

Tələbənin biri məktubun sonunda təzəcə keçdiyimiz idiomu yerində çox gözəl işlətdi:

Jane, I think, we are in the same boat now -Jane, mənə biz indi eyni pis durumdayıq.

“To be in the same boat is to be in the same bad position” idiomun açıqlaması “eyni qayıqda olmaq” – eyni pis vəziyyətdə olmaq deməkdir. Burdan belə bir fikrə gəlmək olur ki, yerində işlədilmiş idiom nitqi (istər yazılı, istər şifahi) daha rəngarəng və cəzləndirici edir.

Şifahi nitqin inkişafına yönəlmiş digər bir fəaliyyət müzakirə suallarıdır (Discussion questions) Bu fəaliyyəti seçilmiş idiomların mənimsənilməsi ilə etmək olar. Bu zaman kateqoriyalarla seçilmiş idiomlar və onlara aid suallar verilir. Nümunə:

Describe the members of your family or group you belong to. (məxsus olduğun ailəni və ya qrupu təsvir et) Who is a chip of the old block?

Who is the apple of your father's eye? Is it you or one of your brothers or sisters?

*Who is a big shot/an eager beaver/a good egg ? Və yaxud belə bir tapşırıq.

*Discuss the characteristics of someone you know. Who is the salt of the earth

*Who would you rather marry, a good egg or Jack of all trades? Why?

*What makes you tricked pink?

*What might happen to make you chew some one out? (2, 117,118)

Bu cür tapşırıqları kateqoriyalar üzrə istənilən sayda və mövzuda aparmaq olar, bu müəllimin metodikasından və sinfin səviyyəsindən asılı olaraq dəyişə bilər, daha sadə və nisbətən mürəkkəb ola bilər.

Lakin hansı metoddan və ya hansı səviyyədən istifadə etsək də məqsəd dəyişmir, tələbəyə daha çox informasiya vermək, dili daha yaxşı mənimsətmək və bunu onların sevdikləri bir formada onlara təqdim etmək. Müəllimyönümlü yox daha çox tələbəyönümlü interaktiv dərslər təşkil etmək, tələbələrə interaktivliyi və kreativliyi formalaşdırmaq və bu yollarla onların dil daşıyıcılarına daha yaxın bir dildə danışmasına nail olmaq. Nitqlərini istər şifahi, istər yazılı daha rəngarəng etmək.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, L2-nin (xarici dilin) öyrədilməsində atalar sözləri və zərb məsəllər kimi, idiomların da rolu böyükdür və xarici dilin tədrisində bunlardan geniş istifadə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. SEADL,W.Mc.MORDE “English Idioms and how to use them” London, 2000
2. D. Carry, Sh.Vance, “In the loop” USA, Washington 2010.
3. Z.A.Vinareva, V.V.Yanson “English idioms” Moskva, 2004
4. L.Spik “Oxford dictionary of phraseological units” UK, 1999
5. S.G. Seredina “Practice in oral English” Moskva, 1971
6. Q.A.Stepanoviç, H.A.Afanasyeva “Oral Speech Practice” Moskva 1972
7. Kunin “ Anglo – Русский фразеологический словарь” Moskva 1984

Гариба Мамедова

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одному из наиболее распространенных видов фразеологических единиц-идиомам. Прежде дается общая информация о пословицах, поговорах и идиомах. Далее объясняются свойственные им характеристические качества, сходные и различные свойства.

Так как идиомы придают речи говорящего особую калоритность их роль в обучении иностранных языков велика. Связанные с культурой, обычаями, традициями, и историей народа пользующегося их идиомы представляют собой особый интерес как языковой материал. Каждый носитель языка пользуется ими довольно часто.

Одной из характерной чертой идиомов является тот факт, что компоненты входящие в их состав в большинстве случаев полностью теряют свои первоначальные значения и приобретают иные, а также метафорические значения.

В статье подробно объясняется как пользоваться идиомами. Как отмечается в статье задания по идиомам должны быть отобраны согласно уровню группы и креативности студентов. Использование идиомов в заданиях и играх делают уроки для изучающих интересными, развлекательными и креативными.

А также в статье даются примеры упражнений и заданий по идиомам. Задания подобного типа дают студентам изучающие определенный иностранный язык дополнительную возможность ознакомиться с обычаями, традициями, культурой и историей народа носителя данного языка. Студенты изучающие идиомы узнают их в речи носителей данного языка, а также в художественной литературе и фильмах. А это помогает им отлично понимать иностранную речь.

Так как идиомы охватывают различные сферы жизни, учитель должен принимать это во внимание в процессе обучения иностранных языков. При поручении студентам подобных заданий учитель должен быть креативным, организовать уроков в более интересной форме. Таким образом уроки должны превратиться для студентов в очень интересные, развлекательные, любимые занятия. В этом случае речь студентов станет очень калоритным и живым.

Ключевые слова: идиом, точно, соответственно, распределять по категориям, идиоматический, узнавать, сортирование.

Gariba Mammadova

**AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY
SUMMARY**

The article deals with one of the phraseological units, idioms. The general information about proverbs, sayings and idioms is given. Then the peculiarities of idioms, their characteristic features are given and peculiarities are explained. The importance of idioms, in the process of speaking influence the colour of speech, that's why the author mentions the role of idioms in teaching process.

Idioms come from centuries and show the history of the nation, their culture.

Everybody uses these phrosiological units in order to make his/her speech more colourful.

They are not the same meaning with the meaning of their components, on the contrary they have figurative meaning.

How to teach them is explained in this article.

They can be taught in different ways, paying attention to the stages of the class and creativity of teachers.

In order to teach them you must do different exercises, tasks and games. These activities make lessons more creative and they will be fun for the learners. The sample of these activities are also given in the article.

Idioms help learners to learn more information about the native speakers of the language. Because the root of the idioms goes far. You can have knowledge about the history, culture and tradition of the nation.

Becides, learning idioms help you to recognize them in native speakers' speech, in fictions and films and understand them easily.

The teaching process must include different idioms. They also have to be in various aspects of humamity. According to the author every teacher must be creative doing this tasks and make her/his lessons fun for the learners. In the end their speech will be more colourful like native speakers' speech.

Key words: idiom, accurately, appropriately, categorize, idiomatic, recognize, multiple choice, sorting.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.06.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rafiq Şabanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYGÜN QASIMOVA

Azərbaycan Universiteti

aygun-gasimova@mail.ru

Ceyhun Hacıbəyli 71

TƏRCÜMƏDƏ EKVİVALENTLİK ANLAYIŞI

Açar sözlər: tərcümə, ekvivalentlik, mənbə və ya məxəz dil, hədəf dil, mətn, məzmun

Ключевые слова: перевод, эквивалентность, исходный язык, целевой язык, текст, содержание

Key words: translation, equivalence, source language, target language, text, content

Tərcümə ünsiyyət vasitələrindən biridir və onun əsas vəzifəsi orijinal mətnin məzmununu oxucuya, dinləyiciyə başqa dil vasitəsi ilə dəyişmədən çatdırmaq, orijinal mətnin hədəf dildə düzgün ifadə üsul və vasitələrini seçməkdir. Əgər izahlı lüğətə nəzər salsaq, tərcümə termininin aşağıdakı tərifini taparıq: *Bir dildən başqa dilə çevirmə (çevrilmə)[7](The process of changing something that is written or spoken into another language [2]).* Lakin tərcümə prosesi yalnız bir dili digəri ilə əvəz etməkdən ibarət deyil. Tərcümə zamanı fərqli mədəniyyətlər və ənənələr, fərqli ədəbiyyat və müxtəlif fikirlər qarşılaşır. Hər hansı bir tərcümənin vəzifəsi orijinal mətnin məzmununu, onun stilistik və ifadəli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq başqa bir dil vasitəsilə bütöv və dəqiq şəkildə hədəf dilə çatdırmaqdır. Tərcümə yalnız məxəz dildəki mətnin hansı vasitələrlə ifadə olunduğunu deyil, həm də onun hədəf dildə necə çatdırıldığını göstərməlidir. Bu tələb həm bütün mətnin tərcüməsinə, həm də onun ayrı-ayrı hissələrinə aiddir.

Roman Yakobson “Tərcümənin linqvistik aspektləri” (“*On Linguistic Aspects of Translation*”) adlı əsərində tərcümənin üç növünü qeyd edir: 1. dildaxili tərcümə (*intralingual translation*); 2. dillərarası tərcümə (*interlingual translation*); 3. intersemiotik tərcümə (*intersemiotic translation*).[4]

Dildaxili tərcümə dildə müəyyən dil vahidinin eyni dilin digər dil vahidi ilə izahı deməkdir. Burada dil vahidinə az və ya çox dərəcədə sinonim olan başqa söz istifadə olunur.

İntersemiotik tərcümə dedikdə dildə müəyyən dil vahidinin qeyri-sözlü işarələr sistemində (incəsənət, şəkil, musiqi, balet, opera və s.) ifadəsi deməkdir. Burada məsələn, ədəbiyyat dilindən film, musiqi və s. dilinə tərcümə nəzərdə tutulur.

Dillərarası tərcümə bir dildə müəyyən dil vahidinin başqa dildəki dil vahidi ilə izahı deməkdir. Yakobsona görə, əksər hallarda bir dildən digərinə tərcümə edərkən yalnız bir dil vahidi digəri ilə əvəz edilmir, bütöv bir mesaj digəri ilə əvəz olunur.[4] Tərcüməçi məxəz dildəki məlumatı ona ekvivalent olan məlumata çevirərək hədəf

dilə ötürür. Beləliklə, tərcümə zamanı müxtəlif dil vahidlərindən ibarət iki, bir-birinə ekvivalent olan mətn iştirak edir.

Tərcümə dillərarası ünsiyyət vasitəsi olmaqla, həm də müxtəlif dillərin istifadəçiləri arasında informasiya mübadiləsi yaradır. Tərcüməçi hədəf dildə mənbə mətnlə eyni kommunikativ dəyərə malik olan mətn yaradır. Lakin orijinal və hədəf dillər arasında həm formal, həm də semantik fərqlər mövcud olduğuna görə bu mətn forma və məna baxımından orijinal mətn ilə tam eynilik təşkil etmir. Buna baxmayaraq, hədəf dilin oxuyucuları tərcümə olunmuş mətni orijinal mətn ilə struktur və semantik baxımdan eyni şəkildə qəbul edirlər. Bəllidir ki, tərcüməçi müxtəlif dillərin oxuyucuları, habelə oxucu və müəllif arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Tərcüməçinin vəzifəsi mənbə mətnin əsas məzmununu, ideyasını və quruluşunu öyrənmək, hədəf dildə onun düzgün ifadə tərzini müəyyənləşdirmək və hər zaman hədəf dilin auditoriyasını nəzərə almaqdır. Tərcüməçi tərcümə zamanı özünün hər hansı bir fikir və iradlarından uzaq olmalı, mənbə və hədəf dillərin oxuyucuları arasında ünsiyyət prosesinə müdaxilə etməməlidir. Tərcümə edilmiş mətnin strukturu orijinal mətnlə uyğun olmalı, mətnin ardıcılığında, xüsusilə məzmununda heç bir dəyişikliyə yol verilməməlidir. Deməli, dillər arasında müəyyən fərqlərin mövcud olmasına baxmayaraq, hədəf mətn mənbə mətnlə eyni məzmunla malik olmalıdır. Beləliklə, tərcüməçi hədəf dildə mənbə mətnə mümkün qədər yaxın ekvivalent yaratmağa çalışmalıdır.

Orijinal və tərcümə edilmiş mətnlərin məzmununun bir-birinə semantik yaxınlığını müəyyən etmək üçün ekvivalentlik anlayışı tətbiq edilmişdir. Mənbə və hədəf mətn arasındakı semantik əlaqələrin öyrənilməsinə yönəlmiş ekvivalentlik tərcümə nəzəriyyəsinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Ekvivalentlik anlayışı tərcüməşünaslığın başlıca xüsusiyyətlərini şərh edir. Ekvivalentlik bir dildə olan söz və ya ifadənin digər dildə tərcüməsindəki oxşarlıqdır, orijinal və hədəf mətnlər və ya onların seqmentləri arasındakı nisbətdir. Başqa sözlə desək, bir dildə xüsusi bir dil vahidi digər dildə eyni məna daşıyarsa, bu iki vahid ekvivalent hesab olunur. Ekvivalentlik mənbə və hədəf dillərdə sözlərin eyni məhfumu ifadə etməsi əsasında qurulur.

Tərcümədə ekvivalentlik mənbə və hədəf mətnlər arasında semantik oxşarlığı təmin edir. Lakin burada mətnlər arasında tam semantik eyniliyin mövcud olduğu nəzərdə tutulmur. Məlumdur ki, dillər həm qrammatik quruluşuna, həm də semantik quruluşuna görə bir-birindən fərqlənir. Hər bir dil ona xüsusi bir xarakter verən müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə, müxtəlif sahələr üzrə mədəniyyət, texnologiya və s. üzrə zəngin söz ehtiyatına malikdir. Bəzi dillər məcazlar, modal hissəciklər, digərləri isə həm yazılı, həm də şifahi ədəbi mənbələr ilə zəngindir. Dillərarası səmərəli ünsiyyət qurmaq məqsədilə hədəf dilin bütün xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşılmalıdır. Bütün bunları nəzərə alaraq, tərcüməçi mətnlər arasında ekvivalentliyə nail olmaq üçün üzərində işlədiyi dilə olan münasibətini dəyişdirməlidir [6.s.3]. Əlbəttə ekvivalent tərcümənin məqsədi mənbə mətndə ifadə olunan fikir, hiss və duyğunun dəqiq və aydın şəkildə hədəf dildə ifadə edilməsidir. Lakin bu zaman hədəf dilin qrammatik ifadə vasitələrinin orijinaldakından fərqlənməsini görmək mümkündür. Bir sadə misala

nəzər salaraq, ingilis dilində “*He is eating an apple*” cümləsi Azərbaycan dilində “*O alma yeyir*” kimi tərcümə edilir. Bu cümlələr ekvivalent hesab olunur, amma onlar arasında tam eynilik mövcud deyil. Belə ki, Azərbaycan dilində qrammatik cins kateqoriyası, artıqlıq anlayışı olmadığına görə ‘*he*’ və ‘*an*’ sözlərinin, eləcə də indiki davamı zamanın mənası tərcümədə tam şəkildə öz əksini tapmır, yəni ‘*he*’ şəxs əvəzliyinin kişi cinsinə aid olması göstərilir, ‘*an*’ qeyri-müəyyən artıqlıq ‘*bir*’, ‘*hansısa*’ kimi tərcüməsi ixtisar edilir. Nümunədən göründüyü kimi, məzmunu hədəf dilin normalarına uyğun, başa düşüləcək tərzdə ifadə etməkdən ötrü mənbə mətn hədəf dildə formal cəhətdən tam şəkildə öz əksini tapmır, yəni müəyyən dəyişikliklərə uğrayır. Bütün dillər forma baxımından fərqləndiyinə görə, mənbə mətnin məzmununun qorunub saxlanması məqsədilə məhz formaların dəyişdirilməsi təbiidir [6.s.5]. Deməli, bir dilə məxsus formal strukturun digər dildə eyni formada ifadə edilməsi anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Məxəz dilin daşıyıcıları tərəfindən başa düşülən hər hansı bir məlumat hədəf dilin oxuyucuları tərəfindən tam və ya düzgün anlaşılmaya bilər. Bu baxımdan, tərcüməçi lazım olan hər hansı formal dəyişikliklər edərək mesajı hədəf dilin fərqli struktur formalarında ifadə etməlidir. Tərcümə prosesində tərcüməçi, əsasən, məxəz mətnin məzmununu qoruyub saxlamaq naminə müəyyən formal incəlikləri qurban verməlidir. Y. Nayda qeyd edir ki, əgər forma ötürülən mesajın vacib elementi hesab edilmirsə, bir dildə deyilə bilən hər şeyi başqa dildə də söyləmək mümkündür [6.s.4]. Düzdür, bəzən məxəz dildəki müəyyən bir vahidin hədəf dildə qarşılığını tapmaq qeyri-mümkün olur. Lakin belə hallarda da bir necə fərqli tərcümə üsullardan məsələn, sözə oxşar mənalı vahidin istifadəsi və ya sözün təsvir, izah, şərh edilməsi və s. kimi üsullardan istifadə edilir. Beləliklə, tərcümə prosesində hədəf dilin normalarına riayət etməklə orijinal mətnin məzmununda heç bir dəyişiklik etmədən müəyyən dəyişikliklər- ixtisarlara və ya əlavələr etmək mümkündür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tərcümədə ekvivalentlik mənbə və hədəf mətnlər arasında semantik oxşarlığı, həmçinin bu mətnlərin müəyyən bir situasiyada bir-birinə nə dərəcədə oxşar və ya yaxın olduqlarını müəyyən edir. Mətnlər arasında semantik oxşarlığın dərəcəsi mənbə mətnin məzmununa və hədəf dilinin kommunikativ normalarına əsaslanaraq fərqlənir. Tərcümə prosesində mətnlərarası semantik oxşarlığın yüksək və ya aşağı səviyyədə olması edilən tərcümənin heç də mükəmməl və ya zəif olmasını göstərmir. Tərcümə istənilən səviyyədə yaxşı ola bilər. Mətnlərarası ekvivalentliyin səviyyəsi müəllifin məqsədi, məxəz mətnin tələbləri, hədəf dilin oxuyucuları tərəfindən mətnin necə qəbul edilməsi və s. kimi bir sıra amillərdən asılıdır. Əksər hallarda mətnlərarası semantik oxşarlığın aşağı səviyyədə olması frazeoloji ifadələrin, xüsusilə atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsində özünü aydın şəkildə büruzə verir. Məsələn, “Never buy a pig in a poke”- “Hec vaxt donuzu kisədə alma” kimi hərfi tərcümə olunan atalar sözünün Azərbaycan dilində ekvivalenti “Örtülü bazar dostluğu pozar” [8] və ya “a hard nut to crack” frazeoloji birləşməsi “gönüqalın adam”, “çətin adam” ifadəsinə uyğun gəlir. Göründüyü kimi, bu misallarda dillərarası semantik oxşarlıq aşağı səviyyədədir. Belə ki, hər iki dildəki dil vahidlərinin bir-

birilə tamamilə uyğunsuzluğunu, mənbə və hədəf mətnlərin fərqli qrammatik quruluşu malik olduğunu görmək olar. Bütün bu fərqlərə baxmayaraq, bu ifadələr hər iki dildə eyni fikri ifadə edərək bir məzmunu malikdirlər. Nümunədə verilən ifadələrin məzmunu isə onları təşkil edən sözlərin mənasından asılı deyil. Bu cür ifadələrin hər fi tərcüməsi oxucu tərəfindən düzgün anlaşılmadığına və məna təhrifinə səbəb olduğuna görə onların hədəf dildə istifadə edilən qarşılığını tapmaq lazımdır. Bundan əlavə, frazeoloji birləşmələrin mətn daxilində istifadəsi çox vacibdir, çünki mətn onların konkret mənasını tam şəkildə açıqlayır və onların mətndəki digər sözlərlə əlaqələrini aşkar etməyə imkan verir.

Digər nümunələrə nəzər salaq: “They ate in silence”- “Onlar səssizcə yedilər”; “to play with fire”- “odla oynamaq”; “A tree is known by its fruit” - “Ağac meyvəsi ilə tanınar”. Bu nümunələrdə mətnlərarası semantik oxşarlığın yüksək səviyyədə olmasını müşahidə edə bilərik. Belə ki, bu misallarda istifadə olunan dil vahidlərinin həm mənbə, həm də hədəf dildə eyni mənaya malik olması, mənbə və hədəf dillərdə sintaktik və qrammatik quruluşun mümkün dərəcədə qorunub saxlanması mənbə mətnin məzmununun hədəf dildə daha dolğun şəkildə ifadə edilməsinə kömək edir.

Göründüyü kimi, hədəf dilin normalarını pozmamaya şərti, dillərarası effektiv kommunikasiyanı təmin etmək məqsədilə mənbə mətnin məzmunu hədəf dildə qorunub saxlanılır. Məzmunun dəqiqliyi və düzgünlüyü isə ilk növbədə hədəf dilin oxuyucuları tərəfindən mətnin düzgün anlaşılmasına görə qiymətləndirilir. Mənbə mətnin hədəf dilin oxuyucuları tərəfindən asanlıqla oxunması, yəni məzmunun asanlıqla başa düşülməsi müsbət faktor hesab edilir. Tərcümə edilmiş mətnin hədəf dilə mədəni baxımdan uyğun olması tərcümənin müvəffəqiyyətliliyini göstərir.

Tərcümədə ekvivalentlik müxtəlif dillərin tərcümə vahidləri arasında məzmunun eyni olmasıdır. Tərcümə vahidi söz, ifadə, söz birləşməsi, cümlə və hətta mətn də ola bilər. Dildə elə leksik vahidlər var ki, onların hədəf dildə daimi ekvivalentləri olur. Bunlara xüsusi adlar, elmi, texniki terminlər, coğrafi adlar aiddir. Bu sözlərin mənalı hədəf dildəki qarşılıqlarına istənilən kontekstdə tam uyğun gəlir. Çünki onların mənalı nə işləndikləri mətindən, nə də mətndəki digər leksik vahidlərdən asılı deyil. Bu cür sözlərin transformasiyasında fərqli üsullardan- transkripsiya, transliterasiya kimi üsullardan istifadə edilir. Əgər adın necə səslənməsi əsas götürülürsə, bu zaman transkripsiya, əgər hərflərin uyğunluğu əsas götürülürsə, bu zaman isə transliterasiya üsulundan istifadə edilir. Bəzən xüsusi adların tərcüməsində hər fi tərcümə üsuluna da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, New Zealand- Yeni Zelandiya; Black Sea- Qara Dəniz və s.

Dildə elə leksik vahidlər var ki, onlar hədəf dildə bir neçə ekvivalentə malikdirlər. Yəni, məxəz dildəki müəyyən bir söz hədəf dildə bir neçə müxtəlif mənalı sözlərə uyğun gələ bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *aparmaq* sözü Azərbaycanca-İngiliscə lüğətdə 1) *carry* (daşımaq); 2) *direct, conduct, lead* (rəhbərlik etmək); *dərs ~ conduct a lesson*; *iş ~ run a business*; *mübarizə ~ struggle*; *elmi iş ~ be engaged in scientific work*; *müharibə ~ wage war*; *söhbət ~ have a talk*; *danışmaq ~ carry on ne-*

gotiations; 3) *take* (bir yerə); *uşağı həkimə* ~ *take the child to a doctor*; *vaxt* ~ *take time*; *ləkəni* ~ *remove a stain*; *yuxu* ~ *fall asleep*; *qan* ~ *bleed*; *fikir* ~ *be taken away with thoughts*; *ağlını* ~ *drive mad*; *charm* (*heyran etmək*); *baş-beynini* ~ *bore smb. by talking much* kimi verilib. İngilis dilində *clap* felin İngiliscə-azərbaycanca lüğətdə 1) *əl çalmaq, alqışlamaq*; 2) *çırpmaq, vurmaq (qapını)* *to---the door qapını çırpmaq*; 3) *şappildatmaq, vurmaq, çalmaq (qanad)* *to---on the shoulder çiyinə vurmaq (razılıq əlaməti olaraq)*; 4) *basmaq, salmaq (həbsxanaya)* *to---- in prison həbsxanaya salmaq* mənaları verilib. Bu kimi sözlərin xüsusi mənasını aydınlaşdırmaq üçün kontekst tələb olunur. Çünki leksik vahidin hədəf dildə qarşılığı olsa belə, bu ekvivalent hədəf mətnə uyğun olmadığına görə istifadə edilə bilməz. Əks halda, mənbə mətnin ayrı-ayrı hissələri ilə bütövlükdə tərcümə olunmuş mətnin ekvivalenti arasında uyğunsuzluq əmələ gəlir. Deməli, mənbə mətndəki müəyyən söz və ya söz birləşməsi ayrılıqda hədəf dildə tərcümə olunmuş ekvivalenti ilə üst-üstə düşsə belə, mətn daxilində bütöv mətnin mənasına uyğun olan, mətnə aid məna kəsb edən başqa bir ekvivalentin seçimi tələb olunur. Belə hallarda tərcüməçinin ekvivalentlər arasında düzgün seçim etmək bacarığı nümayiş olunur. Tərcüməçi leksik vahidin hədəf dildəki düzgün qarşılığını və ya hansı mənada işlənməsini verilən kontekstdən və ya situasiyadan çıxış edərək müəyyənləşdirir.

Kontekst tərcümədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tərcüməçiyə leksik vahidin düzgün ekvivalentini seçməyə imkan verir. Bu baxımdan dar və geniş kontekstlər fərqləndirilir [1.s.46]. Dar kontekst söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində, geniş kontekst isə mətn səviyyəsində mövcud olur.

Dar kontekstdə sözün mənası işləndiyi söz birləşməsi və cümlədən asılıdır. Məsələn, “*Her favourite fruit to eat is a **date***”- “*Onun yeməyə xoşladığı meyvə xurmadır*”; “*What’s your **date** of birth?*”- “*Doğum tarixiniz nə vaxtdır?*” Bu cümlələrdə işlədilən *date* sözü çoxmənalıdır. “Oxford Learner’s Dictionary” lüğətində bu sözün mənalarına nəzər salaq. 1. *a particular day of the month, sometimes in a particular year, given in numbers and words* 2. *a particular day or year when a particular event happened or will happen* 3. *a time in the past or future that is not a particular day* 4. *an arrangement to meet somebody at a particular time* 5. *a meeting that you have arranged with a boyfriend or girlfriend or with somebody who might become a boyfriend or girlfriend* 6. *a boyfriend or girlfriend with whom you have arranged a date* 7. *a sweet sticky brown fruit that grows on a tree*. Birinci cümlədə *fruit- meyvə* sözü **date** sözünün *xurma* mənasında işlədilməsinə imkan yaradır, ikinci cümlədə isə **date** sözünün *tarix* mənasında tərcüməsi *birth* sözü ilə bilavasitə əlaqədardır.

Geniş kontekstdə isə sözün mənası mətn daxilində müəyyənləşir. Tərcüməçi ekvivalentliyi mətn səviyyəsində aparmalı olur. Bu zaman doğru ekvivalentin seçimi geniş kontekstdən asılıdır. Məsələn, “*He was walking along the bank. Air was cool but the sun was out. He likes coming to this place and watching the beauty of the nature, especially the flowing river.*”

“*He was walking along the bank.*” cümləsindəki **bank** sözü *bank, bənd, yığın*, həmçinin *sahil* mənaları kəsb edir. Lakin növbəti cümlələr bu sözün məhz *sahil* mənasında tərcümə olunmasına şərait yaradır. Əksər hallarda geniş kontekst məqalələrin başlıqlarını, ədəbi əsərlərin adlarını tərcümə etməyə imkan verir.

Deməli, ekvivalentin seçimi istər dar, istərsə də geniş kontekst əsasında müəyyən edilir. Məhz kontekst sözə yeni məna çalarları verir və mənanı anlamaqda, aydınlaşdırmaqda çox vacib rol oynayır.

Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, hədəf dildə düzgün ekvivalentin seçimi mənbə mətnin məzmunundan, müəllifin məqsədindən, dillərarası kommunikativ funksiyadan, hədəf dilin normalarından və auditoriyasından, ekvivalentin işləndiyi kontekstdən və s. bu kimi amillərdən asılıdır. Beləliklə, ekvivalentlik bərabərlik və oxşarlıq anlayışından ibarət olub, tərcümə prosesində mətnlər arasında eyni və ya oxşar təsirə, mənaya malikdir. Ekvivalentlik dillərin özləri arasında deyil, iki fərqli dildə olan mətnlər arasındakı əlaqədir. Tərcüməçi dilləri deyil, məhz mətnləri tərcümə edir və məxəz mətni hədəf dilin mədəni, əxlaqi, etik və s. anlamına uyğunlaşdırır. Tərcümə ilə orijinalın bir-birinə maksimum uyğunluğunu təmin edən ekvivalentlik, adətən, tərcümə işinin əsas xüsusiyyəti olmaqla, onun mövcudluğunu şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Q. (2008), Tərcümə sənəti, Bakı.
2. Hornby A. (2015), Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press.
3. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. (2004), Şərq-Qərb, Bakı.
4. Jakobson R. (1959), On Linguistic Aspects of Translation Cambridge, Massachusetts
5. Комиссаров В.Н. (1990), Теория перевода.
6. Nida E., Taber C. (1969 /1982), The Theory and Practice of Translation. Leiden: E.J.Brill.
7. Orucov Ə., Abdullayev B., Rəhimzadə N. (2006), Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Şərq-Qərb, Bakı.
8. Zöhrab M., Həsənova Y. (2002), Azərbaycanca-ingiliscə atalar sözləri. Tərcüqi MMC, Bakı.

Tərcümədə ekvivalentlik anlayışı

Xülasə

Tərcümə həm dillərarası ünsiyyət vasitəsi, həm də müxtəlif dillərin isifadəçiləri arasında informasiya mübadiləsi yaradan bir prosesdir. Tərcümənin əsas vəzifəsi mənbə mətnin məzmununu dəyişmədən hədəf dilə ötürmək, orijinal mətnin hədəf dildə düzgün ifadə vasitələrini seçməkdir. Tərcümə yalnız mənbə mətnin hədəf dildə hansı vasitələrlə ifadə olunduğunu deyil, həm də onun hədəf dildə necə çatdırıldığını göstərməlidir. Tərcümə zamanı tərcümə edilmiş mətnin strukturu orijinal mətnlə uyğun olmalı, mətnin ardıcılığında, xüsusilə məzmununda hec bir dəyişikliyə yol verilməməlidir. Dillər arasında müəyyən fərqlərin mövcud olmasına baxmayaraq, hədəf mətn mənbə mətnlə eyni məzmunu malik olmalıdır. Başqa sözlə desək, hədəf dildə mənbə mətnə mümkün qədər yaxın ekvivalent seçilməlidir. Mənbə dildəki xüsusi bir dil vahidi hədəf dildə eyni mənə daşıyırsa, bu iki vahid ekvivalent hesab olunur.

Ekvivalentlik anlayışı tərcümə nəzəriyyəsinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Ekvivalentlik bir dildə olan söz və ya ifadənin digər dildə tərcüməsindəki oxşarlıqdır, mənbə və hədəf mətnlər və ya onların seqmentləri arasındakı nisbətdir. Ekvivalentlik mənbə və hədəf dillərdə sözlərin eyni məhfumu ifadə etməsi əsasında qurulur. Tərcümədə ekvivalentlik mənbə və hədəf mətnlər arasında semantik oxşarlığı təmin edir. Ekvivalent tərcümənin məqsədi mənbə mətnə ifadə olunan fikir, hiss və duyğunun dəqiq və aydın şəkildə hədəf dildə ifadə edilməsidir.

Məlumdur ki, dillər həm qrammatik, həm də semantik quruluşuna görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu baxımdan, tərcümə zamanı hədəf dilin qrammatik ifadə vasitələri orijinaldakından fərqlənir, yəni mənbə mətn hədəf dildə formal cəhətdən tam şəkildə öz əksini tapmır və müəyyən dəyişikliklərə uğrayır. Lakin mənbə mətnin məzmununun qorunub saxlanması məqsədilə bu formal dəyişikliklərin edilməsi təbiiidir. Belə ki, bir dilə məxsus formal strukturun digər dildə eyni formada ifadə edilməsi anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Bu baxımdan, tərcüməçi lazım olan hər hansı formal dəyişikliklər edərək mesajı hədəf dilin fərqli struktur formalarında və mənbə mətnin məzmununu hədəf dilin normalarına uyğun, başa düşüləcək tərzdə ifadə etməlidir. Deməli, hədəf dilin normalarını pozmamalı şərtilə, dillərarası effektiv kommunikasiyanı təmin etmək məqsədilə mənbə mətnin məzmununu hədəf dildə qorunub saxlanılmalıdır.

Beləliklə, məxəz və hədəf mətnlərin məzmununun bir-birinə semantik yaxınlığını müəyyən etmək üçün ekvivalentlik anlayışı tətbiq edilmişdir. Hədəf dildə düzgün ekvivalentin seçimi mənbə mətnin məzmunundan, müəllifin məqsədindən, dillərarası kommunikativ funksiyadan, hədəf dilin normalarından və auditoriyasından, ekvivalentin işləndiyi kontekstdən və s. bu kimi amillərdən asılıdır.

Aygun Gasimova

THE CONCEPT OF EQUIVALENCE IN TRANSLATION SUMMARY

Translation is both a means of interlingual communication and a process of exchanging information between users of different languages. The main task of translation is to translate the content of the source text into the target language without changing it, to choose the correct means of expression of the original text in the target language. Translation should indicate not only the means by which the source text is expressed in the target language, but also how it is delivered in the target language. During the translation, the structure of the translated text should be appropriate to the original text, and no changes should be made in the sequence of the text, especially in the content. Although there are some differences between languages, the target text must have the same content as the source text. In other words, the equivalent of the source text in the target language should be chosen as close as possible. If a particular language unit in the source language has the same meaning in the target language, these two units are considered equivalent.

The concept of equivalence is an important part of translation theory. Equivalence is the similarity of the translation of a word or a phrase from one language into another, the ratio between the source and target texts or their segments. Equivalence is based on the fact that words in the source and target languages express the same meaning. Equivalence in translation provides a semantic similarity between source and target texts. The aim of equivalent translation is to accurately and clearly express the thoughts, feelings, and emotions expressed in the source text in the target language.

It is known that languages differ from each other in both grammatical and semantic structure. From this point of view, the grammatical means of expression of the target language differ from the original, i.e. during translation the source text is not fully reflected in the target language formally, and it undergoes certain changes. However, it is natural to make these formal changes in order to preserve the content of the source text. Since the fact that the formal structure of one language which is expressed in the same way in another language can lead to misunderstandings. Accordingly, the translator making necessary formal changes should convey the message in different structural forms of the target language and express the content of the source text in an understandable way in accordance with the norms of the target language. So, the content of the source text must be preserved in the target language in order to ensure effective interlingual communication, provided that it does not violate the norms of the target language.

Thus, the concept of equivalence has been applied to determine the semantic similarity of the content of the source and target texts. The choice of the correct equivalent in the target language depends on several factors such as the content of the source

ce text, the author's purpose, the interlinguistic communicative function, the norms of the target language, the target language audience, the context in which the equivalent is used, and so on.

Айгюн Гасымова

ПОНЯТИЕ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ В ПЕРЕВОДЕ РЕЗЮМЕ

Перевод - это одновременно средство межкультурного общения и процесс обмена информацией между пользователями разных языков. Основная задача перевода - перевести содержание исходного текста на целевой язык, не меняя его, правильно выбрать средства выражения исходного текста на целевом языке. В переводе должны указываться не только средства, с помощью которых исходный текст выражается на целевом языке, но также то, как он передается на целевом языке. Во время перевода структура переведенного текста должна соответствовать исходному тексту, и не следует вносить никаких изменений в последовательность текста, особенно в его содержание. Несмотря на некоторые различия между языками, целевой текст должен иметь то же содержание, что и исходный текст. Другими словами, эквивалент исходного текста на целевом языке следует выбирать как можно ближе. Если конкретная языковая единица исходного языка имеет такое же значение на целевом языке, эти две единицы считаются эквивалентными.

Концепция эквивалентности является важной частью теории перевода. Эквивалентность - это схожесть перевода слова или фразы с одного языка на другой, соотношение исходного и целевого текстов или их сегментов. Эквивалентность основана на том факте, что слова в исходном и целевом языках имеют одинаковое значение. Эквивалентность при переводе обеспечивает семантическое сходство между исходным и целевым текстами. Цель эквивалентного перевода это точно и ясно выразить мысли, чувства и эмоции, выраженные в исходном тексте, на целевом языке.

Известно, что языки отличаются друг от друга как по грамматической, так и по семантической структуре. В связи с этим при переводе средства грамматического выражения целевого языка отличаются от оригинала, т.е. исходный текст не полностью отражен формально в целевом языке и претерпевает определенные изменения. Однако эти формальные изменения естественны для сохранения содержания исходного текста. Так как тот факт, что формальная структура одного языка выражается таким же образом на другом языке, может привести к недопониманию. Таким образом, переводчик, вносящий необходимые формальные изменения, должен передать сообщение в различных структурных формах целевого языка и выразить содержание исходного текста понятным образом в соответствии с нормами целевого языка. Следовательно, содержание исходного текста должно быть сохранено на

целевом языке, чтобы обеспечить эффективное межъязыковое общение, при условии, что это не нарушает нормы целевого языка.

Таким образом, концепция эквивалентности была применена для определения семантического сходства содержания исходного и целевого текста. Выбор правильного эквивалента на целевом языке зависит от нескольких факторов, таких как содержание исходного текста, цель автора, межъязыковая коммуникативная функция, нормы целевого языка, целевая языковая аудитория, контекст, в котором используется эквивалент и так далее.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.06.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FATİMƏ İBRAHİMOVA

ADU

Rəşid Behbudov

fatimaibrahimova1@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ASSİMLATİV SƏS DƏYİŞMƏLƏRİ

Xülasə

Assimilyasiya rəbitəli nitqin aspektlərindən biridir. Assimilyasiya latın mənşəli söz olub eyni və ya oxşar deməkdir. Sözləri və cümlələri tələffüz edərkən yanaşı gələn qonşu samitlər bir-birinə təsir göstərir. Bu zaman səslərin tələffüz məxrəcində müəyyən dəyişiklik baş verir. Tələffüz zamanı bir qonşu səsin digərinə təsir edərək onu öz tələffüz məxrəcinə uyğunlaşdırması assimilyasiya adlanır. Assimilyasiya hadisəsi ingilis dilində geniş yayılmışdır. Bənzər və ya eyni olan samitə assimilyasiyaya uğrayan səs deyilir. Təsir edən samit səs assimilyasiyaya uğradan səs adlanır. Assimilyasiyanın əsasən beş tipi var. Aktiv orqanların roluna və maneənin əmələ gəlmə yerinə görə. Maneənin əmələ gəlmə üsuluna görə. Səs tellərinin iştirakına görə. Dodaqların vəziyyətinə görə. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə. İstiqamətinə görə assimilyasiya irəliyə, geriye və qarşılıqlı olur. Dərəcəsinə görə assimilyasiya tam, natamam və qarışıq olur.

Açar sözlər: səs, samit, səs telləri, qarışıq, tam, natamam.

Dil vahidlərinin fonetik baxımdan müxtəlif çalarlıqda təzahür edən hadisələri ümumiləşmiş halda fonetik hadisələr adlanır. Fonetik hadisələr nitq axını zamanı danışq üzvlərinin sürətlə, tez-tez müxtəlif hərəkətlər etməsi nəticəsində yaranır. Hər bir səsin öz tələffüz məxrəci olduğu üçün danışq üzvləri tez-tez müxtəlif cür qurulub-sökülür. Bu proses o qədər sürətlə getməlidir ki, bir səsin məxrəc bazası başqasına uyğun gəlməsin. Bu isə fizioloji cəhətdən mümkün olmur. Ona görə də səs təhrifləri əmələ gəlir [1, s. 206].

Fonetik hadisələrin bəzisi tam halda ümumi prosesə çevrilərək qanuniləşir, bəzisi isə ümumiləşmiş halda deyil məhdud dairədə qanuniləşir. Buna görə də belə qanuniləşən fonetik hadisələr orfoepik və orfoqrafik qanun mahiyyəti kəsb edir və fonetik qanun sayılır.

Fonetik hadisələr spontan və kombinator olmaqla iki qrupa bölünür. Spontan dəyişmədə həm saitlərin, həm də samitlərin əvəzlənməsi nəzərdə tutulur. Danışq prosesində tələffüz edilən səslərin bir-birinə təsiri nəticəsində yaranan fonetik hadisələr isə kombinator adlanır. Kombinator hadisələrin bəziləri çox vaxt ədəbi dil normasına çevrilə bilmədiyi üçün onları orfoqrafiyada məqbul saymaq olmaz. Bəzi

fonetik hadisələr də vardır ki, tarixən sabitləşərək qanuna keçir və ədəbi dil normasına çevrilir. Məsələn, ahəng qanunu, cingiltiəşmə, karlaşma və s.

Kombinator hadisələrə aşağıdakılar daxildir: assimilyasiya, dissimilyasiya, eliziya, akkomadasiya, aferezis, diareza-metateza, epenteza, proteza.

Bəzən bir fonemin başqa bir fonemlə əvəz olunması onların kombinator əlaqələrindən, tələffüzün tələbindən irəli gələn fonetik şərtlərdən asılı olmur. Eyni zamanda belə fonem əvəzlənmələri müəyyən semantik və qrammatik dəyişikliklərlə nəticələnir. Beləliklə, dildə fonemlərin əvəzlənmələri bir-birindən fərqli iki xüsusiyyətə malik olur: fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirərsə belə əvəzlənmələrə fonematik, heç bir məna fərqiə səbəb olmurda onlara fonetik əvəzlənmə deyilir. Fonetik əvəzlənmələr dildə fonetik qanunların müasir dövrdə də aktiv olmasının nəticəsidir. Məs: vurğu, vurğunun itməsi, assimilyasiya, ahəng qanunu və s. fonetik hadisələr dildə hələ də baş verməkdədir. Bu fonetik hadisənin heç bir qrammatik funksiyası yoxdur [1, s. 219].

Lakin fonematik əvəzlənmənin qrammatik funksiyası vardır. Belə ki, söz daxilində fonemlər bir-birini əvəz etdikdə, müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gəlir. Bu hadisə dilin inkişafının erkən pilləsində yaranmış və hələ də davam etməkdədir. Qeyd etmək lazımdır ki, iltisqi dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində fonematik əvəzlənmə yoxdur, lakin bunun əksinə olaraq ingilis dilində fonematik əvəzlənmə vardır. İngilis dilində fonematik fonem əvəzlənmələri çox vaxt qaydasız fellərdə özünü göstərir, məsələn: rise- rose- risen

Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan və ingilis dillərində də fonetik əvəzlənmələr vardır. Müasir Azərbaycan dilində bir dənə də fonem göstərmək olmaz ki, müəyyən bir fonetik hadisənin təsiri altında başqa fonemlərlə əvəzlənməmiş olsun.

Fonetik hadisələrdən biri olan assimilyasiya hadisəsi digər fonetik hadisələrə nisbətən daha çox yayılmış və müxtəlif şəkildə təzahür edən bir hadisədir. Assimilyasiya latın mənşəli söz olub "oxşamaq", "bənzəmək " deməkdir və o sözə səslərin məxrəcinə görə həm akustik, həm də akustik-fizioloji uyğunlaşmasına deyilir. Əlaqəli nitqdə bir-birini izləyən iki fonemdən biri digərinə təsir edib onu ya öz məxrəci ilə eyniləşdirə bilər, ya da uyğunlaşdırar bilər. Assimilyasiya adlanan bu proses bütün müasir dillərə aid olan fonetik hadisədir. O mahiyyət etibarı ilə bütün dillərdə eyni olduğu halda təzahür formalarına görə ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif cür ola bilər [3, s. 101].

Assimilyasiya zamanı qonşu fonemə təsir edib, onu öz məxrəcinə eyniləşdirən və ya bənzədən fonem assimilyasiya edən, assimilyasiya edənin təsirinə məruz qalan fonem isə assimilyasiya olunan fonem adlanır. İki qonşu fonemin bir-birinə təsiri və əks təsiri nəticəsində tamamilə başqa bir fonemə çevrilən hallar da assimilyasiya hadisəsinə aiddir.

İngilis dilində samitlərin assimilyasiyası daha geniş yayıldığı, saitlərin assimilyasiyası çox məhdud olduğu halda, Azərbaycan dilində həm saitlərin, həm də

samitlərin assimilyasiyası geniş yayılmışdır. Lakin saitlər sistemində uyuşma samitlərdə olduğu qədər geniş yayılmamışdır. Əslində danışiq zamanı saitlər bir-birilə olduqca az əvəz olunur. Lakin sait fonemin variantlarının bir-birini əvəz etməsi nisbətən geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilində saitlərin assimilyasiyası "ahəng qanunu" şəklində özünü göstərir.

Uyuşma və ya assimilyasiya terminləri Azərbaycan dilində yanaşı işlənir. Azərbaycan dilçiliyində bu fonetik hadisəyə ilk dəfə 1924-cü ildə prof. B.V.Çobanzadə diqqət verib və "Türkcənin səs uyuşması qanunu" adlı məqaləsində bu məsələdən bəhs etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və ingilis dillərində assimilyasiyanın tarixi lap qədimdən başlanır. Türk dillərində başlanğıcda, hətta söz köklərində səslərin uyuşması, həmcinsləşməsi hadisəsi təkcə saitlərdə deyil, samitlərin də bir çoxunda baş vermişdir və bunların izləri indi də türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində qalmaqdadır. Bütün bunların nümunələrini Orxon-Yenisey kitabələrində, uyğur dilində yazılmış ilk mənbələrdə müşahidə etmək mümkün olduğu kimi, indiki türk dillərinin bir çoxunun orfoqrafiya qaydalarında da görmək mümkündür. Belə bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, XI əsrin böyük türkoloq dilçisi Mahmud Kaşğari assimilyasiya hadisəsini müşahidə etmiş və "Türk dilinin divanı" adlı əsərində türk dilləri arasında olan fonetik fərqləri açıb göstərmiş, ahəng qanunun həm saitlərə, həm də saitlərlə samitlər əlaqəsinə aid olduğunu təsbit edən misallarla yanaşı bu qanun haqqında əqlabatan izahat da vermişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi assimilyasiya hadisəsi ingilis dilində hələ erkən dövrlərdən mövcuddur və assimilativ sait əvəzlənmələri qədim german dilinin erkən dövrlərinə xas olan cəhətlərdəndir. Məsələn, əgər qədim ingilis dilində dilönü sait velyar samitdən əvvəl gələrdisə, onlar arasında qlayd yaranardı və bu zaman danışiq orqanları bir səsin tələffüzündən başqasına keçməyə hazırlaşardı. Bu hadisə zamanı monoftonqla qlayd birlikdə diftonqu yaratmış olardı. Göründüyü kimi qədim ingilis dilində assimilyasiya hadisəsi zamanı güclü tələffüzə malik olan samitlərin təsiri altında monoftonqlar diftonqlara çevrilmişdir. Qədim ingilis və Azərbaycan dillərinə xas olan assimilativ səs dəyişmələrindən fərqli olaraq müasir Azərbaycan və ingilis dillərində assimilyasiyaya uğrayan əsasən samitlərdir. Assimilyasiya hadisəsi ingilis dilinə məxsus bütün sözləri əhatə edən mexaniki nitqi ehtiva etmir. Assimilativ səs dəyişmələri təbii, əlaqəli (danışıq dilinə) nitqə xas olan cəhətlərdən biridir. Danışıq dilində nəzərə çarpacaq fərq özünü bir sözə məxsus səsdə dəyişikliklər törətməsində biruzə verir. Başqa sözlə desək hər hansı bir səs ardıcılığında güclü tələffüz imkanına malik olan səs digər zəif tələffüzə malik olan səsə təsir edərək onu özünə uyğunlaşdırır və bu fonetik hadisə assimilyasiya adlanır. Assimilyasiya hadisəsi hər şeydən əvvəl səslərin formalaşmasında fəal iştirak edən üzvlərin vəziyyət dəyişməsi ilə, hətta bir-birini əvəz etməsi ilə sıx əlaqədardır. Danışıq sürətindən və üslubundan asılı olaraq assimilyasiya dəyişir. Aram nitqdən fərqli olaraq sürətli nitqdə assimilyasiya hadisəsinə daha çox rast gəlinir. Bəzən assimilativ səs dəyişmələri

daha çox nəzərə çarpır, elə hallar da vardır ki, bu hadisə özünü çox zəif biruzə verir [2, s. 112].

Müasir ingilis dilində assimilyasiya hadisəsinə aid əksər izah olunan hallar samitlərlə bağlıdır. Bu onunla izah olunur ki, müasir ingilis dilində saitlərin assimilyasiyasına çox nadir hallarda rast gəlinir (və ya demək olar ki, heç rast gəlinmir).

Qeyd etmək lazımdır ki, assimilyasiya hadisəsinə məruz qalan fonem özünün bir və ya bir neçə xüsusiyyətini dəyişə bilər. Assimilyasiya hadisəsinin təsiri ilə samit fonemlərin aşağıda göstərilmiş dörd əlaməti əsas götürülür:

1) Maneənin əmələ gəlmə yerinə görə aktiv orqanların rolu; 2) Maneənin əmələ gəlmə üsuluna görə; 3) Səs tellərinin iştirakına görə ; 4) Yumşaq damağın vəziyyətinə görə. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi assimilyasiya məxrəc cəhətdən səslərin yaxınlaşmasıdır. Bu o deməkdir ki, assimilyasiya şəraiti səslərin formalaşmasında xüsusilə fəal iştirak edən bu və ya digər üzvün bir vəziyyətdən digər vəziyyətə keçməsi ilə yaranmış olur. Danışqı üzvlərinin fəal iştirakı nəticəsində ən çox assimilativ dəyişmələrə məruz qalan samitlər dodaq, yuvaq və dil samitləridir. Dilin əvvəlki səs üçün almış olduğu vəziyyəti dəyişməyib sonrakı səsi də həmin məxrəcə salması nəticəsində və ya sonra gələn səsin tələb etdiyi vəziyyətə əvvəlki səsin tələffüzü zamanında düşməsi nəticəsində də assimilyasiya baş verə bilər.

Konkret olaraq əmələ gəlmə yerinə görə ingilis dilində samit fonemlərin əvəzlənməsi aşağıdakı vəziyyətdədir:

İngilis dilində bütün dilönü, damaq samitləri, dişarası [θ;ð] samitlərindən əvvəl gəldikdə diş samiti kimi tələffüz olunur. Belə ki, on _ them [on _ ðəm] nümunəsindəki birinci sözün sonunda işlənən [n] fonemi özündən əvvəl gələn [ð] foneminin təsiri ilə dəyişərək özünün dilönü, damaq samiti olmaq xüsusiyyətini itirmiş və diş samiti kimi tələffüz olunmuşdur: although [ɔ:l'ðoo]; and _ the [ænd _ ðə]; greet _ them [gri:t _ ðəm]; is _ this [ɪz _ ðɪs] sözləri də bu qəbildən olan səs dəyişmələrindəndir. Bu sözlərdəki dilönü, damaq samitləri [l;d;t;z]-diş samitlərinə çevrilmişlər [6, s. 41]. Müasir ingilis dilində daha çox müşahidə olunan hallardan biri də yuvaq samiti ilə bitən sözdən sonra yuvaq samiti ilə başlayan sözün işlədilməməsidir, məsələn that sözündə son yuvaq samiti olan [t] özündən sonra gələn sözün birinci fonemi olan qoşadodaq [p] foneminin təsiri ilə [p] kimi tələffüz olunmuşdur. Məs: that _ person [ðæ'p _ pɜ:sn]; light _ blue [laɪp _ blu:]; meat _ pie [mi:p _ paɪ] və s. Göründüyü kimi bu sözlərdəki yuvaq samitindən sonra ikinci bir yuvaq samiti işlənməmişdir [4, s. 139].

Velyar samitdən əvvəl [t] fonemi [k] səsinə çevrilir. Məs: bright _ colour [braɪk _ kʌlə], quite _ good [kwaɪk _ gʊd], that case [ðæk _ keɪs] və s.

Buna oxşar halda [d] fonemi assimilyasiya nəticəsində [b] və [g] səslərinə, [n] fonemi isə [m] [ŋ] və [ŋ] səslərinə çevrilirlər. Məs: good _ boy [gub _ bɔɪ] [5, s. 180] .

[t] fonemi özündən sonra gələn dodaq samitlərinin təsiri altında qismən dodaq samiti kimi tələffüz olunur. Məs: twenty, two, twice, twilight . [t] və [d] fonemləri

yuvaq arxası [r] foneminin təsiri ilə assimilyasiya nəticəsində öz xüsusiyyətini itirir və yuvaq arxası samit kimi tələffüz olunur. Məs: train, dry, tree, drive, triumph və s.

Əmələ gəlmə yerinə, eləcə də aktiv orqanların roluna görə “drink” və “think” kimi sözlərdə yanaşı işlənən burun sonoru olan [n] fonemi velyar [k] samitinin təsiri altında dilarxası burun samitinə çevrilir. Məsələn: rank [ræŋk] sözündəki [n] fonemi velyar samitin təsiri ilə assimilyasiyaya uğrayaraq [ŋ] kimi tələffüz olunmuşdur [4, s. 141]. Sərbəst üslubda isə iki sözün qovuşuğunda [s], [z], [t], [d] samitlərinin tələffüz məxrəci [ʃ;ʒ] samitləri qarşısında assimilyasiyaya daha çox meyilli olur. Belə ki, iki sözün qovşağı kontekstində [s] və [z] samitləri [ʃ] və [ʒ] səslərinə çevrilirlər. Məs: this _ shop [ðiʃ _ ʃɒp]; in case _ you [ɪnkeɪʃ _ ju]; does _ she [dʌʃ _ ʃi]; does _ you friend [dʌʒufrend]. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verilmiş nümunələrdəki assimilyasiyaya məruz qalmış səslər tamamilə itmir. Tələffüz zamanı onların xüsusiyyətləri az da olsa saxlanılır. Əmələ gəlmə yerinə görə damaq samitləri geri assimilyasiya zamanı daha çox nəzərə çarpır. Maneənin əmələ gəlmə üsuluna görə assimilyasiya hadisəsi çox az nəzərə çarpan olur və bu ancaq sürətli nitq zamanı baş verir. Bu növdən olan assimilyasiya bir-birindən maneənin səviyyəsinə görə fərqlənən müxtəlif samitlər arasında özünü göstərir. Sürətli nitq zamanı sözlərin sonunda işlədilən partlayışlı samitlər daha asan tələffüz olunan sürtünən samitlərə və ya burun sonorlarına çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman hava axınına qarşı maneə az olur. Məs: Good morning [gʊm _ mɔ:nɪŋ]; that side [ðæs _ said]; good night [gʊn _ naɪt] və s.

Göründüyü kimi bu sözlərin sonunda gələn partlayışlı samitlər [d], [t], burun sonorları olan [m],[n] və sürtünən [s] samitlərinin təsiri ilə sürtünən və burun samitləri kimi tələffüz olunmuşdur. Lakin sözlərin sonunda gələn sürtünən samitlərin partlayışlı tələffüzünə rast gəlinmir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. “Azərbaycan dilinin fonetikasi”. Bakı – 1984.
2. Karnevskaya B.B. and others. “Practical English Phonetics”. Minsk – 1982.
3. Kingdon R. “The ground work of English Intonation”. London – 1958.
4. Roach P. “English Phonetics and Phonology”. Cambridge – 2009.
5. Vassilyev V.A. “English Phonetics”. Minsk – 1980.
6. Zeynalov F. “Practical English Phonetics”. Bakı – 2018.

Ф.ИБРАГИМОВА

АССИМИЛЯЦИОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ ЗВУКА В АНГЛИСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

Ассимиляция является одним из аспектов связанной речи. В связанной речи артикуляция двух соседних согласных влияет друг на друга. В результате этого один из них становится похожим или идентичным другому. Это явление

называется ассимиляцией. Это явление происходит в пределах одного слова или в пределах слов. Ассимиляция это слово латинского происхождения означает стать похожим или одинаковым. Согласный, который становится похожим или идентичным называется ассимилированным звуком. Можно выделить следующие артикуляционные - акустические типы ассимиляции. Роль активных органов в формировании препятствия. По методу формирования препятствия. Из-за наличия голоса вых связок. В зависимости положения губ. Из-за состояния мягкого неба. В соответствии с его направлением ассимиляция может быть: прогрессивная ассимиляция, регрессивная, взаимная. В соответствии с его степенью ассимиляция может быть: полная ассимиляция, неполная, промежуточная.

Ключевые слова: звук, согласный, голосовые связки, промежуточный, полная, неполная.

F.IBRAHIMOVA

SOUND ASSIMILATION IN ENGLISH SUMMARY

Assimilation is one of the aspects of connected speech. In connected speech the articulatory work of two neighbouring consonants influence each other and as result of this one of them becomes similar or identical to the other one. This phenomenon is termed assimilation. Assimilation may take place within one word or at word boundaries. Assimilation is a word of Latin origin means to become similar or alike. The consonant which becomes similar or identical is called the assimilated sound. The consonant which influences is called the assimilating sound. The articulatory-acoustic types of assimilation may be distinguished. Assimilation affecting the point (place) of articulation and the active organs of speech. Assimilation affecting the manner of production of noise. Assimilation affecting the work of the vocal cords. Assimilation affecting the position of the lips. Assimilation affecting the position of the soft palate. According to its direction assimilation may be: progressive, regressive and reciprocal or double. According to its degree assimilation may be: complete, incomplete or partial and intermediate.

Key words: sound, consonant, vocal cords, intermediate, complete, incomplete.

Redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa qəbul olunma tarixi:

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nailə İbrahimova tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur.

НАСИРАГА ШАХМУРАД оглу МАМЕДОВ

доктор наук по филологии,
профессор кафедры современного русского языка
Бакинского славянского университета
Nasiraga @mail.ru
S.Rüstəm küç, 33

**МОДАЛЬНОСТЬ ВЫСКАЗЫВАНИЙ С ГЛАГОЛОМ
БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ СОВЕРШЕННОГО ВИДА**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются модальные ситуации, отраженные в высказываниях с формой будущего времени совершенного вида глагола в русском языке. Формы будущего времени совершенного вида глагола данной ситуации участвуют в передаче модального значения возможности осуществления действия. В условиях контекста модальные оттенки возможности действия, логически определяясь констатацией возможности, воспринимаются как смысловой компонент. Описывается взаимодействие функционального и конструктивного планов модального значения предложения с формой будущего времени совершенного вида глагола. Выделяются разные типы данной модальной ситуации. Действие может осуществиться по объективным причинам. Субъект речи указывает на то, что интересует его в данной ситуации. Действие может осуществиться, так как оно носит характер квалификационной возможности явления. Обычность осуществления действия передается разными типами видового контекста. Действие может осуществиться в силу способности субъекта речи (или другого субъекта) осуществить его. Действие может осуществиться неизвестным говорящему субъектом, который он мыслит обобщенно. Возможность осуществления действия подчеркивается структурными особенностями контекста. Форма будущего времени совершенного вида выступает в сочетании соотносительным местоимением *кто*. Может осуществиться действие до какого-то времени неизвестное по своему результату говорящему. Форма будущего времени совершенного вида в сочетании с вопросительным местоимением *что* входит в состав вопросительного предложения. Модальный оттенок намерения выражается в высказывании с формой будущего времени совершенного вида глаголов со значением мысли, интеллектуального состояния, говорения, умения. Мотивированность возможности осуществления действия заложена в структуре сложноподчиненного предложения. Формы совершенного вида, участвующие в передаче модального значения

возможности действия, обычно входит в состав условных и временных придаточных.

Ключевые слова: *высказывание, модальность, глагол, будущее время, совершенный вид, возможность осуществления действия.*

Одной из основных грамматических категорий, присущих предложению является модальность. Модальность предложения рассматривается в функциональном и конструктивном планах [8; 10]. Функциональный план отражает подход к предложению как коммуникативной единице, выполняющей в речи определенную роль. Цель предложения в акте коммуникации состоит в том, чтобы выразить какое-то сообщение, вопрос или побуждение к действию. Конструктивный план предполагает анализ предложения как определенной структурной единицы. Здесь выделяется целый ряд способов выражения различных модальных значений, взаимодействующих друг с другом. Основное из этих значений – объективная модальность характеризует предложение как предикативную единицу [2, с. 58]. В глагольных предложениях этот вид модальности выражается формами наклонения.

Целью настоящего исследования является описание одного из типов аспектуально-модальных ситуаций [1, с. 64] при участии глагола будущего времени совершенного вида в русском языке: «Может осуществиться действие, представленное как целостный факт». Существенно заметить, что названная ситуация рассматривается в основном со стороны модальности.

Формы глагола будущего времени совершенного вида в данной ситуации участвуют в передаче модального значения возможности осуществления действия, представленного или как конкретный единичный факт, или как репрезентатив конкретных и единичных актов одного ряда. Возможность осуществления действия возникает на основе определенной закономерности конкретного построения, которую можно выразить формулой: «тому, что может произойти (осуществиться), предшествует то, что способствует этому осуществлению» [5, с. 102]. Возможность совершения действия является следствием способствующих этому осуществлению обстоятельств. Мотивировка возможности действия представляет совокупность реальных (или квалифицируемых как реальные), объективных или субъективных, эксплицитно или имплицитно выраженных событий (состояний), предполагающих возможное совершение действия как обычную реакцию на них.

Констатация возможности осуществления действия – основной компонент описываемой ситуации. «Модальные оттенки возможности действия воспринимаются как смысловой компонент в условиях контекста, логически определяясь констатацией возможности» [10, с. 124]. Еще одним компонентом является «ожидание возможности осуществления действия в

перспективе временной протяженности» [10, с. 124]. Различаются несколько разновидностей данной ситуации.

I. *Может осуществиться действие по причинам объективного характера.* Возможность осуществления действия предстает как объективно-обусловленное состояние, которое констатируется субъектом речи. Констатации присущ элемент оценочного характера: субъект речи указывает на то, что интересует его в данной ситуации: «Но вины она за собой все-таки не чувствовала, не признавала, хотелось лишь краешком глаза заглянуть вперед, подсмотреть, чем все это *кончится* (В. Распутин. Живи и помни). Действие может совершиться независимо от воли субъекта, который лишь предполагает его осуществление на основе определенных обстоятельств. Форма *кончится* свидетельствует о наличии ряда предшествующих, протекающих в плане настоящего, действий. «Модальная окраска придает высказыванию обобщающий характер» [7, с. 97]. Вместе с тем грань между настоящим и будущим не стирается, напротив, она подчеркивается глаголом общерезультативного способа действия *кончится*. Действие мыслится как возможное, но неизвестное по своей сущности. Тем самым «возможность выступает как модальный признак, сопровождающий действие. Более того, отсутствие указания на конкретный характер действия актуализирует модальное значение возможности: внимание сосредоточивается не на возможности данного действия, а на возможности осуществления действия – результата предшествующих ему событий» [8, с. 78], т. е. возможности завершения событий, непредсказуемой субъектом речи в ее содержательной определенности; Кулигин. Бульвар сделали, а не гуляют... Только пьяного приказного и *встретишь*, из трактира домой плетется (А. Островский. Гроза). (Форма будущего времени совершенного вида глагола *встретишь* передает повторяющуюся ситуацию, включая в наглядно-примерный способ изображения и настоящее несовершенного вида *плетется*. Конкретность в плане локализованности предстает как образный оттенок. Далее эпизод разворачивается. Возможность данного действия, носящего постоянный характер, опирается на констатацию говорящим объекта, являющегося «причиной» этого действия. Временной план размыт: форма будущего времени обозначает, что время совершения процесса безотносительно к моменту речи. Оно возможно в плане будущего, потому что обычно для плана настоящего).

Потенциальная возможность совершить действие иногда подчеркивается в контексте формой глагола несовершенного вида «бывает», выполняющей роль вводного слова с субъективно-модальным значением характеристики по протеканию во времени, по отношению ко времени. Лексическое значение формы, во-первых, подчеркивает обычность, повторяемость действия, во-вторых, свидетельствует о том, что возможность осуществления действия является фактом широкого временного плана: «Летом еще, *бывало*, отлучался

ненадолго – видать, привычная бродячая жизнь брала свое, куда-то его гнала, что-то вымаливала, но зимой оставался безвылазно: неделю *проживет* у одной старухи, неделю у другой, а то после истопки залезет и ночует в бане – там, глядишь, опять весна, а с теплом Богодул перебирался в свою «фатеру»...» (В. Распутин. Прощание с Матёрой).

II. *Может осуществиться действие, так как оно носит характер «квалификационной принадлежности явления»* (в широком смысле слова). Действие констатируется говорящим в качестве факта, обладающего свойством постоянности по отношению к обычной (типичной) ситуации в ее конкретном выражении. Действие как бы «сопровождает» данный объект, на котором сосредоточено внимание субъекта речи. «Действие предопределено самой сущностью явления; последнее раскрывает свою качественную определенность через «сопровождающее» его конкретное действие» [3, с. 133].

Обычность осуществления действия передается разными типами видового контекста. Формы будущего времени совершенного вида в плане будущего времени могут выступать как в кратно-парной конструкции, так и за пределами этого типа: «...зубы редкие – не зря говорят: у кого зубы редкие – вруша, через них все *проскочит*» (В. Распутин. Прощание с Матёрой).

(Действие возможно, потому что, по мнению говорящего и по убежденности субъекта речи в правильности того, что говорится, данное действие для редких зубов. Предмет речи характеризуется этим действием).

Возможность субъекта осуществить действие может быть представлена как свойство субъекта, органически присущая ему черта, позволяющая совершить действие в любых обстоятельствах, при любых условиях: – Ты *всегда придумаешь!* – засмеялась Анна... (А. Куприн. Гранатовый браслет); Вы *найдете всегда* отговорки! не нужно мне ваших конфет (Л. Толстой. Два гусара). Оттенок возможности осуществления действия как свойство субъекта возникает в случае употребления формы будущего времени совершенного вида в сочетании с обстоятельствами типа *всегда*, *вечно* и т. д. Именно эти обстоятельства играют решающую роль при формировании данного оттенка. Опускание их влечет за собой исчезновение последнего, появление модального значения возможности в «чистом» виде (как таковой). Ср.: *всегда* найдет, *всегда* отговорки и (вы) *найдете* (можете найти) отговорки. Эти обстоятельства привносят и оттенки уверенности или убежденности в общий план модальной окрашенности высказываний с формами будущего времени совершенного вида. В самом деле, форма *найдете* в указанном выше отрезке-эпизоде свидетельствует не только о свойстве субъекта действия осуществить действие, но и об уверенности говорящего в осуществлении действия этим субъектом. Таким образом, оттенок уверенности (убежденности) можно квалифицировать в качестве сопутствующего модальному значению возможности как свойству субъекта. «Совершенный вид, обозначающий

действие в его неделимой целостности, не мог бы заполнить обширную сферу настоящего, к которому отнесены слова *всегда, вечно* и т. д. действительно настоящим действием. Постоянной представлена лишь потенциальная возможность совершения действия: субъект таков, что он в любой момент может совершить определенное действие (фигурально представленное как единичное)» [1, с. 107]. *Действие может осуществиться данным субъектом.* Эта разновидность предстает в двух вариантах:

1. Действие может осуществиться в силу способности субъекта речи осуществить его, например: Я тут все думал о своей жизни... Устал я. Студентом был, думал – все *переверну*, всех убью своими картинами, путешествовать стану, жить в скалах (Ю. Казаков. Адам и Ева);

2. Действие может осуществиться в силу способности другого субъекта осуществить его, например: *Анна Андреевна. Только я, право, боюсь за тебя: ты иногда вымолвишь такое слово, какого в хорошем обществе никогда не услышишь* (Н. Гоголь. Ревизор).

III. *Действие может осуществиться субъектом, неизвестным говорящему.* Говорящий указывает на возможность осуществления действия (или констатирует такую возможность) неизвестным ему субъектом, который он мыслит обобщенно. Возможность подчеркивается структурными особенностями контекста: форма глагола будущего времени совершенного вида выступает в сочетании с относительным местоимением-существительным *кто*. Чаще всего такое сочетание оказывается в составе придаточного предложения: И всегда, когда он писал такие письма, он больше всего боялся, чтобы тому, *кто прочтет* (может прочесть), не показалось, что ему, писавшему, было легко. Ему хотелось, чтобы они почувствовали, что им пишет товарищ по горю – тогда все же легче прочесть (К. Симонов. Дни и ночи); Собаки бывают разные, как и люди... Есть унижающиеся, вымаливающие подачки, подползающие к любому, *кто свистнет* им (Ю. Казаков. Арктур – гончий пес). *Может осуществиться действие, до какого-то времени неизвестное по своему результату говорящему.* Говорящий лишь предполагает возможность осуществления действия как процесса, конкретный характер и конечный результат которого до поры до времени скрыт. Форма будущего времени совершенного вида глагола в сочетании с вопросительным местоимением-существительным *что* входит в состав вопросительного предложения: Кто же вы такие, немцы, захватившие почти всю Европу, ведущие бои в Африке и начавшие войну против нас? *Что скажет* и что думает в данную минуту этот физически сильный, плотный в теле майор с обмороженной рукой и обмороженными щеками, взятый прошлой ночью из своей машины? (Ю. Бондарев. Горячий снег). *Может осуществиться действие, так как субъект намерен это сделать.* Субъект намерен сам осуществить действие, которое представляется ему важным или нужным.

Модальный оттенок намерения (часто в сочетании с оттенком желания) выражается в высказывании с формой будущего времени совершенного вида глагола со значением мысли, интеллектуального состояния, говорения, умения, например: Паратов. Если бы вы предпочли мне кого-нибудь, вы оскорбили бы меня глубоко, и я нелегко бы простил вам это Лариса. А теперь? Паратов. А теперь я во всю жизнь *сохраню* самое приятное воспоминание о вас, и мы расстанемся, как лучшие друзья (А. Островский. Бесприданница). *Может осуществиться действие при наличии соответствующих условий или в необходимом для осуществления время*. Модальное значение возможности обуславливается особенностями синтаксической структуры предложения [6, с. 145]. Мотивированность возможности действия заложена в самой структуре сложноподчиненного предложения. Формы совершенного вида, участвующие в передаче модального значения возможности действия, обычно входят в состав придаточных частей. Чаще всего таким придаточными являются условные и временные, занимающие препозицию или интерпозицию. В этом случае подчеркивается тесная зависимость возможного действия и действий в связи с возможным, заключенных в главных частях. Условные и временные придаточные предложения констатируют выбор (из ряда возможных) данного возможного действия, осуществление которого требует (предполагает) объективно или по воле говорящего не каких-либо, а строго определенных действий. Семантика и структура сложноподчиненных предложений с придаточными условными и временными налагает на модальное значение возможности действия, заключенное в высказывании с формой совершенного вида, дополнительный оттенок условности или временного ограничения. Форма совершенного вида, участвующая в передаче модального оттенка возможности действия, представленного как единичное, конкретное, выступает как модальный фон последующего описания статичной картины: «Заметив, что светская тогдашнего времени любезность мало действовала на его даму, он попробовал смешить ее, рассказывая ей забавные анекдоты: уверял, что он, если она *прикажет*, готов сейчас стать на голову, закричать петухом, выскочить в окно или броситься в прорубь» (Л. Толстой. Два гусара); «Городничий. Так сделайте милость, Иван Кузьмич: если на случай *попадется* жалоба или донесение, то без всяких рассуждений задерживайте (Н. Гоголь. Ревизор). Возможность действия соотнесена с субъектом, которому «будет принадлежать» действия, осуществленность которого предполагается: он *прикажет*, (тебе, вам) *попадется* и т. д.

Подчеркивание значения возможности действия осуществляется также повтором в контексте одной и той же формы (видимо, такой контекст представляет собой особый тип видového контекста – «повторяющийся ряд»). Форма, участвующая в создании значения возможности, употребляемая несколько раз в линейной последовательности, создает общее контекстное

напряжение [4, с. 76]. Модальное значение становится все более выразительным по степени значимости стоящего за ним реального содержания от одной глагольной формы с этим значением к другой. В сочетании с общим значением контекста повтор формы накладывает на значение возможности модальный оттенок неотвратимости: «Он попробовал раз подумать о том, что ему теперь делать, как выехать без копейки денег, как заплатить пятнадцать тысяч проигранных казенных денег, что *скажет* полковой командир, что *скажет* его мать, что *скажут* товарищи, – и на него нашел такой страх и такое отвращение к самому себя, что он, желая забыться чем-нибудь, встал, стал ходить по комнате, стараясь ступать только по щели половиц, и снова начал припоминать себе все мельчайшие обстоятельства происходившей игры...» (Л. Толстой. Два гусара). (Сообщается о возможном действии, крайне неприятном для конкретного лица. Контекст до первой формы *скажут* содержит общую мотивировку возможности. Контекст после последней формы *скажут* эксплицирует обстоятельства, как логически вытекаемое из предыдущего завершение ситуации). Итак, модальная окрашенность высказывания с формами глагола будущего времени совершенного вида в рассматриваемом типе ситуации (ее разновидностях и вариантах) «создается при тесной связи и взаимодействии компонентов ситуации» [9, с. 148] – констатации возможности осуществления действия (с различными оттенками) и ожидании возможности осуществления действия в перспективе временной протяженности.

Литература

1. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Л.: Наука, 1971.
2. Гамидов И. Г. Философия грамматики паремиио-фразеологических единиц. Баку: Мутарджим, 2017.
3. Ильенко С. Г. О семантическом «радиусе действия» предложения в тексте // Теория языка. Методы его исследования и преподавания. Л.: Наука, 1981, с. 129-135.
4. Инфантова Г. Г. Современные тенденции реализации текстовых категорий цельности, связности и расчлененности // Филологические науки. 2008, № 6, с. 74-78.
5. Карпухин С. А. Русский глагольный вид в языковом сознании // Русский язык в школе. 2004, № 3, с. 100-108.
6. Мамедов Н. Ш. Текст и языковая коммуникация. Учебное пособие. Баку: Мутарджим, 2019.
7. Падучева Е. В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью. М.: Наука, 1985.

8. Распопова Т. И. Модальность как коммуникативная категория синтаксиса // Предложение и текст: семантика, прагматика и синтаксис. Л.: ЛГУ, 1988, с. 74-81.

9. Сыров И. А. Способы реализации категории связности в художественном тексте. М.: МПГУ, 2005.

10. Чесноков П. В. Предикативность и модальность как семантические признаки предложения // Единицы морфологии и синтаксиса в семантическом аспекте. Ростов-на-Дону: РГПИ, 1979, с. 120-129.

N. Ş. MƏMMƏDOV

BITMİŞ TƏRZ GƏLƏCƏK ZAMAN FEİLLİ SÖYLƏMLƏRİN MODALLIĞI XÜLASƏ

Məqalədə rus dilində feilin bitmiş tərz gələcək zaman forması ilə söyləmələrdə əks olunan modal situasiyalar nəzərdən keçirilir. Bu situasiyanın feilin bitmiş tərz gələcək zaman formaları hərəkətin həyata keçirilmə ehtimalının modal mənasının ötürülməsində iştirak edir. Kontekst şəraitində hərəkətin ehtimalının modal çalarları ehtimalın konstataşması ilə məntiqi şəkildə müəyyən edilərək məna komponenti kimi qəbul edilir. Cümlənin feilin bitmiş tərz gələcək zaman formasının modal mənasının funksional və konstruktiv planlarının qarşılıqlı təsiri təsvir edilir. Bu modal situasiyanın müxtəlif tipləri müəyyən edilir. Hərəkət obyektiv səbəblərə görə həyata keçirilə bilər. Nitqin subyektini onu bu situasiyada olan marağını göstərir. Hərəkət hadisənin keyfiyyət ehtimalının xarakterini daşdığına görə həyata keçirilə bilər. Hərəkətin həyata keçirilmə adiliyi tərz kontekstinin müxtəlif tipləri ilə ötürülür. Hərəkət nitqin subyektinin (və ya digər subyektin) onu həyata keçirmə qabiliyyəti imkanı daxilində həyata keçirilə bilər. Hərəkət danışanın ümumi şəkildə təsəvvür etdiyi naməlum subyekt tərəfindən həyata keçirilə bilər. Hərəkətin həyata keçirilmə imkanları kontekstin struktur xüsusiyyətləri ilə qeyd edilir. Feilin bitmiş tərz gələcək zaman forması *кмо* əlaqəli əvəzliyi ilə birlikdə çıxış edir. Danışana öz nəticəsinə görə müəyyən vaxta qədər aydın olmayan hərəkət həyata keçirilə bilər. Feilin bitmiş tərz gələcək zaman forması *чмо* sual əvəzliyi ilə birlikdə sual cümləsinin tərkibinə daxil olur. Söyləmədə niyyətin modal çalarlığı fikir, intellektual vəziyyət, danışq, bacarıq mənalı feilin bitmiş tərz gələcək zaman forması ilə ifadə olunur. Hərəkətin həyata keçirilmə ehtimalının səbəbi mürəkkəb tabeli cümlənin quruluşundadır. Hərəkətin ehtimalının modal mənasının ötürülməsində iştirak edən bitmiş tərz formaları adətən şərti və zaman budaq cümlələrinin tərkibinə daxil olur.

Açar sözlər: *söyləmə, modallıq, feil, gələcək zaman, bitmiş tərz, hərəkətin həyata keçirilmə ehtimalı.*

N. SH. MAMMADOV

**MODALITY OF EXPRESSIONS WITH THE VERB
OF THE FUTURE TENSE OF THE PERFECTIVE
SUMMARY**

The article discusses modal situations reflected in expressions with the future tense form of the perfect form of the verb in Russian. Future tense forms of the perfect form of the verb of a given situation participate in the transmission of the modal meaning of the possibility of the action. In conditions of the context, the modal shades of the possibility of action, logically determined by noting of possibility, are perceived as a semantic component. The interaction of the functional and constructive plans of the modal meaning of the sentence with the future tense form of the perfect form of the verb is described. Different types of this modal situation are distinguished. The action may take place for objective reasons. The subject of speech indicates that he is interested in this situation. The action can take place, since it is in the nature of the qualification possibility of the phenomenon. The commonality of the action is conveyed by different types of view context. An action can take place due to the ability of the subject of speech (or another subject) to carry it out. The action can be carried out by an unknown speaker who he thinks in a generalized way. The ability to take action is emphasized by the structural features of the context. The perfect form of future tense appears in combination with the relative pronoun *who*. An action may be realized until some time that is unknown to the speaker. The future tense form of the perfect form in combination with the interrogative pronoun *what* is part of the interrogative sentence. The modal connotation of intention is expressed in the utterance with the form of the future tense of the perfect form of verbs with the meaning of thought, intellectual state, speaking, ability. The motivation for the possibility of implementing an action is embedded in the structure of a complex sentence. Perfect forms involved in the transmission of the modal meaning of the possibility of action are usually included in conditional and temporary subordinate clauses.

Key words: *expression, modality, verb, future tense, perfect form, possibility of action.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa qəbul olunma tarixi:

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Tamilla Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

QASIMOVA SƏDAQƏT NADIR QIZI
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Sadaqat.qasimova@mail.ru
Azadlıq küç, 16/21

MÜRACİƏTLƏRİN ÜSLUBİ DİFFERENSIYASI

Açar sözlər: üslub, müraciət, ünsiyyət, leksəm, metafor.

Azərbaycan dili lüğət tərkibinin üslubi – funksional imkanlarını əks etdirən ən zəngin hadisə müraciətlərdir. Müraciətlər qrammatik baxımdan müstəqil və intonasiya ilə fərqləndirilən cümlənin və ya daha mürəkkəb sintaktik bütövlüyün komponentidir. Müraciət ismin adlıq halında və ya ona xitab intonasiyası ilə bəzən “ey” vokativ nidası ilə ifadə olunur. “Mən bu göldə üzməkdən dəhşət yoruldu, ey siçan!” (“Alisa möcüzələr ölkəsində”)1) nəzakət forması kimi: cənab, ağsaqqal, xanım, bəy; 2) ictimai və sosial statusdan asılı olaraq: həkim, müəllim, cənab leytenant, əlahəzrət, cənab prezident;3) qohumluq və digər yaxınlıq münasibətlərindən asılı olaraq: ata, bala, kişi, mama, adaş, dost, eloğlu; “Ay kişi, sən heç mənə xəyanət etmişən?” (M.Qabiloğlu). “Bala, neçə ilin qonşusuydu, lənət şeytana deyin.” (S.Azəri) 4) emosional-ekspressiv məzmunundan asılı olaraq: əzizim, canım, həyatım, hörmətli, dostum; Məsələn, “Ərz etki, ey atayi-mehriban, hərgiz olmasın ki...” (Şəhriyar) 5) heyvanlara müraciətlər: toplan, məstan; 6) sadəcə səslənmələr: allo, adə,ayə, ey; 7) uzual tərkiblər: ağa Nəsrulla, molla Həmid, yoldaş Quliyev! cənab rəis! “Molla Həmid, körüyü bas!” (M.F.Axundzadə)

Əlbəttə, hər bir xalqın milli və mədəni xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öz dünya modeli var ki, “özünün dil karkasını” müəyyənləşdirir. “Eposun (“Kitabi – Dədə Qorqud”un) dilində ilk baxışdan diqqəti cəlb edən (və bütövlükdə mətnin makrostilistik xarakterini müəyyənləşdirən) ən mühüm əlamət onun müraciət modelinə əsaslanmasıdır” [1, 42] “Həmin müraciətlər həm məzmunu, həm də formasına görə o qədər müxtəlif, rəngarəngdir ki, onları tamamilə ehtiva etmək çətinidir.” [1,44] Məsələn, Azərbaycan xalqının ciddi replamentləşdirilmiş müraciət formaları var. Eləcə də fərqli ekstralinqivistik amillər üzündə Cənubi və Şimali Azərbaycanda fərqli müraciət tiplərinə rast gəlirik. Cənubda müraciətlərin formalaşmasında fars dilinin və islam dininin (şəliyin) təsiri danılmazdır. Müraciətdə dəyərləndirici-emosional ifadə leksik-qrammatik vasitələrinin seçimi şəraitlə və adresantla adresatın qarşılıqlı münasibətlərdən, yəni nitq ünsiyyətinin pragmatik amillərindən asılıdır. “Müraciət olunan şəxs tanışdırsa, ona, bir qayda olaraq, adı çəkilməklə müraciət olunur ki, bu zaman tanışlığın və ya yaxınlığın dərəcəsi, yaş fərqi, ünsiyyət şəraiti və s.nəzərə alınır... və məişət üslubunda müraciətlərin nidalarla işlənməsi (məsələn: Ay ata! At ana! A bacı! A qardaş! və s.), eləcə də müraciət edənin emosiyalarını, müraciət olunana hər hansı münasibətini əks etdirməsi geniş yayılmışdır” [1, 243].Dəyərləndirici müraciətlərdə leksik vasitələrin

seçimi onların funksionallığı ilə əlaqədardır. Geniş yayılmış müraciət formaları həm də emosional mürəkkəb münasibətləri ifadə edir. Emosional - dəyərləndirici tipli müraciətlərdə ünsiyyət situasiyası adresatla adresatın sosial vəziyyəti, onların qarşılıqlı münasibətlərini və emosional ovqatını əks etdirən sosial və şəxsi məqamlar birləşir. Ona görə də dəyər mahiyyəti müraciətlərdə bir sıra ekstralingvistik amilləri özündə ehtiva edir. a) kim kimə müraciət edir (kişi, yoxsa qadın) b) danışanlar arasında münasibətlərin xarakteri, c) sosial vəziyyəti, d) yaşı. Müraciətdə dəyərləndirmə həmsöhbətin “yaxşı-pis” qarşıdurmasına əsaslanan təsnifatı ilə şərtlənir. Burada fəxrət, qürur, heyran, təəccüb və s. emosiyaların bildirən təzahürü də nəzərə alınmalıdır. Müraciətdə dəyərləndirməyə subyektiv yanaşma elementi daxildir. Axı, adresant dəyərləndirici müraciətlə adresatla bağlı bu və ya digər dərəcədə öz fikrini bildirir. Müraciətlərdə emosionallıq və dəyərləndirmə sferası adi informasiya sferasından daha geniş olur. Müraciət mövqeyində istənilən söz müəyyən intonasiya ilə birləşərək, emosiyanı və dəyərləndirməni ifadə etmək imkanını qazanmış olur. Müasir Azərbaycan dilində müraciətlər emosional – dəyərləndirmə funksiyasını yerinə yetirir və həmin funksiyasını emosional mənalı leksemlər, məhz müraciət mövqeyində emosionallıq semasını qazanmış sözlər yerinə yetirir. Hər iki leksə qrupu ya antroponimlərə, yaxud zoonimlərə aid olur.

Antroponimlər əsasında yaranan müraciətlər:

1) “axmaq” sözü əsasında “əclaf, alçaq, axmaq, taxtabaş, idiot” və s. mənalarnı birləşdirən leksik sırası ilə fərqlənir. Məsələn:

“Ay axmaq, - dedi, - elə bilirsən bütün qurbağalar axmaqdır...” (R.Rövşən)

Azərbaycan dili lüğətlərində həmin leksik sıra leksik semantikada təsbitlənmiş sabit emosional elementin mövcudluğu ilə səciyyələnir.

Aşağıda leksemlərdə üslub fərqliliyi də daha aydın görünür və adətən ədəbi norma içində təqdim edilir.

“Ay yazıq, - dedi, - gəl kölgəni apar” (R.Rövşən)

“Ay dəli, ağlayırsan?” (M.Bəkirli)

Ümumiyyətlə, bu tipli sözlərin üslub differensiyası cəmiyyətin sosial differensiyası ilə əlaqədardır. Kobud, sadə xalq leksemləri daha çox əsgərlərin, peşə adamlarının, fəhlələrin nitqində rast gəlinir. Bu zaman iki hal mümkündür. 1.

Leksemin kobudluğu tonunun intonasiya kobudluğuna uyğun gəlir.

“Dayan, dayan, alçaq!” (O.Əhmədov)

“Ə, qotur uşaqları, necə yəni obşaq nədir?” (O.Əhmədov)

“Sarsaqlar, hər biriniz bir şair olub məni yuxudan qaldırdınız...” (Şəhriyar).

Ey haramzada, məgər bu kişinin dövlət- malı çox olsa, öz yerişün yanqlar... (Şəhriyar).

2. Kobud sözlər səmimilik şəraitində familiar nəvaziş bildirən müraciətlər etibarlı tona uyğun gəlir: “-A qoca, nə təhərsən?

- Üstünə yüngüllük, a kafir, yaman xəstələnmişən.” (İ.Şıxlı)

“Ay zalım, deyəsən, bazlığa gedirsən?” (Anar)

Müraciətlərdə “cavan, gənc” sifətinin əsas mənasından əsasən kommunikativ funksiyada cavan oğlan birləşməsində çıxış edir. “Cavan oğlan” ikili münasibət doğurur, bir tərəfdən zəriflik, mehribanlıq, digər tərəfdən kinayə və ya biganəlik bildirir. Qonaqların nə işə gəlib, ağsaqqal? (Q.Camalzadə) Salam, mirzə, salam, necəsən, krasavitsa, xoş gördük, göyçək oğlan...” (Anar) Müraciətlərdə tərkibində emosional-dəyər komponenti olmayan antroponimlər özünəməxsus “yeniləşməyə” müraciət edən mövqeyindən asılı olaraq dəyər mənası kəsb edir. Gənc, yeniyetmə yaşın semasını ifadə edən “uşaq, qız” sözləri əgər yaşlı adama müraciət olunursa, bu zaman məna dəyişir. Baba yaşlı qohumuna “ay oğul, ay bala” deyərək müraciət edə bilər. Şəhərdə həmyaşıdların gündəlik nitqində rus dilindən alınmış “starik” müraciətinə rast gəlinir. Bu zaman indeksli yaşlı adam bildirmək qabiliyyətini itirir. Bu, familiar-nəvaziş ünsiyyət tipidir. Müraciətlər qohumluluq, peşə anlayışları ehtiva edən sözlər adresatın nə peşəsinə, nə yaşına, nə sosial durumuna uyğun gəlmirsə, onda mənasını dəyişir. Yarızarafat, yaxud kinayəli xarakter alır. Məsələn, kişinin öz qadınına nəvaziş və zarafatla “komandır, bu axşam işdən ləngiməli olacam” deməsi mümkündür. Antroponim tipli müraciətlərdə obrazın metaforallaşdırılması o qədər də geniş yer tutmur. Müraciətlərdə əks olunmuş metaforik sözlərin təhlili ilk növbədə nitq situasiyasının şərhini tələb edir. Məsələn, Anarın “Dantenin yubileyi” povestində personaj (Məcid) səhnədə oynadığı rola uyğun olaraq, “Məstən pişik” deyərək müraciət edir: “Məcid irişib: -Privet, Məstən pişik, - dedi.” (Anar) “Məcid:- Məstən pişik, - dedi, -çoxdan görünmürsən, otağımızda siçan əmələ gəlib.” (Anar) “Pota, özündə bir neçə “boevik” də götür.” (N.Qənbər)

Porsuq!Sənsən? Əcəb yerdə görüşürük” (N.Qənbər)

Tərkibində zoomorfizmlər olan, “ləqəb” “ayama” müraciətlər xüsusi qrup təşkil edir ki, onlar da emosional dəyərləndirmə mahiyyətidir. “Zoonim ləqəb – zoonimlə ifadə olunan və şəxsi müxtəlif cəhətdən xarakterizə edilən metaforik ləqəb: Qoyun Nəsir (Ə.Haqverdiyev) Eşşək Muxtar (C.Məmmədquluzadə), Qoduq Məlik, Potuq Havanisə, Fil Bibixanım, İt Səfər, Pişik Məşədi Baladadaş, Quzu Məhəmməd (C.Cabbarlı), Adilov M., Paşayev A., Azər onomastikası (İzahlı terminoloji lüğət) Bakı Nurlan., 2005) “-Düz deyirsən, keç. - Ala, bəs söz vermişdün mənə keç demiyəcəksən?” (V.Səmədoğlu) “Mayor əsəblərinə hakim ola bilmədi:- Ay heyvan! Belə başnan İngiltərədə necə oxumusan?” (T.Anaroğlu) Ancaq uzual zoomorfizmlərdən fərqli olaraq, okkazional müraciət zoomorfizmlərinin “ayama” – müraciətlərin emosionallığı və dəyərliyi müraciət mövqeyində funksiyası ilə müəyyən edilir.

Müraciətlərin dəyər funksiyasında isimlərin semantik keyfiyyətləri (konkretlik, canlılıq) mənsubiyyəti determinativ təbəqədən birbaşa mənsubluq mənasını istisna edir. Müraciətlərdə mənsubiyyət determinativinin rolu affektli mənalara məhdudlaşır, çünki əsas funksiyası adresatla adresant (danışan) arasında yaranan münasibətlərin verilməsində dəqiqləşdirməkdir. Mənsubiyyət determinativinin çeşidli affektli çalarlara malikdir və isim komponentinin semantikasi ilə və nitqin dil-dən kənar şərtləri ilə isim komponentinin mövcudluğu adresata qarşı sayğı-hörmətin,

danışanın yaşından asılı olmayaraq müəyyən distansiyanın saxlanılmasını göstərir. Yaxınlara, doğmalara, qohum-əqrabaya, orduda aşağı rütbəlinin yuxarı rütbəliyə müraciəti bu qəbildəndir. Məsələn: “Narahat olma, komandir, boş şeydir. (E.Muradxanlı); “Cənab mayor, ikinci rotaya bildirin ki, biz tərəfə atəş açmasın. (E.Muradxanlı); “Rəis fikir ver, bu otluğun eni iki metr ancaq olar.” (İ.Fəhmi)

Mülki adamların müraciətində fərdi şəraitdə mənsubiyyət determinativi fərqli emosional mənalara kəsb edə bilər. Bu, müasir türk dilində geniş yayılmışdır. Ancaq əksər hallarda mənsubiyyət determinativi müsbət emosiyaların göstəricisi olur.

Gənclər arasında əsasən rus dilindən alınma bu tipli müraciətlərdə determinativ əsas komponentin leksik mənasına müəyyən təsirlər göstərir. Mənə bax, Yetim Əli, bratışka, bu boyda boynan Hitlerin evini yıxmaq istəyirsən? (V.Səmədoğlu) “Brat, o böyükdür? Ya sən?” (T.Anaroğlu)

“Rebyata, bilirsiniz, nə “maskalar” var orda?” (T.Anaroğlu)

“Kitabi – Dədə Qorqud”da müraciətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də birinci növ təyini söz birləşmələri ilə bağlıdır. “Belə ki, istənilən söz təyin kimi işlənilib birləşmənin ikinci tərəfinin siqlətini artırır: ağam Qazan, qulunum oğul, aslanım oğul, canım oğul” (A.Axundov, 2003: 344) Canlı danışiq dilində məhz mənfi münasibətin intensivliyi üçün sintaktik təkrara yol verilir. “Musurman oğlu musurman! Nə deyirəm, onu elə!” (R.Rövşən) “Məsələ eşşəkdə deyil, tülkü oğlu tülkü!” (R.Rövşən) “Küçük uşağı, küçük, - deyərdi” (E.Əlləzoğlu) Bədbəxt yetim sifətləri məhz müraciət mövqeyində xüsusi mənalara kəsb edir. Kələntər ona: “Sənə qurban olum, ay Yetim! – dedi.” (V.Səmədoğlu) “Yaxşı, ay şeytan, get otağına” (İ.Şıxlı) Məhz müraciət mövqeyində sifət nitqin ünvanlandığı insanı obyektiv xarakteristikasını deyil, onu dəyərləndirən insanın subyektiv münasibətini ifadə edir. “Böyük”, “balaca” sifətləri konkretliyə malikdir. Adətən, fiziki ölçünü bildirir. Ancaq isimlə birləşmələrdə keyfiyyət mənası əlamətin intensivliyinin ifadəsi ilə əvəz olunur ki, bu da onların ifadə etdiyi affektli çalarlarda əksini tapır.

Məsələn, “balaca”, “qaqas” tipli müraciətlərdən dəyər mənası iki istiqamətdə özünü büruzə verir: yaşca kiçik olanları bildirir və “sevimli, əziz” mənalarını ehtiva edir. Araşdırmalar göstərir ki, müraciətlər müxtəlif effektiv sifətlərin realizə olunması üçün şərait yaradır. Müraciətlərdə sözlərin semantikasının üzə çıxarılması əsasında sifətin affekt çalarlarını və söz birləşmələrində isim və sifət qarşılıqlı semantik əlaqəsinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Qaqas, yenə başlama da! (T.Anaroğlu)

“Qurban olum, qaqas, ağlama!” (R.Rövşən)

“Fuada “balaca Fuad, adaşım “deyərdi” (Anar)

Müraciətlər dil resurslarının ekspressiv- üslubi, effektiv çalarlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Emosional- dəyər sferasında söz müəyyən intonasiya ilə birləşərək müraciətin effekt çalarını gücləndirir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N., Mərdanova S., Qəribli A. Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2018
2. R.Rövşən., Nəfəs. Bakı: Qanun, 2006, 760 s.
3. İ. Şıxlı, Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. Bakı: Azərnəşr, 1986, 480 s.
4. Y.Səmədoğlu, Gürzəçöl yazıları. Bakı, 2016.
5. C.Cabbarlı, Seçilmiş əsərləri, 3 cild. Bakı: Azərnəşr, 1968.

САДАГАТ ГАСЫМОВА
СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАНИЕ ОБРАЩЕНИЙ
РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: стиль, обращение, общение, лексема, метафора.

Обращение являются грамматически независимыми и являются компонентом более сложного предложения или более сложной синтаксической целостности. Обращения иногда выражается в имени существительного или в интонации имени, иногда с помощью голосового крика «ей». Конечно, у каждой нации есть своя модель мира, в зависимости от ее национальных и культурных особенностей, которая определяет ее «языковую структуру». Эмоциональность и оценка в обращениях более распространена, чем обычно. Любое слово в позиции обращения в сочетании с определенной интонацией дает возможность выразить эмоции и признательность. Если обращение, содержащие понятия родства и профессии, не соответствуют профессии, возрасту или социальному положению адресата, то они меняют свое значение. Это полушутя или саркастично. Например, мужчина может сказать своей жене: «Командир, я сегодня опоздаю на работу». Обращения грамматически независимы и являются составной частью предложения или более сложной синтаксической целостности, которая отличается интонацией. Обращение выражается в именительном падеже существительного или в интонации адресованного ему обращения, иногда с гласной «еу». "Я так устал купаться в этом озере, мышка!" («Алиса в стране чудес») В лингвистике различают следующие типы обращений: 1) как форма вежливости: джентльмен, старейшина, леди, джентльмен; 2) в зависимости от социального и социального статуса: врач, педагог, лейтенант, Его Величество, господин Президент; 3) в зависимости от родства и других близких родственников: отец, ребенок, мужчина, акушерка, двоюродный брат, друг, сын; "Мужик, ты когда-нибудь меня предавал?" (М.Кабилоглу). «Мальчик, сколько лет мы были соседями, черт побери». (С.Азери) 4) в зависимости от эмоционально-выразительного содержания: дорогой, дорогой, моя жизнь, дорогой, друг; Например, «Жалоба, дорогой отец, никогда ...» (Шахрияр) 5) обращения к животным: Топлан, Местан; 6) просто звуки: алло, ада, ай, эй; 7) узуальные сочинения: ага Насрулла, мулла Хамид, товарищ Гулиев! Мистер Шеф! "Мулла Хамид, дави

на шею!" (М.Ф. Ахундзаде) Конечно, в зависимости от национальных и культурных особенностей каждой нации у нее есть собственная модель мира, определяющая «свои языковые рамки».

SADAQAT QASIMOVA

DIFFERENTIATION OF APPEALS STYLE

SUMMARY

Key words: style, appeal, communication, lexem, metaphor.

References are grammatically independent and a component of a more complex sentence or syntactic integrity. The appeal is sometimes expressed in the name of the noun or by the intonation of the name, sometimes with the "ey" vocal cry. Of course, each nation has its own world model, depending on its national and cultural characteristics, which defines its "language frame". Emotionality and appraisal in applications are wider than usual. Any word in the position of appeal, coupled with a certain intonation, gives the opportunity to express emotion and appreciation. If the words containing the notions of kinship and profession do not correspond to the profession, age or social status of the addressee, then they change their meaning. It is half-joking or sarcastic. For example, a man may say to his wife, "Commander, I have to be late for work tonight." References are grammatically independent and are a component of a sentence or more complex syntactic integrity that is distinguished by intonation. The address is expressed in the nominative case of the noun or in the intonation of the address addressed to it, sometimes with the vowel "ey". "I'm so tired of swimming in this lake, mouse!" ("Alice in Wonderland") The following types of appeals are distinguished in linguistics:

- 1) as a form of courtesy: gentleman, elder, lady, gentleman;
- 2) depending on the social and social status: doctor, teacher, lieutenant, His Majesty, Mr. President;
- 3) depending on kinship and other close relations: father, child, man, midwife, cousin, friend, son; "Man, have you ever betrayed me?" (M.Qabiloğlu). "Boy, how many years have we been neighbors, damn the devil." (S.Azeri)
- 4) depending on the emotional-expressive content: dear, dear, my life, dear, friend; For example, "Complaint, dear father, never ..." (Shahriyar)
- 5) appeals to animals: Toplan, Mestan;
- 6) just sounds: allo, ada, aye, ey;
- 7) usual compositions: aga Nasrulla, mullah Hamid, comrade Guliyev! Mr. Chief! "Mullah Hamid, press the blind!" (M.F.Akhundzade) Of course, depending on the national and cultural characteristics of each nation, it has its own world model that defines "its own language framework."

Redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa qəbul olunma tarixi:

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Rüstəm Kamal tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏLİYEVƏ KÖNÜL ƏHƏD

Bakı Slavyan Universiteti

konul.kesa@yahoo.com (055)467-60-74

BAKİ ŞƏHƏRİ, S.RÜSTƏM KÜÇ., 33.

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT

Mədəniyyətin ümumbəşəri mənə və məzmununu tədqiq edən, onun cəmiyyətin bütün sahələrində yerini və rolunu göstərən mədəniyyətşünaslıq ifadəsi “kulturologiya” sözünün tərcüməsidir. Latınca “culture”, yunanca “logos” (təlim, elm) sözlərinin birləşməsindən yaranan “Mədəniyyətşünaslıq” termini “mədəniyyət haqqında elm” mənasını ifadə edir.

Elmi və publisistik ədəbiyyatda “mədəniyyət” termininin ilk dəfə kim tərəfindən işlənməsinə dair müxtəlif fikirlər vardır. Lakin “Kultur” termininin ilk dəfə Qədim Romada işlənməsi həqiqətdir. Belə ki, bu mənada qeyd etdiyimiz termin Roma siyasətçiləri və filosoflarından əvvəlcə Katon, sonralar isə Mark Tullis Sisseron tərəfindən işlənmişdir.

Marksizmə görə mədəniyyət ibtidai icma quruluşunun dağılması, sinifli cəmiyyətin və xüsusi mülkiyyətin təşəkkül tapması ilə meydana çıxmışdır.

Hər bir azərbaycanlı-müəllim, həkim, nazir, tələbə, şəhərli, kəndli... nitq mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməli, ana dilimizdə düzgün, gözəl danışmağa, savadlı, dəqiq, aydın yazmağa borcludur.

Azərbaycan dili özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi ilə elə bir səviyyədədir ki, bu dilin daşıyıcıları ondan faydalanmaq vərdislərinə yiyələnməli, dilimizin, mədəniyyətimizin qoruyucusu və yaradıcısı olmalıdırlar. Öz dilini mükəmməl bilməyən, onun incəliklərini dərinlən mənimsəməyən yüksək mədəniyyətli adam hesab etmirlər, öz dilini yaxşı bilməyən, onun inkişafına, yayılmasına, daha da kamilləşməsinə çalışmayan xalq isə mədəni millətlər arasında ola bilməz. Hər bir xalq sayı ilə deyil, yaratdığı maddi və mənəvi sərvətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinə əsasən tanınır. (1; 86-92)

Mədəniyyət insan vasitəsilə yaranan fenomendir. Başqa sözlə, mədəniyyət ikinci dünyadır. Mədəniyyət həm birgə həyatın davamı və inkişafının vasitəsi, həm də nəticəsidir. İnsanın həm fiziki, həm də zehni fəaliyyətinin nəticəsi olan mədəniyyət, cəmiyyətin yaddaşındır. Yəni cəmiyyət üzvləri mədəniyyətə müraciət etməklə müxtəlif fəaliyyət və davranış normalarını mənimsəyib, həyat təcrübəsinə çevirirlər.

Bu sosial fenomenə dair verilən tərif və izahlar olduqca fərqli və bəzən ziddiyyətlidir. Müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri fərqli yanaşmalara əsasən mədəniyyəti izah və tərif etməyə cəhd göstərirlər. Məhz elə buna görə də, əlaqədar ədəbiyyatlarda yüzlərlə fərqli tərif və izahla rastlaşmaq olar. Bəzi dünya miqyaslı

müəlliflər tədqiqatlarında qeyd edərək göstərirlər ki, elə alimlər var ki, mədəniyyətin maddi cəhətlərinə daha çox əhəmiyyət verirlər, digərləri isə mədəniyyətin qeyri-maddi tərəflərinə toxunurlar. Edvard B. Teylor 1871-ci ildə mədəniyyətin klassik tərifini verərək qeyd edirdi ki, “Mürəkkəb bir tam olan mədəniyyətə bilik, inam, incəsənət, mənəviyyət, qanun, ənənə və cəmiyyət üzvlərinin əldə etdikləri bütün bacarıq və vərdişlər daxildir” [2;197].

Raymon Viliam isə “Mədəniyyət və cəmiyyət” adlı əsərində (1963) “mədəniyyət bütün həyatın obrazıdır” deyir. Ümumilikdə “incəsənət, ədəbiyyat və həyat tərzini əhatə edən mədəniyyət cəmiyyətin, yaxud sosial qrupun mənəvi, maddi, intellektual və emosional baxımdan fərqləndirici xüsusiyyətlərinin məcmusudur” [2; 198].

Dil insanın intellektual və kommunikativ bacarıqlarından biri olaraq mədəni həyat üçün təməl zərurəti olan nəzəri fəaliyyət və sosiallaşmanın əsas şərti, dayağı və vasitəsidir. Dil hər bir mədəniyyətin prioritet cəhətlərini əks etdirir. Əslində dil mədəniyyətin əsasını təşkil edir. Mədəniyyətin ötürülməsi, qorunması və qavranılması məhz dilin sayəsində mümkün olur. Dil reallığın sadəcə təsvirini yaratmır, o həm də reallığın özünü formalaşdırır. Dil düşünmək və insanın ətrafda olanları dərk etməsi üçün əsas vasitədir.

Dil və mədəniyyət sahəsində geniş tədqiqatların və “Qafqazda dil və mədəniyyət” kimi sanballı əsərin müəllifi olan Kevin Tuite Spir-Whorf fərziyyəsindən bəhs edərkən belə bir prinsipə diqqəti yönəldir ki, “hər bir insanın dilinin xüsusiyyətləri onun həyatının başqa aspektlərinə də təsir göstərə bilər və biz bu fakta diqqət yetirməliyik” (3; 47).

Kristin Coourdan isə Humboltun dil haqda düşüncələrindən danışarkən ona istinadən qeyd edir ki, “dil düşüncəni (thought) formalaşdıran orqandır. Dil və düşüncə biri-birindən ayrılmazdır (3; 51).

Spir-Whorf fərziyyəsinə əsasən mədəniyyəti, düşüncəni, insanların dünya görüşünü formalaşdıran, şərtləndirən, rəhbərliyi və kontrolu altında tutan məhz elə dilin quruluşudur. Çünki gerçəklər dünyasının qəbul edilməsində və ümumiyyətlə, şəüur sistemimizin yaranmasında dil bir süzgəc funksiyasını yerinə yetirir. Bu süzgəc müəyyən hadisələr və əlamətlərin görülməsini asanlaşdırmaqla yanaşı həm də digərlərinin şərh və qəbul etməsinə mane olur. Bir az yumşaq formada desək, dilin quruluşu müəyyən qəbuletmə qəliblərini və düşüncə yönümlərini asanlaşdırır digərlərini isə çətinləşdirir. Müəyyən bir şeyin danışılmasını və düşünülməsinə daha mümkün edərək o birilərini daha da mümkünsüz edir. “Dil insanla ona təsir edən təbiətin arasındadır. Belə ki, insanın qavrayış və fəaliyyəti onun dil vasitəsilə ətraf mühit haqqında təsəvvürlərindən ibarətdir” (4; 117).

Dil ilə mədəniyyətin geniş əlaqəsi əsasında bunlar arasında qarşılıqlı təsir münasibəti yaranmışdır. Buna görə də dil mədəniyyətin, mədəniyyət də, öz növbəsində, dilin inkişafına imkan və şərait yaradır. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır.

Millətin əsas əlamətlərindən olan dil o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini ifadə edir. (5; 252-256)

Buludxan Xəlilova görə dil sözü iki mənada başa düşülür. Birincisi ağızda olan bir söz, ikincisi insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi. Dilin ikinci mənası onun danışq üzvü vəzifəsini yerinə yetirməsindən sonra meydana gəlmişdir.

Onun fikrincə dil ictimai hadisə olduğundan bəşəriyyətin hər bir üzvünə eyni dəyerdə xidmət göstərir. O, bəşəriyyətin hər bir üzvünün köməyinə çatır. Əgər belə olmasa insanlar bir-birini başa düşməz, insanlar arasında əlaqələr qırılar, cəmiyyət öz yerində sayar, elmi-texniki, mədəni, iqtisadi əlaqələr genişlənmə bilməz. (6; 3)

Ədəbiyyat siyahısı

1. S.S.Hüseynov, E.M.Qaracayeva. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük). Bakı: "Elm və təhsil", 2016, 484 səh.
2. Ib Bondebjerg and Peter Madsen. Media, Democracy and European Culture. Briston: "Intellect", 2008, 362 p.
3. Christine Jourdan and Kevin Tuite. Language, Culture and Society. Cambridge: "Cambridge University Press", 2006, 310 p
4. A.Rüstəmov. Sosioloqistikanın fəlsəfi problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 200 s
5. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. III cild (3 cildə). Bakı, 2019, 512 səh.
6. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, "Bakı Çap Evi" nəşriyyatı, 2013, 310 səh.

Xülasə

Dil və mədəniyyət

Mədəniyyət insan vasitəsilə yaranan fenomendir. Başqa sözlə, mədəniyyət ikinci dünyadır. Mədəniyyət həm birgə həyatın davamı və inkişafının vasitəsi, həm də nəticəsidir. İnsanın həm fiziki, həm də zehni fəaliyyətinin nəticəsi olan mədəniyyət, cəmiyyətin yaddaşdır. Yəni cəmiyyət üzvləri mədəniyyətə müraciət etməklə müxtəlif fəaliyyət və davranış normalarını mənimsəyib, həyat təcrübəsinə çevirirlər. Bu sosial fenomenə dair verilən tərif və izahlar olduqca fərqli və bəzən ziddiyyətlidir.

Müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri fərqli yanaşmalara əsasən mədəniyyəti izah və tərif etməyə cəhd göstəriblər. Məhz elə buna görə də, əlaqədar ədəbiyyatlarda yüzlərlə fərqli tərif və izahla rastlaşmaq olar. Bəzi dünya miqyaslı müəlliflər tədqiqatlarında qeyd edərək göstəriblər ki, elə alimlər var ki, mədəniyyətin maddi cəhətlərinə daha çox əhəmiyyət verirlər, digərləri isə mədəniyyətin qeyri-maddi tərəflərinə toxunurlar. Edvard B. Teylor 1871-ci ildə mədəniyyətin klassik tərifini verərək qeyd edirdi ki, "Mürəkkəb bir tam olan mədəniyyətə bilik, inam,

incəsənət, mənəviyyat, qanun, ənənə və cəmiyyət üzvlərinin əldə etdikləri bütün bacarıq və vərdişlər daxildir”

Açar sözlər: *Dilçilik, mədəniyyət, Azərbaycan dilçiliyi, ədəbi norma, dilin vəzifəsi*

Konul Aliyeva

SUMMARY LINGUISTICS AND CULTURE

Culture is a human phenomenon. In other words, culture is the second world. Culture is both a means and a result of the continuation and development of coexistence. Culture, which is the result of both physical and mental activity, is the memory of society. In other words, by applying to culture, members of society adopt different norms of activity and behavior and turn them into life experiences. The definitions and explanations of this social phenomenon are very different and sometimes contradictory.

Experts in various fields of science have tried to explain and define culture according to different approaches. That is why hundreds of different definitions and explanations can be found in the relevant literature. Some world-class authors point out in their research that there are scholars who pay more attention to the material aspects of culture, while others focus on the intangible aspects of culture. In 1871, Edward B. Taylor gave a classical definition of culture, stating that "a complex culture includes knowledge, belief, art, spirituality, law, tradition, and all the skills and habits acquired by members of society."

Key words: *Linguistics, culture, Azerbaijani linguistics, literary norm, function of language*

Конуль Алиева

РЕЗЮМЕ ЯЗЫК И КУЛЬТУРА

Культура - это человеческое явление. Другими словами, культура - это второй мир. Культура - это одновременно средство и результат продолжения и развития сосуществования. Культура, являющаяся результатом как физической, так и умственной деятельности, - это память общества. Другими словами, обращаясь к культуре, члены общества перенимают различные нормы деятельности и поведения и превращают их в жизненный опыт. Определения и объяснения этого социального явления очень разные, а иногда и противоречивые.

Специалисты в различных областях науки пытались объяснить и определить культуру в соответствии с разными подходами. Вот почему в соответствующей литературе можно найти сотни различных определений и

объяснений. Некоторые авторы мирового уровня отмечают в своих исследованиях, что есть ученые, которые уделяют больше внимания материальным аспектам культуры, в то время как другие сосредотачиваются на нематериальных аспектах культуры.

В 1871 году Эдвард Б. Тейлор дал классическое определение культуры, заявив, что «сложная культура включает в себя знания, веру, искусство, духовность, закон, традиции и все навыки и привычки, приобретенные членами общества».

Ключевые слова: Лингвистика, культура, Азербайджанская лингвистика, литературная норма, функция языка

Redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa qəbul olunma tarixi:

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor

Fidan Qurbanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NURİYEVA SƏBİNƏ SALMAN QIZI

Azərbaycan Dövlət İqtisad

Universiteti

İstiqlaliyyət küç, 7

QƏRBİ GERMAN DİLLƏRİNİN STRUKTUR SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Flamand, kök tipli dil, sintetik dil, təsirsiz sifətlər, Afrikaans, İvrit-Aramik dili

Qərbi German dilləri, Şimal dənizi, Reyn-Veser və Elbe bölgəsində inkişaf edən German dilləri qrupudur. Bir çox yerli Qərbi German ləhcələrindən aşağıdakı altı müasir standart dillər yaranmışdır: İngilis, Friz, Holland (Holland-Flamand), Afrikan, Alman və Yəhudi dilləri (X əsrin əvvəllərində dünyada 11 milyon yəhudinin danışdığı tarixən Aşkenazinin ana dili). Friz, Alman və Hollandiya (Belçikada Flamand adlanır) dilləri ilə sıx əlaqəli olan Hind-Avropa dil ailəsinin Qərbi German dili Amerika Birləşmiş Ştatları, İngiltərə, Kanada, Avstraliya, İrlandiya, Yeni Zelandiya və Karib dənizi və Sakit Okeandakı müxtəlif ada xalqlarının işlək dilinə çevrilmişdir. Ayrıca Hindistanın, Filippinin, Sinqapurun və Cənubi Afrika da daxil olmaqla Sahara-Afrika Afrikasının bir çox ölkələrinin rəsmi dili məhz Qərbi German dili olmuşdur. İngilis dili dünyanın əksər ölkələrində xarici dil kimi seçilmiş və qlobal lingua franka statusunu qazanmışdır. Dünya əhalisinin üçdə biri, təxminən iki milyard insanın, indi İngilis dilindən istifadə etdiyi təxmin edilir.

Mənşəyi və əsas xüsusiyyətləri. İngilis dili Hind-Avropa dillər ailəsinə aiddir və buna görə də İslandiya dan Hindistana qədər Avropa və Qərbi Asiyada danışan əksər dillərlə əlaqəlidir. Proto-Hind-Avropa adlanan bu dil, təxminən 5000 il əvvəl, cənub-şərqi Avropa düzənliklərində yaşayan köçərilər tərəfindən danışılmışdır. Bu əcdadların nitqindən çıxan German qrupları, alimlər tərəfindən ümumiyyətlə üç regional qrupa bölünür: Şərq (Burgundiya, Vandal və Qotik, hamısı ölü dildir), Şimal (İslandiya, Farer, Norveç, İsveç və Danimarka), və Qərb (Alman, Holland (Flamand), Friz və İngilis). İngilis dili ilə yaxından əlaqəli olmasına baxmayaraq, Alman dili İngilis dilinə nisbətən daha çox inkişaf etmiş bir sistemi qoruyub saxlayır. Hollandiyanın Friesland əyalətinin və Şlesviqin qərb sahillərindəki adaların sakinləri tərəfindən danışılan Friz dili, müasir İngilis dili ilə ən çox əlaqəli olan bir dildir. Son min ildə az dəyişən İsland dili (islenska- Farer adalarında yerli əhali tərəfindən danışılan Farer dili və Norveçin qərbində danışılan Sogonamal ləhcəsidir.), qrammatik quruluşuna görə ən qədim ingilis dilinə daha çox bənzəyən canlı dildir.

Müasir İngilis dili analitik dildir (yəni kök tipli dil), halbuki müasir Avropa dillərinin əksəriyyətinin (məsələn, Alman, Fransız, Rus, Yunan) əcdad dili olan Proto-Hind-Avropa sintetik dil (yəni şəkilçili dil) olmuşdur. İngilis dili, təsirsiz sifətləri işlədən yeganə Avropa dilidir. **Friz dili.** Min il əvvəl və ya daha çox əvvəl Friz dili, müasir Hollandiya əyalətinin Noord-Holland (Şimali Hollandiya) əyalətindən müasir Alman Şlezviqə və qonşu dəniz adalarına qədər uzanan Şimal dənizi sahilində danışılmışdı. Sonrakı əsrlərdə bu ərazinin çox hissəsində danışılan friz dili tədricən yerli Holland və Aşağı Alman ləhcələri ilə əvəz olundu, beləliklə Müasir Friz dili indi yalnız qalan üç ərazidə danışılır: (1) Qərbi Friz, Hollandiyanın Friesland əyalətində, o cümlədən Şermonnikoog adası və Tersşelling adasının üçdə ikisi (ümumilikdə 400.000 nəfər), (2) Şərqi Friz, Alman Saterland bölgəsində (1000 nəfərdən çox); və (3) Şimali Friz, Alman Şlezviqin qərb sahili boyunca və Silt, Föhr, Amrum, Halligen və Helgoland adalarında (ümumilikdə 8000 nəfər).

Fris dilində yazılmış ən erkən əlyazmalar, XIII əsrin sonlarından etibarən, təxmin edilən hüquqi sənədlərdir ki, ehtimal ki, onlar da ilk olaraq XI əsrin əvvəllərində tərtib edilmişdir. Dilin bu mərhələsi, təxminən 1575-ci ilə qədər, Köhnə Friz dili kimi tanınır. Bu dövrün son yazılı sənədi 1573-cü ilə aiddir, bundan sonra Friz dili üç əsr ərzində yazılı bir dil olaraq nisbətən az istifadə edilmişdir.

Holland (Hollandiya, Flemiş) dili. Rəsmi Hollandiya adlanan Holland, Hollandiyanın milli dili, Fransız dili ilə Belçikanın milli dilidir. Populyar Holland termini Hollandiya dilinə və Flamand termini Belçika dilinə aiddir, amma əslində onlar bir və eyni standart dildir. Müxtəlif formalarda, standart və dialekt olaraq, Hollandiya dili Hollandiyanın əksər hissəsinin yerli dilidir (Friesland əyalətindən başqa). Bu dil Belçikanın şimal qərbində və Fransanın kiçik bir hissəsində danışılır. Bundan əlavə, keçmiş Hollandiya Antilləri adalarında və keçmiş Hollandiyadan asılı olan Surinamda istifadə olunur. Holland, Afrikaans törəməsi olaraq Cənubi Afrikanın milli dillərindən biridir.

Hollandiyanın ən vacib struktur xüsusiyyəti, onun **i-umlautun** heyvətəməz anomal inkişafıdır; bütün digər Qərb və Şimali Alman dillərində **i-umlaut**, bütün Hollandiya saitlərinə təsir göstərmişdir, standart Hollandiyada yalnız **la umlaut** təsir gücnə malikdir. Dialektlərdə umlautun bu məhdud inkişafı yalnız sahilyanı ərazilərdə (Flandriya, Yeni Zelandiya və Hollandiya) hiss olunur.

Afrikaans dili. Afrikaans Cənubi Afrikanın rəsmi dillərindən biridir, burada təxminən bərabər miqdarda ağ və qəlmə qaraların ana dilidir. Tarixi inkişaf və müasir cəmiyyətdəki yer baxımından bu dildə çox az mübahisələr yaranmışdır. Afrikaans hollandların ("Cape Dutch") müstəmləkə ləhcəsindən yaranmışdır. Holland ləhcələrinin Hollandiyalı olmayan Avropalıların dilləri ilə qarışdırılması afrikaansın Holland dilindən ayrılmasında əsas amil olaraq göstərilmişdir, lakin bu amil linqvistik cəhətdən qüsurludur; çünki Şimali Amerikadakı Yeni Hollandiya koloniyasında çox oxşar bir müstəmləkə dialekti də inkişaf etmişdi ki, bud a Holland və Utrext əyalətlərinin ləhcələrindən az fərqlənir.

Alman dili. Alman dili Almaniyanın, Avstriyanın və İsveçrənin üç rəsmi dilindən biri olduğu digər Avropanın böyük bir bölgəsində danışılır. Bu dil vətəndən dünyanın bir çox bölgəsinə mühacirət yolu ilə aparılmışdır; Şimali və Cənubi Amerikada, Cənubi Afrika və Avstraliyada Alman dilli icmalar fəaliyyət göstərir. Yazılı bir dil olaraq Alman dili, Avstriya və İsveçrədən fərqli olaraq ABŞ-da və Böyük Britaniyada İngilis dilindən fərqli bir şəkildə danışılır. Danışq dili olaraq, Alman dili İngilis dilindən daha çox aspektdə mövcuddur. Bir tərəfdə, Alman dilində yazılı formaya əsaslanan və radio, televiziya, ictimai mühazirələrdə, teatrda, məktəblərdə və universitetlərdə istifadə olunan standart Alman dilidir (Hochsprache). Nətiqlər tez-tez regional vurğuları ortaya qoysalar da, bu dil nisbətən vahiddir. Digər tərəfdə kənddən kəndə fərqlənən yerli ləhcələr var ki, bu iki aspekt arasında davamlı nitq formaları mövcuddur. Şəhərlərdə bu formalar tez-tez standart dilə yaxınlaşır və Alman danışq dili (Umgangssprache) adlanır.

Yahudi dili. II Dünya Müharibəsindən əvvəl 11 milyona yaxın insan Yahudi dilində danışmasına baxmayaraq, onların təxminən yarısı Nasist Holokostunda öldürüldü. Bu gün bir neçə milyon insan Yahudi dilində danışır, o cümlədən yerli dillər və ikinci dil kimi istifadə edənlər var. Nətiqlərin çoxu ABŞ və İsraildə yaşayır. Onlara ədəbi jurnallar və bir sıra gündəlik qəzetlər daxil olmaqla fəal mətbuat xidmət göstərir.

Yəhudi dili tipik bir German dili deyil; buraya yalnız Alman dilinin xüsusiyyətləri deyil, həm də Roman, İvrit-Aramik və Slavyan dillərindəki elementlər daxildir. Dilin başlanğıcı 10-cu əsrdə Fransanın şimalından və İtaliyanın şimalından olan yəhudilərin Reynlandda məskunlaşması ilə şərtlənir. Bu erkən yəhudi yaşayış yerləri Səlib yürüşləri və sonradan Qara Ölümün ardınca edilən təqiblər tərəfindən boşaldıldı. Sonrakı slavyan ərazisinə köçmək dilin inkişafına böyük təsir göstərdi.

NƏTİCƏ

Nəticə etibarlı ilə bu qənaətə gəlirik ki, Qərbi German dilləri Hind-Avropa dillərinin ən yaxşı öyrənilmiş budaqlarından sayılır. Bu dillər şimal, şərq və qərb qruplarına ayrılır. Şimal alman dillərinə: isveç, norveç, danimarka, island və fərer dilləri daxildir. Şərqi alman dilləri: osqot, vesqot, vandal və burqund dilləri ilə təmsil olunan ölü dillərdir. Bu dillərdən ən uzun yaşayanı – osqot dili Krımda XVI əsrə qədər davam etmişdir. Qərbi alman dilləri daha çox saylıdır. Erkən orta əsrlərdə əmələ gəlmiş qədim ingilis, qədim aşağı frank, qədim sakson və qədim yuxarı alman dilləri həmin qrupa aiddir. Qədim ingilis dili V əsrdə İngiltərə adalarında məskən salmış ingilis və saks alman qəbilələrinin dialektləri əsasında yaranmışdır. Qədim ingilis dilindən (XI-XV) yeni ingilis dili inkişaf etdi. Qədim aşağı frank dillərindən holland, flamand və friz dilləri yarandı. Qədim sakson dilindən Aşağı alman dialektləri təşəkkül tapdı. Qədim Yuxarı alman dilindən (XIII-XV) Orta Yuxarı alman dilləri (XI-XV), XVI əsrdən sonra isə Yeni Yuxarı alman dilləri inkişaf etdi.

Müasir ədəbi alman dili yeni yuxarı alman dili əsasında meydana çıxmışdır. Qərbi alman dillərinə XI-XII əsrlərdə orta yuxarı alman dialektlərindən yaranmış idiş yəni yəhudi dili də daxildir.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı

- 1.Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. 4-е изд. — М., 2007.
2. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. — М., 1980.
3. Beekes R. S. P. Comparative Indo-European linguistics. — Amst.; Phil., 1995.
- 4.Brugmann K., Delbrück B. Grundriß der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. 2. Aufl. — Strasbourg, 1897—1916. Bd. 1-2; Bd 3, Formenlehre. Tl. 1 (Watkins C. Geschichte der indogermanischen Verbalflexion). Hdlb., 1969.
- 5.Indogermanische Grammatik. — Bd. I. Hbd. 1 (Cowgill W. Einleitung), Hbd. 2 (Maurhofer M. Lautlehre). — Hdlb., 1986.

Nuriyeva Sabina Salman

SUMMARY

STRUCTURAL SEMANTIC FEATURES OF WEST GERMANIC LANGUAGES

The article deals with the structural-semantic features of West Germanic languages. The author investigated the historical backgrounds of the said languages. She has touched to several variants of Proto Indo-European languages and characterized them separately. The author has also showed that Modern English was an analytical language (root-type language), whereas the majority of modern European languages (for example, German, French, Russian, Greek) are Proto-Indo-European synthetic languages (that is, suffix languages). English is the only European language that uses intransitive adjectives. In our research, we conclude that West Germanic languages are one of the best-studied branches of Indo-European languages. These languages are divided into northern, eastern and western groups. North Germanic languages include Swedish, Norwegian, Danish, Icelandic and Faroese. East Germanic languages are dead languages represented by Osgot, Vesgot, Vandal and Burgundy. The longest-lived of these languages, the Osgots, lasted in Crimea until the 16th century. West Germanic languages are more numerous. Ancient English, Old Lower Frankish, Old Saxon and Old Upper Germanic languages, which originated in the early Middle Ages, belong to this group. Ancient English originated in the 5th century on the basis of dialects of the English and Saxon Germanic tribes that inhabited the English islands. New English developed

from Old English (XI-XV). Dutch, Flemish and Frisian languages emerged from the ancient Lower Franks. Lower Germanic dialects were formed from the ancient Saxon language. From the Old Upper Germanic language (XIII-XV) the Middle Upper Germanic languages (XI-XV), and after the XVI century the New Upper Germanic languages developed. Modern literary German is based on the new Upper German. West Germanic languages also include Yiddish, a language derived from the Middle Upper Germanic dialects of the 11th and 12th centuries.

Key words: Flemish, root-type language, synthetic language, intransitive adjectives, Afrikaans, Hebrew-Aramaic language

НУРИЕВА САБИНА

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ЗАПАДНОГЕРМАНСКИХ ЯЗЫКОВ**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются структурно-семантические особенности западногерманских языков. Автор исследовала исторические корни этих языков. Она коснулась нескольких вариантов протоиндоевропейских языков и охарактеризовала их отдельно. Автор также показал, что современный английский является аналитическим языком (язык корневого типа), так как большинство современных европейских языков (например, немецкий, французский, русский, греческий) являются протоиндоевропейскими синтетическими языками (то есть суффиксные языки). Английский является единственным европейским языком, который использует непереходные прилагательные. В нашем исследовании мы пришли к выводу, что западногерманские языки являются одной из наиболее изученных ветвей индоевропейских языков. Эти языки делятся на северную, восточную и западную группы. Северогерманские языки включают шведский, норвежский, датский, исландский и фарерский. Восточно-германские языки - это мертвые языки, представленные Осготом, Весготом, Вандалом и Бургундией. Самый долгоживущий из этих языков - осгот - просуществовал в Крыму до 16 века. Западногерманские языки более многочисленны. К этой группе относятся древнеанглийский, древнефранкский, старосаксонский и древнегерманский языки, зародившиеся в раннем средневековье. Древний английский возник в V веке на основе диалектов английских и саксонских германских племен, населявших Британские острова. Новый английский развился из древнеанглийского (XI-XV). Голландский, фламандский и фризский языки произошли от древних нижних франков. Нижнегерманские диалекты образовались из древнего саксонского языка. Из древнего верхнегерманского языка (XIII-XV) возникли средние верхнегерманские языки (XI-XV), а после 16

века - новые верхнегерманские языки. Современный литературный немецкий основан на новом верхненемецком языке. Западногерманские языки также включают идиш, язык, полученный из среднегерманских диалектов XI и XII веков.

Ключевые слова: Фламандский язык, язык корневого типа, синтетический язык, непереходные прилагательные, африкаанс, Иврит-арамейский язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.06.2020

Rəyçi: **prof.F.F.Cahangirov** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏFİYEVA ARZU MÜSLÜM QIZI
Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN TOPONİMİK LAYLARI

Açar sözlər: keltlərdən əvvəl, toponimik lay, hidronim, oykonim, toponimik hibrid

Ключевые слова: перед кельтами, топонимический слой, гидроним, ойконим, топонимический гибрид

Key words: pre-Celtic, the toponymic layer, hydronim, oyconim, toponymic hybrid

Toponimika onomastikanın tərkib hissəsi kimi coğrafi adları, onların mənasını, quruluşunu, mənşəyini və yayılma arealını öyrənir. Hal-hazırda ingilis toponimikası əsrlərin sınağından çıxaraq, yekdil sistem əmələ gətirmişdir.

İngilis toponimikasında ən qədim adlar pre-Celtic (keltlərdən əvvəl) hesab olunur ki, onlardan bəziləri hətta Neolit dövrünə aiddir. Bu qədim toponimlər sırasında çay adları çoxluq təşkil edir: *Colne, Humber, Itchen, Ouse, Wey* və s. bu qrupa daxil olan adlar hələ də öyrənilməkdədir. Bəzən də onlar kelt elementləri adı altında verilir.

Bu məqalədə biz İngilis dilinin toponimik laylarının struktur semantik xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışacağıq. Burada Kelt və Latın kimi layları tədqiqata cəlb etmişik.

Kelt toponimik layı. Keltlər e.ə. I minillikdə indiki Fransa, İsveçrə, Belçika, İspaniya, Britaniya adaları, İtaliya və s. ərazilərdə yaşamışlar. B.e. I əsrinin ortalarında keltlərin əksəriyyəti romalıların işğalı altına düşdü. Sonralar isə onlar yaşadıkları ölkələrin xalqları ilə qaynayıb qarışdılar. Hazırda Britaniya ərazisində keltlərin varisləri Uelsdə və Şotlandiyada yaşayırlar. Kelt dili Hind-Avropa dilləri qrupunda ayrıca bir qol təşkil edir.

İngiltərə toponimikasında qədim tarixə malik toponimlərdə kelt elementləri əksəriyyət təşkil edir. Kelt toponimlərinin müasir toponimlər arasından seçilməsi həmişə birmənalı nəticə vermir. Bu adanın anqlı-sakson tayfaları tərəfindən işğalından sonra keltlərin müxtəlif ərazilərə yayılması ilə bağlıdır. Hazırda *wal* elementinin təkrarlandığı ərazi məhz VI əsrdə keltlərin köç etdiyi yerlərə işarə vurur. Məsələn, Walton, Walcott, Walworth, Wolden, Wolbrook (qədim ingilis dilində britlər wallas adlandırılırdı).

Anqlo-saksonların işğalından sonra çox az miqdarda kelt sözləri ingilis dilinin formalaşmasında iştirak etdi. Lakin toponimlərdə kelt elementlərinin iştirakı əsrlər boyu davam etmişdir. İlk ingilis krallıqları yaradıldıqda onlardan bir neçəsinin adı kelt tayfalarının adından götürüldü: *Kent, Deira, Bernicia*. Müasir *York, the Downs* və *London* toponimlərinin də köklərinin kelt mənbələrinə gedib çıxması güman edilir. Kelt dilində su hövzələrini ifadə edən bir çox ümumi isimlər germanlar tərəfindən xüsusi adlar kimi qəbul edilmişdi: *Exe, Esk, Usk Avon, Evan* toponimlərinin kökləri kelt sözləri *uisde - su* və *amhuim, abona* - çay ilə bağlıdır. *Thames* (smooth water - hamar səthli su), *Stour* (sürətlə axan), *Derwent* (təmiz su), *Mena* (*dar su*) və s. də kelt dilindən götürülmüşdür.

Kelt toponimlərində elə elementlər var ki, onlar müxtəlif adlarda təkrarlanır. Məsələn, *comb* - dərin dərə: *Batcombe, Duncombe, Winchcomb*; *torr* - hündür qaya: *Tor, Torcross*; *pill* - körfəz, çay mənsəbi: *Pulle, Hunstpill* və s.

Kelt elementlərinə ən çox təbii obyektlərin - çay, təpə, meşəlik və bataqlıq ərazilərin adında rast gəlinir. Oykonomlərə gəldikdə isə onlar çox deyil və əksər hallarda böyük yaşayış məntəqələrinin adında müşahidə edilir. Əksərən burada ya hidronim olduğu kimi oykonimdə təkrarlanır, ya da son element kimi anqlo-sakson komponenti ilə birləşərək mürəkkəb toponim əmələ gətirir: *Exemoor-Exe* hidronimindən, *Canon Frome, Frome St. Quintin* - *Frome* hidronimindən yaranmışlar.

Kelt elementləri əsasən prefiks rolunda çıxış edirlər ki, bu da aşağıdakı nümunələrlə bir daha təsdiqlənir:

Pont - körpü: *Pontypool, Pontypridd*

Porth - liman: *Porthcawl, Porthleven*

Bre - təpə: *Bredon* (Worcestershire), *Breedon* (Zeicestershire)

Toponimlərdə ən çox rast gəlinən kelt elementlərindən biri *pen* - təpə, zirvə formantıdır: *Penhill, Penzance, Pence, Penketh* və s. Lakin burada anqlo-sakson elementi *pen* "mal-qara ağılı da" diqqəti cəlb edir: *Hampen, Owlpen*. Buradakı *pen* formantı kelt elementi kimi qəbul edilmir, çünki kelt formantlarının birinci hissə kimi çıxış etdiyi toponimlər ən çox Kornvolda yayılmışdır və bu ərazinin toponimik nomenklaturası, demək olar ki, bütünlüklə kelt elementlərindən ibarətdir.

Tez-tez rast gəlinən *tre* - komponentini də kelt toponimik formantları sırasına daxil etmək lazımdır (vəll dilində tref, tre, korn dilində trev, tre - kənd, yaşayış məntəqəsi, ferma, malikanə mənasında işlənir). Təkcə Kornvolda bu elementlə başlanan 207-dən çox toponim mövcuddur: *Tredrudtan, Tervone*,

Tergevethon və s. Bu elementə həmçinin Devonshiredə (*Trelleck, Terhill*), Herefordshiredə və Lancashiredə (*Treysceck, Treales*) və o cümlədən, Uelsdə (*Trefriw, Trefynnon*) və Şotlandiyada (*Tranet*) rast gəlinir. İngiltərənin digər rayonlarında isə bu elementə az rast gəlinir və ya heç rast gəlinmir.

Kelt adlarının İngiltərə ərazisində yayılmasını nəzərdən keçirərkən bir neçə zona müəyyənləşdirilir. Bu adların daha sıx yayıldığı ərazi ölkənin qərbidir, hansı ki, anqlo-saksonlar tərəfindən daha gec, VII əsrin sonu - VIII əsrin əvvəlləri işğal edilmişdir. Buraya Devonshire, Herefordshire, Cheshire, Cumbria, Lancashire, Shropshire, Gloucestershire aiddir. Kornvallda, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, toponimlərin əksəriyyəti kelt əsaslıdır, çünki XVIII əsrə qədər korn dili canlı dil kimi mövcud olmuşdur. Şərq istiqamətində irəlilədikcə, kelt toponimləri azalır və cənub-şərqdə, demək olar ki, heç müşahidə edilmir.

Latın elementləri. Latın elementləri toponimik adlarda Roma işğalından sonra sezilməyə başladı və sonrakı mərhələlərdə xristianlığın yayılması, müharibələr, ticarət və s. latın sözlərinin ingilis dilinə daxil olmasına səbəb oldu. Latın sözləri ümumilikdə dilin lüğət tərkibinə geniş sayda daxil olsa da, toponimikaya təsiri az oldu. Buna görə də müasir ingilis toponimik nomenklaturasında latın elementləri az saydadır və zəif seçilir.

Roma işğalından sonra mövcud toponimlər dəyişdirilmədi, onlar yalnız latınlaşdırıldı. Toponimlərin əksəriyyəti kelt-latın hibridlərinə çevrildi ki, onlardan da çoxu sonrakı təkamül dövründə tərkiblərindəki latın elementlərini itirdilər. Məsələn, *Verulamium* Roma Britaniyasında şəhər olmuşdur ki, sonrakı əsrlərdə onun latın sonluğu itmiş və yalnız kelt elementi olan Ver hidronim adı kimi bu gün də yaşayır.

Latın elementləri ən çox Roma istehkam və şəhərlərin yerində meydana gələn yaşayış məntəqələrinin adında nəzərə çarpır. Burada *chester, caster* (latınca *castro* - düşərgə) elementinin iştirakı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu element qədim coğrafi adlarla, əsasən də kelt formantları ilə birləşir, bəzən tək işlənir: *Chester, Manchester, Doncaster, Gloucester, Lancaste* və s.

Colonia (istefaya çıxmış əsgərlər üçün düşərgə) elementinə isə nümunə kimi *Colchester* və latın-kelt hibridi olan *Lincoln* (*Lindum colonia*) toponimləri verilə bilər. *Bridport, Devonport, Portsmouth* toponimlərində isə *portus* elementi diqqəti cəlb edir.

Latın sözü *strata via* (döşənmiş yol) qədim ingilis toponimlərində *Strat, Streat, Street* kimi elementlərin peyda olmasına səbəb oldu. (Bu döşənmiş yollar Roma hərbi düşərgələri, ilə Britaniya koloniyalarını birləşdirirdi, sonralar

yolların kənarlarında evlər tikilməyə başladı, nəticədə "street" - küçə sözü meydana gəldi).

NƏTİCƏ

"İngilis dilinin toponimik layları" adlı məqaləmizin nəticəsi kimi aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

1. Topomateriallar sübut edir ki, ərazinin toponimikası heterogen sistem təşkil edir və bu sistemə daxil olan yarım sistemlər-oykonim, oronim, hidronimlər və s. müxtəlif elementlərdən təşkil olunsalar da, bir-birinin formalaşmasında iştirak edərək, sıx əlaqədə inkişaf edirlər.

2. İngilis toponimlərinin ən qədim toponimlərdə hətta keltlərdən əvvəl ərazidə məskunlaşmış xalqların tarixi izləri əks olunur. Bunu əsas tutaraq belə nəticəyə gəlirik ki, Kelt və Latın elementləri ingilis toponimikasında ən qədim toponimik komponentlərdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Mollazadə S.M. Toponim yaradan bəzi komponentlər haqqında, B., 1988;
2. H.Yusifov Y.B., Kərimov S.K., Toponimikanın əsasları, Bakı, 1987;

Rus dilində

3. Бельская В.Д., Очерки англоязычной топонимики, Москва, 1977;
4. Никонов В.А., Введение в топонимику, Москва, 1965;
5. Супранская А.В., Что такое топонимика, Москва, 1985

İngilis dilində

6. Names and Games: Onomastics and recreational linguistics, London, 1986;
8. Reaney P.H., The Origin of English Place-Names, London, 1976;
9. Smith A.H., English Place-Name Elements, London, 1956;

Shafiyeva Arzu Muslim

TOPONYMIC LAYERS OF THE ENGLISH LANGUAGE

SUMMARY

Toponymy as an integral part of onomastics studies geographical names, their meaning, structure, origin and distribution area. Today, English toponymy has stood the test of time and formed a unified system. In this article, we have tried to

investigate the structural semantic features of the toponymic layers of the English language. Here we have studied strata such as Celtic and Latin. In the course of our research, we came to the conclusion that Celtic elements predominate in place names with an ancient history in English place names. The choice of Celtic place names from modern place names does not always give an unambiguous result. This is due to the settling of the Celts in different places after the occupation of the island by the Anglo-Saxon tribes. Celtic elements are found in the names of most natural objects - rivers, hills, forests and swamps. As for the oikonyms, there are few of them and they are often found in the names of large settlements. Here it is often repeated in the oikonym as a hydronym or in combination with the Anglo-Saxon component as the last element to form a complex toponym: from the hydronym Exemoor-Exe, Canon Frome, Frome St. They are derived from the hydronym Quintin - Frome. In our research, we found that Celtic elements act primarily as prefixes, as evidenced by the following examples:

Pont - Bridge: Pontypool, Pontypridd

Porth - harbor, port: Porthcawl, Porthleven

Bre-hill: Bredon (Worcestershire), Breedon (Zeicestershire)

But Latin elements are most noticeable in the names of Roman fortifications and settlements in place of cities. The presence of the element chester, caster (Latin Castro - camp) is especially noteworthy here. This element is combined with ancient place names, mostly Celtic forms, sometimes used alone: Chester, Manchester, Doncaster, Gloucester, Lancaste (Chester, Manchester, Doncaster, Gloucester, Lancast), etc.

Шафиева Арзу Муслим гызы

ТОПОНИМИЧЕСКИЕ СЛОИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Топонимия как составная часть ономастики изучает географические названия, их значение, структуру, происхождение и ареал распространения. Сегодня английская топонимия выдержала испытание временем и образовала единую систему. В данной статье мы попытались исследовать структурно-семантические особенности топонимических слоев английского языка. Здесь мы изучали такие слои, как кельтский и латинский. В ходе нашего исследования мы пришли к выводу, что кельтские элементы преобладают в топонимах с древней историей в английской топонимии. Выбор кельтских топонимов из современных топонимов не всегда дает однозначный результат.

Это связано с расселением кельтов по разным местам после оккупации острова англосаксонскими племенами. Кельтские элементы встречаются в названиях большинства природных объектов - рек, холмов, лесов и болот. Что касается ойконимов, то их немного и они часто встречаются в названиях крупных населенных пунктов. Здесь он часто повторяется в ойкониме как гидроним или в сочетании с англосаксонским компонентом в качестве последнего элемента для образования сложного топонима: от гидронима Exemoor-Eхе, Canon Frome, Frome St. Они произошли от гидронима Quintin - Frome. В ходе исследования мы обнаружили, что кельтские элементы действуют в основном как префиксы, что подтверждается следующими примерами:

Pont - мост: Pontypool, Pontypridd

Porth – гавань, порт: Porthcawl, Porthleven

Bre -хилл: Bredon (Worcestershire), Breedon (Zeicestershire)

А Латинские элементы наиболее заметны в названиях римских укреплений и поселений на месте городов. Здесь особенно примечательно наличие элемента *chester, caster* (лат. *Castro* - лагерь). Этот элемент сочетается с древними географическими названиями, в основном кельтскими формами, иногда используемыми отдельно: *Chester, Manchester, Doncaster, Gloucester, Lancaste* (Честер, Манчестер, Донкастер, Глостер, Ланкаст) и т. д.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.06.2020

Rəyçi: prof.A.Y.Məmmədov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HACIYEVA RƏSMİYƏ SƏYAF QIZI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

BDU, Zahid Xəlilov, küç., 23

MÜASİR PUBLİSİSTİKANIN DİL-ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ

Açar sözlər: *publisistika, publisist, personallaşma, aktivlik, yeni media*

Ключевые слова: *публицистика, публицист, персонализация, быть активным, новая медиа*

Key worlds: *publistic, publicist, personalization, to be active, new media, activity*

«*Publisistika*» latın mənşəli terminoloji vahiddir, mənası «ictimai» deməkdir. Cəmiyyətin aktual məsələləri, cəmiyyətdə insanların siyasi və ideoloji rolu, plüralizm mühitində yaranan fikrin əhatəsi, kəskin həyat problemləri publisistikanın məzmununu və ifadə vasitələrini təşkil edir. Publisistika ictimai-siyasi inkişaf istiqamətlərini, mürəkkəb mübarizə formalarını müəyyənləşdirir.

Öz bünövrəsini Azərbaycan mühitində XIX yüzilin II yarısında qoyan publisistika zaman-zaman təkmilləşərək, inkişaf edərək öz faydalı cəhətləri ilə o biri janrları arxada qoya bilmişdir.

Sovet dövləti dağılandan sonra kesid dövründə belə bir fikir formalaşmışdır: «*informasiya cəmiyyətində publisistikanın faciəsi*» (1, s.2)

Yəni keçid dövründə publisistika öz vəzifəsini yerinə yetirə bilməmişdir, tənəzzül prosesi keçirmidir.

Müasir publisistikanın xarakterik xüsusiyyətləri kəskinliyi, problemlərə obyektiv münasibəti ilə seçilir. Publisist söz sahibləri yazdıqlarının məğzində həyata obyektiv münasibət bəsləyirlər. Münasibət birbaşa yetərincə aydın olanda müəllif özünün əqidəsi naminə sözünü doğru, düzgün mövqeyindən dindirə bilir. Qələmin müqəddəs vəzifəsi publisistin sözü necə demək bacarığından asılıdır.

«Bəri başdan onu da deyək ki, publisistika janrı sözün ən operativ, çevik hərəkətini təmin edə bilər. Bəlkə də elə bu səbəbdən həyatın qaranlıq, insanın istək və arzularına cavab verə bilməyən tərəfləri publisistika janrında daha çox sözün düzəninə çəkilir. Əgər publisistik janrda yazan müəllif süni şəkildə yazısını yumşaldırsa, onun cəmiyyətə, yeni həyata təsirini zəiflətməmiş olur. Amma mühitin çatışmazlıqları, publisistin istedadına uyğun olaraq araşdırılıb, üzə çıxarıla bilirsə və görünən tərəfinə uyğun tənqid olunursa, publisist sözün də, publisistin özünün də nüfuzu yüksəlir. Mühitdə kəskin söz deyər bilən publisistə müasirləri xüsusi hörmət və ehtiram göstərirlər. Çünki publisist sanki cəmiyyətin mənəvi mühitinin həkimidir, cərrahıdır» (2, s.13)

Publisitikalarda fikir azadlığı, düşüncə demokratiyası həmişə yüksək olur. Sözə məsuliyyətlə yanaşma, sözə tələbkar münasibət, söz demək məsuliyyəti, bu ad altında publisistlər həmin qeydləri ilə cəmiyyətin diqqətini mövcud problemlərə yönəltməyə, istiqmətləndirməyə səy göstərirlər, çalışırlar. Bu ifadələr publisistik fikrin bir söz deyə bilməməsini göstərir. Çünki xalqın publisistik sözə ehtiyacı zaman-zaman böyük olub.

M.M.Baxtinin fikrincə, «publisistik mətn- həmişə diskurs yaradır». Yəni publisistik mətn kontekstual münasibətlər və gerçək fəaliyyət sistemində funksionallaşır» (3, s.9-12)

Respublikamız dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra publisistikamız görünməmiş bir sürətlə inkişaf etdi; həmin inkişafın miqyası ilə yanaşı, keyfiyyət imkanlarının genişlənməsi də diqqəti çəkdi. Məhz bu epoxada publisistikamın ideya-məzmunu cəmiyyətin inqilabi-demokratik oxqatını inikas etdirdi. Publisistik yaradıcılıqda peşəkarlıq səviyyəsi müəyyən qədər aşağı düşsə də, mətbuatın «sözü açıq demək» missiyasının güclənməsi müşahidə olunmaqdadır.

Publisistika deyərkən əsasən 3 anlayış dərk edilir: ictimai-siyasi ədəbiyyat; ictimai-siyasi ədəbiyyat janrı, üslubu; publisistik fəaliyyət.

İctimai-publisistik üslubun xarakterik cəhətləri dilçilik ədəbiyyatlarında göstərilmişdir: «Dövrün aktual məsələlərinə, ictimai fikirlərin dərin elmi təhlilinə, kütləvilik üçün lazım olan bütün xüsusiyyətlərə bu üslubda yazılan əsərlərdə rast gəlmək olur. Bu üslubda yazılmış əsərlər yalnız müəyyən bir siyasi məsələni izah etməklə kifayətlənmir, həm də geniş xalq kütlələrini ələ almaq məqsədi ilə, publisistikanın ən bariz cəhətlərindən istifadə edir. İctimai-publisistik üslubun səciyyəvi cəhətləri - aydınlıq, dürüstlük, dəqiqlik, sadəlik və anlaşıqlıq, sözlərin istehza ilə işlədilməsi, sarkazm yaratmaq, sitatlar verməkdir» (4, s.272)

«İndi ictimai həyatın əlamətdar dərəcədə siyasiləşməsi dilin leksikasına ciddi təsir göstərmiş, həmin sferada formalaşan ictimai-siyasi terminoloji vahidlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri xeyli dəyişmişdir. İctimai-siyasi terminologiyada ilkin milliləşmə prosesi güclənir, siyasi publisistik dili təyin edən göstəricilər- lüğət tərkibi zənginləşir. İndi bu publisistika «gerçəkliyin ifadə tərzinə» çevrilir (K.Vəliyev). Müasir publisistikada dövrün ən qabaqcıl fikir və sağlam ideyaları təbliğ olunur. Yeni məzmunlu nitq mədəniyyəti formalaşır» (5, s.12-19)

Bu günkü publisistikanın dili Azərbaycan publisistik elmi və ictimai-siyasi üslubun tərkib hissəsidir.

Müəlliflərin bu gün ictimai-siyasi publisistikanın dil-üslub etibarını ilə fərdi keyfiyyət kəsb etməsi onun dil vasitələrini nə cür seçməsindən, onlardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməsindən, dil normalarını gözləməsindən, nitq aktının fərdiliyindən, sosial aidliyindən və mədəni səviyyəsindən asılı olmaqdır. Müəlliflərin publisistik qeydlərinin dili və üslubu göstərir ki, onlar ümumxalq dilinə mənsub olan vasitələri yalnız öz subyektiv zövqünə, mövzusuna və məqsədinə

müvafiq olaraq işlətmişlər. Bu mənada onların fərdi üslubu üzə çıxmış və ümumxalq dilinin fərdiləşməsinə xidmət göstərmişdir.

Publisistika milli sosial düşüncənin təzahürü kimi ortaya çıxır. Həmin düşüncəni ifadə edən üslub mətbuatın (qəzetlərin, bədii-siyasi və ictimai jurnalların, elmi-kütləvi kitabların və s.), eləcə də radio və televizorun, son illərdə isə sosial şəbəkələrdə əks olunan yazıların dilidir.

Müasir publisistika 2 formada, həm şifahi, həm də yazılı formada özünü göstərir. Bu formalara xas olan xüsusiyyət fikrin cəmiyyət tərəfindən dərk edilməsi, qavranılması, aydın olması və təsir göstərməsidir. Məhz bu səbəbdən də bu üslubdan hər zaman, hər dövrdə tələb olunmuşdur ki, bu formada olan yazılar asan mənimsənilsin.

İki formada təzahür olunan- həm bədii, həm də elmi publisistika öz göstəricilərinə görə xalqa xidmət göstərir, xalqı maarifləndirir.

Obrazlı ifadələr, danışiq-məişət ifadələri, mətnin emosional boyaları müasir publisistika üçün də səciyyəvidir.

Müasir publisistik mətnlərdə mürəkkəb cümlələrdə sintaktik bütövlük xüsusilə mühüm əlamətdir. Bu mətnlərdə qeyri-müəyyənlikdən qaçılır, qarma-qarışıq fikirlərə yol verilməyib, daha uzun cümlələr parsellərə ayrılaraq əvəz edilir.

Məs.: Ədəbiyyata ən çox təsir edən hadisələrdən biri. *Müharibə. Xüsusən də, İkinci Dünya Müharibəsi (525-ci qəzet, 9 may, 200-ci il), Azərbaycanın pərdəmiyə qarşı mübarizə təcrübəsi – ən mütərəqqi təcrübə. Dövlət üçün başlıca məsələ : vətəndaşların sağlamlığı.*

Müasir publisistikada bu dövrdə baş verən ciddi hadisələrin təhlili verilir, xüsusilə də zülmə qarşı mübarizə, ümumi düşmənləri tanımağa çağırış aparıcı yer tutur.

Müasir publisistika insanlara düzgün yol göstərir, müstəqil demokratiya yolunu necə keçməyi öyrədir.

Müəlliflər öz publisistik siyasi görüşlərində həqiqəti cəsarətlə söyləyir, öz nitqi və qələmi ilə haqq, ədalət uğrunda mübarizə aparırlar. Yeganə məqsəd, ideal... bütün insanları birləşdirmək, xalqın milli şüurunu oyatmaqdan ibarətdir.

Publisistik çıxışlarda mübarizələrdə möhkəm iradəsi və ümumi işin xeyrinə öz şəxsi əmin-amanlığını unutmaq bacarığı, qabiliyyəti olanlar qalib gəlmək əzmi özünü göstərir. Həmin mübarizə publisistlərin geniş sosial-siyasi fəaliyyəti, səmərəli yaradıcılıq axtarışlarında ilk gündən özünün gerçək həllini tapa bilir.

Cəmiyyətin həyatı ilə bilavasitə bağlı olan dil bəzi hallarda hər gün, elə hallar olur ki, hər an yeni hadisələr və onların adlandırma çətinliyi qarşısında dayanır.

«Publisistikanın müqəddəs vəzifəsi xalqa xidmətdir». Görkəmli publisistlərimizin- Həsən Bəy Zərdabının, Mirzə Çəlilin, Üzeyir Hacıbəyovun və qeyrilərinin açdığı yolla getmədiyini dərk etməyən hər kəs bu yoldan çəkilməlidir. Bu yol sözə, bədii sözə sadıq olanların yoludur. Publisistik yaradıcılıqda milli şüur, milli düşüncə məsələləri in plana çəkilməlidir. Yalnız milli düşüncəyə xidmət

edənlər milləti birləşdirmək gücünə sahib ola bilərlər. Qələm ilə, publisistik söz ilə xalqın əsl əsmgəri olmaq mümkündür. Bu, şərəfli bir missiyadır. Əsl publistika bizim istəyb-istəməməyimizdən asılı olmayaraq tarixə çerilir Gələcək nəsillər bu günümüzə, bu günün publisistikasına dəyər verəcək. Onun kəsərinə görə, dil-üslub özəlliklərinə görə. Bu baxımdan bu günkü publisistika məzmun və mahiyyətində vicdanlı ziyalı mövqeyi dayanmalıdır. Dəyərli publisistik təfəkkürə mənsub olmaq ruhun yaşarlıq qaynağı yaddaşımız üçün qüvvətli təsir mənbəyidir.

Hazırkı dövrdə dilimiz öz simasını saxlamaqla yanaşı, xeyli dərəcədə zənginləşmişdir. Onun lüğət tərkibi milli və alınma söz və ifadələr hesabına bir daha zənginləşmişdir.

Müasir publisistikada müəllifin intensiyası (niyyət və arzusu) əks olunur.

Məs.: Gənc qiraətçi Elvina Dünyamalıyeva: «*Şeir deyərkən pafosdan mümkün qədər uzaqlaşb, həqiqi duyğular ötürməyə çalışıram*» (525-ci qəzet, 20 may 2020-ci il, s.24)

Vaqif Bəhmənli: «*Yaradıcılıq isminin yeddinci halıdır*» (525-ci qəzet, 20 may 2020-ci il, s.20)

Publisistik qeydlərdə portiretlərə yeni adlar, başlıqlar seçilir: *Qan və söz yaddaşımızın canlı simvolu- Sabir Rüstəmxanlı* (6, s.19)

İfadə yaradıcılığı: «Sabir Rüstəmxanlının istər parlaq şifahi nitqində, istərsə də yaradıcılığında tez-tez işlənən bir ifadə mövcuddur: «*Qan yaddaşı*». Bu iki söz şairin dilində təsadüfən cücərməyib, gerçək həqiqətə söykənir, səbəbi var... Sabir Rüstəmxanlı özü-özlüyündə bütöv bir millətin keçdiyi tarixi yolun qan və söz yaddaşıdır. Böyük bir epoxanın hər anı, Altaylardan Anadoluya, Savalandan Orxon-Yensieyədək Böyük tanrının hər qarışını ömründə yaşayan bir Ruh sahibidir. Sözüylə, ruhuyla «yurdunun bölünməz xəritəsi»dir» (7, s.19)

Xeyli qəzet çap olunmaqla bərabər, onların adlarında da yenilik özünü göstərməyə başladı: «*Kredo*», «*Yeni fikir*», «*Yeni Azərbaycan*», «*Ekspress*» və s.

Bütün fikirlər dilin üzərində birləşir. Hər bir ad millətin düşüncə tərzindən, təfəkküründən, ətraf aləmə münasibətindən, mənəvi dünyasından xəbər verməlidir.

Siyasi publisistikaya əsas nümunə kimi prezidentin nitqini göstərə bilərik. «*Bizim məqsədimiz, əsas amalımız suverenliyimizi tam və birdəfəlik təmin etməkdir və biz bunu edəcəyik. Heç kimdə şübhə olmasın. Sadəcə, daha güclü olmalıyıq, məsələnin həlli üçün vaxtı və geosiyasi vəziyyəti düzgün qiymətləndirməliyik. Mənim fikrim budur və bilirəm ki, Azərbaycan xalqı mənim mövqeyimi dəstəkləyir. Mən bunu dəfələrlə bildirmişəm*» (Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev)

İlham Əliyev: «*Son günlərin mənzərəsi məni narahat edir*»

İlham Əliyev: «*Bu dinamika kəskin artarsa, biz məcbur olub karantin rejimini əvvəlki vəziyyətə gətirəcəyik, sərtləşdirəcəyik*» (525-ci qəzet, 9 may 2020-ci il, s.1)

Mehriban Əliyeva: *«Biz ilk döyüşdə qalib gəldik, amma pandemiya ilə müharibə hələ davam edir»* (525-ci qəzet, 9 may 2020-ci il, s.4)

Müasir siyasi publisistikada xalqa, kütlələrə müraciət əsas yerlərdən birini tutur: *«Hörmətli həmvətənlər»*

Sizinlə ölkəmizdə COVID-19 epidemiyasının hazırkı vəziyyəti ilə bağlı fikirlərimi bölüşmək istəyirəm.

Keçdiyimiz yolu dəyərləndirərək, bu gün artıq deyə bilərik ki, bu şiddətli virus hücumu başlayanda onun real miqyasını, təhlükə dərəcəsini və törədə biləcəyi fəsadları qiymətləndirmək və dərk etmək üçün çox az məlumat var idi. Bir şey aydın idi- bütün imkanları səfərbər etmək və qəti tədbirlər görmək lazım idi. Əminliklə təsdiqləyə bilərik ki, ölkəmiz bu vəziyyətin öhdəsindən şəərəflə gəldi.

Əziz dostlar!

Müsbət nəticələr sayəsində biz təcrid rejiminin müəyyən dərəcədə yumşaldılmasına imkan verə bilərik.

Əziz həmvətənlər!

Şübhəsiz ki, COVID-19 adlı qorxulu hekayənin genidə qalacağı gün gələcək. Çox ümidvaram ki, həmin gün uzaqda deyil.

Dərin hörmət və sevgilərlə, Sizin Mehriban (525-ci qəzet, 9 may 2020-ci il, s.4)

Doğma ana dilinin üzərində qurulan yeni publisistik fikirlərə diqqət edək: *Ömrüm boyu nəyi isə axtardım, itirəndə bildim ki, axtardığım itirdiyim imiş.* (8, s. 3); *«Mənim bu dünyaya verə biləcəyim millətə sevgi, dövlətə inam, ata-anaya ehtiram olub»* (8, s.3)

İnternet dövründə publistika daha fəallaşır. İnternet şəbəkələrində başlıca ideya- auditoriyaya müraciət etmək üçün yeni zəngin imkanlar açılır, kommunikasiya yüksək səviyyədə, hər hansı sosial problem sosial şəbəkələrdə diskusiyaya çevrilir. Professional aktivlik müşahidə olunur.

Professional aktivlik lüğət məqaləsində özünü göstərir. Bu komparativ tədqiqatlar tələb edir, yeni mediada informasiyanın ötürülmə vasitələri müzakirə obyektinə çevrilir. Müəlliflərin yazılarında individual xüsusiyyətlər və personallaşma görünür. Müəllifin öz fərdi mövqeyi üstün tutulur. Bəzən yazılarda pessimist proqnozlar və müzakirələr baş alıb gedir. Biz bunu şifahi çıxışlarda, məsələn, partiya sədrlərinin düşüncələrində görə bilirik. Ümumi qarşılıqlı publisistik təsir personallaşma əlaqələrini kütləvi şəkildə effektiv şəkllə salır. Siyasi situasiya gündəmə gəlir və diskusiya obyektı yaranır.

Obyekt - müasir sosial fəaliyyət, həmçinin də keçmiş hadisələr və aktual müasir mənadan ibarət olur.

Seçilən müasir publisistik mövzularda predmet- hadisələrdir, situasiyalardır. Publisistlər yalnız həyatın bir parçasını, «həyatın bir kəsiyi»ni görə bilirlər, onlar mətnaltı fikirləri saf-çürük edirlər.

Müasir publisistikanın metodologiyası - fəaliyyətin anlayış-obrazlı əksidir. Bu baxımdan publistika yaradıcılıq tipidir, insanların təfəkkür formalarına

uyğundur, burada mövcud varlıqlar, dünyanı, onun bütövlüyünü əhatə edən zəngin hadisələr, münasibətlər, problemlər, müzakirələr, dəyərləndirmələr və s.

Müasir publisistik əsərlərdə şəxsi mövqe nümayiş etdirilir, «xüsusi fikir, nöqteyi-nəzər» ifadə olunur, «Mən publisistəm», mahiyyət və forma,-konkret situasiyada təhlil olunur, çoxobrazlı janr kimi, cəmiyyətin fikrinə reaksiya formaları, nöqteyi-nəzər həmişə konkret və aktual olmalıdır.

Yeni mediada işlənən söz və terminlər, kalkalaşdırılmış vahidlər sosial lüğətlər yarada bilir, yəni yaranan yeni dil vahidləri (publisistik kontent) həmin lüğətlərdə cəmləşir. Məs.: publika, publik, ictimai fikir (public opinion) və s.

Yeni siyasi oyunlar, dünyanı silkələyən koronavirus xəstəliyi ilə bağlı «pandemiya», «koronavirus» tibbi terminləri yenidən nitqdə aktivləşir.

Publisistikanın müasir durumu cəmiyyət həyatının və inkişaf ənənələrinin yüksək əhəmiyyətli cəhətləri ilə müəyyənləşir. Bu gün publisistika bir fenomen olaraq adamları «başla salmaq, qandırmaq üçün» fəaliyyət göstərir. Publisistikanın funksiyaları, forma və metodları, imkanları artaraq genişlənir.

Bu günkü publisistikada müasir informasiya məkanı Azərbaycanın bütün sahələrini əhatə edir. Publisistik yaradıcılığın yeni inkişafına zəmin yaranır.

Nəticə

Beləliklə, müasir publisistikanın özünəməxsus xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Bu məqalədə yeni dövrdə, müasir mərhələdə publisistik yaradıcılığın qanunauyğunluqları müəyyənləşdirilir. Publisistik yaradıcılığın ölçü və prinsipləri göstərilir. Publististik mətnlərdə əldə olunan, qazanılan fenomen yüksəklik təyin olunur. Bundan əlavə, publisistin fəaliyyətinin incə məqamları nəzərdən keçirilir.

Publisistikanın bədii, sənədli, siyasi və internet növləri haqqında məlumatlar verilir. Publisistik yazılara yeni yanaşma və yeni mövzuların diskussiyası formalaşır. Publisistikada ənənə və novatorluq məsələləri həlledir. Müasirlik və keçmiş hadisələrin publisistik üslubda əksətlənmə imkanlarının gerçəkləşməsinə zəmin hazırlanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Misoncnikov B.Ə. Fenomenologiya publiüistiçeskoqo teksta._ Publiüistika v sovremennom obhestve\ otv. Red. B.Ə.Misoncnikov. SPb.: S.-Peterb. Qos.un-t, İn-t «Vışş. Şk. Curnal i mas. Kommunikaüiy», 2014
- 2.Xələfli Ə. Qələmin müqəddəs vəzifəsi. «Kredo» qəzeti, 28 may 2020-ci il
- 3.Baxtin M.M. Problema avtora._ Avtor i qeroy: K filosofskim osnovam qumanitarnix nauk. SPb., 2000
- 4.Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1999
- 5.Kazımov İ. Pulisistikanın yeni imkanları. «Müxbir» jurnalı, 1988, № 3
- 6.525-ci qəzet. 20 may 2020-ci il

7.Samir Əsədli. Qan və söz yaddaşımızın canlı simvolu- Sabir Rüstəmxanlı. 525-ci qəzet, 20 may 2020-ci il

8.Nizaməddin Şəmsizadə. Mən kiməm (publisistik düşüncələr). Bakı, Yazıçı, 2015

RƏSMİYYƏ HACIYEVA MÜASİR PUBLİSİSTİKANIN DİL-ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanda publisistikanın yaranma tarixi və xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Müasir publisistikanın cəmiyyətdəki əsas vəzifəsi açıqlanır. Dövrün aktual məsələlərinin şərhinin publisistikanın əsas vəzifəsi olduğu göstərilir. Problemlərin obyektiv şərh və operativlik bu üslubun xarakterik xüsusiyyəti olduğu nəzərə çarpdırılır. Qeyd olunur ki, publisist sözə məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

Cəmiyyətin diqqətini mövcud problemə yönəltməyə səy göstərən bu üslubun ictimai və siyasi növlərindən bəhs edilir. İctimai publisistikanın milli social düşüncələrin təzahürü olduğu göstərilir. İctimai publisistikanın əsas vəzifəsi dövrün actual məsələlərinin, ictimai fikirlərin obyektiv, elmi təhlilini zamanında vermək olduğu göstərilir. Qeyd olunur ki, bu üslub mətbuatın, radio və televiziyanın, son zamanlarda isə sosial şəbəkələrdəki yazıların dilidir. Məqalədə göstərilir ki, müasir publisistik mətnlərdə dövrün əsas hadisələrinin təhlili qeyri-müəyyənlikdən qaçılaraq obyektiv, konkret şərh olunmalıdır.

Siyasi publisistik üslubun da xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Bu üslubun cəmiyyətin siyasi həyatında göstərdiyi xidmətlərdən danışılır. Social şəbəkələr, radio-televiziya və digər informasiya növlərində istifadə edilmiş nümunələr əsasında bu üslubun cəmiyyətdə aparıcı rola malik olduğu göstərilir. Siyasi publisistikanı əks etdirən əsas nümunə kimi ölkə Prezidentinin, vitse-prezident və digər dövlət xadimlərinin nitqlərindən nümunələr verilir. Social şəbəkələrin auditoriyanı məlumatlandırmaq üçün zəngin imkanlara malik olduğu göstərilir. Bu şəbəkələrdə müşahidə edilən professional aktivlikdən danışılır. Müəlliflərin yazılarında individuallaşma və personallaşmanın mövcud olduğu göstərilir.

Son dövrlərdə mediada işlədilən yeni söz və terminlərin, kalkalaşdırılmış vahidlərin social lüğətlər yaratmaq imkanına malik olduğundan bəhs edilir. Məqalədə publisistik üslubun yeni yaranmış qolları haqda məlumat verilir. Xalqın milli mənəvi şüurunun oyanmasında böyük rolu olan bu üslubun dil xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirilir.

Гаджиева Расмия Саяф кызы

Доктор философии по филологии

Стилистическо-языковые особенности современной публицистики

Резюме

В статье рассказывается об истории появления и характере публицистики в Азербайджане. Разъясняется основная роль современной публицистики в обществе. Указывается на то что, пояснение актуальных тем является главной ролью публицистики. Акцентируется что объективное пояснение и оперативность является главной характеристикой этого жанра. Отмечается что публицист должен серьезно относиться к слову.

Рассказывается о социальных и политических формах этого стиля, который старается направить внимание общества на данную проблему.

Показывается что социальная публицистика отражение народно-социальной идеи. Показывается что, главная задача социальной публицистики вовремя и объективно выражать социальные мысли , научные анализы. Отмечается что эта форма является языком радио и телевидения, прессы, а в последнее время еще и социальных сетей. В статье отмечается что в современных публицистических статьях анализы главных современных проблем должны проводится без неопределенности, объективно, конкретно.

Еще рассказывается о характеристиках политического стиля.

Рассказывается о политических услугах в жизни общества. На примерах взятых из социальных сетей, радио и телевидение и других формах информации выявляется что самую большую роль играет данная форма речи.

Как главные примеры политической публицистики показывается речи Президента, вице-президента и других государственных деятелей. Указывается на то что социальные сети имеют богатые возможности в предоставлении информации аудитории. Рассказывается о профессиональной активности в сетях. Отмечается что в записях авторов есть индивидуализация и персонализация.

В последнее время слова и термины взоимственные с других языков пользовавшиеся в социальных сетях дает возможность в образовании социальных словарей.

В статье рассказывается о новых ветвях публицистической формы речи.

Рассматривается языковые особенности этой формы речи, которая имеет большую роль в формировании народной идеи

Hajiyeva Rasmiya Sayaf qızı

**Candidate of philosophy on philology .Language- style characteristics of
modern publicistics**

Summary

This article is about the history of publicistic in Azerbaijan. The article solves the main duty of modern publicistic in society. The article shows that the main duty of publicistic is the interpretation of actual problems in society. We get information that publicistic has some specific feature which is an operative and it has an objective attitude to the problems. The article says that it is very important to approach to the publicistic word responsibly. People should try to pay attention to the publicistic word.

The article is spoken about social and political publicistic. It is said that social publicistic is the manifestation of national social thought. The article is said that the main duty of social publicistic is to give the scientific analysis of actual problems on time. It is pointed out that this style belongs to the press, radio and television. It is the language of the latest social network. The article points out that in modern publicistic texts the analysis of main events should be interpreted objectively, not in the unknown form.

The article is also spoken about the characteristic properties of political publicistic. This style plays the main role in the political life in society. The article gives some political publicistic examples which are used in social network, radio and television. The main examples which belong to the public publicistic speech are the President's, vice-president's and other statesmen's words. It is said that social network informs auditorium with rich information. In this network is also spoken about professional activities. It is said that there is individuality and personality in the writings of author. There is also the information about the new branches of publicistic style in the article. This style plays a great role in the arising of national-spiritual consciousness manner of people.

Redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa qəbul olunma tarixi:

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor

İsmayıl KAZIMOV tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

FİRƏNGİZ KAZIMOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İsiqlaliyyat küç.6
Firəngiz@com.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK TƏRKİBİ VƏ LÜĞƏT
EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ EKSTRALİŇQVİSTİK
AMİLLƏRİN ROLU

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin başqa dillərlə birbaşa əlaqəsi lüğətlərin tərtibinə də təsir edir. Belə ki, əvvəllər əsasən, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca lüğətlərin tərtibi prioritet sahə hesab olunurdusa, indi ingilis, türk, alman və s. dillərdən Azərbaycan dilinə lüğətlərin tərcüməsi vacib hesab edilir. Elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı terminologiya sahəsində çox böyük işlər görülmüşdür. Bu illər ərzində elmin, mədəniyyətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələri ilə bağlı baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq AMEA RH yanında terminologiya komissiyasında mühüm işlər görülmüşdür. Bu müddət ərzində elmin, demək olar ki, bütün sahələrinə aid 60-a yaxın terminoloji lüğət nəşr olunmuşdur. Müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin elektron variantlarının virtual məkanda yerləşdirilməsi, Azərbaycan dilinin terminoloji arealını müasir metodlarla zənginləşməsini zəruri edir. Bu, nəzərə alınaraq AMEA RH-nın qərarı ilə terminologiya komissiyası ilə birgə AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən www.azterm.az veb portalı yaradılmışdır. (1-səh:754) Azərbaycan terminologiyası veb portalın yaradılmasında əsas məqsəd dilimizdə olan mövcud terminoloji lüğətləri ilk dəfə olaraq vahid mərkəzə toplamaq, elmin-texnikanın müxtəlif sahələrdə çalışanlara rastlaşdıqları terminlərin izahını və müxtəlif dillərdə qarşılıqlı asanlıqla əldə etməyə yardımçı olmaq, həmçinin termin yaradıcılığına cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini o, cümlədən xaricdə yaşayan soydaşlarımızı cəlb etməkdir. Dövlətimizin müstəqilliyi ilə bağlı

Açar sözlər: Azərbaycan dili, leksik tərkib, lüğət ehtiyatı, söz, termin

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində terminologiya komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Bunu nəzərə alan terminologiya komissiyası aşağıdakı istiqamətdə iş aparır: elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri üzrə terminoloji lüğətlərin

hazırlanması və nəşri; terminlərin dövrü mətbuatda, televiziya və radioda, orta və ali məktəblərin dərsliklərində, idarə və müəssisələrin kargüzarlıq işlərində düzgün tətbiqinə nəzarət; terminologiyanın dilçilik problemlərinin işlənilməsi. Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Ona görə də terminologiyada baş verən

dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir.(2-səh:774)

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilçiliyinin uğurları çoxdur. Xüsusən də Azərbaycan ədəbi dil tarixinin tədqiqi geniş vüsət almışdır. Dilimizin praktik məsələlərinin kamilləşməsinə, onun tarixinin, mənşəyinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Dilimizin mənşəyini uzaq keçmişlə bağlayan qədim yazılı abidələrimizlə bağlı sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" (4 cildə) nəşr olunmuşdur. Əsər çoxillik elmi araşdırmaların nəticəsi kimi dəyərlidir. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin əməkdaşlarının "Azərbaycan ədəbi dili tarixi"(4 cildə bütün cildlərin redaktoru fil.e.d. Sevil Mehdiyeva) çoxcildliyi azərbaycanşünaslığa ən qiymətli töhfədir. Dördcildlik "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" əsərində səkkiz əsrlik (XIII-XX əsrlər) bir ədəbi mühiti əks etdirən Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişaf tarixi araşdırılmışdır.(3-səh:671)

Əsərdə ümumən ədəbi dil və onun tarixi inkişafına xalqın tarixi inkişafı ilə bağlı bir hadisə kimi yanaşılır və bu dillərin inkişaf səviyyəsinin əsas meyarı hesab edilir. Xüsusilə, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə bəzi qeyri-elmi konsepsiyalara - Azərbaycan-türk dilini səlcuqların Azərbaycana gəlişi ilə başlamaqla bu dilin ondan əvvəlki dövr minillik inkişafını inkar edənlərə qarşı çıxır və səlcuqlar gəldikdə Azərbaycan xalqı və onun türk dili vardı fikri təsdiqlənir. Eyni zamanda, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin iki - Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin tarixi, Azərbaycan yazılı ədəbi dilin tarixi istiqamətində inkişafı səciyyələndirilmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, şifahi ədəbi dil Azərbaycanda qəbilə-tayfa quruluşuna keçid dövründə formalaşmağa başlamış, şifahi ədəbi dilimizin müəyyənlik alması Azərbaycan xalq dilinin təşəkkülü ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Azərbaycan dilinin formalaşması prosesində ilk öncə canlı danışq dili zəminində şifahi ədəbi dil əmələ gəlmiş, sonralar onun əsasında yazılı ədəbi dil təşəkkül tapmışdır.

Rus alimi V.V.Bartold 1912-ci ildə yazırdı: "...xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi türkcə danışdı və nəticədə türkcə Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı."[19]Azərbaycan dilinin iki dövrü haqqında[redaktə | əsas redaktə]Azərbaycan ədəbi dili öz 800 ilə yaxın inkişafı müddətində iki böyük dövrü əhatə edir. Əski dövr adlandırılan birinci dövr XIII (13-cü) əsrdən XVIII (18-ci) əsrə qədər olan dövrü, yeni adlandırılmalı olan ikinci dövr isə XVIII (18-ci) əsrdən yaşadığımız günlərə qədər olan bir dövrü əhatə edir.Əski Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin quruluşu daha çox ərəb və fars dillərinin sintaktik modelində olmuşdur: fəsl-i-gül (gül fəsl-i), tərki-təriqi-eşq (eşq təriqinin (yolunun) tərki), daxili-əhli-kamal (kamal əhlinə daxil)... Yəni təyin edən söz təyin olunan sözdən sonra işlənmişdir. İkinci dövr Azərbaycan dilində tamamilə əksinədir: təyin edən söz təyin olunan sözdən mütləq və həmişə əvvəl işlənir.Azərbaycan Demokratik

Respublikasının İstiqlal Bəyannaməsi (əski əlifba ilə) Digər sintaktik fərq kimi, birinci dövrdə budaq cümlənin baş cümlənin içərisində yerləşdiyi tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox işləndiyi halda (kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm), yeni dövrdə bu tipdən olanların əvəzinə daha çox fəli sifət tərkiblərinin işləndiyini görürük. [20] Hər iki dövrün ədəbi dili öz növbəsində müxtəlif mərhələləri əhatə edir. Birinci dövr Azərbaycan dili öz inkişafında iki mərhələdən keçmişdir: ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi XIII-XIV (13-14-cü) əsrlər klassik şeir dili mərhələsi XV-XVII (15-17-ci) əsrlər İkinci dövr Azərbaycan dili isə üç mərhələni əhatə edir: ədəbi dilin xalqılaşması mərhələsi XVIII (18-ci) əsr, milli dilin yaranması və inkişafı mərhələsi XIX-XX (19-20-ci) əsrin əvvəli, müasir mərhələ XX (20-ci) əsrin 1-ci rübündən sonra). Azərbaycan türkcəsinin rəsmi adı [redaktə | əsas redaktə] Əsas məqalə: "Dil yoxsa dialekt" problemi Əsrlər boyu işğallar nəticəsində Azərbaycan dilinin adı dəyişdirilmişdir. Azərbaycan dili uzun müddət "türki", "türk dili", "Azərbaycan türkcəsi", bəzən isə "tatar dili", "Qafqaz tatarlarının dili" (xüsusən rus dilində yazılmış əsərlərdə) adlandırılmışdır [21]

XX əsrin əvvəllərində ilk olaraq, Türk dillərini təsnifatlaşdıran tarixçi alimlərdən biri Armin Vamberi olmuşdur. Belə ki, onun 1908-ci ildə müəllifi olduğu "Dünya tarixçilərinin Dünya tarixi" adlı Londonda nəşr olunmuş çoxcildlik ensiklopediyanın 24-cü cildində Azərbaycan dili Türk dillərinin 3 qrupundan qərb qrupuna aid edilir və dialekt deyil, müstəqil dil kimi göstərilir. [22] Dünya tarixçilərinin Dünya tarixi. Ensiklopediya XXIV CİLD. səh. 258 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaranandan az sonra Azərbaycanda kargüzarlığın türk dilində aparılması ilə bağlı qərar qəbul edilir. 1921-ci ildə Nəriman Nərimanov Dadaş Bünyadzadə ilə birgə Azərbaycan SSR-də dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı dekret imzalayırlar. 1921-ci ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul olunur və oraya dövlət dili haqqında maddə salınmır. 1924-cü ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Azərbaycanda dövlət dilinin türk dili olması ilə bağlı qərarı qəbul olunur. 1936-cı ildə Azərbaycanın yeni Konstitusiyaya layihəsi hazırlanarkən orada Azərbaycanın dövlət dili türk dili kimi qeyd edilir. Ancaq 1937-ci ilin aprel ayında qəbul olunan əsas qanunda dövlət dili haqqında heç bir qayda öz əksini tapmır. Ancaq Konstitusiyada xüsusi maddə olmasa da, 1936-cı ildən sonra bütün normativ sənədlərdə dövlət dili Azərbaycan dili qeyd edilir. 1956-cı ildə Azərbaycanın 1937-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyasına aşağıdakı məzmununda maddə əlavə edilir: "Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir..." [23] Dövlət dilinə həsr edilmiş bütün iclaslarda demokratik şərait yaradıldığından müxtəlif fikirlər özünü göstərir: Azərbaycan dilidir; Türk dilidir; Azərbaycan türkcəsidir; Azərbaycan türkcəsidir; Türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dilidir.

Alınma sözlər. Dilimizdəki sözlər mənşəyinə görə iki qrupa bölünür: əsl Azərbaycan sözləri, alınma sözlər. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük əksəriyyəti (xüsusilə say, əvəzlilik və fellər, demək olar ki, hamısı) əsl Azərbaycan sözləridir. Başqa xalqlarla müəyyən əlaqələr nəticəsində dilimizə çoxlu alınma sözlər

də keçmişdir. Alınma söz.dilimizdəki sözlərin böyük əksəriyyəti xüsusilə, say (sıfır, həşdat, milyon, milyard, trilyon istisnadır), əvəzlik və fellərin hamısı Azərbaycan mənşəlidir. Başqa xalqlarla müəyyən əlaqələr nəticəsində dilimizə çoxlu alınma söz keçmişdir, onlar iki qrupa bölünürlər:

1).Ərəb və fars dillərindən alınma sözlər; 2)Avropa dillərindən alınma sözlər.

Birinci qrupa daxil olan alınma sözlərin çoxu fəal ümumişlək sözlərdir və onları əsil Azərbaycan sözlərindən fərqləndirmək çətindir. Alınma sözləri müəyyən etmək üçün aşağıdakı qaydaları bilmək lazımdır. Bu qaydalar dilimizdə olan alınma sözlərin əsas göstəriciləridir.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.“Neft və qaz üzrə rusca-azərbaycanca-ingiliscə terminoloji lüğət”2001,səh:754
- 2.“Rusca-azərbaycanca izahlı texniki terminlər lüğəti 2004, səh:774
3. “Rusca-azərbaycanca dəmiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti” 2004,səh: 671
- 4“İzahlı diplomatiya terminləri lüğəti” 2004,səh: 283

Ф.Казимова

Роль экстралингвистических факторов в лексической структуре азербайджанского языка и обогащении словарного запаса

Резюме

Так как, азербайджанский язык является одним из тюркских языков, основу его лексического содержания образуют слова тюркского происхождения. Вместе с тем, этот язык, являясь языком огузского происхождения, отличается наличием специфических огузских слов. Со временем, в азербайджанском языке были созданы характерные слова, присущие только лишь этому языку. К примеру: danışmaq - говорить, kənd - село, tapmaq -находить, uşaq - ребенок, çöl - поле, dolanmaq - вращаться, yağış - дождь, ɟıraq - лампа, dağırmaq - скучать, sırğa - серьга, bığ - ус, payız - осень, sümük - кость, zəli - пиявка, xalq - народ, maral - олень и т.д.Естественно, на протяжении истории азербайджанский язык находился в тесной взаимосвязи с другими языками (монгольским, арабским, персидским, русским языками, а также с языками Западной Европы и др.) и в результате этого в словарный состав языка перешли заимствованные слова.

Часть заимствованных слов вошедших в словарный состав азербайджанского языка можно сгруппировать следующим образом:

Слова, заимствованные из других языков с помощью русского языка, а также из русского языка:

Deputat (депутат), dialektika (диалектика), teatr (театр), artist (артист), start (старт), kabinet (кабинет), dosent (доцент), universitet (университет), briqadir

(бригадир), avtomat (автомат), telefon (телефон), kompyuter (компьютер), sirk (цирк), dekan (декан) и т.д.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, лексический состав, словарный запас, слова, термин.

F.Kazimova

The role of extralinguistic factors in the lexical structure of the Azerbaijani language and the enrichment of vocabulary

Summary

Azerbaijani language is the state official language of Azerbaijan and the mean of linguistic communication of the 8 million population of the country (2001). Besides, Azerbaijani is also spoken by 20 million Azerbaijanis residing in the Islamic Republic of Iran. Several millions of Azerbaijanis reside in Russia, USA, Turkey and Western Europe. Regardless of their current country of residence, Azerbaijanis still can understand each other easily. There are over 30 million speakers of Azerbaijani at present. Genealogically, Azerbaijani language belongs to the Turkic group of languages and, together with closely associated Turkish, Turkmen and Gagauz languages, forms the southwestern group of Turkic languages. From the traditional-morphological and typological point of view, the Azerbaijani language belongs to the group of agglutinative languages. Unlike inflexional languages, all words of Azerbaijani as well as other agglutinative languages are lexically and grammatically independent units: grammatical meanings and grammatical relations are built by monosemantic inflexions which follow the stem and the root of a word.

The Turks who make up the ethnic foundation of the Azerbaijani people appeared in the territory of the present Azerbaijan long before our century and in the early first millennium along with other numerous tribes were the ancient residents of these lands. The appearance of a nation of Turkish origin and speaking Azerbaijani language and the transformation of this language to a means of communication was a long process, covering several centuries.

Key words: Azerbaijani language, lexical structure, vocabulary, words, terms

Redaksiyaya daxil olma tarixi:

Çapa qəbul olunma tarixi:

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ŞAKİR ƏLİF OĞLU ALBALIYEV

AMEA Folklor İnstitutu,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

albalievshakir@gmail.com

Kiçik Qala küç. 45

BAYRAM ANLAYIŞININ SEMANTİK STRUKTURU

Məsələnin qoyuluşu. Azərbaycan xalq bayramlarının ritual-mifoloji əsasları və etnokulturoloji semantikasının tədqiqi problemi özünə münasibətdə ilk növbədə nəzəri-metodoloji yanaşma tələb edir. Bu zərurət elmdə bu sahə ilə bağlı mövcud boşluqdan irəli gəlir. Belə ki, bayramlarla bağlı bir çox tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycanda qeyd olunan bayramları birləşdirən “bayram” konseptinin nəzəri-metodoloji əsasları öyrənilməmişdir. Bu metodoloji boşluq da öz növbəsində sovet epoxasından qalma vulqar sosioloji yanaşmaların hələ də hökm sürməsinə yol açır.

İşin məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd bayram anlayışının semantik strukturunu araşdırmaqdır. Bayram anlayışı mürəkkəb elmi struktura malik düşüncə konseptidir. Bu mürəkkəblilik iki amillə müəyyənləşir: Birincisi, Azərbaycan folklorşünaslığında bayram ritual vahidi kimi aid olduğu mərasim kompleksi ilə qarışdırılır. Bayram mərasimin məkan-zaman rejiminin mərkəzi elementidir. Məsələn, Novruz mərasim kompleksi zaman baxımından mürəkkəb quruluşa malikdir. Bəzi bölgələrdə ilin axır çərşənbəsi, bəzi bölgələrdə isə yeni ilin ilk günü bayram hesab olunur. İkincisi, Azərbaycan folklorşünaslığında sovet ideologiyasının diktəsi ilə xalq bayramları və dini bayramlar əks ideoloji sistemlər kimi tədqiq olunmuşdur. Bu mənə qarşıdurması bəzi hallarda indi də davam edir. Bayram anlayışı zəngin mənə aləminə malikdir. Bu mənə aləmini araşdırmaq, onun dərinliklərinə varmaq üçün ilk növbədə mifologiyaya üz tutmaq lazımdır. Bunun iki səbəbi var:

a) Mifologiya hər bir mədəniyyətin beşiyidir: müasir mədəniyyətin istənilən hadisəsinin köklərini “qazıyanda” o, hər bir halda mifologiyaya gedib çıxır. Ümumiyyətlə, kökü mifə bağlanmayan, mənşəyi etibarilə bu və ya digər şəkildə mifologiya ilə əlaqələnməyən heç bir mədəniyyət hadisəsi yoxdur. Bayramlar da bütün hallarda mifologiya ilə əlaqəlidir.

b) Dünyadakı bütün bayramların, o cümlədən Azərbaycandakı bayramların tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, bayramlar tarix baxımından mifologiya ilə, az qala, “həmyaşiddir”. Halbuki mifologiyanın dəqiqi tarixini heç kəs bilmir. Çünki mifik düşüncə öz kökləri etibarilə tarixin qaranlıq səhifələrinə qədər uzanır. Və biz mifik düşüncə tarixinə, insanların mifoloji düşüncə ilə yaşadığı dövrün mədəniyyət qalıqlarına nəzər

salanda görürük ki, bayramlar da öz tarixi etibarilə mifologiya dövrünün məhsuludur. Buradan aydın olur ki, bayram anlayışının məna nüvəsini mif təşkil edir. Ona görə də bu anlayışın məna aləminin öyrənilməsinə mifdən başlamaq lazımdır.

XX əsr rus sosial antropologiyasının nəhəng nümayəndəsi olan V.N.Toporovun dünya mifşünaslıq elminin fundamental layihələrindən olan ikicildlik “Dünya xalqlarının mifləri” kitabının ikinci cildində “Bayram” adlı bir oçerki vardır. Həmin oçerkdə dünya xalqlarının bayramları mifik kontekstdə öyrənilərək ümumiləşdirilmişdir. O yazır: “Bayram – arxaik mifopoetik və dini ənənədə müqəddəs sfera ilə xüsusi əlaqəsi olan, bayramdakı bütün iştirakçıların həmin sferaya maksimum dərəcədə aidliyini nəzərdə tutan və hansısa institutlaşdırılmış hərəkət kimi qeyd olunan zaman kəsimidir” [10, s. 329]. Alimin “bayram” anlayışını mifopoetik kontekstdə şərh edən bu tərif həmin anlayışın mifik mahiyyətinə enməyə imkan verir. V.N.Toporova görə, bayramlar həm mifik, həm də dini ənənədə (başqa cür də desək, mifik-dini ənənədə) ilk növbədə sakral sfera ilə sıx bağlıdır. “Sakral sfera” nə deməkdir? Sakral sfera – hərfi mənada “müqəddəs qat”, yəni müqəddəs aləm deməkdir. Müqəddəs aləmin varlıqlarını müqəddəslər, başqa sözlə, mifik-dini düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətdəkilərin müqəddəs hesab etdikləri dəyərlər – obrazlar, ideyalar və s. təşkil edir. Mifik-kosmoloji düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərin şüurunda dünya müqəddəslik dərəcəsinə görə iki hissədən – sakral və profan aləmlərdən ibarətdir. Sakral – müqəddəs dünya, profan – adi dünya mənasındadır. Müqəddəs dünya ilk əcdadın, mədəni qəhrəmanın, ilk qəhrəmanların, müxtəlif təbiət stixiyalarını təmsil edən tanrıların, məbudların, yəni ibadət, pərəstiş edilən, tapınılan kult obrazların və s. dünyasıdır. Bu dünya ideal dünyadır. Sakral dünyanın bütün ölçüləri profan dünya insanların təqlid etməli oduqları nümunələrdir. Bunu biz mifik-əfsanəvi Oğuz kağanın nümunəsində görə bilərik. O, bütün Oğuz xalqının əcdadı olsa da, adi bir insan deyildir. Göydən doğulub. Anası Ay kağandır. “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında deyilir:

Yenə günlərin bir günü Ay kağanın
gözləri yaradı, bir oğlu oldu [1, s. 124].

Yeni doğulmuş uşaq qeyri-adi görkəmə malikdir. Çünki o, yer üzündə, yəni profan dünyada yaşamaq üçün doğulsa da, mənşəyi sakral dünya ilə bağlıdır:

Bu oğlanın üzü göy idi.
Ağzı atəş kimi qırmızı,
gözləri ala,
saçları, qaşları qara idi.
Gözəllikdə mələklərdən də gözəl idi.
Onun ayağı öküz ayağına,
beli qurd belinə,
kürəyi samur kürəyinə,
köksü ayı köksünə bənzəyirdi.
Bədənin hər yeri sıx tüklə örtülmüşdü [1, s. 124].

Oğuz öz görkəmi etibarilə qeyri-adi idi: yəni yer insanlarına bənzəmirdi. Bunun səbəbi onun mənşəyinin sakral dünya ilə bağlılığından irəli gəlirdi. Ancaq təkcə Oğuz

kağan yox, onun evləndiyi qızlar da, həmin qızlardan olan övladları da qeyri-adi idilər. Oğuz kağan birinci dəfə göydən düşən günəş şüası olan qızla, ikinci dəfə yer və suyu simvollaşdıran qızla evlənir. Altı oğlu olur: Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dəniz, Dağ və Dəniz xanlar. Bu uşaqlar bir tərəfdən insan idilər, digər tərəfdən də təbiət cisimlərini təcəssüm etdirirdilər. Buradan aydın olur ki, Oğuz kağanın ailəsi də sakral ailədir və ən başlıcası, Oğuz kağanın bu sakral ailəsi bütün strukturu ilə profan Oğuz cəmiyyətinin əsasını təşkil edir. Dos. Elçin Qaliboğlu (İmanov) yazır: “Oğuznamə”də Oğuz kosmosunun yaranması sxemi belədir:

1. Əvvəlcə Oğuz doğulur;

2. Oğuz daha sonra Günəş **şüası** şəklində yerə enən qızla evlənir və ondan Gün, Ay, Ulduz adlı üç oğlu olur;

3. Oğuz daha sonra gölün ortasındakı ağacın koğuşunda tapdığı qızla evlənir və ondan da Göy, Dağ, Dəniz adlı üç oğlu olur;

4. Oğuz ölməmişdən qabaq 6 oğlu və onlardan doğulan 24 nəvəni Boz oq və Uc oq olmaqla iki qola ayırır” [3, s. 24-25]. Prof. Ramazan Qafarlı bu yaradılış sxemində sakral rəqəmlərin simvoliokasını aşkarlamışdır: “Qədim oğuz-türk mifologiyasında dünyanın say sistemi ilə yaranan dolğun, mükəmməl və tam modelinə rast gəlirik:

– **Vahid** başqa **biri** (Oğuzu) dünyaya gətirir, ondan **iki üçlük** (toplusu **altı** edir) doğulur...

Altılardan isə altı dördlük meydana gəlir...” [4, s. 35].

Müəllifin bu sxemində Vahid – Tanrını, Bir – Oğuz kağanı, iki üçlük – Oğuz kağanın altı oğlunu, altı dördlük – Oğuz kağanın iyirmi dörd nəvəsini bildirir. Beləliklə, Oğuz kağanın ailəsi onun özü, iki arvadı, altı oğlu və iyirmi dörd nəvəsindən ibarət sakral sistemdir. Bu model sakral sxem kimi Oğuz elinin əsasında durur. Oğuzlar bütün həyatlarında bu modelə əsaslanırdılar. Maraqlıdır ki, Oğuz şüuru üçün xarakterik olan bu sakral-profan modeli orta əsrlərdə də dəyişməz qalmışdır. XVII əsr müəllifi Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi-tərakimə” əsərində Qara xanın ailəsində doğulan Oğuz yenə də qeyri-adi, yəni sakral xüsusiyyətlərə malik olur. O, “Allah” sözü ilə dil açır: “Oğuz danışmaq öyrənəndən “Allah, Allah!” kəlməsi dilinin əzbəri idi. Bunu eşidən hər kəs deyirdi: “O uşaqdır, nitqi olmadığından nə dediyini özü də bilmir”. Ona görə ki, “Allah” ərəb sözüdür, moğollardan heç bir ata da ərəb dilini eşitməmişdir. Tanrı-təala hələ ana bətnində Oğuzu özünün sevimlisi (v ə l i) edibdir, ona görə də onun danışığına və ürəyinə öz adını yerləşdiribdir” [2, s. 52-53]. V.N.Toporovun da yanaşmasından göründüyü kimi, mifik düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərdə bayramlar sakral sfera, müqəddəs dünya ilə bağlı olur. Mifoloji dünya modelində sakral aləmin əsasında ilk əcdad durur. O, yer üzündə tanrını təmsil edir. Bu halda belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bayramların sakral dünya ilə bağlılığı onların elə sakral ilk əcdadla bağlılığı deməkdir. Mifik düşüncə tarixindən də məlumdur ki, ilk əcdadların çoxsaylı funksiyalarından biri də bayramları təsis etməkdir. İstənilən bayramla bağlı mifik mətnlərə nəzər saldıqda götrürük ki, həmin bayramlar hansısa müqəddəs tərəfindən təsis edilmişdir. Elə Novruz bayramının İslam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbər (s.), yaxud Həzrət Əli (ə.) kimi müqəddəslərlə

əlaqələndirilməsi bu şüurun məhsuludur. “Oğuznamə”nin müxtəlif variantlarında biz Oğuz kağanın müxtəlif xalqlara ad verdiyini, onların yaşayış qaydalarını, peşə məşğuliyyətlərini müəyyənləşdirdiyini görürük. Bu, ilk əcdadın mədəni qəhrəman funksiyasıdır. Y.M.Meletinski ilk əcdadların mədəni qəhrəman funksiyası haqqında yazır: “Bunlar insanlar üçün müxtəlif əşyaları (odu, mədəni bitkiləri, əmək alətlərini) əldə edən, yaxud yaradan, insanlara ov etməyin, torpaq becərməyin qaydalarını, sənətkarlığı, incəsənəti öyrədən mifoloji personajlardır. Onlar sosial və dini qaydaları, mərasimləri və bayramları, nikah qaydalarını və s. müəyyənləşdirirlər” [8, s. 638]. Göründüyü kimi, mifik düşüncədə, mifoloji dünya modelində bayramlar birbaşa ilk əcdadla bağlıdır. Cəmiyyətdə insanların hansı hadisəni bayram etməsini ilk əcdad/mədəni qəhrəman müəyyənləşdirir. Bayramın müqəddəsliyi də buradan irəli gəlir. Əgər onu adi insanlar təsis etsə idilər, o, müqəddəs sayılmazdı. Bayram ona görə əziz tutulub, müqəddəs hesab edilir ki, onu müqəddəs varlıq olan ilk əcdad təsis etmişdir. V.N.Toporovun yuxarıdakı fikrinə görə, bayram cəmiyyətdəki insanların hamısının müqəddəs “sferaya maksimum dərəcədə aidliyini” təmin edir. Yəni buaradan aydın olur ki, bayram elə bir ritual mexanizmidir ki, profan varlıqlar olan insanlar məhz bayramlar vasitəsilə müqəddəs dünya ilə ünsiyyətə, əlaqəyə girirlər. Alimin digər bir fikrinə görə, bayram “hansısa institutlaşdırılmış hərəkət kimi qeyd olunan zaman kəsimidir”. Burada iki ifadə bizim tədqiqatımız baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır:

1. “İnstitutlaşdırılmış hərəkət” ifadəsi;
2. “Zaman kəsimi” ifadəsi.

“İnstitut” sözü hərfi mənada “təsisat” deməkdir. Bu mənani bayramla əlaqələndirdikdə aydın olur ki, bayram “təsis olunmuş hərəkətlərdən” ibarət mərasimdir. Yəni bayram insanların kollektiv şəkildə icra etdiyi elə bir davranış sistemidir ki, burada hər kəs istədiyi hərəkəti edə bilməz. Bayramda hamının edəcəyə hərəkətlər qabaqcadan məlumdur. Bayramın hər bir insanın yaddaşında qabaqcadan var olan hərəkət və söz düzümü var. Bunu ssenari də adlandırmaq olar. Bayram hərəkətlərini toplumun, kollektivin bayram olmayan günlərdə etdiyi hərəkətlərdən fərqləndirən əsas cəhət bu hərəkətlərin mərasimi hərəkətlər, yəni ritual olmasıdır. Viktor Terner yazır: “Ritual jestləri, sözləri, obyektləri əhatə edən hərəkətlərin stereotipik ardıcılığıdır; xüsusi olaraq hazırlanmış yerdə icra olunur və icraçıların maraq və məqsədlərinə uyğun olaraq fəvqəltəbii qüvvə və varlıqlara təsir etmək üçün təyin olunur” [9, s. 32]. Göründüyü kimi, ritual – ixtiyari hərəkətləri deyil, stereotipik hərəkətləri əhatə edir. Bu, prof. Seyfəddin Rzasoyun V.Ternerin yuxarıdakı fikrinə verdiyi şərhə də aydın görünür:

“ Ritual jest, söz, obyektlərin birləşməsini nəzərdə tutan hərəkət universumları kodları vasitəsi ilə funksionallaşır (gerçəkləşir);

Ritualda təcəssüm olunan hərəkət ixtiyari olmayıb, konkret struktur sxemlərinə söykənir;

Ritual toplumun ehtiyaclarına xidmət edərək struktur pozulmalarının aradan qaldırılması naminə icra edilir;

Ritual insanların müqəddəs qüvvələrlə ünsiyyətinin təmin edilməsinin vasitəsidir” [5, s. 82].

S.Rzasoyun Ternərə verdiyi şərhdən göründüyü kimi, ritualdakı hərəkətlərin hamısının əsasında “konkret struktur sxemi”, yaxud bizim yazdığımız kimi, ssenari durur. V.N.Toporovun bayramların “zaman kəsiyi” olması haqqında ifadəsi xüsusi məna daşıyır. Bu məna Azərbaycan folklorşünaslığında Novruz bayramı haqqındakı tədqiqatlar baxımından daha əlamətdardır. Ona görə ki, tədqiqatların əksəriyyətində Novruz mərasim kompleksi bütövlükdə bayram hesab edilir. Daha doğrusu, Novruz mərasim kompleksindən bütövlükdə bayram kimi bəhs edilib, həmin kompleksə aid mərasimi günlərin əksəriyyətinin məhz bayram olmadığı nəzərə alınmır. Bilirik ki, Novruz mərasimi xalq təqvimində çərşənbələri əhatə edir. Bəzi bölgələrdə ilin axıncı çərşənbəsi bayram kimi qeyd edilir. Bəzi bölgələrdə isə ilin axıncı çərşənbəsi deyil, yeni ilin ilk günü bayram edilir. Demək, bayram, Toporovun yazdığı kimi, ayrıca bir zaman kəsimidir, ili tamamlayan mərasim kompleksinin bütün günləri bayram hesab olunmur. V.N.Toporov bayramların daha dolğun məna və funksiyasının köhnə ildən yeni ilə keçid zamanı üzə çıxdığını və toplumun bütün bayramlarına məxsus dəyərlərin yeni il bayramında bir araya gəldiyini göstərir [10, s. 330].

Alim bu keçid prosesində baş verən mənaları mifoloji baxımdan belə ümumiləşdirmişdir:

1. Bayram dünya katastrofunun kəskinləşmiş və gərginləşmiş gözləntisi şəraitində başlanır;

2. Köhnə dünya, köhnə zaman, köhnə insan öz dövrünü gedib və onları dağılma, ölüm gözləyir;

3. Xaosun gücləri, ola bilsin ki, dünyanın kosmik təşkilini üstələyir;

4. Həyat və məhsuldarlıq gücləri qurtarmaq üzrədir: onlar ölürlər (bu, özünü daha tez-tez məhsuldarlıq tanrısının ölməsi, onun bu dünyadan yox olması motivində təəcəssüm etdirir);

5. Kahin, çar-kahin (müqəddəs çar) ritual keçirir. O, qurban verilən heyvanı, yaxud insanı parçalayaraq sanki xaosun işini axıra, kosmikliyin sıfır nöqtəsinə “çatdırır”;

6. Yalnız indi yeni yaradılış, xaotik güclərin tədricən aradan qaldırılması və buna paralel olaraq kosmosun sintezləşdirilməsi başlanı bilər;

7. Qurbanın dağıdılmış, müxtəlif yerlərə atılmış hissələri toplanır, kosmosun elementləri ilə tutuşdurulur və birləşdirilir. Kainatın heyvan şəklində olan obrazı sanki gerçək dünya ilə dəyişdirilir: dünyaya təşkilatlanma, məhsuldarlıq, çiçəklənmə, həyat qayıdır;

8. Yeni dünyanın, yeni zamanın, yeni insan kollektivinin yaradılışı baş verir [10, s. 329].

Alimin bu “tezislərinə” Novruz bayramının işığında baxsaq, görürük ki, Novruz bayramı qışın yaratdığı sosial-mənəvi çətinliklər şəraitində baş verir. Köhnə il və onun dünyası öz ömrünü başa vurub. Qışı təmsil edən şər qüvvələr insana yaşam gücü verən xeyir qüvvələrə, az qalır ki, qalib gəlsin. Həyat və ölüm üz-üzədir. İnsanlar bayramda qurbanlar (pay) verməklə dünyanı, sosial nizamı xilas etməyə çalışırlar. Bayramda dünyanın dağılmış nizamı (xaos) aradan qaldırılır və kosmos bərqərar olunur. İnsanların bu

qələbəni qeyd etdiyi zaman kəsiyi bayramdır. Göründüyü kimi, V.N.Toporovun bayramı “zaman kəsiyi” kimi səciyyələndirməsi xüsusi məna daşıyır. Çünki bayramlar bütün hallarda zaman konsepti ilə sıx bağlıdır. Novruz bayramında da zaman qarşılıqlılığı, zamanların mübarizəsi və qələbəsi var. S.Rzasoy yazır: “İl öz zaman-məkan strukturuna görə iki hissəyə ayrılır:

1. Təzə ilin başlanğıc (ilk) günü hesab olunan Novruzdan başlayıb ilin son günü hesab olunan axır çərşənbəyə qədər davam edən böyük dövr. Bu, 365 günlük Günəş təqvimində, təxminən, 360-362 günü əhatə edir. Bu, insanların dünyası olan Kosmosun zamanıdır.

2. Köhnə ilin qurtardığı axır çərşənbə gecəsindən yeni ilin ilk gününə – Novruz gününə qədər davam edən **kiçik dövr**. Bu, bir neçə günü əhatə edir. Bu, insanların dünyasına – Kosmosa əks olan Xaosun zamanıdır.

Səciyyəvidir ki, xaosla aid olan bu bir neçə gün təqvimə salınmırdı... ..Beləliklə, köhnə ilin qurtardığı günlə – axır çərşənbə ilə yeni ilin başlandığı gün – Novruz arasında bir “boşluq”, “zaman aralığı” yaranır. Bu boşluq, zaman aralığı Xaosun zamanıdır” [6, s. 96-97]. Buradan aydın olur ki, bayram kompleksi kosmik və xaosik zamanları bir-biri ilə qovuşdurur. Bu qovuşan, kəsişən, bir-birinə girən, bir-biri ilə çulğalaşan və öz aralarında mübarizə edən zaman kəsiyi xüsusi hadisədir. S.Rzasoyun bəhs etdiyi “zaman aralığına” qazaxlarda da rast gəlirik. A.Turan yazır ki, “qazaxlar hər ili hər biri otuz gündən təşkil olunan 12 aya bölmüşdülər. İlin sonunda hesaba qatılmayan 5 gün – “Beş qonaq” yaxşılıq və pisliliyin mübarizə etdiyi zamana təsadüf etdiyindən bu günlərdə səfər etməməyə, yığıncaq etməməyə, heyvan kəsməməyə və hətta qonaq qəbul etməməyə çalışırdılar” [7, s. 341]. Belə hesab etmək olar ki, Azərbaycan xalqı arasında məşhur olan “Dünya beş gündür, ye, iç, kef elə” ifadəsi də bu zaman aralığı ilə əlaqədar yaranmışdır. Çünki bu aralıq zamanda toplumdakı mövcud sosial münasibətlər müvəqqəti olaraq pozulur və insanlar adi varxələrdə etmədiyi hərəkətlərə yol verə, müxtəlif şit və adi vaxtlarda yolverilməz olan zarafatlar edə bilirlər.

İşin elmi nəticə və yenilikləri. Tədqiqat göstərdi ki, bayram anlayışı mürəkkəb elmi struktura malik düşüncə konseptidir. Həmin konseptin məna aləmini araşdırmaq, onun dərinliklərinə varmaq üçün ilk növbədə mifologiyaya üz tutmaq lazımdır. Mifik-kosmoloji düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərin şüurunda dünya müqəddəslik dərəcəsinə görə iki hissədən – sakral və profan aləmlərdən ibarətdir. Sakral – müqəddəs dünya, profan – adi dünya mənasındadır. Müqəddəs dünya ilk əcdadın, mədəni qəhrəmanın, ilk qəhrəmanların, müxtəlif təbiət stixiyalarını təmsil edən tanrıların, məbudların, yəni ibadət, pərəstiş edilən, tapınılan kult obrazların və s. dünyasıdır. Mifik düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərdə bayramlar sakral sfera, müqəddəs dünya ilə bağlı olur. Mifoloji dünya modelində sakral aləmin əsasında ilk əcdad durur. O, yer üzündə tanrını təmsil edir. Bu baxımdan bayramların sakral dünya ilə bağlılığı onların elə sakral ilk əcdadla bağlılığı deməkdir. İlk əcdadların çoxsaylı funksiyalarından biri də bayramları təsis etməkdir. İstənilən bayramla bağlı mifik mətnlərə nəzər saldıqda görürük ki, həmin bayramlar hansısa müqəddəs tərəfindən təsis edilmişdir. Bayram “təsis olunmuş hərəkətlərdən” ibarət mərasimdir. Bayramda hamının edəcəyi hərəkətlər qabaqcadan məlumdur. Bayramın hər bir insanın

yaddaşında qabaqcadan var olan hərəkət və söz düzümləri var. Bunu ssenari də adlandırmaq olar. Bayram hərəkətlərini toplumun, kollektivin bayram olmayan günlərdə etdiyi hərəkətlərdən fərqləndirən əsas cəhət bu hərəkətlərin mərasimi hərəkətlər, yəni ritual olmasıdır. Bayramlar bütün hallarda zaman konsepti ilə sıx bağlıdır. Bayram kompleksi kosmik və xaos zamanları bir-biri ilə qovuşdurur. Bu qovuşan, kəsişən, bir-birinə girən, bir-biri ilə çulğalaşan və öz aralarında mübarizə edən zaman kəsiyi xüsusi hadisədir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Bayat, F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı / F.Bayat. – Bakı: Sabah, – 1993. – 194 s.
2. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəi-Tərkimə (Türkmənlərin soy kitabı) / Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və biblioqrafiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası N-PB, – 2002. – 146 s.
3. İmaməliyev, E.Q. Türk yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri / (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2016. / – 153 s.
4. Qafarov R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası) / (filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / – Bakı, 2010. – 59
5. Rzasoy, S. Əbülqazi "Oğuznamə"sində mif və ritual / S.Rzasoy. – Bakı: Nurlan, – 2013. – 172 s.
6. Rzasoy, S. Muğanlıda Novruz karnavalı / S.Rzasoy. – Tbilisi: Tbiliselebi, – 2014. – 106 s.
7. Turan A. Kazakların Milli Bayramı Nevruz // Nevruz ve Renkler. Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri (Ankara, 19-21 mart 1996). Yayına hazırlayanlar Prof.Dr. Sadik Tural-Elmas Kılıç. – Ankara, AKM Yayını, – 1996, s. 339-347
8. Мелетинский, Е.М. Общее понятие мифа и мифологии // Мифологический словарь. – Гл. ред. Е.М.Мелетинский. – Москва: Советская энциклопедия, – 1990, – с. 634-640
9. Тернер, В. Символ и ритуал (сб. трудов) / В.Тернер. – Москва: Наука, – 1983, – 277 с.
10. Топоров, В.Н. Очерк «Праздник» // Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1982, – с. 329-331

ŞAKİR ƏLİF OĞLU ALBALIYEV BAYRAM ANLAYIŞININ SEMANTİK STRUKTURU (XÜLASƏ)

Bayram anlayışı mürəkkəb elmi struktura malik düşüncə konseptidir. Bu konsept mifologiya ilə sıx bağlıdır. Mifik-kosmoloji düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərin şüurunda dünya müqəddəslik dərəcəsinə görə iki hissədən – sakral və profan aləmlərdən ibarətdir. Müqəddəs dünya ilk əcdadın, mədəni qəhrəmanın, ilk qəhrəmanların, müxtəlif təbiət

stixiyalarını təmsil edən tanrıların, məbudların, yəni ibadət, pərəstiş edilən, tapınılan kult obrazların və s. dünyasıdır. Mifik düşüncə ilə yaşayan cəmiyyətlərdə bayramlar sakral sfera, müqəddəs dünya ilə bağlı olur. Mifoloji dünya modelində sakral aləmin əsasında ilk əcdad durur. O, yer üzündə tanrını təmsil edir. Bu baxımdan bayramların sakral dünya ilə bağlılığı onların elə sakral ilk əcdadla bağlılığı deməkdir. İlk əcdadların çoxsaylı funksiyalarından biri də bayramları təsis etməkdir. Bayram “təsis olunmuş hərəkətlərdən” ibarət mərasimdir. Bayramda hamının edəcəyə hərəkətlər qabaqcadan məlumdur. Bayramın hər bir insanın yaddaşında qabaqcadan var olan hərəkət və söz düzümü var. Bayramlar bütün hallarda zaman konsepti ilə sıx bağlıdır. Bayram kompleksi kosmik və xaosik zamanları bir-biri ilə qovuşdurur. Bu qovuşan, kəşşən, bir-birinə girən, bir-biri ilə çulğalaşan və öz aralarında mübarizə edən zaman kəsimi xüsusi hadisədir.

Açar sözlər: Bayram, ritual, mif, sakral, profan, ilk əcdad, mədəni qəhrəman, kosmos, chaos

Албалиев Шакир Алиф оглы

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ПОНЯТИЯ “ПРАЗДНИК”
РЕЗЮМЕ

Понятие праздник - это концепт мышления со сложной научной структурой. Это понятие тесно связано с мифологией. В представлении обществ, проживающих с мифическо-космологическим сознанием, мир состоит из двух частей – профанной и сакральной, в зависимости от степени святости. Священный мир - это обитель первого предка, культурного героя, первых героев, богов и божеств, представляющих различные элементы природы, то есть культовые изображения, которым поклонялись. В обществах, с мифологическим сознанием, праздники связаны с сакральной сферой, священным миром. В модели мифологического мира сакральный мир основан на первом предке. Он представляет Бога на земле. С этой точки зрения связь праздников с сакральным миром означает, что они связаны с сакральным прародителем. Одной из многих функций первых предков было учреждение праздников. Праздник - это обряд «установленных действий». Заранее известно, чем все будут заниматься на празднике. Праздник имеет уже существующее действие и формулировку в памяти каждого человека. Во всех случаях праздники тесно связаны в концептом времени. Праздничный комплекс сочетает космическое и хаотическое время. Это особое событие, в котором, они встречаются, пересекаются, переплетаются и борются друг с другом.

Ключевые слова: праздник, ритуал, миф, сакральный, профанный, прародитель, культурный герой, космос, хаос.

Shakir Alif oğlu Albaliyev

THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE CONCEPTION “HOLIDAY”

SUMMARY

The conception of holiday is a concept of thinking with a complex scientific structure. This conception is closely related to mythology. In the minds of mythical – cosmological societies the world consists of two parts according to the degree of certainty – sacral and profane worlds. The holy world is a place of worship, cult images of the first ancestors, cultural hero, first heroes, Gods representing various natural features, etc. In societies living with mythical thinking holidays are associated with the sacral sphere, the holy world. The mythological world model is based on the first ancestor of the sacral world. It represents God on the earth. From this point of view, the connection of holidays with the sacral world means their connection with the sacral first ancestor. One of the numerous functions of the first ancestors is to establish holidays. The holiday is a ceremony consisting of “established actions”. The actions that everyone will perform on the holiday are known in advance. In the memory of each person one can observe that there is a pre-existing movement and vocabulary about the holiday. In all cases holidays are closely related to the concept of time. The holiday complex connects cosmic and chaotic times together. The time that crosses and struggles is a special event.

Key words: holiday, ritual, myth, sacral, profane, the first ancestor, cultural hero, cosmos, chaos

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.06.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.07.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Seyfəddin Rzasoy
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

NƏCİBƏ BAĞIRZADƏ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli

Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

necibe.bagirzade@bk.ru

İstiqlaliyyət küç., 1005

**M.Ə.RƏSULZADƏNİN AZƏRBAYCAN MİLLİ TƏFƏKKÜRÜNÜN
FORMALAŞMASI VƏ MİLLİ DİLİN SAFLIĞININ QORUNMASI
YOLUNDA BİR ƏDİB VƏ SİYASİ XADİM KİMİ ÇALIŞMALARI**

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, milli təfəkkür, çar Rusiyası, milli dil, cümhuriyyət, “Açıq söz”.

Giriş. Azərbaycan milli qurtuluş hərəkatının əvəzsiz lideri, Cümhuriyyətin qurucusu M.Ə.Rəsulzadə bütün ömrünü istiqlal uğrunda mübarizəyə həsr etmiş və bu yolda istər publisist, ədib, alim, istərsə də siyasi xadim kimi yorulmadan çalışmışdır. Məhəmməd Əmin bəyi vətəninə, millətini sevən digər maarifpərvər ziyalı və siyasi xadimlərdən fərqləndirən onun həm də bu keyfiyyəti olmuşdur. O, milləti qəflət yuxusundan oyatmaq, çar istibdadına qarşı mübarizə aparmaq və dövlət qurmaq kimi mühüm məsələlərin həll olunması üçün zaman gözləmədən böyük bir fədakarlıqla çalışmışdır. Onun bu yolda çalışmaları ilk gəncliyindən ta ömrünün sonuna qədər davam etmişdir. Məhəmməd Əmin bəy ömrünün hər bir mərhələsində Azərbaycanda milli təfəkkürün formalaşması və milli dilin saflığının qorunması məsələsinə xüsusi bir önəm vermişdir. Vətəndə ikən çar Rusiyası ilə mücadiləyə başlayan Rəsulzadə qürbətdə bu mücadiləni sovet Rusiyası ilə davam etmişdir. “...Məhəmməd Əmin bəy XX yüzilin ən məşhur siyasətçilərindən biri olmuşdur. Onun saysız-hesabsız siyasi-publisistik araşdırmalarının mühüm əksəriyyəti bu və ya digər şəkildə ədəbiyyatla bağlıdır, yaxud da əksinə, ədəbi əsərlərinin zəruri qisminin siyasətlə bağlı tərəfləri vardır. Fikrimizi qısaca ifadə etməli olsaq, M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığı bir küll halında ədəbi və siyasi idealların qarşılıqlı vəhdəti, qovuşuğu və biri digərini tamamlamasıdır.”(8.səh.150)

Azərbaycanda milli təfəkkürü formalaşdıran ədəbi mühit. Rəsulzadə kimi tarixi şəxsiyyətlərin ortaya çıxması və millətin azadlığı, istiqlalı uğrunda mübarizəyə qalxması təbii ki, tarixi zərurətdən doğur. Rəsulzadə kimi şəxsiyyətləri həm mühit, həm də zaman yetişdirir. Azərbaycan tarixinin və ədəbiyyatının son iki yüz ildə keçdiyi yolu izlədikdə bu zərurətin hardan qaynaqlandığını asanlıqla görmək olur.

XIX əsrin əvvəlləri min illik dövlətçilik tarixi olan türk dünyasının tənəzzülə uğradığı dönmə kimi tarixə düşdüyü heç kəsə sirr deyil. Bu vaxt Azərbaycan da torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölünməsi məcburiyyətini qəbul edərək öz ağır günlərini yaşamışdır.

Tarixin ən ağır dövrlərində ədəbi sözün dəyəri daha çox olur. Sözün toplumu böyük bir qüvvəyə çevirə biləcək qədər böyük qüdrəti vardır. Ayırı-ayrı millətlərin yazılı və şifahi ədəbiyyatında buna kifayət qədər misallar var. Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatı da istisna deyil. “Belə bir uçurum qarşısında ən öncə tarixi yaddaşı yaşatmaq sahəsində ilk addımı böyük maarifçi alim, ilk jurnalist, tərcüməçi, şair Abbasqulu ağa Bakıxanov atdı. Bakı qalası və Bakı xanlığının süqutunu öz gözlərilə görən Cavadxan və Gəncə qəhrəmanlarının işğalçılarla ölüm-dirim savaşından xəbərdar olan, 1828-ci ildə vətəni ikiye bölən bədnam Türkmənçay müqaviləsinin imzalanma mərasiminin şahidi olmuş Abbasqulu ağa Bakıxanov özünün məşhur “Gülüstani-İrəm” əsərini yazdı. Müstəqilliyini itirmiş bir xalqın, məmləkətin tarixini yazmaq, həm də qədim dövrlərdən başlayaraq ta 1813-cü il “Gülüstani müqaviləsi”nə qədərki dövrü əhatə edən tarixi yazmaq vətənə, onun gələcəyinə xidmətin ən bariz nümunəsi deyilmi?”. (3.səh.113)

Bu tarixi hadisələrin acı nəticəsi olaraq Avropada artıq 18-ci əsrdən mövcud olan milli təfəkkür Azərbaycanda yalnız XIX əsrin 2-ci yarısında formalaşmağa başlamışdır. M.Ə.Rəsulzadə mühacirətdə qələmə aldığı “Azərbaycanda milli hərəkət” əsərində bu hadisələrin gedişatını belə açıqlayırdı: “Müsəlman və türk elementləri ilə məskunlaşmış, nə mədəni, nə də dini baxımdan Rusiya ilə heç bir ortaq cəhəti olmayan və Rusiyanın yalnız silah gücünə işğal edilmiş Qafqaz Azərbaycanı mənən heç zaman rus dövlətçiliyi ilə barışmayıb, çünki o dövlətçiliyin ənənələri, məlum olduğu kimi, müsəlman və türk aləminə ədavət üzərinə qurulmuş, bunun da nəticəsində panislamizm və panturanizm ideyaları bu aləmdə həmişə canlı maraq doğurmuşdur.

Zaman keçdikcə, cəmiyyət qüvvələri inkişaf etdikcə, get-gedə əhalinin daha geniş dairələri ictimai hərəkətə qoşulduqca müsəlman Şərqi Azərbaycanın başqa yerlərinə nisbətən milli hərəkət Azərbaycanda daha tez Avropa xarakteri almışdır”. (7.səh.23)

Millətin taleyində mühüm rol oynamış bu hərəkətin başlanması təbii ki, ziyalıların adı ilə bağlı olmuşdur. Bu taleyüklü, ağır, çətinliklərlə dolu başlanğıcda M.F.Axundovun silinməz imzası görünməkdədir. “Hər dərəcədə baş qovzayan it-qurd nə vaxta qədər malımızı, canımızı dağıdacaq”, “yollar xarab, qəryələr (kəndlər) viran, şəhərlər birövnəq (çirkin), küçələr biəndam (dağınıq), qəbiristanlıqlar küçələrin içində havanın kəsafətinə bəis,” “tamam oğrular, quldurlar və qatillər avamunnasdan (avam adamlardan) və cəhənnəmə inanan kəslərdən zühur edər. Heç ürəfadən (arif adamlardan) ya quldur, ya qatil görübsənmi?!”, “Bəşəriyyətin xoşbəxtlik və səadəti o vaxt mümkün olacaqdır ki, istər Asiyada və istərsə Avropada insan əqli tamamilə əbədi həbsdən qurtulacaq, işlər və fikirlər nəql (nağıl) deyil, yalnız insan ağılı istinadgah və dəili tapılaraq hakimi-mütləq olacaqdır”, “əgər sən nəşeyi azadiyyədən və hüquqi-insaniyyətdən xəbərdar olsaydın belə übuddiyyətə (köləliyə), belə rəzalətə mütəhəmmil (dözən) olmazdın, kəsbi-elmə talib olub (yiyələnib), fəramuşxanalar (yığınaq yerləri), məcmuələr yapardın, vəsaili ittifaqi (birlik vasitələrini) dəryaft

edərdin (tapardın)” Yuxarıdakı kəlamlar A.A.Bakıxanovdan sonrakı dövrün ən böyük mütəfəkkir mücahidi M.F.Axundova məxsusdur”. (3.səh.118)

Aydındır ki, milli təfəkkürün formalaşması üçün zaman gərəkir, bəzən bu zaman bir insan ömrünü üstələyir. Lakin aparılan mübarizə sonunda öz nəticəsini verir və mücadilə edənlər millətin yaddaşında, tarixində yaşamaqla özünə ömür qazanır. M.Ə.Rəsulzadə milli təfəkkürün formalaşmasında əvəzsiz xidməti olan ədəbiyyatın ayrı-ayrı mərhələlərindən və ədiblərdən bəhs edərkən belə yazır: “Tarixən Şərq ədəbiyyatına Füzuli (xristian erasının XV əsrinin sonlarında böyük türk şairi) kimi məşhur, parlaq ulduzlar vermiş Azərbaycan ədəbiyyatı artıq XX əsrin əvvəllərində modernləşməyə başlayır. Böyük novator Mirzə Fətəli Axundzadə anlaşıqlı, xalq dilində yazdığı ölməz əsərləri ilə Azərbaycan cəmiyyətinə yeni təkan verir. O, yeni formal yaradıcılığında (Müsəlman dünyasında ilk dram əsərlərini o yazmışdır) XVİI əsrin liberal-maarifçi ideologiyasından qaynaqlanan tam yeni ideyalar təbliğ edir”. (7.səh.23)

M.Ə.Rəsulzadənin böyük dəyər verdiyi klassiklərdən olan M.F.Axundovun əsərlərində iştirakları görünən milli ideyalar sonrakı nəsillər qələm əhlinin yazılarında intişar tapdı. Mirzə Fətəlinin düşüncələrə maarifçilik toxumları səpən yaradıcılığı öz bəhrəsini verməyə bilməzdi. “Əkinçi” kimi bir qəzetin yaranması üçün münbit bir şərait yaranmışdı, lakin siyasi şərait onun yaşamasına imkan vermirdi. Çar Rusiyasının basqıları altında əhalisinin böyük əksəriyyəti türk olan bir ərazidə bu şəkildə maariflənməni qarşısı alınmalıydı, alındı da. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, “1875-ci ildə Bakı şəhərində (Azərbaycanın paytaxtı) Azərbaycan dilində ilk qəzet meydana gəlir: bu, Rusiyada nəşr olunan ilk türk-müsəlman qəzeti idi. Həsən bəy Zərdəbinin bu “Əkinçi” qəzetində Mirzə Fətəlinin maarifçilik ideyaları mütəmadi qaydada müdafiə edilirdi. Mirzə Fətəli və onun davamçıları “Əkinçi”yə qədər bu ideyaları mücərrəd şəkildə, müəyyən siyasi tendensiya olmadan yaydıqları halda Azərbaycanın ilk publisistinin yazılarında bu ideyalar konkret siyasi məqsəddə xidmət edirdi. “Azərbaycanlılar müasir sivilizasiyadan bəhrələnməli və Avropa mədəniyyəti ilə ünsiyyətdə olmalıdırlar, əks halda həmişəlik əsarət altında qalmağa məhkumdurlar.” Mirzə Fətəlinin mücərrəd yazılarına səbrlə yanaşan çar hökuməti ilk siyasi qəzetin istiqamətinə laqeyd qala bilməzdi. “Əkinçi” bağlandı. Onun redaktoruna Bakıda müsəlman Xeyriyyə cəmiyyəti yaratmağa da icazə verilmədi”. (7.səh.24)

Milli dil olmadan milli təfəkkürü inkişaf etdirməyin nə qədər çətin olduğunu ilk olaraq anlayan təbii ki, Həsən bəy Zərdəbi, Əli bəy Hüseynzadə, Ömər Faiq Nəmanzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxtı kimi maarifpərvər ziyalılar idi. Onların mətbuatda, “Əkinçi”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Kəşkül” kimi qəzet və jurnallarda bu yöndə çıxışları əvəlcə milli özünüdərəkə-millətə kim olduğu haqqında fikirlər ötürməyə hesablanmışdı. Maarifçi ədəbi hərəkatın oyatdığı milli təfəkkür, sonradan siyasi maarifçi şüurun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynadı və zamanla

Cümhuriyyətin qurulması kimi tarixi bir hadisə ilə nəticələndi. 20-ci əsrin əvvəllərində yalnız rusca çıxan “Kaspi” qəzetiylə kifayətlənən mətbuatımız çətin, keşməkeşlərlə dolu, ağır bir yol keçdi, sonradan öz sıralarını “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “Füyuzat”, “İrşad”, “İqbal” kimi qəzetlərlə möhkəmləndirdi. Əhməd bəy Ağaoğlu, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Nəriman Nərimanov kimi şəxsiyyətlər öz yazıları, məqalələri, mətbuatdakı çıxışlarıyla milliləşmə məsələsini ədəbi mühitə gətirdilər. Mirzə Cəlil Azərbaycan mətbuatının əvəzsiz nümunəsi sayılan, müstəmləkəçilik siyasətinə, geriliyə, mövhumata meydan oxuyan, məktəb yaratmış “Molla Nəsrəddin” jurnalında “mən türkün açıq ana dilində” danışiram deyə cəmiyyətə mesaj ötürdü.

Milli təfəkkürün formalaşmasında Rəsulzadənin rolu. Bu ziyalılar sırasında sonradan böyük ictimai-siyasi xadim kimi tarixə düşəcək gənc M.Ə.Rəsulzadənin də öz imzası var idi. İlk qələm təcrübələri ilə “Şərqi-Rus” qəzetində çıxış edərək oxucusunu milli oyanışa səsləyən M.Ə.Rəsulzadənin bu yöndə ardıcıl olaraq məqalələri dərc olunur. Həmin dövrdə gənc Məhəmməd Əmin “Müsəlman Gənclik Təşkilatı” adlı bir dərnək yaratmışdı ki, orada çar zülmü əleyhinə müxtəlif şeir və ədəbi nümunələri yaymaqla gəncləri və fəhlələri inqilabi fəaliyyətə cəlb etməyə çalışırdı. 1907-ci ildə Rəsulzadənin “Nagəhan bəla” adlı birpərdəli pyesi “Təkamül” qəzetində dərc edilir ki, bu pyes də ictimai haqsızlığa qarşı fəhlə qiyamına həsr edilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə 1909-cu ildə “Təkamül” qəzetinin müxbiri kimi İrana gedir ki, orada da Azərbaycan şəhərlərində olur, İrandakı ictimai-siyasi məsələlərlə bağlı məqalələr çap etdirir.

Rəsulzadənin bir publisist kimi milli təfəkkür uğrunda apardığı mübarizədə “Dirilik” jurnalında milli diriliklə bağlı məqalələrini xüsusi olaraq qeyd etmək gərəkdir. “Əsər 1914-cü ilin sentyabr ayının 15-də görkəmli yazıçı və jurnalist Ə.Müznibin (1882-1938) redaktorluğu ilə nəşrə başlayan “Dirilik” dərgisinin 1-8 saylarında dərc olunmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə məqaləyə “Dirilik nədir?” adlı giriş də yazmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Milli dirilik” məqaləsi jurnalın ideya istiqamətinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır”. (8.səh.65)

M.Ə.Rəsulzadə çar Rusiyasının basqısı altında əzilən, öz tarixini, şərəfli keçmişini, kimliyini unudan bir milləti oyatmağın yolunu siyasi fəaliyyətlə bərabər əlbəttə ki, mətbuatda çıxışlarda görürdü. Odur ki, məqalələr yazaraq da düşüncələrə təsir etməyə ümidlər bəsləyirdi. Dəyişməkdə olan dünyada öz məmləkətinin geri qalacağı, uzun illər olduğu kimi hegemon dövlətlərin sərhədləri arasında sıxılacağı fikriylə barışmayan Rəsulzadə öz oxucusunu diriliyə, millətlər içində var olmağa səsləyirdi. “Gərək bir insan və gərək bir millət elmən və bədənən qüvvətli olmayınca dünyada yaşaya bilmək nemətindən məhrumdur. Yaşaya bilmək üçün icabında yaşamağı belə fəda edə biləcək qədər, rəşid olan millətlərdir ki, dünyada dirilik haqqı qazanıyorlar”. (5.səh.461)

Lakin mətbuatda işlənən azərbaycan dili belə indiki ədəbi səviyyədə deyildi. Hər kəs tərəfindən qəbul edilən bəlli bir ədəbi dil olmadığından müəyyən problemlər yaşanmaqda idi. Bu vaxt “Şəlalə” və “Dirilik” jurnalları arasında mübahisələr gedir, hər iki tərəf ziddiyyətli fikirlər irəli sürürdü. Bu məsələ təbii ki, M.Ə.Rəsulzadəni narahat etməyə bilməzdi. Daha doğrusu, bu, illər sonra Cümhuriyyətin qurucusu kimi tanınacaq gənc Rəsulzadəni məşğul edən ən mühüm məsələlərdən idi. Çünki dil milləti hər şeydən öncə millət edən rəmzlərdən biridir. Dilini unutmuş milləti başqa millətlər içərisində əridib yox etmək elə də çətin iş deyil. Bunun üçün millətin yaxşı anlayacağı dildə mətbuatının olmasının vacibliyini hər kəsdən yaxşı anlayan Rəsulzadə məsələnin yolunu çözməyə çalışırdı.

“Rəsulzadə Məmməd Əmin bəyin dünya müharibəsi ərəfəsində İstanbuldan Bakıya qayıtdığı zaman Bakı mətbuatı dil məsələsi ətrafında şiddətli mübahisə ilə məşğul idi. “Füyuzat”ın “Osmanlı lisanı” tezisini müdafiə edən və o dildə çıxan “Şəlalə” məcmuəsilə azəri türkcəsini müdafiə edən “İqbal” qəzeti arasında polemika hərarətli bir şəkil almışdı”. (4.səh.51)

M.Ə.Rəsulzadə bütün bu qeyri-müəyyənliyə 1915-ci ilin 2 oktyabrında indiki ana dilimizə çox yaxın, sadələşdirilmiş bir dildə yazılan “Açıq söz” qəzetini çıxarmaqla sanki bir aydınlıq gətirdi, məsələni doğru istiqamətə yönəltdi. “Bu münaqişədə iştirak edən Məmməd Əmin bəy “Şəlalə”də yazdığı “Dil ictimai bir amil”, “Yeni lisançılar və türkçülər” başlıqlı məqalələri ilə dilin ictimai bir rol oynaya bilməsi üçün ümumi kütlə tərəfindən anlaşıla bilən bir dil olması lazım gəldiyini irəli sürür və bu nöqtədən çıxış edərək hər iki cərəyanı rədd edirdi. Türklüyü bir küll olaraq qəbul etdiyi, bu küllün də dil üzərində qurulduğunu iddia etdiyi üçün Əmin bəy məhəlli şivələrin müstəqil dilə çevrilməsinə tərəfdar ola bilməzdi. Eyni şəkildə heç kimin anlamadığı və türklüklə heç bir münasibəti olmayan Osmanlı lisanını da qəbul edə bilməzdi. O, sadə və təmiz türk dili tezisini dilə gətirirdi. Bir müddət sonra, 1915-ci ildə təsis etdiyi “Açıq söz” qəzetində bu orta və təmiz türk dili cərəyanını dərinləşdirdi və bu dildə yeni, millətçi bir ədəbiyyat doğmasına yol açdı”. (4.səh.51)

Qeyd edildiyi kimi, Məhəmməd Əmin bəy təkcə ədib kimi deyil, bir siyasi xadim kimi də milli təfəkkürün və dilin inkişafı yolunda mübarizə aparmışdır. Onun siyasi fəaliyyəti isə Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizədə əvəzsiz xidmətləri olmuş “Müsavət” partiyası ilə bağlı olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin silahdaşı, əqidə dostu M.B.Məmmədzadə “Müsavət” Partiyasının yarandığı tarixdən danışan “Milli Azərbaycan hərəkatı” əsərində yazırdı: “O zamanlar İstanbulda siyasi mühacir olan Məmməd Əmin Rəsulzadə bəy yazdığı məktublar və göndərdiyi yeni türkçü nəşrlər vasitəsilə bu firqənin ideologiyasına çox mühüm və əsaslı təsir etmişdir, onun “ümumətçilikdən” “millətçiliyə”, “islamçılıqdan” “türkçülüyə” keçməsinə səbəb olmuşdur. Dünya müharibəsindən əvvəl Bakıya qayıdan Rəsulzadə Məmməd Əmin bəy bu firqənin başına keçərək bir çox yazıları ilə onun türkçü və istiqlalçı

ideologiyasını və inqilabçı taktikasını qəti şəkildə təsbit etmiş, bu ideologiyayı “Açıq söz” qəzeti vasitəsilə nəşr etməyə və yaymağa, ictimai fikri bu yolda tərbiyə etməyə başlamışdır”. (4.səh.6)

Mücadiləyə başladığı vaxtdan dönə-dönə mühacirət həyatı yaşamağa məcbur olmuş Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşünün formalaşmasında, hər biri ayrı-ayrılıqda hər kəsə nəsib olmayan böyük ədib və siyasi xadim kimi yetişməsində təbii ki, Türkiyə mühitinin, Türkiyədə türkçülük və millətçilik ideyalarını yaşadan və yayan aydınların böyük rolu olmuşdur. Lakin onun bu sahədə düşüncəsinə hakim kəsilən bir imza da vardır-Şeyx Cəlaləddin Əfqani. “Məmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşünə məşhur islam maarifpərvəri və filosofu Şeyx Cəlaləddin Əfqaninin böyük təsiri olmuşdur. Əfqaninin milli inkişaf konsepsiyasının əsas müddəası milli birliyin zəruriliyindən ibarət idi. “Millətdənkənar xoşbəxtlik yoxdur”. Rəsulzadə Əfqaninin “Milli vəhdət fəlsəfəsi” əsərini fars dilindən tərcümə edərək “Türk yurdu” jurnalında çap etdirdi və onun sonrakı fəaliyyətində, eləcə də istər vətəndə, istərsə mühacirətdə yazdığı əsərlərində, xüsusən “Əsrimizin Səvavuşu”nda “milli vəhdət” ideyalarının güclü təsiri duyulur”. (2.səh.19)

“Müsavat” partiyasının qurucularından olan Məmmədəli Rəsulzadənin xatirələrində də yazdığı kimi, İstanbuldan yazdığı məktublarda siyasi bir partiyanın yaradılmasına ehtiyac olduğu haqqında məktublar yazaraq “Müsavat” partiyasının yaranmasında böyük rolu olan və sonradan bu partiyanın rəhbərliyinə keçən M.Ə.Rəsulzadənin bir siyasi xadim kimi də dilimizin inkişafı uğrunda mübarizəsi təqdirə layiqdir. Lakin Rəsulzadənin siyasi xadim kimi apardığı bu mübarizəsi də yenə də bir ədib kimi apardığı mücadiləsi ilə qoşa qanad kimi bərabər olmuşdur. “Ana dili problem ilə bağlı onun baxışları əcnəbi sözlərdən təmizlənmiş yeni türk dilinin kütləviləşdirilməsinə tərəfdar olan “Yeni lisan” hərəkatı iştirakçılarının baxışları ilə üst-üstə düşürdü. O zaman Rəsulzadənin təbirincə desək, “romantik panturanizm” dövründə türk birliyi ideyası da “Müsavat”ın xadimləri arasında geniş yayılmışdı. 1915-ci ilin oktyabrında Rəsulzadənin redaktəsi ilə geniş xalq kütlələrinə daha yaxın olan yenilənmiş türk dilində “Açıq söz” qəzeti nəşr olmağa başladı”. (2.səh.11) Rəsulzadə “Açıq söz”ün nəşriylə millətə öz kimliyini, türklüyünü, ona müsəlman deyənlərə ümmətçilik zamanını ötürüb millətçilik zamanının gəldiyini anlatdı. “Açıq söz” hələ ki, dövləti olmayan, sadəcə coğrafi ərazi kimi mövcud olan Azərbaycan hüduqlarında çar Rusiyanı qarşısına milli kimliyin təsdiqi kimi çıxdı. Gündəlik türk qəzeti kimi nəşr edilən “Açıq söz” milli özünüdərkini, milli özgüvənin, milli özünəqayıdışın zamanla dövlətçiliklə nəticələncəyindən bir soraq idi.

“Dil bir millətin ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəini təşkil edir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edən olmaz.” deyən M.Ə.Rəsulzadə dilin hər bir millətin həyatında necə mühüm rol oynadığını öz oxucusuna anlatmağa çalışırdı. Bununla da təbii ki, öz dilini, mədəniyyətini, milli kimliyini, tarixini unutmuş, Rusiya təbəəliyində olduğundan sadəcə müsəlman adlandırılan, yalnız dini mənsubiyyətindən xəbərdar olan millətə öz milli kimliyini qorumaq üçün dilin necə

vacib bir şərt olduğu haqqında ciddi mesajlar ötürüdü. O, bu məqalələri ilə düşüncələrə təsir edərək milli şüuru oyatmağa, dilini yaşatmaqla milli kimliyini qoruyub saxlamağın mümkün olduğunu başa salmağa çalışırdı.

“M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə bir- birinin ardınca “Şəlalə” jurnalında “Asan dil-yeni lisan”, “Yeni lisançılar və türkçülər”, “Dil-ictimai mühüm bir amil” kimi maraqlı, siyasi baxımdan əhəmiyyətli məqalələrini dərc etdirmişdir. Bu məqalələrində müəllifi daha çox narahat edən məsələ ana dilinin təmizliyi və saflığı məsələsi idi ki, o, bunu ziyalıdan tutmuş sırayı vətəndaşadək hər bir kəsin vicdani borcu kimi qiymətləndirirdi”. (8.səh65)

Rəsulzadənin dil haqqında düşüncələri, yazdıqları zaman və məkan fərqi olmadan bütün bəşəriyyət üçün qəbul edilən düsturlar kimidir. Burada heç bir sözü, heç bir fikri dəyişməyə, ya redaktəyə ehtiyac yoxdur. 20-ci əsrin əvvəllərində yazıldığını nəzərə alsaq, Rəsulzadənin necə böyük ədib, publisist və siyasi xadim olduğu, hələ gənc yaşlarından milləti istiqlal yoluna çıxarmaq uğrunda mübarizəsinin necə ardıcıl apardığı bir daha aydın görünür. “Həqiqətən dil milləti hər şeydən gözəl təmsil edir. Millət dil vasitəsilə bütün məziyyət və mövcudiyyətini ərz edə bilir. Adəm oğlunun sözü bəzi riyazi və fənni məlumatları andıran əlcəbr və ya kimya əlamətləri kimi ölü hərflər deyildir. Onun qanı, canı vardır. Millətlə bərabər doğar, onunla bərabər yaşar, tərəqqi edir. ”Esperanto” və “volopok” təbii bir dil deyildir və heç bir zaman da bir dil ola bilməyəcəyini iddia edən mütəfənninlər çoxdur. Bir dil bir alimin xüsusi surətdə ixtira elədiyi bir şey deyildir. Dil milyonlarla insanın və bir çox nəsillərin müştərək vücuda gətirdikləri bir möhibədir. Dil qanlı və canlı, adətən üzvi və zihəyat bir vücutdur. Dil millətin məntiqi, ruhi və onun şəxsiyyəti-müştərəkəsidir.

İştə bunun üçündür ki, bir dili öldürmək, bir milləti öldürmək deməkdir. Və yenə buna görədir ki, hər bir təmsil həməni dili təzyiq etməklə başlar. Dil durduqca, millət də durar, öldümü, millət də canını bağışlar. Dillərini unutmağa başlayan millətlər axırı qəti bir ölüm olan həlakətli bir yolla kirmişlərdir”. (5. səh. 233-234)

Rəsulzadə dil haqqında yazarkən çox incə olduğu qədər də mühüm olan bir məqama toxunur. “Dil millətin böyük hissəsidir. Onun zahiri və batınidir. Millətləri bir-birindən ayıran ən böyük əlamət, iştə bu dil damğasıdır”. (5.səh.468) deyərək çar Rusiyasının əsarətində olan millətini, eləcə də digər türk millətlərini ruslarla heç bir müştərək mənəvi bağların olmadığından sanki xəbərdar etmək, dilimiz başqaysa, biz başqa ağacların budaqlarıyıq, birgə yaşamağımız mümkünsüzdür deyərək, onları qəflət yuxusundan oyatmaq istəyir. Dilimiz öldükə, Rusiyanın millətləri boğan bataqlığında batacaq, getdikcə məhvə məhkum olacağıq fikriylə düşündürmək, milli dəyərlərin, milli kimliyin saxlanması türkün saf, gözəl,şirin dilini qoruyub yaşatmağın vacib bir şərt olduğunu anlatmağa çalışır. Maarifpərvər ziyalıların zaman-zaman atdığı addımların nəticəsiz qalması, millətin hümmət çevrəsindən kənara çıxma bilməməsi ucbatından geridə qalması, türk soyundan uzaqlaşması

Rəsulzadəni düşündürmüş, narahat etmişdir. Təəssüf, mənəvi ağrı, giley və iradlarla dolu bu narahatlıq onun bir publisist kimi də məqalələrində yer almışdır.

“Türkcə qəzetə çıxardıq-adına müsəlman qəzetəsi dedik. Türkcə teatrlar, operalar düzəldik-ünvanlarını müsəlman teatrosu və müsəlman operası dedik. Məktəb açdıq rus-müsəlman məktəbi namını verdik.

Cəmiyyətlərimizin sifətləri yenə “müsəlman kəlməsindən ibarət oldu. Halbuki elədiklərimizin hamısı türkcə olub və türk asari mədəniyyəsinə diriltmək üçün idi. Müsəlmanlığın ibtidai təsirindən gələrək biz özümüzü müsəlman adlandırdığımızdan əsil milliyyətimizin ünvanını təşkil edən türklüyə fikir verməmiş, həman “müsəlman” adına qənaət eləmiş idik. Hələ də etməkdəyiz. Hələ bu qənaətlə də qalmamışıq, başqaları bizə “tatar” və “persiyan” demişlər, ona da etiraz etməmişik. Bu tamamilə ondan gəlmiş ki, biz özümüzü necə ki lazımdır tanımamışıq. Özümüzü əməliyə tanımış olsaydıq və milli diriliyin nə kimi əsaslar üzərində qurulması lazım olacağını kəməynbəği bilseydik, əlbəttə ki, “müsəlman operası” deməyəcək, bunun “xristyanskaya opera” qədər gülünc bir şey olduğunu dərk edəcək idik. Öylə də türk səhnəsinin opera artisti olmaqla iftixar etdiyimiz halda, name-müstəar ittixaz edərkən “ski” ədatına ehtiyac göstəməyib Ağdamski, Sarabski əvəzinə ağdamlı, sarablı deyəcəkdik. Öylə də “müsəlman səhnəsi” deyil, “türk səhnəsi” deyəcək və baş faciə oynayanımız Ərəblinski deyil, Ərəbli olacaqdı”.(5.səh.469)

Dilin saflığı uğrunda apardığı mübarizə Məhəmməd Əmin bəyin böyük mücadiləsinin ayrılmaz bir parçası olmuşdur desək, yanılmırıq. Böyük ictimai-siyasi xadim hələ ilk gəncliyindən apardığı siyasi mübarizə ilə yanaşı Azərbaycanda bütün ədəbi və mədəni mühiti izləmiş, yeni çap olunan kitablarla, yeni tərcümələrlə tanış olmuş, səhnəyə qoyulan bütün əsərlərə tamaşa etmiş, onların hər biri haqqında öz düşüncələrini təəssürlərini, qeydlərini yazmışdır. Şərqi böyük klassiki Sədinin “Bustan” əsərinin çox zəif, dil qaydalarının pozulması ilə tərcümə edilməsinə təəssüfünü bildirən eyni adlı məqalə bu qəbildəndir. Rəsulzadə tərcümə edilən əsərdən parçanı misal gətirərək yazır: “Bu nə farsidir, nə də türki. Bu dörd “beyti-türki” təhlil olunursa, burada ancaq beş türkcə ilə altı ədat türkü vardır. Tərkiblərə gəlincə, ancaq axırıncı misra olan “Bir Allahdır, yox ona şəkkü reyb” bir az türkcə tərkibə oxşayır kimidir. Baqi misralar isə pozuq bir tərkibi-farsidan başqa bir şey deyildir. Fəqət bu qədər var ki, Sədinin farsisini oxumaq farsini bilməyən bir türkün qulağına heç olmazsa bir ahəngi dilnəvaz bəxş edər. Əbdülvəhab cənabları qarelərini bundan da məhrum etmişlər”. (5.səh.277)

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “Böyük qardaşımız Nəriman cənabları” dediyi, sonradan yolları ayrılacaq, millətini sevə-sevə yanlışlara yol verəcək yazıçı, həkim, ictimai-siyasi xadim Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” əsəri haqqında yazdığı eyni adlı məqaləsində də dil məsələsinə ayrıca olaraq toxunur. 15-16 il ərzində ədibin yaradıcılığında inkişaf hiss olunduğunu, əsərin əvvəlki hissələrinin

rusca təsiri altında yazıldığına rəğmən son hissələrin bu təsirdən azad olduğunu qeyd edən Rəsuzladə əsərdə yenə də dillə bağlı qalmaqda olan hissələrə öz iradlarını da bildirir. “Məsələn, əsərin əvvəllərində, ayrı-ayrı tərkib və cümlələrdən sərf nəzər mükəlimə fəsillərində:

“Pəs buyurun görək, aya sizin millət, yəni necə dalda qalıbdır? Kitabı əlindən yerə qoyub Sona Bahadırdan sual etdi”-kimi türkcə olmayan tərkiblərə çox təsadüf olunur. Məlumdur ki, türkcədə Sona öz ifadəsindən əvvəl zikr etməli idi, çünki türkcədə mübtədə əvvəldə gəlir, məzkur tərkib böylə olmalı idi.”Sona kitabı əlindən yerə qoyub:pəs buyurun görək aya sizin millət, yəni necə dalda qalıbdır?-deyə Bahadırdan sual etdi.”

Bu qəbildəndir.

“Xoş gəlibsiniz, Oleqə ikrami ilə baş əydi” və “-nə barədə söhbət edirdiniz? Yusif deyib, sual etdi cümlələri.

Bu, ruscadan gəlmə bir təsirdir. Ruscada böylə təsirlər vardır. Fəqət türkcəyə yaramayacağı da əlbəttə təslim olunur”. (5.səh.284) Bir millətin dilinin təmizliyini qorumaq, yaşamaq məsuliyyəti əlbəttə ki, hamıdan çox qələm əhlinin üzərinə düşür. Yetişməkdə olan gənc nəsil ədəbi dili məhz məktəb dərsliklərindən və oxuduğu bədii ədəbiyyatdan öyrənir. Odur ki, bədii ədəbiyyatın mükəmməl, dilin bütün qayda-qanunlarına tabe olan bir şəkildə yazılması olduqca önəmlidir. Məhəmməd Əmin bəy bununla yanaşı dilimizin təmizliyi və mükəmməlliyi üçün başqa dillərdən gəlmə sözlərin mütləq dilimizə uyğunlaşdırılmasını da vacib sayır, alınma sözlər üzərində dilimizin hakimiyyətinin bərqərar olmasını istəyirdi.

Türkün ana dilində bütün gərəkən sözlər varkən, başqa dillərdən alınma sözlər nədən dilimizi işğal etsin ki? Özümüzə qayıdıb yaddaşımızı oyada bilsək, dünya millətləri içərisində necə böyük mənəvi bir sərvətə sahib olduğumuzu anlaya bilsək, tariximizə öz işğalçı siyasətiylə müdaxilə edən millətlərin dilini dilimizə qatmaq məcburiyyətində olmadığımızı anlayırıq. Qurtuluşumuz özümüzə dönməkdə, özümüzü tanımaqdadır. 1915-ci ildə “Qurtuluş” məcmuəsinin çap edilməsi ilə bağlı məqaləsində M.Ə.Rəsuzladə belə yazırdı:“Qurtuluş, qurtulmaq kimi sözlər heç şübhə yoxdur ki, qurd sözündən müştəqq oluyor.

Qurtuluş demək-nicat deməkdir. Fəqət türkcə kəlmə bəzən o qədər işlənməmiş qalaraq məchur olmuş ki, mənasını bir türkə anlada bilmək üçün mütləqə ərəbcə, farsca, yaxud ruscanın köməyinə ehtiyac göstərmək məcburiyyətindəyiz. Şübhəsiz ki, bu təbii olmayan hal məsələdəki “ərkənəqun” tilsiminə bənzər.

“Ərkənəqon”dakı türkləri “purtəcnə” boz qurd qurtardı.

Zamanımız miliyyət əsridir. Milli ruh və məslək sahibi olan gənc cəhalətdə və qəflətdə yaşayan millətimizin xilaskar qurdudur. Yenicə təsis olunan “Qurtuluş” doğma türkcəsi ilə sevdiyi türk dilinə və türk elinə xidmət qəsdilə müasir bir qurd xidməti görəcək bununla bir azca xidmət edə bilsə əlbəttə iftixar edə bilər”. (6.səh.170)

M.Ə.Rəsulzadənin ilk gəncliyindən bir ədib və siyasi xadim kimi apardığı mübarizə nəhayət ki, qalibiyyətlə nəticələndi. 1918-ci ildə Məhəmməd Əmin bəyin ən böyük arzusu gerçəkləşdi, Cümhuriyyət elan edildi. Şərqdə qurulan ilk Cümhuriyyətin ən böyük nailiyyətlərindən biri də təbii ki, dil ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, həmin ilin 27 iyununda verilən qərara əsasən türk dili dövlət dili elan edilmişdir. Həmin qərara əsasən yalnız ehtiyac olduqda rus dilindən istifadə etmək olardı. Cümhuriyyət dövrü dilin ən çox qorunduğu, inkişaf etdirildiyi ocalqar yaradıldı, Qori Müəllimlər Seminariyası Qazaxa köçürüldü, Gəncə Darülmüəllimi, Bakı Dövlət Universiteti təsis edildi, Parlamentdə çıxışlar, sərəncamlar, orduda komandalar türk dilində verilməyə başladı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dəyərli tədqiqatçılarından olan Vaqif Sultanlının da qeyd etdiyi kimi, “Cümhuriyyət dövründə bilavasitə M.Ə.Rəsulzadənin siyasi liderliyi ilə milli dövlətçiliyin yaradılması sahəsində ciddi işlər görülmüşdür. Qısa bir müddətdə təxminən qırx minlik ordu yaradılmış, respublikanın ərazisi işğalçılardan təmizlənmiş, əmin-amanlıq bərpa edilmiş, dünya dövlətləri ilə diplomatik əlaqələr yaradılmış, milli pul tədavi ilə buraxılmış, ciddi social-iqtisadi islahatlara başlanılmış, Azərbaycan türkcəsi rəsmi dil elan edilmiş, milli kadrların yetişdirilməsində mühüm addımlar atılmışdır.

Cümhuriyyət dövründə Məhəmməd Əmin bəyin gördüyü mühüm işlərdən biri Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması ilə bağlıdır. Universitetin yaranması ilə əlaqədar o, dəfələrlə Azərbaycan parlamentində məsələ qaldırmış, millətin formalaşmasında onun əvəzsiz rolunu əsaslandırmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, M.Ə.Rəsulzadə yalnız universiteti təsis etməklə işini bitmiş sanmamış, oraya milli kadrların cəlb edilməsinə çalışmış, həmçinin özü də tarix-filologiya fakültəsində “Osmanlı ədəbiyyatı tarixi”ndən mühazirə oxumuşdur. (287,28)”. (8.səh.70)

Nəticə. İstiqlal savaşına milli təfəkkür və dilin inkişafı uğrunda mübarizə aparan bir publisist, siyasi xadim kimi başlayan M.Ə.Rəsulzadənin Cümhuriyyət dövründə Parlamentdəki fəaliyyəti də təqdirə layiqdir. Onun Cümhuriyyət Parlamentində milli təfəkkürün artıq formalaşdığı və düşüncələrə sirayət etdiyini bildirən qətiyyətli çıxışları da olduqca maraqlıdır. 1919-cu ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət gərgin olduğu vaxtlarda Tiflisdə bəzi qəzetlərdə Denikin ordusunun artıq Bakıda olduğu və Parlament binası üzərinə öz bayraqlarını asdıqları haqqında məlumatlar verilir. Parlamentin 5 iyun iclasındakı çıxışında istiqlal fikrinin artıq millətin düşüncəsində dərin kök saldığının bildirən M.Ə.Rəsulzadə bu xəbərin əsassız olduğunu bəyan edir. Milli təfəkkürü formalaşmış millət heç vaxt öz istiqlalının əldən getməsinə razı olmaz deyə yazılanlara və bu cür xəbər yayanlara sərt şəkildə cavab verir. “Əfəndilər! Onlar öylə düşünüyorlar ki, kəndi hürriyyət və istiqlalını elan etmiş və yolda bütün məsul fırqa və heyətlər namindən dəfələrlə bu müqəddəs kürsüdən var qüvvəsilə, malilə, canilə hazır olduğunu və istiqlaliyyətini sağlayacağını elan edən bir millət, bir millət ki, mayın 28-də heç bir təhrik və təşviq olmadan Bakı tarixində misli qeyd edilməmiş bir səmimiyyət ilə küçələrdə bayram ediyordu. Hətta bayırda görünən çarşablı qadınlar

da bu bayramı sevinc ilə qarşılamişlar və küçələrə çıxmışlardı. Böylə bir milləti asanlıqla təhti-hakimiyyətlərinə ala bilməyəcəklərdir. Buradan doğru söylədilər ki, dili xörəyə çatmış bir sənəlik növizad artıq süd yeməz. Bunlar boş söz və bihudə xəyal degildi. Denikinlər və onun hampaları qalsınlar öz xəyalları ilə və zənn etməsinlər ki, Azərbaycanda öylə xain bir hökumət olur ki, düşməyə müqavimət etməsin, öylə olsun ki, Denikin ilə mübarizə edənlərə mane olsun. Bən inanıram ki, Mayıs nümayişi həqiqi və səmimi bir nümayiş idi. Əgər qan tökmək lazım gələrsə millət hazır olacaqdır. Çün o bilir ki, qan töküb müqavimət etməyə yenə də onun hürriyyətini alacaqlar. Təkrar onu zəlilənə bir surətdə əzəcəklər, o miskin qalacaqdır. O, buna razı olmaz. Miskinliyi qəbul etməz. hər bir təhlükəyi nəzərə alıb çarəni düşünür, sələbət ilə meydanı müharibəyə çıxan və müəzzər bayrağımızı Azərbaycan sərhədində saxlar, onlara isə ancaq boş bir arzu qalar. (sürəkli və ümumi alqış)". (1.səh. 216-217)

Doğrudur, zamanın bəlli bir dönməndə Azərbaycandakı milli satqınların yerli kommunistlərin birbaşa köməyi ilə sovet Rusiyası Azərbaycanı yenidən işğal etdi, böyük arzularla, ümidlərlə qurulmuş Cümhuriyyət süquta uğradı, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ucaltdığı bayraq parlament binası üzərindən endirildi. Lakin o bayraq Rəsulzadənin özünün də dediyi kimi, könlüllərə köçmüş oldu. Ölümlərdən. zülümlərdən, sürgünlərdən keçən millət o bayrağı qəlbində sevə-sevə yaşatdı. Məhəmməd Əmin bəyin ilk gəncliyindən bir siyasi xadim və ədib kimi həbslər, şəxsi fədakarlıqlar, böyük itkilər bahasına usanmadan, bir an belə tərəddüd etmədən, yolundan dönmədən apardığı mübarizə öz nəticəsini verdi. 70 illik sovet əsarətindən sonra Məhəmməd Əmin bəyin "bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!" nidasıyla ucaltdığı üçrəngli bayraq millətin böyük öndərə və onun əmanəti, əziz yadigarı olan bayrağa sonsuz sevgiləriylə Azərbaycan səmasında yenidən dalğalandı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Azərbaycan" qəzetində Parlament hesabatları və şərhələr (noyabr 1918-aprel 1920), 2-ci cild. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2016, 560səh. 500 tiraj.
2. Elçin Məmməd Əmin Rəsulzadə. Oçerk. "Şərq-Qərb", 1994
3. Hüseyinov Şirməmməd Ağaməmməd oğlu. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı "Çənlibel" NPM. 2007, 484səh.+40səh.şəkil
4. Məmmədzadə M.B. Bakı-"Nicat"-1992
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri 2-ci cild. Bakı, Şirvan nəşr, 2001, 528 səh.
6. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri 3-cü cild-Bakı:"Elm", 2012,-596 səh.
7. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycanda milli hərəkət. Bakı:"Elm", 2009.-128 s.
8. Sultanlı V. İstiqlal sevgisi. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 252 səh.

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixində silinməz izlər qoymuş böyük ictimai-siyasi xadim. ədib Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ədəbi və siyasi fəaliyyətə başladığı ilk vaxtlardan milli təfəkkürün formalaşması və milli dilin saflığının qorunması uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Məhəmməd Əmin bəy ilk qələm təcrübələri olan “Şərqi-Rus” qəzetindəki məqalələrindən başlayaraq istibdad zülmü altında inləyən milləti oyatmağa çalışmışdır. Öz oxucusuna milli qurtuluşun milli kimliyin dərk edilməsindən, milli dilin qorunmasından və yaşadılmasından, inkişafından asılı olduğunu anladan Rəsulzadə yaradıcılığının bütün mərhələlərində bu taleyüklü məsələlərə önəm vermişdir. Məhəmməd Əmin bəyin bir ədib və siyasi xadim kimi çar Rusiyası dövründən apardığı bu mücadilə sonunda Cümhuriyyətin qurulması ilə nəticələnmiş və Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Lakin həyatının ən mühüm dövrü sayılan Cümhuriyyət dönəmində də o, mübarizəsini davam etdirmiş, istiqlalını qazanmış millətin dəyanətini, milli təəssübkeşliyini qoruyub saxlaması üçün çalışmışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanda türk dili elan edilmiş, Bakı Dövlət Universiteti yaradılmış, milli dövlətçiliyin yaranması və yaşaması üçün mükəmməl təməllər qoyulmuşdu. Atılan bütün bu addımlarda, görülməli bütün bu işlərdə Rəsulzadənin xidməti əvəzsizdir. Çünki böyük ictimai-siyasi xadim Məhəmməd Əmin bəy Azərbaycan Parlamentində də bu yöndə çıxışlar etmiş, öz sözünü demişdir. Rəsulzadə eyni zamanda publisist, ədib kimi mətbuatdakı yazıları, məqalələrində də mövzunu hər zaman diqqətdə saxlamış və mübarizəsini davam etdirmişdir. Odur ki, Rəsulzadənin Azərbaycanda milli təfəkkürün oyanmasında və milli dilin qorunub saxlanması uğrunda apardığı mübarizə hədəf getməmiş, sonunda Cümhuriyyətin bərpa, Azərbaycan bayrağının yenidən Parlament binası üzərində dalğalanması ilə nəticələnmişdir.

Najiba Bagirzade,

**National Museum of Azerbaijan Literature named
after Nizami Ganjavi of ANAS**

M.A RASULZADE'S WORKS AS A LITERARY AND POLITICAL FIGURE FOR THE FORMATION OF AZERBAIJANI NATIONAL THINKING AND PROTECTION OF PURITY OF THE NATIONAL LANGUAGE

Summary

The great public and political figure, writer Muhammad Amin Rasulzadeh, who left indelible marks in the literature and history of Azerbaijan, from the very beginning of his literary and political activity, consistently fought for the formation of national thinking and protection of the purity of the national language. Mohammad Amin Bey tried to wake up a nation groaning with tyranny, beginning with his articles in the newspaper “Shargi-Rus”, which were his first experiments with the pen.

Rasulzadeh who explained to his reader that national salvation depends on the understanding of national identity, protection, and preservation and development of the national language paid attention to these fateful issues at all stages of his career. This struggle of Muhammad Aminbek as a writer and politician of the times of tsarist Russia ultimately led to the creation of the republic and was inscribed in golden letters in the history of Azerbaijan.

However, during the republican period, which is considered the most important period of his life, he continued his struggle and worked to preserve the stability and national prejudices of the nation that gained independence. At that time, the Turkish language was proclaimed in Azerbaijan, the Baku State University was founded, and excellent foundations were laid for the creation and existence of national statehood.

Rasulzade's service is invaluable at all these stages and in all the work done. Because the great public and political figure Mohammad Amin bey spoke in this direction in the Azerbaijani parliament. At the same time, as a publicist and writer, Rasulzade always drew attention to this topic in his articles and continued to fight. Thus, Rasulzade's struggle to awaken national thinking in Azerbaijan and preserve the national language was not in vain and eventually led to the restoration of the republic and re-waving of the Azerbaijani flag over the parliament building.

Keywords: M.A Rasulzade, national thinking, Tsarist Russia, national language, republic, "Acig soz".

**Наджиба Багирзаде,
Национальный музей азербайджанской литературы имени Низами
Гянджеви НАНА**

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ М.А РАСУЛЗАДЕ КАК ЛИТЕРАТУРНО-
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ФИГУРА ПО ФОРМИРОВАНИЮ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ И ЗАЩИТЕ
ЧИСТОТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА**

Резюме

Великий общественно-политический деятель, писатель Мухаммад Амин Расулзаде, оставивший неизгладимые следы в литературе и истории Азербайджана, с самого начала своей литературной и политической деятельности последовательно боролся за формирование национального мышления и защиту чистоты национального языка. Мухаммад Амин Бей пытался разбудить нацию, стонущую от тирании, начиная со своих статей в газете «Шарги-Рус», которые были его первыми экспериментами с пером. Расулзаде, объяснивший своему читателю, что национальное спасение зависит от понимания национальной идентичности, защиты, а также сохранения и развития национального языка, уделял внимание этим судьбоносным вопросам

на всех этапах своей карьеры. Эта борьба Мухаммеда Аминбека как писателя и политика времен царской России в конечном итоге привела к созданию республики и была вписана золотыми буквами в историю Азербайджана.

Однако в республиканский период, который считается самым важным периодом его жизни, он продолжал свою борьбу и работал над сохранением стабильности и национальных предрассудков нации, получившей независимость. В то время в Азербайджане был провозглашен турецкий язык, был основан Бакинский государственный университет, были заложены прекрасные основы для создания и существования национальной государственности. Служба Расулзаде неоценима на всех этих этапах и во всей проделанной работе. Потому что в этом направлении в парламенте Азербайджана выступил великий общественно-политический деятель Мухаммад Амин бей. В то же время, как публицист и писатель, Расулзаде всегда обращал внимание на эту тему в своих статьях и продолжал борьбу. Таким образом, борьба Расулзаде за национальное мышление в Азербайджане и сохранении национального языка прошла даром и в итоге к восстановлению республики и повторному развеиванию азербайджанского флага над зданием парламента.

Ключевые слова: М.А. Расулзаде, национальное мышление, царская Россия, национальный язык, республика, «Ачыг Соз».

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.07.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.08.2020

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Almaz Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SƏİDƏ DADAŞOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADPU
Üzeyir Hacıbəyov küçəsi, 68
saida.dadasova@bksru

BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA “DİL” TERMİNİ

Xülasə

Məqalədə “dil” termininin fərqli anlayışlarına toxunulmuş, əsasən bədii ədəbiyyatda məcazi mənada işlənən anlayışı-yazıçının dili anlayışının əsaslandırılması üçün dünya ədəbiyyatında eyni mövzuda yazan və oxşar personajlar təsvir edən yazıçıların əsərlərinə diqqət edilmiş və müqayisə edilmişdir. Müasir Fransız dili Fransız xalqının ədəbi dilidir. Ədəbi dil aid olduğu millətin və ya ölkənin dilinin inkişaf etmiş, formalaşmış ən yüksək mərhələsidir. İstər fransız xalqının istərsədə digər xalqın dili dünya dillərinin bir formasıdır. Dil şüurun təzahürüdür. Biz söz və ya söz birləşmələrindən cümlə quraraq düşündüyümüz hadisələri, fikrləri ifadə və təsvir edə bilirik.

Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən dil vahididir. “Dil” termini nitq mənasında fərqli anlayışlara malikdir. İnsanın danışmaq qabiliyyəti “dil” terminin anlayışlarından biridir. İnsan təfəkkür bacarıqlarından yararlanaraq danışır. Hər zaman təfəkkürü inkişaf etmiş insanın “dil”i, nitqi anlaşıqlı olur, başqaları tərəfindən yorulmadan, səbrlə dinlənilir. “Dil” termininin digər anlayışlarından biridə hər hansı bir xalqın mənsub olduğu dildir. Məsələn Azərbaycan dili, Fransız dili, İngilis dili və sairə. Ləhcə və şivələrdən fərqlənən ədəbi dildə “dil” terminin anlayışlarından biridir. Ədəbi dil dövlət sənədlərində, elmi sənədlərdə işlədilən dildir, orta məktəblərdə, ali təhsil ocaqlarında tədris edilir. “Dil” termininin nitqimizdə məcazi mənada işlənən anlayışı da vardır, məsələn, biri digərindən fərqli olan, ayrı-ayrı yazıçıların dili. İstər fransız ədəbiyyatı daxilində, istərsədə dünya ədəbiyyatı ilə müqayisədə hər bir yazıçının özünəməxsus yazar dili vardır. Məhz bu özünəməxsusluq bir yazıçını digərlərindən fərqləndirir.

Açar sözlər: ədəbi dil, obraz, ədəbi forma, ideya, komediya

Müasir Fransız dili Fransız xalqının ədəbi dilidir. Ədəbi dil aid olduğu millətin və ya ölkənin dilinin inkişaf etmiş, formalaşmış ən yüksək mərhələsidir. İstər fransız xalqının istərsədə digər xalqın dili dünya dillərinin bir formasıdır. Dil şüurun təzahürüdür. Biz söz və ya söz birləşmələrindən cümlə quraraq düşündüyümüz hadisələri, fikrləri ifadə və təsvir edə bilirik. Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən dil vahididir. “Dil” termini nitq mənasında fərqli anlayışlara malikdir. İnsanın danışmaq qabiliyyəti “dil” terminin anlayışlarından biridir. İnsan təfəkkür bacarıqlarından yararlanaraq danışır. Hər zaman təfəkkürü inkişaf etmiş insanın “dil”i, nitqi anlaşıqlı olur, başqaları tərəfindən yorulmadan, səbrlə dinlənilir.

“Dil” termininin digər anlayışlarından biridə hər hansı bir xalqın mənsub olduğu dildir. Məsələn Azərbaycan dili, Fransız dili, İngilis dili və sairə. Ləhcə və şivələrdən fərqlənən ədəbi dildə “dil” terminin anlayışlarından biridir. Ədəbi dil dövlət sənədlərində, elmi sənədlərdə işlədilən dildir, orta məktəblərdə, ali təhsil ocaqlarında tədris edilir. “Dil” termininin nitqimizdə məcazi mənada işlənən anlayışı da vardır, məsələn, biri digərindən fərqli olan, ayrı-ayrı yazıçıların dili. İstər fransız ədəbiyyatı daxilində, istərsədə dünya ədəbiyyatı ilə müqayisədə hər bir yazıçının özünəməxsus yazar dili vardır.

Məhz bu özünəməxsusluq bir yazıçını digərlərindən fərqləndirir. Dünya ədəbiyyatında bu tip qarşılaşdırmalara və müqayisələrə çox rastlanılır. Misal olaraq deyə bilərik ki, xəsisliyə dair dünya ədəbiyyatında M.F.Axundovdan əvvəl bir çox əsərlər yazılmışdır. Qədim Roma dramaturqu Plavt “Xəzinə” adlı əsərini, Şekspir “Venetsiya taciri”, Molyer “Xəsis”, Puşkin “Xəsis cəngavər” adlı əsərini həmin mövzuda yazmışdır. Xəsis tipini hər bir sənətkar öz dövrünün, zamanəsinin ictimai həyat məsələləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif tarixi və milli zəmindən, konkret şəraitdən asılı olaraq yaratmışlar. Belinski bu barədə yazırdı: “Xəsislik ehtirası yeni bir ideya deyildir, lakin dahi adam köhnəni də təzələşdirə bilər. Xəsislik ideyası birdir, lakin onun tipləri çox və müxtəlifdir.” (1) Lakin M.F.Axundovun Hacı Qarası özündən əvvəlki xəsis tipləri silsiləsində tamamilə orijinaldır. Azərbaycanın müəyyən tarixi və ictimai şəraiti zəminində Hacı Qara kimi bir tip yaratmaq və dünya realist dramaturgiyasının ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirmək M.F.Axundovun dünya ədəbiyyatı qarşısında tarixi xidmətidir.

O, böyük mütəfəkkirlərin təbliğ etdiyi ideyaları Azərbaycanın tarixi və ictimai şəraitində vermişdir. M.F.Axundovun bir satira ustası kimi bədii ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklər Azərbaycan ədəbiyyatında böyük əhəmiyyət kəsb edir. M.F.Axundov və J.-B.Molyer barədə “Azərbaycan realizmi” əsərinin müəllifi A.Hacıyev yazır: “Molyer və Axundov arasında nə tarixi, nə də nəzəri uyğunluq yoxdur. Azərbaycan ədəbiyyatında klassisizm bir cərəyan kimi mövcud olmamışdır. Maarifçi, filosof M.F.Axundovun komediyalarında klassisizm nəzəriyyəsi və praktikası ilə bağlı heç nə yoxdur”. (2, s.77) J.-B.Molyerin və M.F.Axundovun ədəbi fikirlərində və yaradıcılıqlarında oxşarlıq var ama görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi A.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi Molyer və Axundov arasında nə tarixi, nə də nəzəri uyğunluq yoxdur.

“Molyerin komediyaları estetik cəhətdən də M.F.Axundovun komediyalarından fərqlənir. Molyer klassisizmi tənqid edərək klassisizmin əsaslarına güclü zərbə vurmuşdur. O, klassisizmin bədii prinsiplərini dəstəkləyərək həyatı real təsvir etməyin tərəfdarı idi.” (3, s.102) Ümumi-tipoloji baxımdan nə qədər yaxın olsalar da, Molyerin Qarpaqonu ilə Axundovun Hacı Qarası fərqli insani düşüncə və təfəkkür baxımdan fərqli dərkin məhsuludur. Qarpaqonun dominant səciyyəsi – xəsislikdir. Bu xüsusiyyət əsərdə bir əxlaqi naqislik kimi təqdim edilmişdir. Ancaq başqa surətlərin, deyə ki, Jurdenin əxlaqi keyfiyyətləri artıq sosial səciyyə daşıyır.

Belə bir ustanovka klassisizm poetikasının bütün struktur-poetik komponentlərində, o sıradan hətta komediyaların başlıqlarında da özünü göstərirdi. Məmməd Arif yazır ki, “M.F.Axundovun Molyerə ən çox yaxın olmağını sübut etmək üçün xəsis surətini götürsək və Hacı Qaranı Qarpaqonla müqayisə etmiş olsaq, bu iki komediya yazanın tamamilə başqa-başqa yollarla öz surətlərini yaratdıqlarını görürük. Molyerin xəsisinə daha çox ailə, məişət planında verilmiş mücərrəd bir surətdir.

Hacı Qara isə məişət və ictimai planda verilmişdir, real, tarixi bir surətdir, belə bir xəsis tacir ancaq Azərbaycanda və M.F.Axundovun göstərdiyi zamanda ola bilərdi. Molyerin Qarpaqonunda uzun zaman nə fransız taciri, nə də fransız dvoryanı özünü görüb tanıya bilməmişdir. Azərbaycanın xəsis və tamahkar müsəlman tacirləri isə Hacı Qarada özlərini görüb dərhal tanımışdılar”. (4, s.16) Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gəlirik ki, dünya ədəbiyyatında Balzakın «Qobsek», Puşkinin «Xəsis cəngavər», M.F.Axundovun «Hacı Qara» kimi qəhrəmanları Molyerin Qarpaqonu ilə mənəvi qohumdurlar. M.F.Axundova görə “yalnız dərin mənəli sənət əsəri insanın estetik hisslərini oyatmağa qadirdir, bədilik dərin mənada həqiqəti anlamaq vasitəsi kimi incəsənətin ayrılmaz hissəsidir”. (5, s.11) Öz nəzəri məqalələrində, məktublarında ədəbi tənqid və estetik məsələlərə toxunaraq yazıçı “bədi əsərlərin xalqa lazımlı və faydalı olmasının vacibliyini qeyd edir”. (5, s.16) Apardığımız müqayisələrdən görünür ki, istər Molyer, istərsə də Axundov obrazlarının xəsisliyini yaşadıkları mühitə, dövrə uyğun tiplər yaratmışlar, hər bir yazıçı özünəməxsus yaradıcılıq dili ilə əsərdəki personaj və hadisələri təsvir etmişdir. Özünəməxsus dil mövzu və personajlar nə qədər eyni və oxşar olsada yazıçıları bir-birindən fərqləndirmişdir. Hacı Qara hər şeydən əvvəl Azərbaycan xəsisinə olduğu kimi, Qarpaqonda fransız xəsisidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ağayev Ə. M.F.Axundov və dünya ədəbiyyatı. “Kommunist” qəz., Bakı, 1962, 20 sentyabr, № 22
2. Гаджиев А. Азербайджанский реализм. Проблемы исторической и национальной типологии. Баку: Язычы, 1984, 240 с.
3. Тагизаде С. Мирза Фатали Ахундов и Европа. Баку: Азербайджанское государственное издательство, 1991, 304 с.
4. Мəmməd Arif. Seçilmiş əsərləri: III cildə, III c. Bakı: Elm, 1970, 425 s.
5. Мирзоева Ш. Эстетические взгляды М.Ф.Ахундова. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1962, 62 с.

С.ДАДАШЕВА

**ТЕРМИН "ЯЗЫК" В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
РЕЗЮМЕ**

Термин «язык» также имеет переносное значение в нашей речи, например, язык разных авторов, которые отличаются друг от друга. У каждого писателя есть свой язык, как во французской литературе, так и в сравнении с мировой литературой. Именно эта уникальность отличает одного писателя от другого. Такие сравнения и сравнения очень распространены в мировой литературе. Например, можно сказать, что многие произведения о жадности были написаны в мировой литературе до М.Ф.Ахундова. Древнеримский драматург Плавт написал «Сокровище», Шекспира венецианского купца, Мольера Жадности и Пушкина Жадного рыцаря. Каждый тип сего художника создан в связи с вопросами общественной жизни своего времени, в зависимости от разных исторических и национальных традиций, конкретных условий. М.Ф. Ахундов успешно выполнил теоретические требования языка драматургии, каждый тип говорил на своем языке, свое выражение, каждый персонаж выражал свои мысли и чувства на своем языке. Из наших сравнений видно, что и Мольер, и Ахундов создавали типы жадности для своего окружения и периода, и каждый писатель описывал персонажей и события в работе своим собственным творческим языком. Отличительный язык, независимо от того, насколько похожи и похожи темы и персонажи, отличал авторов друг от друга.

Ключевые слова: литературный язык, образ, литературная форма, идея, комедия

S. DADASHEVA

**THE TERM "LANGUAGE" IN IN THE LITERATURE
SUMMARY**

The term "language" also has a figurative meaning in our speech, for example, the language of different writers who are different from each other. Every writer has his own language of writing, both within French literature and in comparison with world literature. It is this uniqueness that distinguishes one writer from another. Such comparisons and comparisons are very common in the world literature. For example, we can say that many works on greed were written in the world literature before M.F.Akhundov. The ancient Roman playwright Plautus wrote The Treasure, Shakespeare the Venetian Merchant, Moliere the Stingy, and Pushkin the Stingy Knight. Each type of stingy artist has created in connection with the issues of public life of his time, depending on different historical and national backgrounds, specific conditions. M.F. Akhundov successfully fulfilled the theoretical

requirements of the language of dramaturgy, each type spoke his own language, his own expression, each character expressed his thoughts and feelings in his own language. From our comparisons, it is clear that both Moliere and Akhundov created types of greed for their environment and period, and each writer described the characters and events in the work with his own creative language. The distinctive language, no matter how similar and similar the themes and characters, distinguished the writers from each other.

Keywords: literary language, image, literary form, idea, comedy

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.07.2020

Çapa qəbul olma tarixi:

Filologiya elmləri doktoru **Yaqub Babayev** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

A.HƏŞİMOVA

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

aynura.hashimova@mail.ru

Hüseyn Cavid küç, 115

AZƏRBAYCAN RƏNGKARLIĞINDA MİFALOGİYA JANRI

Məqalədə mifalogiyanın Azərbaycan rəngkarlığına təsiri zəminlərindən bəhs edilir. Bu mövzuda Azərbaycan rəngkarlığında divar rəsmlərinin sənətə təsiri və əks edilən təsvirlərdə mifalogiyanın izindən danışılır .

Şəki Xan Sarayının divar rəsmlərindən biri olan,o zamankı inanclara görə təsvir edilən xanədanı qoruyan, əlində qılınc tutan şir bədənli ,qadın başlı məxluqun Misir ehramlarını qoruyan Sfinkslə bənzərliyi qeydə alınıb.

Daha sonra bəzi rəssamların yaradıcılığında əks edilən mifalogiya zəminləri də bu məqalədə yer alıb. Nümunə gətirilən görkəmli rəssamlar Toğrul Nərimanbəyov, Rəsim Babayev,Elxan Həşimovdur.

Acar sözlər : Azərbaycan rəngkarlığı,Şəki Xan Sarayı, qadın başlı,şir bədənli məxluq, Sfinks, mifalogiya,əjdaha təsviri, Toğrul Nərimanbəyov,Rəsim Babayev, Elxan Həşimov

Azərbaycan rəngkarlığı hələ qədim dövrlərdən miniatür sənəti və divar rəsmləri ilə inkişaf edib . Bura Şəki Xan sarayının divar rəsmlərini nümunə olaraq göstərmək olar. Azərbaycanın bir çox bölgələrində qədim dövrlərdən divar üzərində əks edilən sənət əsərləri mövcuddur. Amma Şəki Xan Sarayında məhz rəngkarlığın bir çox janrlarına müraciət edilmiş divar rəsmlərini görmək olur. Dünyanın hər bir ölkəsindən gələn qonaqlar əsasən Azərbaycanın qədim abidələri ilə yanaşı Şəki Xan Sarayını da görməyi arzu edirlər. Azərbaycan memarlığında möhtəşəm yeri olan Şəki Xan sarayı hər bir qonağını təəccübləndirən orijinal sənət əsəridir. Dünya abidələri siyahısına daxil edilmiş bu sarayın özünəməxsus inşa üslubu var.

Qeyd etdiyim kimi Şəki Xan sarayının divar rəsmləri mövzulara ayrılır. Burada rəssamlıq sənətinin müxtəlif janrları olan natürmort ,batal, məişət və mifalogiya janrlarını görmək olur. Mifalogiya janrına aid rəsmlərdən ilk öncə Şəki Xan sarayının divar rəsmlərindən yarı şir və yarı qadın başlı məxluqu sitat gətirmək istərdim. İlk baxışdan bu rəsm Misir ehramlarının önündə yaradılan Sfinksi xatırladır .



Şeki Xan Sarının divar rəsmi



Misirdə Sfinks

Şir bədənli qadın başlı məxluq Şahlığın qorunması naminə simvolik obraz olaraq yaradılıb. Bu fiqur əlində qılınc tutaraq sanki Xanlığı qoruyur. Şirin belində sübh vaxtdı çıxan günəş parıldayır. Daha sonra naxışlı xananın içərisində ovunu parçalayan şir rəsmi təsvir olunub və bu rəsm yuxarı hissəsində iki əjdaha başı sanki yuxarıdan bu hadisəyə tamaşa edir və onlar ağəzlarından güllər buraxaraq sanki səltənəti qoruyur və çiçəklənməsinə yardımçı olur. Diqqət etdikdə bu güllərin Lotos gülü olduğunu görmək olur. Lotos gülü bir çox qədim əl yazmalarında müqəddəslik müdriklik rəmzi kimi təsvir olunur.

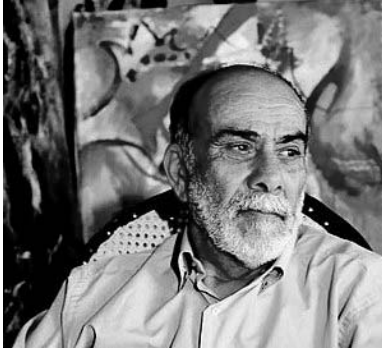


Azərbaycan mifalogiyasında olan məxluqlar digər dünya xalqlarının mifalogiyası ilə oxşardır və bəzi milli adət ənənələrdə də uyğunluqlar diqqətdən yayınmır. Bu oxşarlıqlar dünya xalqlarının bir kökəndən olduğuna bir işarədir.

Mifalogiya janrı xalq ədəbiyyatımızda və eyni zamanda müasir ədiblərimizin, rəssamlarımızın yaradıcılığında və bir çox sahələrdə geniş yer almaqdadır.

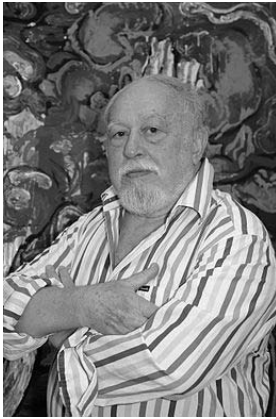
20 -21 əsrin rəssamlarından mifalogiya janrını öz rəngkarlıq əsərlərində əks elətdirmiş bir-necə yaradıcı insanları təqdim etmək istərdim. Toğrul Nərimanbəyov, Rasim Babayev, Elxan Həşimov Azərbaycan rəssamlarındandır hansı ki, boyakarlıq əsərlərində daha çox mifalogiya janrına müraciət ediblər.

Rasim Babayevin divlərdən ibarət bir çox əsərləri indi də tamaşaçıları əfsanələr aləminə aparır. Onun nəinki mövzuları və eyni zamanda rəng çalarları da mistikadan xəbər verir.



Rəssamın tablolarının rənglər ahəngi də yaratdığı mifoloji mövzuları kimi mistik olaraq seyredicini düşündürür. Rəsm əsəri rəssam tərəfindən yaradılarda məhz tamaşaçını düşündürmək məqsədi önə qoyulur.

Toğrul Nərimanbəyovun da rəngkarlıq işlərinə baxdıqda orada daha çox nağıllar aləminə səyahət etmək olur. Nağıllara müraciət edən Toğrul Nərimanbəyov sanki uşaqlıq hisslərini ,rənglərini qoruyaraq o anlardan ayrılmaq istəməyərək onu ömrünün hər anında yaşadaraq yaradıcılığına gətirib.



Göründüyü kimi Toğrul Nərimanbəyovun da mövzularının rənglər aləmi mistik ,nağıllar dünyasını əks elətdirir

Hər bir xalq öz əsatirləri ,əfsanələri ,nağılları ilə zəngindir və bu kimi mövzular xalq ədəbiyyatında ,xalq sənətində qorunub saxlanılmaqdadır. Əfsanələr hər bir insanın kiçik yaşlarından çox böyük maraq göstərdiyi bir sahədir. Uşaqlar xalq nağılları ilə uyuyar və bu düşüncələrlə oyanar. Bu səbəbdən də bir çox rəssamların məhz yaradıcılığında da belə mövzular geniş yer tutur.

Azərbaycanın müasir rəssamlarından biri də Elxan Həşimovdur. .



Elxan Azərbaycanın ən gənc rəssamı olaraq Sovetlər dövründə SSR Rəssamlar İttifaqına üzv seçilib. O zamankı dövrdə belə bir addım hər bir rəssama nəşib olmurdu. Hətta gənc yaşlarından bu zirvəyə çatmaq isə çox rəssama arzu olaraq görünürdü. Onun yaratdığı əsərlər dünya miqyasında təşkil olunan sərgilərdə nümayiş etdirilib və dəfələrlə xarici ölkələrdə fərdi sərgiləri təşkil edilib.

Fantastik ,mifik dünyaları əks etdirən görüntülər Elxanın mifalogiya aləminə olduqca böyük marağının olduğuna sübutdur. Sürrealistik əsərlər Elxanın yaradıcılığının pik səviyyəsidir.

Mifalogiyanın təzahürləri rəssamlıq sənətini inkişaf etməsinə təkan verici qüvvələrdən biri sayılır. Bu janr öz geniş,zəngin imkanları ilə bir çox mövzular açır. Rəssam mifalogiya janrına müraciət edərkən bir çox əsərlər yaratmaqda daha da həvəslı olur,axtıışlar edir və bu rəssamın yaradıcılığını inkişaf etdirməkdə yardımçı olur.

Mifalogiya janrı isə eyni zamanda rəssamın yaradıcı istiqamətini geniş açmaqla yanaşı bir çox janrları da özündə birləşdirə bilər.

Məsələn batal janrında mifalogiyanın təzahürünü döyüş səhnəsində qəhrəmanın rəssam tərəfindən ilahi bir qüvvəyə malik olduğunu göstərməklə onu insan gücünə aid olmayan boyük bir qaya parçasını qaldırarkən təsvir olunmasıdır. Daha bir misal , rəssamların əsərlərində batal janrına müraciət edərkən qəhrəmanın öz ordusu ilə birgə qarşı tərəfin ordusuna qalib gəlmə səhnələrində, döyüşçülərin güclü olduğunu, onların sıralarında uçan əjdahaların və ya həddən artıq ,reallığa uyğun olmayan boyük döyüş fillərinin olduğunu təsvir etmək mümkün ola bilər.

Rəssam məişət janrına üz tutarkən orada yenə də mifalogiya janrının təzahürlərini göstərə bilər. Kənd həyatını təsvir edən rəssam ,dağların ətəyində kənddə Azərbaycanın milli bayramı olan Novruz bayramının keçirilməsi səhnəsini çəkərkən

xalq əfsanələrində, nağıllarında təsvir edilən, dağlarda yaşayan divlərin onlara kənardan baxdığını təsvir edə bilər. Necə ki, belə təsvirləri Rasim Babayev öz əsərlərində əks edib.

Belə halda mifologiya janrı eyni zamanda özündə bir – neçə janrı birləşdirmiş ola bilər. Bu onun göstəricisidir ki, mifologiya janrı ən zəngin və geniş imkanlara malik olan bir janrdır.

ГАШИМОВА А.

РЕЗЮМЕ

ЖАНР МИФОЛОГИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЖИВОПИСИ

В статье рассматриваются основы влияния мифологии на азербайджанскую живопись. Влияние настенной живописи на искусство в азербайджанской живописи и следы мифологии в изображениях написанной на эту тему.

Одна из фресок дворца Шеки-хана, тело льва с мечом в руке, которая защищает династию, изображенную согласно верованиям времени, имеет сходство со Сфинксом, который защищает египетские пирамиды.

Позже эта статья также охватила мифологические основы, отраженные в работах некоторых художников. Выдающимися художниками являются Тогрул Нариманбеков, Расим Бабаев, Эльхан Гашимов.

HASHIMOVA A

MYTHOLOGY GENRE IN AZERBAIJANI PAINTING SUMMARY

The article discusses the basics of the influence of mythology on Azerbaijani art. The influence of wall paintings on art in Azerbaijani painting and traces of mythology in paintings are discussed on this topic.

One of the mythological creatures of Sheki khan's palace is the image of a half-lion and half-woman holding a sword. This image is similar to the Sphinx guarding the Egyptian pyramids.

There are mythological images reflected in the works of some artists. Such artists are prominent artists Togrul Narimanbekov, Rasim Babayev, Elkhan Hashimov.

Keywords: Azerbaijani artist, Sheki Khan Palace, female head, lion-like creature, Sphinx, mythology, dragon image, Togrul Narimanbekov, Rasim Babayev, Elkhan Hashimov

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.07.2020

Çapa qəbul olma tarixi:

Rəyç: Filologiya elmləri doktoru, professor **Vidadi Xəlilov** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

PƏRİXANIM HÜSEYNOVA
ADPU-nun dosenti
Perixanum@mail.ru
Üzeyir Həbibbəyli küç, 68

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ

Böyük alim-filosof klassiklərdən N.Gəncəvi, Y.İmrə, M. Füzuli, İ.Nəsimi, M.F.Axundov, H.Cavid, M.Ə.Sabir, C. Məmmədquluzadə, M.Cəlal bədii irsi ilə yanaşı müasirlərdən M. Araz, C.Novruz, N.Həsənzadə, İ.Tapdıq, Anar, Z.Yaqub, S.Rüstəmxanlı və b. ədəbi irsinə nəzər salmışdır. Klassiklərin bədii irsinin ayrı-ayrı məqamlarını elmi baxışlarından keçirmiş, təhlil etmişdir. Müasirlərinin eləcə də ədəbiyyatşünas alimlərin (Y.Qarayev, M.Seyidov, R.Qafarlı, Q.Paşayev, Ş. Hüseynov (jurnalist), E.Əlibəyzadə və b) çapdan çıxan kitablarına yazdığı rəylərdə onların yaradıcılığına da öz münasibətini bildirmişdir.

Görkəmli yazıçı, pedaqoq Mir Cəlalla bağlı xatirə -məqaləsinin məzmununu Universitet illərində ədibin onun müəllimi, sonra da namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına rəhbər və məsləhətçi olması, bu böyük şəxsiyyətin rəhbərlik etdiyi kafedrada müəllim kimi çalışması və s. əhatə edir. Bəxtiyar Vahabzadə müəlliminin cəfəkeş, sadə, səmimi, qayğıkeş insan, müəllim, kafedra müdiri kimi şəxsiyyətini canlandırır.

Bəxtiyar Vahabzadə xatirəsində görkəmli nasirin yaradıcılığına tədqiqatçı kimi nəzər salır, öz münasibətini bildirir. Ədibin elmi bədii fəaliyyətini ədəbiyyatın iki qolu-romantika və lirika üzərində araşdırır. Onun yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə fərqliliyini, yaratdığı gözəl əsərləri də göstərir. Mir Cəlalin ana dilinin saflığını, təmizliyini qorunması uğrunda fədakarlığını təcəssüm etdirir. Qeyd edir ki, 1950-ci ildə "S.Vurğunun lirikası" mövzusunda namizədlik dissertasiyamı, elmi rəhbərimə təqdim etdim....qələm götürüb cümlələrimi düzəltməyə başladı. Qələmini kotan kimi varanın üstündə dolandırdıqca təzə cığırılar açılır, səhifələr qaralır, tanınmaz hala düşürdü. 2 saat ərzində o, yalnız dörd səhifədəki cümlələrimi "adam dilinə" çevirib dedi:

"-Ana dilini yaxşı öyrən, bala"(1, 357)

Fikrimizcə Bəxtiyar Vahabzadəyə də ana dilinə atəşli sevgi, onun təmizliyi, sadəliyinin qorunması uğrunda fədakarlıq və mübarizə müəllimindən keçmişdir.

"Tənqidmi, tərifmi" məqaləsinin mövzusu ədibi düşündürən bu günümüz ümumiyyətlə, bütün zamanlar üçün də çox aktual olan tənqidi realistlərin millətin eyblərini yalnız bir tərəfli mövqedən çıxış edərək ədəbiyyat da "dəyənəklə" göstərmək üsuludur. Bəlkə də zaman keçdikcə ədəbiyyata gələn tədqiqatçıların bir qismi bu problemin həllində, Bəxtiyar müəllimlə həmfikir olacaq, bir qismi də inkar edəcək. Buna rəy vermək çətindir. Bəxtiyar müəllimi narahat edən isə tənqidi realistlərin millətin müsbət keyfiyyətlərinə işıq salmadan, yalnız eyblərini göstərmək

və digər xalqlarında bunu görməsi idi. Bu düzgündürmü, yanlışdır? Ədib bunları düşünür, digər tərəfdən də tənqidi realistlərin - Mirzə Cəlilin, M.Ə. Sabirin, M.F.Axundovun, N. B.Vəzirovun həqiqəti yazdıqlarını, onların vətənə olan sevgilərinin işığında xalqı qamçılamaqla eyiblərini düzəltməyə, xalqı yüksəltməyə çalışdıqlarını söyləyərək onları haqlı bilir.

Bəxtiyar Vahabzadə digər xalqların tənqidi realistlərinin də əsərlərində bu üsulun olub - olmamasını öyrənmək üçün rus və Avropa ədəbiyyatını oxuyur. Onların da tənqidi realistlərinin öz xalqlarının ictimai qüsurlarının şişirdərək göstərməkdə bizdən heç də geri qalmadığını görür. Bizim millətdə olan ictimai qüsuru onların gördüyü kimi bizim də onların xalqlarının qüsurlarını görməyimiz vətəni, milləti üçün təşnə olan ədibin ruhuna, milli qüruruna bir sakitlik gətirir. Bəxtiyar nəinki Azərbaycanın, bütün xalqların müsbət və gözəl keyfiyyətlərinin kölgələnməsilə razılaşmır. XIX əsr fransız xalqının tarixçisi Mişlenin də vaxtilə buna etirazını sitat gətirir. "Xalqa birtərəfli yanaşmaq, xırda qüsurlarına görə onun üzünə ittiham hökmü oxumaq düz deyil.... Avropa Fransaya eybəcərə baxan kimi baxır". Bu sırada XX əsrin böyük realisti Y.V. Çəmənzəminlinin də münasibətini bildirir. "Molla Nəsrəddin" jurnalının xalqa qüsurlarını göstərməkdə ifrata vardığını xalqın işıqlı cəhətlərinin tənqidin kölgəsində itirdiyinə təəssüfləndiyini önə gətirir. ("Sədayi Həqq" qəzeti) Böyük mütəfəkkir tənqidi realistlərin tərbiyə üsulunu Şərq ailə tərbiyəsiylə müqayisə edir. Ana tərbiyəsini sığal, ata tərbiyəsini sərt və zabitəli olduğunu nümunə göstərir. Və bu iki amili onların təbiətilə əlaqələndirərək ailə tərbiyəsində əsas və vacib hesab edir. Ata tərbiyəsini tənqidi realistlərin, ana (sığal) tərbiyə üsulunu isə romantiklərin tərbiyə üsuluna (gözəl keyfiyyətləri göstərən xalqa özünə inandırmaq yolu ilə ucaltmaq arzusu) bənzədir. Çünki bunlar bir-birini inkar etmir, əksinə bir-birini tamamlayır. Bununla şair həm indiki, həm də gələcək ədəbi nəsillərə tövsiyyə edir ki, yaradıcılıqlarında xalqın ictimai nöqsanlarını tənqid edib göstərərəkən "ata sərtliyi, zabitəsi" ilə yanaşı "ana sığalın" da unutmasınlar.

B. Vahabzadə araşdırmalarında "Xalq şeiri nümunələrinin yeni məzmununda və biçimdə yaranmasına da fikir verir. Aşıq şairlərinin yaradıcılığında "yıpranmış" deyimlərə, obrazlara və xüsusən qafiyələrə ustad kimi münasibət bildirir. Aşıqlıqla şairlik arasında duran şairlərdən Aşıq Sakit Köçəri, və Dilqəm Əlihüseynovun yaradıcılığını təhlil edərək epigonçuluqdan uzaq orijinal deyim tərzinə müasir ruhu və məzmunu təqdir edir" (7).

B. Vahabzadə təkcə Azərbaycan ədəbiyyatını deyil, dünya xalqları ədəbiyyatını da araşdırmışdır. V. Şekspir, A.S.Puşkin, Andrey Dementyev, Stepan, Sipaecov, Mehmet Akif, Petro Qoretski, Tone Pavček, Çingiz Aytmatov və b. yaradıcılığını tədqiq etmişdir.

Böyük sənətkar araşdırmalarında böyük ədəbiyyatın bir qolu olan uşaq ədəbiyyatını da unutmamışdır. Uşaqlar üçün "məktəb şeirləri" silsiləsini yaradan şair, bu ədəbiyyatla məşğul olan şairlərə üz tutaraq onları quru sözcüldən, nəsihətçilikdən, əxlaqilikdən uzaq olmağa, əsərləri məfhum halında deyil, uşaqlara

göstərməklə yaratmağa səsləyir. Belinskiyin (Əxlaqilik sözlərdə deyil, işdə olmalı və uşaqlara məfhum halında deyil, hiss halında verilməlidir), Axundovun (Əgər moizə və nəsihətin faydası olsaydı, bu neçə yüz ildə Sədinin “Gülüstən” və “Bustan”ının İran əhli üçün bir faydsı olardı”) fikirlərini təqdir edərək uşaqlara real həyatı göstərməyin daha əhəmiyyətli olduğunu bildirir. Şair yazır: “Bunun üçün də uşaq aləmini, uşaq təbiətini, uşağın düşüncə xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır....Uşaq üçün yazan yazıçı uşağın təsəvvüründəki ibtidailiyi bilməlidir”.

B. Vahabzadə ön söz yazmaq üçün əsərlərini toplu halda oxuduğu ədiblərin sırasında Sabir Rüstəmxanlının yaradıcılığına xüsusi yanaşır. “Açılan yolların mahnısı” məqaləsində onu ictimai mövzulara meyl göstərərək onları özəlləşdirərək bədii publisistika ilə oxucunun özü ilə danışmağa çalışan, məhəbbətinin gülləsi ilə nifrətini hədəfə alan aydın fikirli bir şair kimi dəyərləndirir. “Əqidəsinin ifadəçisi-“Vətənə xidmətdir, ən böyük sənət deyən vətəndaş şairdir. ... özü dediyi kimi, onun sənəti vasitə, “vətənə xidməti isə məqsədi, qayəsidir” (1, səh 512).

Bəxtiyar Vahabzadə Cabir Novruz yaradıcılığını dövrü mətbuatda daim həvəslə izləmişdir. “Əqidə Şairi” məqaləsində Cabir şəriyyətinə sevgisini, münasibətini bildirir. Cabir yaradıcılığını təhlil edərək onun “fikir nüvəsi”nin obyektini kəşf edir: “Bu nüvə, bu gövhər Vətən sevgisidir, anamız Azərbaycandır. (1, səh 518).

“Ölüm hökmü!-Kimə?, Nəyə?” məqaləsində Elçin Əfəndiyevin “Ölüm hökmü” romanında Stalin represiyasının real olduğu kimi əks olmasına, baş verən hadisələrə münasibətini yazıçı mövqeyindən çıxış edərək bildirir. Əsər şairə şahidi olduğu dəhşətli hadisələri xatırladır. Bəxtiyar Vahabzadə “Ölüm hökmü”nü mövzu və ideya baxımından təhlil edərkən hadisələrə, obrazlara münasibətini, fikrini bildirir. Romanı Elçin istedadının, qələminin, sənətinin ifadəsi kimi yüksək dəyərləndirir: “sən məni qələminlə istedadın gücünə sənətin qüdrətinə bir daha inandırdın. (3) Elçinin simasında həqiqi sənəti, istedadı alqışlayır.

N. Həsənzadə şeirlərini təhlil edərkən fikirlərini belə bir qənaət üzərində qurur: “.....N.Həsənzadənin şeirlərindən mən həmişə böyük həzz almışam. Ona görə ki, bu şeirdə, hər şeydən əvvəl, ürək döyünür. Şair oxucusu ilə ürək dilində danışır” (1, s. 380).

Əliağa Kürçaylının “Bütövlük” kitabına yazdığı rəydə müəllifin yaradıcılığına münasibətini bildirir: “Ə. Kürçaylının 30 illik yaradıcılığı, bu yaradıcılığın qayəsi, motivləri, sevgi və nifrət hədəfi haqqında tam təsəvvür yaradır” (1, s. 387) “Kökümüzə gedən yolu tikanlardan təmizləyərkən” məqaləsində Filologiya elmləri doktoru, professor Ramazan Qafarlının “Mif və nağıl” kitabından bəhs olunur. Əsərin giriş hissəsindən onu cəlb etdiyini, həcmnin böyüklüyünə və işinin çoxluğuna baxmayaraq bu kitabı özəlliklə oxuduğunu bildirir. Göründüyü kimi Bəxtiyar Vahabzadə kitabına rəy yazdığı sənətkarların yaradıcılıqları ilə bərabər onların şəxsiyyətinə də münasibətini açıqlamışdır. R. Qafarlı da bu sıradadır. “Müəllifin vətəndaşlıq mövqeyi, milliliyi, dərin və hər- tərəfli biliyi, elmiliyi,

diqqətimi özünə çəkdi. Ancaq Vətəni, xalqını insanlığı böyük məhəbbətlə sevən bir şəxs bu cür yazmağa qadir olardı" (5).

"Mif və nağıl" Bəxtiyar Vahabzadənin diqqətini bu qədər niyə cəlb etmişdir? Türklərin əski bədii yaradıcılıq formalarının -mif, ritual, əfsanə və nağılların vəhdətdə təhlilə çəkilməsi, xalqın inanclarına, adət-ənənələrinə, psixologiyasına onun müdrikliyi fonunda aydınlıq gətirilməsi və müəllifin araşdırdığı problemlərin elmi faktlara söykənməsidir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan türklərinin tarixini bildiyindən onun özü də əsər haqqında düşüncələrini elmi araşdırmaları üzərində qurur: "Azərbaycan türklərinin mifləri dünyadan təcrid edilmiş halda deyil, bəşər övladının yaratdığı ən möhtəşəm abidələrlə təqdim olunur" (5).

R. Qafarlının "Mif və Nağıl" kitabına qədər araşdırmaları mif və nağıllarla müqayisə edərkən belə bir qənaətə gəlir: "R. Qafarlının əsas üstünlüyü məhz ondadır ki, orada qaldırılan problemlər tutarlı faktlara söykənir. Onun yazdıqlarına şübhə ilə yanaşmırsan" (5). Şair M. Seyidov tərəfindən bünövrəsi qoyulan belə bir ağır işin R. Qafarlı kimi tədqiqatçı tərəfindən davam etdirilməsini "özümüzə qayıdışın" təsdiqi kimi qiymətləndirir.

Bəxtiyar Vahabzadə müxtəlif səviyyəli məqalə və yazılarında sənət adamlarından da bəhs etmiş, onların hər birinin sənəti haqqında fikir və mülahizələrini, düşüncələrini bildirmişdi. (Məsələn, Maestro Niyazi, Şövkət Ələkbərova, Həbib Əliyev, Həsənağa Turabov, Nəsim Zeynalova, Ramiz Quliyev, Möhsün Sənani, Emin Sabitoğlu, Cavanşir Quliyev və b. haqqında dövrü mətbuatda çıxışlar etmişdir).

Ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahabzadə əsərləri XII cildə X cild. Elm, Bakı 2009
2. "Sadəlikdə, böyüklük". Bakı, 1979
3. "Azərbaycan gəncləri" qəzeti 1990 23 dekabr.
4. "Vətən ocağının istisi" Bakı, 1982
5. "Xalq" qəzeti Bakı, 6 may, 2000.
6. N. Cəfərov. Bəxtiyar Vahabzadə. "Azərbaycan" nəşriyyatı. Bakı, 1996.
7. N. Abdullazadə. Bəxtiyar Vahabzadə publisistikası milli mədəni dəyərlərin qorunması məsələləri. B. Vahabzadə 90 illik yubileyinə həsr olunmuş "İnsan və zaman" Respublika konfransın materialları. 26-27 noyabr. ADPU, Bakı, 2015.

PƏRIXANIM SOLTAN QIZI HÜSEYNOVA

XÜLASƏ

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: Elm, ədəbiyyat, tarixi gerçəklik, müasirlik, sənət, sənətkarlıq məsələləri, mif, nağıl, fəlsəfə, publisistika.

Məqalədə görkəmli sənətkar Bəxtiyar Vahabzadənin elmi, ədəbi-nəzəri görüşləri tədqiqata cəlb olunur. Şairin sənət, sənətkarlıq və ədəbiyyatla bağlı düşüncələri, mülahizələri elmi aspektdə şərh olunur. Ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıqlarına, onların şəxsiyyətlərinə münasibəti araşdırılır. Görkəmli yazıçı-pedaqoq M. Cəlalla bağlı xatirəsi, düşüncələri, onun Azərbaycan dilinin saflığı, sadəliyinin qorunması uğrunda mücadiləsi haqqında fikirləri önə gətirilir. Ədibin Azərbaycan tənqidi realistlərlə yanaşı dünya tənqidi realistlərinə də mövqeyi tədqiq edilir. Müəllif filologiya elmləri doktoru Ramazan Qafarlının "Mif və nağıl" kitabına yazdığı rəydə alim-sənətkarın Azərbaycan qədim türklərinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarını da tədqiqata cəlb edir. Müasirlərindən C. Novruz, S. Rüstəmxanlı, N. Kəsəmənli, Ə. Kürçaylı və b. ədəbi yaradıcılıqlarına münasibətini təhlilə çəkir. Bununla yanaşı ədibin dünya ədəbiyyatına da münasibəti araşdırılır. Tədqiqat əsərində həmçinin Bəxtiyar Vahabzadənin uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı mülahizələri, qənaətləri tədqiqə cəlb edilir. Şairin tanınmış sənət adamlarına münasibəti şərh edilir.

Müəllif elmi mülahizələrini ədəbi sitatlar üzərində qurur, elmi polemikaya geniş yer ayırır.

PARIKHANIM SOLTAN GIZI HUSEYNOVA

**BAKHTIYAR VAHABZADE'S LITERARY-THEORETICAL MEETINGS.
SUMMARY**

Keywords: Science, literature, historical reality, modernity, art, craftsmanship, myth, tale, philosophy, journalism.

The article explores the scientific, literary and theoretical views of the prominent artist Bakhtiyar Vahabzade. The poet's thoughts and opinions on art, craftsmanship and literature are interpreted from a scientific point of view. The attitude of individual artists to their works and personalities is studied. The memory of the prominent writer-pedagogue M. Jalal, his thoughts, his thoughts on struggle for the preservation of the purity and simplicity of the Azerbaijani language are brought forward. Along with the critical realists of Azerbaijan, the author's position on the critical critics of the world is also studied. The author, in his opinion on the book "Myth and Tale" written by Ramazan Gafarli, Doctor of Philology, also draws

the research of the scientist-artist on the history of the ancient Turks of Azerbaijan. Among his contemporaries were J. Novruz, S. Rustamkhanli, N. Kasamanli, A. Kurchayli analyze his attitude to literary works. He also examines the writer's attitude to world literature. The research work also includes the views and conclusions of Bakhtiyar Vahabzade on children's literature. The poet's attitude to famous artists is commented.

The author bases his scientific opinions on literary quotations and devotes a lot of space to scientific controversy.

ПАРИХАНИМ СОЛТАН КЫЗЫ ГУСЕЙНОВА

ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВСТРЕЧИ БАХТИЯРА ВАХАБЗАДЕ.

Ключевые слова: наука, литература, историческая реальность, современность, искусство, мастерство, миф, сказка, философия, журналистика.

В статье исследуются научные, литературные и теоретические взгляды выдающегося художника Бахтияра Вахабзаде. Мысли и мнения поэта об искусстве, ремесле и литературе интерпретируются с научной точки зрения. Изучается отношение отдельных художников к своим работам и личностям. Выдвигаются память о выдающемся писателе-педагоге М. Джалале, его мысли, его мысли о борьбе за сохранение чистоты и простоты азербайджанского языка. Наряду с критическими реалистами Азербайджана также изучается авторская позиция критических критиков мира. Автор, по его мнению, о книге «Миф и сказка», написанной доктором филологических наук Рамазаном Гафарли, также привлекает внимание ученого-художника к истории древних тюрков Азербайджана. Среди его современников Дж. Новруз, С. Рустамханлы, Н. Касаманлы, А. Курчайли анализируют свое отношение к литературным произведениям. Он также исследует отношение писателя к мировой литературе. В исследовательскую работу также включены взгляды и выводы Бахтияра Вахабзаде на детскую литературу. Отношение поэта к известным художникам комментируется.

Автор основывает свои научные взгляды на литературных цитатах и уделяет много места научным спорам.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 27.07.2020

Çapa qəbul olma tarixi:

Filologiya elmləri doktoru, professor **Ramazan Qafarlı** tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

CƏMALƏ TAĞI-ZADƏ
ADU
RƏŞİD BEHBUDOV KÜÇ, 60.
Tagizade.elmira02@gmail.com

XVIII ƏSR FRANSIZ ƏDƏBİYYATI AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında XVIII əsr fransız ədəbiyyatına həmişə müraciət olunmuşdur. Bir çox görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərimiz bu mövzuda məqalələr, monoqrafiyalar yazmış, dissertasiyalar müdafiə etmişlər. Əlbəttə bu, geniş bir tədqiqatın mövzusu olduğu üçün burada filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycanda Qərb ədəbiyyatının ən nüfuzlu mütəxəssislərindən biri olmuş Əkbər Ağayevin həmin sahədə apardığı araşdırmalara yalnız münasibəti bildirilir.

Qeyd olunduğu kimi XVIII əsr fransız ədəbiyyatına ciddi maraq göstərmiş Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimlərdən biri də Əkbər Ağayevdir. Onun “Oqusten Bomarşe” adlı ilk məqalələrindən biri böyük fransız yazıçısının vəfatının 139-cu ildönümünə həsr olunmuş və 1938-ci il 27 iyunda “Ədəbiyyat qəzetinin 24-cü sayında işıq üzü görmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə. Ağayevin yaradıcılığında dövrün tələbi aydın surətdə hiss olunur. Onun əsərlərində hansı yazıçının, mütəfəkkirin yaradıcılığına münasibət bildirməsindən asılı olmayaraq ilk növbədə burjua cəmiyyəti tənqid olunur. O, istər alman, istər ingilis, istər fransız, istərsə də rus ədəbiyyatından yazarkən məsələyə məhz bu baxımdan yanaşmışdır.

Ə. Ağayevə görə teatr bütün XVIII əsr boyu üçüncü təbəqənin mütləqiyyətin əleyhinə apardığı siyasi mübarizənin kəskin bir silahı idi. Burjua realizm arsenalında yaranmış və Bokkaçio, Rable, Molyer, Lesaj, Volter xətt ilə gələn gülüş və satira isə yeni yetişmiş burjua dramaturqlarından Qoldoni (İtaliya), Didro və Bomarşenin (Fransa) əlində ən qüvvətli tənqid vasitəsi idi. Ayrılıqda Bomarşenin yaradıcılığı XVIII əsr realist burjuaziya komediyası inkişafının ən yüksək mərhələsini təşkil edir.

Bu kiçik girişdən sonra Ə. Ağayev fransız ədibinin həyatı haqqında məlumat verərək göstərir ki, 1764-cü ildə Bomarşe Madrid şəhərinə gələrək, məşhur İspaniya yazıçısı Qlaviqonu məhkəmə məsuliyyətinə çəkməyə çalışmış, sonra Parisə qayıdaraq ədəbiyyatla məşğul olmağa başlamışdır. O, 1767-ci ildə “Yevgeni”, 1770-ci ildə “İlk dost” adlı pyeslərini səhnəyə qoymuşdur. Bomarşe bu illərdə özünün burjua dramı haqqındakı görüşlərini də müəyyən dərəcədə formalaşdıraraq 1767-ci ildə nəşr etdirdiyi “Ciddi drama oçerkləri” adlı əsərində ifadə etmişdir.

Tədqiqatçının fikrincə, Bomarşe ilk dramlarını Didronun təsiri ilə yazmışdır. Bu əsərlərdə o, mərhəmət, xeyirxahlıq kimi burjua görüşlərini əsaslandırmağa çalışır. Bomarşeyə görə, nəsihət və əxlaqi tərbiyə yolu ilə hamını düzəltmək olar.

Bomarşenin həyat yolu barəsində danışan Ə. Ağayev qeyd edir ki, ədib öz epiqraflarının birində “Mənim həyatım mübarizədən ibarətdir” demişdir. Bu mübarizədə Bomarşe yenilik axtaran, köhnə həyat qanun-qaydalarını qırıb-dağıdan, arzu və istəklərlə yanan xüsusi bir temperamentin olmasını tələb edir.

Məqalədə “Ciddi drama oçerkləri” əsərindən gətirilmiş sitatda Bomarşe insanların daim çalışmalarının vacibliyini vurğulayır: “İnsanlar ata-babalarının buraxıb getdikləri səhvləri adi köhlər kimi izləsələr sənət və elm sahəsində irəli gedə bilirlərmi? Dahi adamlar maraqlı və səbirsiz olurlar, əldə etdiyi biliklərlə kifayətlənən adamlar öz biliklərindən başqa heç bir şeyin olmadığını zənn edirlər”.

Maarifçilik əsrinin oğlu kimi o, insanları ağıl və bilik dəryasına baş vurmağa dəvət edirdi.

Ə. Ağayevin məqaləsindən bəlli olur ki Bomarşenin fikri heç də həmişə XVIII əsr maarifçilərinin fikirləri ilə üst-üstə düşmür. Məsələn, o, klassik faciənin ideya istiqamətini dərinlən tənqid edirdi. Bomarşeyə görə, klassik faciə zərərli, çünki o, əsasən, yeni gələn burjuazianın mübariz fəlsəfəsi ilə zidd olan bir dünyagörüşünü təsdiq edir. Bomarşe “Ciddi drama oçerkləri” adlı əsərində yazırdı: “Mənim XVIII əsr monarxiya dövləti təbəəsinin inqilaba qədərki Afina və ya Roma ilə nə işim vardır?”

Pelepones tiranının ölümü və kraliçanın Avliddə qurban verilməsi məndə nə kimi bir maraq oyada bilər?” Bomarşenin real həyata üstünlük verdiyinə münasibətini bildirən Ə. Ağayev yazır ki, o, imperator və Polepones tiranlarını açıqdan-açığa səhnədən qovurdu. Bu baxış ağalar dünyasına və bu dünyanın ənənələrinə qarşı çevrilmiş bir etiraz idi.

Ə. Ağayev qeyd edir ki, yaradıcılığının ikinci dövründə Bomarşe özünün kəskin satiraya malik “Memuarlar”, “Seviliya bərbəri” (1775), “Fiqaronun toyu” (1784) və “Jeni Tartüf və ya Cinayətkar ana” (1792) adlı üç hissədən ibarət komik trilogiyasını yazmışdır.

Tədqiqatçı alimlərin fikrincə maarifçilik əsri dramaturgiyasının ən yüksək zirvələrindən biri məhz Bomarşenin trilogiyası, daha dəqiqi, onun “Seviliya bərbəri” Və “Fiqaronun toyu” komediyalarıdır. Volter də bu memuarlara heyran qaldığını qeyd etmişdir.

Ə. Ağayev dörd hissədən ibarət olan bu memuarları Bomarşenin öz dostu və şəriki məşhur kapitalist Djüverin ölümündən sonra qalan 15.000 lüdr məbləğində pul üzərində qurulan məhkəmədən sonra yazdığını göstərir. Məqalə müəllifi vurğulayır ki, Bomarşe burada o zamanki məhkəmənin iç üzünü ifşa etmişdir. Bomarşenin trilogiyası onun dvoryan quruluşu əleyhinə çevrilmiş ən məşhur əsəridir. Özünün dediyi “Güldürmək və əyləndirmək vasitəsilə nəsihət vermək, tərbiyə etmək” bu əsərin əsas ictimai funksiyası idi.

Tənqidçi yazır ki, trilogiyanın əsas qəhrəmanı Fiqaro yazıçının dvoryanlığa nifrət və narazılığını ifadə edir. Bomarşenin şəxsi həyatı üçün xarakterik olan fəqirlik, yaşayış uğrunda mübarizə, intriqa səhnələri Fiqaroya da aiddir. Ağıl və

hiyləgərlik bu həyat və mübarizə səhnələrində qalib gəlmək üçün əsas vasitədir xarici cəhətdən isə bu kəskin silah hazırcavablıq və ironiya ilə pərdələnmişdir.

Ə. Ağayev fikrini əsaslandırmaq üçün Fiqaronun qraf Almavivə dediyi məşhur sözləri xatırladır: “Ancaq bunun üçündür ki, siz zadəgan ağalar özünüzü dahi hesab edirsiniz. Yüksək nəslə mənsub olmaq, dövlətlilik, zadəganlıq ancaq o adamların başlarını gicəlləndirə bilər. Siz bu səadəti əldə etmək üçün nə etmişsiniz? Siz ancaq özünüze bir dəfə əziyyət verib anadan olmuşsunuz, vəssəlam! Bütün yerdə qalan işlərdə siz də adicə insanlarsınız. Mən qara camaat içində yaddan çıxarılan, lənətə gəlmiş yoxsul öz varlığını müdafiə üçün o qədər bilik və düşüncə sərf etməli olur ki, heç İspaniyanın bütün bir əsr boyu idarə olunmasında bir o qədər düşüncə sərf olunmamışdır, indi hələ siz mənimlə mübarizə etmək istəyirsiniz!”

Müəllif vurğulayır ki, bu sözlərdə yalnız Fiqaronun deyil, eləcə də Bomaşenin özünün bütün həyatı verilmişdir “Fiqaro həyatın hər üzünü vurub çevirmiş bir adamdır. Şair, dramaturq, bərbər, cərrah, əczaçı və s. vəzifələrdə işləmiş, hər növ çətin vəziyyətdən məharətlə çıxmaq, cəldlik, hiyləgərlik onun xarakterik cizgiləridir”.

Məqalədən bəlli olur ki, Bomaşenin bu trilogiyası yuxarı təbəqələri narahat etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, XVI Lüdvik əsərin oynanılmasının Bastiliyanın dağılması ilə heç bir fərqi olmadığını, Napoleon isə “Fiqaronun toyu” əsərinin səhnəyə qoyulduğu birinci gündən artıq inqilabın başladığını qeyd etmişdir.

Ə. Ağayev Bomaşenin yaradıcılığı ilə xarakteri arasında ziddiyyətə də öz münasibətini bildirmişdir. O yazır ki, “Seviliya bərbəri” və “Fiqaronun toyu” əsərlərinin Fransada burjua inqilabının hazırlanmasında oynadıqları böyük rola baxmayaraq, Bomaşe özü sonrakı yakobinçilərdən çox uzaq idi. Bomaşeyə görə inqilab ancaq sözün burjuaziya anlayışında şəxsiyyətin azad inkişafı üçün imkan yaratmışdır.

Bomaşenin yaradıcılığı həmişə eyni səviyyədə olmamış, həmişə yüksələn xətt üzrə getməmişdir. Belə ki, 1780-ci illərdən başlayaraq artıq onun yaradıcılığındakı üsyankar motivlər azalır, o, siyasi-ictimai məzmunlu tənqiddən uzaqlaşır.

Ə. Ağayev qeyd edir ki, trilogiyanın “Cinayətkar ana” adlı üçüncü hissəsində başlanan inqilab Bomaşenin “Farar” adlı operasında özünü göstərir. Üsyankar Bomaşe öz siyasi tənqidindən inqilabi nəticələr çıxara bilmir və sülh yolunu tutur. “Cinayətkar ana” əsərinin sonunda əvvəllər bütün qraf və dvoryan sisteminə qarşı mübarizə edən Fiqaro: “Qraf çağırın, mən onun yanında ölmək istəyirəm!” deyərək inqilabın qorxusu qarşısında titrəyir.

Məqalənin sonunda Ə. Ağayev Bomaşe haqqında fikrini belə yekunlaşdırır: “Bomaşenin əsərlərində göstərilən həyat yeni gələn burjuaziyanın hansı vasitələrlə hakimiyyətə keçərək, qanunverici bir sinfə çevirildiyini göstərən tarixi real bir prosesin ifadəsidir. Bomaşenin tarixi qiyməti də burasındadır”.

Əkbər Ağayevin fransız ədəbiyyatı ilə bağlı yazdığı ikinci məqalə “Jan Jak Russo” adlanır. 1938-ci il iyulun 11-də nəşr olunmuş bu məqalə yenə də maarifçilik əsrinin yetirdiyi ən böyük simalardan biri Jan Jak Russonun vəfatının 160 illiyinə həsr olunmuşdu.

Russonun yaşadığı dövrə nəzər salan tənqidçi XVIII əsrin yarısını belə xarakterizə edir: “XVIII əsrin ikinci yarısı Fransada mütləqiyyətin zəifləməsi, burjuaziyanın iqtisadi və siyasi qüvvəsinin artması – birinci Fransa burjuaziya inqilabının hazırlanması dövrü olmuşdur. Bu, Avropa burjuaziyasının feodalizmə qarşı apardığı mübarizənin ən qəti momenti və hazırladığı dövr olmuşdur. Müəllif onu da xüsusi vurğulayır ki, hələ qəti siyasi döyüşə girməmişdən əvvəl burjuaziyanın bütün sahəsində öz yeni dünyagörüşünü yaymış həyati idrakın yeni formasını gətirmişdir”.

XVIII əsr fransız maarifçiləri varlı və yoxsul təbəqədən sonra üçüncü təbəqə sayılırdı. Ə. Ağayev yazır ki, Jan Jak Russo inqilab ərəfəsində Fransadakı üçüncü təbəqənin daha çox ziyan görmüş qrupuna mənsub idi.

Ə. Ağayev yazır: “Russo XVIII əsrin böyük maarifçilər pleyadasının siyasi cəhətdən ən çox ardıcıl radikal və demokrat bir adamı idi. O, öz görüşləri ilə o zamanki üçüncü təbəqənin ən radikal qanadı ilə bağlanırdı. Russo öz ictimai-ədəbi fəaliyyətini də bu qrupun ictimai taleyinə, onun sonrakı faciəsinə həsr etmişdir. 1749-cu ildə Dijon Akademiyasının o zamanki əql aləmi qarşısında qoyduğu məşhur sual Russonun ədəbi fəaliyyətə başlanması üçün bir təkan oldu. Akademiyaya belə bir probleminin həllini tələb edirdi: “Elm və sənətin inkişafı cəmiyyətin əxlaqının təmizlənməsinə yardım edirmi?” Məqalə müəllifi göstərir ki, Russo xüsusi əsərlə akademiyanın sualına cavab verdi. Dövrünün ictimai quruluşunu çox kəskin tənqiddə tutan Russo iddia edirdi ki, “təbiətdə hamı əvvəlcədən təmiz doğulur, hər şey insanların əlində xarab olur”. Buradan çıxış edərək Russo göstərir ki, insanların təbii vəziyyəti onların mədəni vəziyyətlərindən üstündür.

Məqalədə çox qərribə bir məntiq irəli sürülür: “Elmin və sənətin təkmilləşmək üzrə olmasına baxmayaraq, insanlar getdikcə xarab olurlar”. Əlbəttə, bu Russonun baxışları ilə əlaqədardır. Tədqiqatçı – alim qeyd edir ki, Russoya görə elm əxlaqa tabe olmalıdır. Belə olmazsa, “elmin heç bir mənfəəti olmaz”, buradan isə o, öz məşhur nəticəsini çıxarır: insanları xarab edən hər növ elm məhv olmalıdır.

Sivilizasiya insanlar arasında müftəxorluq və məğrurluq yaradır, hər yerdə yalançılıq hökm sürür, yeni nəslin tərbiyəsi isə başdan-başa saxtadır, bir sözlə, cəmiyyət ölümə məhkumdur.

İstər-istəməz ortaya belə bir sual çıxır: “Bəs çıxış yolu nədədir? Russo cəmiyyətin xilasını üçün yeganə çıxış yolunu keçmiş patriarxal (“təbii”) həyata qayıtmaqda görür. Russoya görə, sivilizasiyanın mənfi təsirindən azad olan ibtidai cəmiyyət XVIII əsr cəmiyyətindən dəfələrlə üstündür. Ancaq Russonun tamamilə elm və sivilizasiyasını məhv etmək istədiyini və ya şəhər mədəniyyətinin düşməni olduğunu düşünmək böyük səhv olar. Ə. Ağayev qeyd edir ki, Russo elm və

mədəniyyəti tamamilə rədd etmir, bəlkə onları özü düşündüyü kimi “cəmiyyətin yaxşılaşmasına”, “onun əxlaqi cəhətdən təkmilləşməsinə” xidmət edəcək bir vəziyyətə salmağa çalışırdı.

1753-cü ildə Dijon Akademiyası elm dünyasından ikinci bir suala cavab verilməsini tələb edir: İnsanlar arasındakı bərabərsizlik necə yaranmışdır və onları təbii qanunlarla uyğun gəlirmi?

Ədəbiyyatşünas – alim göstərir ki, bu suala cavab olaraq Russo özünün “İnsanlar arasında bərabərsizliyin yaranması haqqında mühakimələr” adlı əsərini yazmışdır.

Russo bərabərsizliyin yaranmasının üç etap – mərhələ keçdiyini göstərir:

1. Kimsə bir parça yeri çəpərləyərək “bura mənimdir” demiş və insan ilk dəfə xüsusi mülkiyyəti yaratmışdır;

2. Sonra cəmiyyətin başqa üzvləridə torpağı bölməyə başlamış və beləliklə, varlılar və yoxsullar yaranmışdır. Öz mülkiyyətlərini müdafiə üçün varlılarla yoxsullar birləşmiş və qanun-qayda yaratmışlar (ki, sonrakı dövrlərdə bu qanunlar azadlığı əzmək üçün bir vasitə olmuşdur);

3. Qoyulmuş qanunlar isə dövlətə tapşırılır və beləliklə, cəmiyyətdə ağalar və kölələr yaranır.

Ə. Ağayev yazır ki, əslində Russonun bu nəzəriyyəsi yeni deyildir, o, burjua filosoflarının, xüsusən Lokk və Hobsun vaxtı ilə söylədikləri fikri inkişaf etdirmişdir. Ancaq Russonun buradakı yeniliyi onun varlı siniflərin bəyənmədiyi nəticələri çıxarmasındadır. Əgər Hobs “Xalq ən qorxulu” şeydir, o, “kobud”, lakin “hiyləgər bir oğlandır” – deyirdisə, Russo əksinə, özünün bütün ümidlərini bu “hiyləgər oğlana” bağlayır, bu oğlanın cəmiyyətdəki bərabərsizliyi məhv edəcəyini düşünürdü. Russo bu ideyasını özünün “İctimai müqavilə və yaxud dövlət hüququ prinsipləri” (1762) adlı əsərində inkişaf etdirərək yeni cəmiyyət haqqında görüşlərini vermişdir. Russo qədim yunan cəmiyyətində olduğu kimi “fərdin əsas vahid düşüncəsi” olduğu bir demokratik dövlət quruluşunu zəruri hesab edirdi.

Ə. Ağayevin fikrincə Russo öz ictimai görüşlərində olduqca universal bir sistem yaratmağa çalışmışdır. Onun bu sistemində pedaqoji tərbiyə məsələləri xüsusi yer tutur. “Elm və yaxud tərbiyə haqqında” (1762) Russonun ən məşhur pedaqoji əsəridir. Russo uşağın intellektual inkişafının təbiət qanunları ilə uyğun gəlməsini tələb edir: o uşağın daima kitabla məşğul olmasının əleyhinədir, uşağın tərbiyəsində fiziki tərbiyə də böyük yer tutmalıdır. Uşağı azad inkişafa öyrətmək, onda zəhmətə sevgi oyatmaq lazımdır. Russoya görə, “Robinzon Kruzo” uşağın ən çox sevdiyi kitab olmalıdır.

Bir mütəfəkkir və sənətkar kimi Russo yalnız Fransada deyil, demək olar ki, bütün Avropada məşhurdur. O, sentimentalizm ədəbi cərəyanının ən məşhur nümayəndəsidir. Russonun “Yeni Elioza” (1756-1758) adlı məşhur romanı sentimentalizmin böyük əsəridir.

Əsərdə Sen-Pre adlı bir müəllimin öz tələbəsinə - de Franz adlı bir aristokratın qızı Jüliyə sevgisi təsvir edilir. Jülinin atası onların ailə qurmasının əleyhinədir. Ə. Ağayev yazır ki, Russo böyük bir sənətkarlıqla bu sevginin faciəsinin göstərməyə çalışmışdır. Əsərdə ictimai və mənəvi konfliktlər xüsusi bir yer tutur. Sen-Pre və Jülinin sevgiləri cəmiyyət qanunları ilə qarşılaşır: bu qanunlar şəxsi səadətdən əl çəkməyi tələb edir.

Sonra məqalə müəllifi yazır ki, Russonun ictimai siyasi görüşlərində ziddiyyətlərin olmasına baxmayaraq onun fransız maarifçiləri içərisində böyük mövqeyi olmuşdur. O, bərabərlik və ədalət əsasında bütün cəmiyyətin yenidən qurulmasını arzulayırdı. Ancaq Russo mənsub olduğu üçüncü təbəqənin görüşü dairəsindən kənara çıxa bilmədi. Əslində “onun ictimai müqaviləsi yalnız burjua demokratik cəmiyyəti olaraq göründü”. Bu isə Russonun təqsiri deyil, Ə. Ağayevin mülahizələrinə görə, onun ideyalarının utopik mahiyyətinin və bütün XVIII əsr “əql kamal” səltənətinin düzgünlüyünə uğramasının nəticəsi idi. Russonun əzilən təbəqə üçün arzuladığı ideyalar sonrakı bir çox sənətkarların ənənəsinə çevirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Jan Jak Russo// Ədəbiyyat qəzeti, 1983-cü il, 11 iyul.
2. Məmmədova. K: Fransız ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında
3. Oqusten Bomarşe// Ədəbiyyat qəzeti, 1983-cü il, 27 iyun №24.
4. Zeynalov. Ə Fransız ədəbiyyatında Şərq. Bakı: Elm, 1996.
5. Zeynalov. Ə Şərq Volter yaradıcılığında. Bakı: Oğuz eli, 2001.

XÜLASƏ

TAĞI-ZADƏ CƏMALƏ

XVIII ƏSR FRANSIZ ƏDƏBİYYATININ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YERİ

Bu məqalədə fransız ədəbiyyatının iki görkəmli nümayəndəsi Aqustin Bomarşe və Jan Jak Russonun Əkbər Ağayev tərəfindən 1938-ci ildə çap olunan bir çox məqalələri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Görkəmli alim iki yazıçının yaradıcılığındakı mübahisəli məsələləri açıq-aydın şəkildə təqdim etmişdir.

Burada filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycanda qərb ədəbiyyatının ən nüfuzlu mütəxəssislərindən biri Əkbər Ağayev öz əsərlərində ilk növbədə burjua cəmiyyətini tənqid edir. Ə. Ağayev fransız ədibinin həyatı haqqında məlumat verir. Ə. Ağayevin məqaləsindən bəlli olur ki, Bomarşenin fikri heç də həmişə XVIII əsr maarifçilərinin fikirləri ilə üst-üstə düşmür. O, klassik faciənin

ideya istiqamətini dərinlən tənqid edirdi. Ə. Ağayev Bomarşenin yaradıcılığı ilə xarakteri arasında ziddiyyətə də öz münasibətini bildirmişdir.

Müəllif öz məqaləsində yazır ki, Ə. Ağayev Russonu XVIII əsrin böyük maarifçilər pleyadasının siyasi cəhətdən ən radikal və demokrat bir adam kimi nümayiş etdirir.

Açar sözlər: ədəbiyyatşünaslıq, maarifçilik, burjua, tənqid, yaradıcılıq

Taghi-zade Camala

THE FRENCH LITERATURE OF XVIII CENTURY IN AZERBAIJAN LITERARY

Summary

In this script many researches and articles of two prominent French literature's representatives Augustin Bomarshe and Jan Jague Russo published by professor Akbar Aghayev in 1938 were involved to research.

Outstanding scientist tried to present vividly disputable problems from two writer's activities.

Here Doctor of Sciences on philology, professor, one of the most influential specialist of western literature in Azerbaijan Akbar Aghayev criticizes first of all bourgeois society in his scientific works. Akbar Aghayev gives some information about French writer's life. It's evident from his article that Bomarshe's thoughts hadn't always coincided with the educationists of the XVIII century. He deeply criticized the ideological direction of classical tragedy. Akbar Aghayev also showed his attitude to the contradiction between Bomarshe's character and creativity.

In his article the author emphasized that, Akbar Aghayev demonstrates Russo from political point of view as the most radical and democratic person among the educationist of the XVIII century.

Key words: literary, enlightenment, burjua, criticism, creation

Джамалә Таги-заде

ФРАНЦУЗСКАЯ ЛИТЕРАТУРА XVIII ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Резюме

В этой статье исследуются статьи 1938 года профессора А. Агаева о двух выдающихся представителях французской литературы О. Бомарше и Ж. Ж. Руссо.

Выдающийся исследователь, учёный постарался представить проблемные вопросы творчества обоих просветителей.

Здесь, доктор филологических наук, профессор, один из самых ведущих специалистов западной литературы в Азербайджане в своих работах, в первую очередь критикует буржуазное общество. А. Агаев даёт сведения о жизни французского просветителя.

Из статьи А. Агаева истекает, что мысли Бомарше далеко не всегда сходятся с мыслями просветителей XVIII века. Он глубоко критикует идейное направление классической трагедии. А. Агаев выразил своё отношение и к расхождению между характером и творчеством Бомарше.

Автор в своей статье отмечает, что А. Агаев демонстрирует Руссо как демократичного, радикального человека с политической точки зрения среди большой политической плеяды просветителей XVIII века.

Ключевые слова: *литературоведение, просветительство, буржуа, критика, творчество*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.06.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.07.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Əsgər Zeynalov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İLHAM MİNACƏT OĞLU DADAŞOV
Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim
Ilham.dadasov. 70@mail. Ru
Kvartal 43

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ AZƏRBAYCAN QRAFİKASINDA ROLU

Açar sözlər: Azərbaycan qrafikasında Azərbaycan ədəbiyyatının rolu, kitab qrafikası, qrafika janrlarının təşəkkülü, XX yüzilliydə Azərbaycan qrafikası.

Milli özünəməxsusluğu ilə fərqlənən Azərbaycan qrafikası təşəkkülünün ilk illərindən başlayaraq daim Azərbaycan ədəbiyyatından bəhrələnmişdir. Azərbaycan qrafikasının inkişafında Azərbaycan ədəbiyyatı müstəsna rol oynamışdır. Bu dövrdə qrafika ustaları Azərbaycan ədəbiyyatından bəhrələnərək çox dəyərli və özünəməxsus şəkildə maraqlı əsərlər yaratmış və dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz incilər vermişlər. Azərbaycan ədəbiyyatı öz rəngarəngliyi və misilsiz, gözəl əsərləri ilə daim qrafika ustaları üçün ilham mənbəyi olaraq onların yaradıcılığında müxtəlif mövzularda əsərlərin yaradılmasına ruhlandıraraq böyük təkan verici qüvvə olmuşdur. Məhz bu qüvvə Azərbaycan ədəbiyyatının Azərbaycan qrafikası ilə qarşılıqlı şəkildə bir-birindən bəhrələnməsinə, inkişaf etməsinə və çox mükəmməl və bənzərsiz sənət əsərləri yaradılmasına böyük təsir etmişdir. [3,44]. Milli zəminə, özünəməxsusluğa malik, görkəmli sənət xadimlərinin təmsil etdiyi müasir qrafika, məktəblərinin təşəkkülü XX yüzillikdə Azərbaycan təsviri sənətinin və estetik mədəniyyətinin ən önəmli nailiyyətlərindəndir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafında yeni professional növ və janrların təşəkkülü prosesi genişlənir, demokratik satirik qrafika nümunələri yaranır. Əsasən siyasi plakat, karikatura, kitab tərtibi ilə illüstrasiyası kimi qrafika janrlarının təşəkkülü Azərbaycanın görkəmli xalq rəssamı Əzim Əzimzadənin adı ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Onun çoxcəhətli yaradıcılığı doğma vətənin xarici və daxili düşmənlərinə, məişətdə köhnəliyin qalıqlarına, fanatizmə, mürtəcelərin təsirinə qarşı amansız tənqid və satirik ifşa ruhu ilə aşılanmışdır, rəssamın dövrü mətbuat səhifələrində, xüsusilə satirik Molla Nəsrəddin jurnalında dərc olunan imperalizmə, fanatizmə, ətalətə qarşı mübarizə və qadın azadlığı, məişət mövzusunda sayısız-hesabsız satirik rəsmləri və karikaturaları üçün ictimai kəsərlilik, kütləvilik, aktuallıq səciyyəvidir. Həmin karikaturalar satirik obrazların aydınlığı, anlaşılqlığı, təsvir dilinin lakonikliyi və ifadəliyi ilə fərqlənir. Xalqımızın böyük satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabirin Hophopnaməsinə rəssamın çəkdiyi illüstrasiyalar milli kitab qrafikasının inkişafına çox böyük qiymətli hədiyyədir. 30-cu illər Əzim Əzimzadə yaradıcılığının maraqlı və ən məhsuldar dövrü olmuşdur. Onun fanatizmə qarşı mübarizə, məişət, inqilabi-tarixi

mövzularda yaratdığı akvarel və rəsm silsilələri, kitab illüstrasiyaları və səhnə tərtibatı eskizləri respublika incəsənətində milli realist metodun təşəkkülü və inkişafında çox mühüm rol oynamışdır. [4,74].

50-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan qrafikasının inkişafında ali peşəkar təhsil almış istedadlı rəssamlar Elmira Şahtaxtinskaya, Yusif Hüseynov, Rasim Babayev, Altay Hacıyev, Elçin Aslan, Nazim Babayev və başqaları çox fəal rol oynayırlar. Y.Hüseynov Azərbaycan yazıçıları N.Nərimanovun, A.Şaiqin, M.Hüseynin kitablarına çəkilən illüstrasiyaları, mübarizə və azadlıq motivlərinə, xalqların istiqlaliyyəti və həmrəyliyi, əmək, gözəllik və gənclik mövzularına həsr olunan Azadlıq, Nəsimi plakatları, Xəzərin qoynunda, Xəzər balıqçıları avtolitoqrafiya silsilələri, dağ rayonları sakinlərinin məişəti, səfali kənd təbiətinin mənzərələrini əks etdirən Xınalıq akvarel silsiləsi, C.Cabbarlının, M.Müşfiqin akvarel portretləri ilə şöhrət qazanır. Orijinal rəsm ustası Rasim Babayevin lakonik və səlis cizgilərlə işlənmiş Koroğlu dastanına, Nəsimi poeziyasına illüstrasiyalarında, Odlar yurdu, Bahar oyunları rəsmlərində o, miniatür ənənələrindən özünəməxsus şəkildə hərtərəfli faydalanır. [4,87].

70-80-ci illərdə Azərbaycan qrafik ustalarının yaşlı və orta nümayəndələri ilə yanaşı, gənc nəsə mənsub yeni istedadlı rəssamlar da öz yaradıcılıq fəaliyyətlərini genişləndirərək bir-birindən maraqlı əsərlər yaradırlar. Bakıda kitab qrafikası və miniatür sərgiləri təşkil olunur. Elçin Aslanov, Sənan Qurbanov, Nazim Babayev, Elçin Məmmədov kimi rəssamlar miniatür, stilizə üslubunda illüstrasiyalar və dəzgah rəsmləri yaradırlar. Parlaq fərdi üslub və dəst-xətə malik istedadlı qrafika ustalarının yaradıcılıq nailiyyətləri Azərbaycan ədəbiyyatından bəhrələnərək Azərbaycan qrafikasının professional səviyyəsinin gələcək yüksəlişinə, onun kitab tərtibatı, estamp, plakat, karikatura, dizayn kimi müxtəlif növ və janrlarının müvəffəqiyyətlə inkişafına böyük təkan verir. 1990-cı illərdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması şəraitində mədəniyyətin, o cümlədən təsviri sənətin inkişafında yeni mərhələ başlanır. Hər şeydən qabaq sənətdə ənənə və novatorluq probleminə münasibət dəyişir, əvvəllər ideoloji prinsiplərə əsaslanan təntənəli, təmtəraqlı inqilabi yubiley sərgiləri keçirmək meyli tədricən aradan çıxır, başlıca meyar rəssamlıq əsərlərinin bədii kamilliyi, emosionallığı, ifaçılıq tərzlərinin, dəst-xətlərin orijinallığı, rəngarəngliyi hesab olunur. Rəssamların həyata münasibəti, dünyabaxışı, bədii idrak və ifadə təmayülləri müasirləşir. Yaradıcılıq prosesindən səthi təsvirçilik, illüstrasiyaçılıq, foto-realizm ruhu kənar edilir. Həyat hadisələrinin fəlsəfi mənasını aşkara çıxarmaq naminə assosiativ motivlərə, sözaltı məənaya, şərti, simvolik, rəmzi, mifoloji obrazlara müraciət olunur. Stilizasiya, improvizasiya üslub prinsiplərinə, modernist, avanqard cərəyanlarına və müasir Azərbaycan ədəbiyyatına meyil göstərən gənc rəssamların yeni dalğası meydana çıxır. [3,78].

Azərbaycan qrafikasında Azərbaycan ədəbiyyatının rolu müəyyən çətinliklərə baxmayaraq hər bir sahədə öz əksini tapmışdır. Qrafikanın elə bir sahəsi yox-

dur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı öz təsirini göstərməsin. Bu inkişaf prosesinin nəticəsində Azərbaycan qrafikasının müxtəlif növləri öz dinamikası ilə inkişaf etmiş və dəyərli yerini bütün sahələrdə tapmışdır. Azərbaycan qrafikasında Azərbaycan ədəbiyyatının hər şeydən əvvəl insan zəkasına böyük inam bəsləməklə, yeni humanist əxlaqi, insanın dünyəvi səadətini hər şeydən yüksək tutaraq dövrün progressiv ideyalarının yayılmasında çox böyük rolu olmuşdur. Və bu rolun XX yüzilliydə Azərbaycan qrafikası ilə Azərbaycan ədəbiyyatının qarşılıqlı şəkildə bir-birindən bəhrələnməsinə və inkişaf etməsinə hərtərəfli təsiri olmuşdur. Beləliklə Azərbaycan qrafikasına Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş və öz aktuallığını daim saxlamışdır. Məhz bu təsirin nəticəsində Azərbaycan qrafikası mütərəqqi ənənələrindən və novator nailiyyətlərindən faydalanma yolu ilə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan qrafikasının özünəməxsus xüsusiyyətləri təhlil olunmuş və Azərbaycan ədəbiyyatının Azərbaycan qrafikasının inkişafına təsiri göstərilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Mövzudan ali məktəblərdə təsviri incəsənət ilə bağlı mühazirə və seminarlarda istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayeva C. İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvəti. Bakı: "Ayna Mətbuat Evi", 2004, 164 s.
2. Həsənzadə C, Hacınski E. İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvətidir. Bakı: Ayna Mətbuat Evi, 1999, 133 s.
3. Həbibov N. Rəssamlıqdan söhbət. Bakı: Uşaq və gənclər, 1961, 166 s.
4. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 197 s.
5. Robinson B., Persian miniature, Oxford, 1957, text page 8, ill., 129 s.
6. Zəkiyev İ.S. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu. B., Azərb. Ensiklopediyası N P.B, 2000, 188 s.

Dadashov İlham Minajət

THE ROLE OF AZERBAIJANI LITERATURE IN AZERBAIJANI GRAPHICS IN THE XX CENTURY

Summary

The influence of Azerbaijani literature on the mutual benefit and development of Azerbaijani graphics and the creation of very perfect and unique works of art. The exceptional role of Azerbaijani literature in the development of Azerbaijani graphics. Formation of Azerbaijani graphics with national identity. The role of Azerbaijani graphics in Azerbaijani literature. The influence of Azerbaijani literature on the development of Azerbaijani graphics. The position of Azerbaijani literature in the history of Azerbaijani graphics. Azerbaijani

graphics in the process of dynamic development in the XX century. Literary values in Azerbaijani graphics. Peculiarities of Azerbaijani graphics. Works of Azim Azimzade, one of the founders of Azerbaijani graphic art. Unique views of Azerbaijani graphic artists on Azerbaijani literature. The influence of book graphics on the development of Azerbaijani literature. Works of graphic artists in the field of poster, book and bench graphics. Development of Azerbaijani graphic art in the last stage of the XX century. In the post-war period, the development of graphics. The role of talented artists in the development of Azerbaijani graphics since the 50s. Expansion of creative activities of Azerbaijani graphic artists in 70-80s. The role of Azerbaijani literature in Azerbaijani graphics in the conditions of the establishment of the independent Republic of Azerbaijan in the 1990s. The undeniable role of graphic artists in the recognition and promotion of Azerbaijani literature in the world. As a result of the influence of Azerbaijani literature, various types of Azerbaijani graphics have developed with their own dynamics and find a valuable place in all areas.

Keywords: The role of Azerbaijani literature in Azerbaijani graphics, book graphics, the formation of graphic genres, Azerbaijani graphics in the twentieth century.

Дадашов Илгам Минаджи оглы

**РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ГРАФИКЕ В XX ВЕКЕ.**

Резюме

Влияние азербайджанской литературы на взаимную выгоду и развитие азербайджанской графики и создание очень совершенных и уникальных произведений искусства. Исключительная роль азербайджанской литературы в развитии азербайджанской графики. Формирование азербайджанской графики с национальной идентичностью. Роль азербайджанской графики в азербайджанской литературе. Влияние азербайджанской литературы на развитие азербайджанской графики. Положение азербайджанской литературы в истории азербайджанской графики. Азербайджанская графика в процессе динамичного развития в XX веке. Литературные ценности в азербайджанской графике. Особенности азербайджанской графики. Работы Азима Азимзаде, одного из основоположников азербайджанской графики. Уникальные взгляды азербайджанских художников-графиков на азербайджанскую литературу. Влияние книжной графики на развитие азербайджанской литературы. Работы художников-графиков в области плакатной, книжной и стендовой графики. Развитие азербайджанской графики на последнем этапе XX века. В послевоенный период развитие графики. Роль талантливых художников в развитии азербайджанской графики с 50-х годов. Расширение творческой

деятельности азербайджанских художников-графиков в 70-80-х годах. Роль азербайджанской литературы в азербайджанской графике в условиях становления независимой Азербайджанской Республики в 1990-х годах. Неоспоримая роль художников-графиков в признании и популяризации азербайджанской литературы в мире. В результате влияния азербайджанской литературы различные типы азербайджанской графики развивались с собственной динамикой и находят ценное место во всех областях.

Ключевые слова: роль азербайджанской литературы в азербайджанской графике, книжная графика, формирование графических жанров, азербайджанская графика в XX веке.

Dadaşov İlham Minacət oğlu.

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatının Azərbaycan qrafikası ilə qarşılıqlı şəkildə bir-birindən bəhrələnməsinə, inkişaf etməsinə və çox mükəmməl və bənzərsiz sənət əsərləri yaradılmasına təsiri. Azərbaycan qrafikasının inkişafında Azərbaycan ədəbiyyatının müstəsna rolu. Milli özünəməxsusluğu ilə fərqlənən Azərbaycan qrafikasının təşəkkülü. Azərbaycan ədəbiyyatında Azərbaycan qrafikasının rolu. Azərbaycan ədəbiyyatının Azərbaycan qrafikasının inkişafında öz təsirini göstərməsi. Azərbaycan ədəbiyyatının Azərbaycan qrafikası tarixində öz mövqeyi. XX yüzilliydə dinamik inkişaf prosesində olmuş Azərbaycan qrafikası. Azərbaycan qrafikasında ədəbi dəyərlər. Azərbaycan qrafikasının özünəməxsus xüsusiyyətləri. Azərbaycan qrafika sənətinin banilərindən Əzim Əzimzadənin əsərləri. Azərbaycan qrafika ustalarının Azərbaycan ədəbiyyatına özünəməxsus baxışları. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına kitab qrafikasının təsiri. Plakat, kitab və dəzgah qrafikası sahəsində qrafika ustalarının əsərləri. XX yüzilliyin son mərhələsində Azərbaycan qrafika sənətinin inkişafı. Müharibədən sonrakı dövrdə, qrafikanın inkişafı. 50-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan qrafikasının inkişafında istedadlı rəssamların rolu. 70-80-ci illərdə Azərbaycan qrafika ustalarının yaradıcılıq fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi. 1990-cı illərdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması şəraitində Azərbaycan ədəbiyyatının Azərbaycan qrafikasında rolu. Azərbaycan ədəbiyyatının dünyaya tanınmasında və təbliğində qrafika ustalarının danılmaz rolu. Azərbaycan ədəbiyyatının təsiri nəticəsində Azərbaycan qrafikasının müxtəlif növləri öz dinamikası ilə inkişaf etmiş və dəyərli yerini bütün sahələrdə tapması.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.07.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 08.08.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cümənov Dəyanət tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SAMİRƏ YASƏF QIZI ƏLİYEVƏ

ADMİU

seyidaga037@gmail.com

Ə.Haqqverdiyev küç. 1065

PANDEMİYANIN QANUN İFAÇILIĞI SƏNƏTİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: pandemiya, karantin, qanun, dərslik, musiqi əsərləri, ştrixlər, passajlar.

XXI əsrdə dünya mədəniyyəti fərqli bir tarix yaşayır və tarixən baş verən hadisələr musiqidə öz tərənnümünü tapmışdır. Bu gün koronavirus pandemiyası bütün sahələrə, o cümlədən də mədəniyyət sahəsinə ciddi zərbələr vurub. Pandemiya ilə əlaqədar olaraq bütün beynəlxalq mədəniyyət layihələri, konsert və tədbirlər təxirə salınmışdır. 2020-ci il Niderlandın Rotterdam şəhərində keçiriləcək 65-ci Avroviziya Mahnı Müsabiqəsi məhz koronavirus pandemiyasına görə təxirə salındı. Düzdür müsabiqə onlayn-konsert formatında təşkil olunaraq, 41 musiqi nömrəsi təqdim edildi.

Bu gün ölkəmizdə pandemiya ilə bağlı müxtəlif mövzular və yeni-yeni layihələr təşkil edilmişdir. Belə ki, xüsusi karantin şəraitində “Evdə qal, evdə yarat” təşəbbüsü, “Bizi birləşdirən mədəniyyət”, “Yaradıcılığı evdə öyrən” və digər layihələr həyata keçirilmişdir. O cümlədən, Azərbaycan UNESCO tərəfindən “ResiliArt” qlobal hərəkətinə fəal şəkildə qoşularaq, bu hərəkət ölkəmizin yaradıcı insanları arasında təbliğ edilməkdədir. “ResiliArt” hərəkəti COVID-19 pandemiyasının mədəniyyət sahəsinə hərtərəfli təsiri barədə məlumatlılıq səviyyəsini artırmağı və insəcanət adamlarını dəstəkləməyi qarşıya məqsəd qoyur. Pandemiya dövründə müxtəlif virtual mədəniyyət tədbirlərinin keçirilməsi Azərbaycanda mədəniyyətin virtual qatının yaradılmasına xidmət edir və bu virtuallıq davamlı olmalıdır. Belə ki, dünya virtuallaşır və bu baxımdan da mədəniyyət və incəsənət sahəsində də virtuallaşmaya xüsusi önəm verilməlidir.

Pandemiya dövründə ifaçılıq sənəti sahəsində də bir sıra yeni layihələr və tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin nəzdində fəaliyyət göstərən Qədim Musiqi Alətləri ansamblı “18 May-Beynəlxalq Muzeylər Günü” münasibətilə ölkəmizin, eləcə də dünya muzey işçilərini təbrik etmək üçün onlayn bayram konserti ilə çıxış etmişlər. Ansamblın bədii rəhbəri, Xalq artisti Munis Şərifovun təşkilatçılığı ilə, qanunda Təranə Əliyeva və solist Xalq artisti Teyyub Aslanovun onlayn ifası ziyarətçilərin zövqünü oxşayaraq, onlarda pozitiv əhval-ruhiyyə yaratmışdır.

Ölkəmizdə koronavirus infeksiyasının yayılması ilə bağlı tətbiq edilən sosial izolyasiya və xüsusi karantin rejimində insanların mədəni irs və incəsənətimizə yaxın

olması məqsədilə keçirdiyi layihələrdə peşəkar qanun ifaçısı kimi ölkəmizi təmsil etməyi və xalqımıza dəstək olmağı özümə borc bilmişəm. Özümə bərabər övladlarımı belə layihələrə cəlb edərək, onları bu çətin və ağır günlərdə darıxmağa qoymur, gələcəyimiz olan uşaqları daima xoşbəxt görməyə çalışmışam. Belə ki, Bakı Mədəniyyət İdarəsinin keçirdiyi “Şeir söylə pozitiv ol” layihəsində qızım-Aytacın oxuduğu Mikayıl Müşfiqin “Sən Müşfiqin yanında qal” mahnısını qanunda müşayiət edərək, onun simasında bütün dünya uşaqlarını xoşbəxt gələcəyə səsləmişəm.

Bu çətin günlərdə sağlamlığımızın keşiyində duran həkimləri də unutmamalıyıq. Unutmamalıyıq ki, məhz onların sayəsində biz bu gün koronavirus pandemiyasına qalib gələ bilirik. İstedadlı akkardeon ifaçısı Rabil Abbasovla birgə duet şəklində ifa etdiyimiz Evqeniy Qrioriyevin “Vals” əsərini həkimlərimizə həsr edib onları dönə-dönə alqışladım.

Hamımıza məlumdur ki, pandemiya dövründə sosial özünü-təcrid istər-istəməz hər bir insanın psixoloji durumuna, onun fiziki, əqli və əmək fəallığına mənfi təsir göstərir. Belə vəziyyətdə mən də digər yaradıcı insanlar kimi virtual aləmdən və elektron vasitələrdən yararlanaraq insanlarda ruh yüksəkliyi yaratmağa, onlarda bir anlıq da olsa xoş təəssüratlar oyatmağa çalışmışam. Musiqi insan psixikasına müsbət təsir göstərən vasitələrdən biri olub, hələ qədim və orta əsrlərdə Şərqdə musiqi ilə müalicənin ən müxtəlif üsulları tətbiq olunurdu. (6, səh. 1). Musiqi ilə tərbiyə və musiqi ilə müalicə təbabət elminin ənənəvi üsullarından biri hesab edilirdi. Musiqi ilə əhval-ruhiyyəni pozitivləşdirmək və əmək qabiliyyətini artırmaq, musiqi ilə psixoloji və fizioloji bərpa, psixi sağlamlığın əldə edilməsi və ürək ritminin normallaşdırılmasını nəzərə alaraq tədris etdiyim qanun alətində müxtəlif şux melodiyaları ifa edərək paylaşım etməklə aktiv dinləyici ünsiyyəti yaratmağa müvəffəq oldum. İnsanları öz ifalarımla pandemiya haqqında neqativ məlumatlara deyil, musiqiyə qulaq asmağı səslədim. Bunun üçün bir sıra şux rəqs melodiyalarını qanun üçün köçürərək, sənət dostlarımla duet şəklində səsləndirib skype vasitəsilə dostlar, yaxınlarımla musiqidən zövq almağa müfəssər olduq. Bu məqsədlə çalışdığım Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin keçirdiyi “Evdə qal evdə yarat, sənətinlə dəstək ol” layihəsində “Şüştər” muğamını və “101” xalq rəqsini ifa edərək, yoluxma təhlükəsindən və xəstəlik haqqında aramsız neqativ informasiyalardan yaranan qorxu, təşviş, nigarançılığı özümüzə uzaqlaşdırmağa qismən də olsa nail ola bildik.

Mədəniyyət Nazirliyi və Mədəniyyət kanalının təşəbbüsü ilə keçirilən *Fikrət Əmirov* həftəsində Azərbaycan Milli Konservatoriyasının dördüncü kurs tələbəsi Zinyət Rəhimli ilə bəstəkarın “Aslanın mahnısı”nı, professor Təranə Əliyevanın rəhbərlik etdiyi “İnci” qızlar ansamblı ilə “Şəhrizadənin şənliyi”, *Vasif Adıgözalov* həftəsində bəstəkarın “Skertso” əsərini ifa edərək dinləyicilərə xoş dəqiqələr bəxş etməyimi də qanun ifaçılığında irəli atılmış bir addım kimi dəyərləndirmək olar. “Təbriz Rast qrupu” ilə Telman Hacıyevin “Gözləyən var mənə” və Əlibaba Məmmədovun “Söylə” mahnılarını onlayn şəklində ifa etməyimiz bu iki dövlət

arasında mədəni əlaqələr çərçivəsində kiçik körpü rolunu oynadı. Pandemiya şəraitində işlədiyim ADMİU-da distant təhsil sistemi özünü doğrultmağa başladı ki, bu istiqamətdə universitet rəhbərliyinin danılmaz zəhmətini xüsusilə qeyd etməliyik. Bu məqsədlə də çıxış etdiyim tədbirlərə tələbələrimi də dəvət edərək, onlarla birgə əsərlər səsləndirib tələbələrdə ruh yüksəkliyi, pozitiv enerji yaratmağa çalışırdım.

Pandemiyanın mənfi tərəfləri ilə yanaşı onun müsbət tərəfləri də öz təsirini göstərdi. Belə ki, yaradıcı insanlar evdə oturaraq, elmi işləri ilə məşğul olmağa daha çox vaxt ayırmağa imkan tapdılar və pandemiya həyata keçirməyi planlaşdırdığımız bir çox işləri reallaşdırmağa şərait yaratdı. Bir ifaçı kimi qanun alətinin neçə illərdir ki ənnəvi şəkildə-hər iki əldə unison ifası məni də narahat edirdi. Bununla bağlı bir sıra irəli addımlar atmış, qanun ifaçılığının inkişaf etdiyi qardaş Türkiyə dövlətində ustad dərslər almışam. Burada qanun alətində əldə etdiyim ifaçılıq texnikasını doğma vətənimdə həyata keçirmək üçün yeni-yeni əsərlər üzərində işləməli, bu əsərləri iki əlli ifa üçün köçürmək zərurəti yaranırdı. Bu məqsədlə də, karantin şəraitində Azərbaycan və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərini yenidən qanun üçün köçürərək, sağ və sol əllərə müstəqil partiyalar həvalə etməyi qarşıma məqsəd qoydum. Köçürmə zamanı qanun alətinin texniki imkanları, diapazonu və digər spesifik cəhətləri nəzərə alınmışdır: applikatura sistemi, arpecio, interval və akkordların istifadə üsulları və sairə. Simlərin səs ucalığını linglər vasitəsilə yarım ton artırıb və azaltmaq mümkün olduğuna görə qanunda bütün diyezli və bemollu qammalar ifa olunur. Çalınma texnikası arpecio, qlissando, passaj və başqa üsullardan istifadə etməyə imkan verir və sekunda, kvarta və kvinta intervallarını götürmək mümkündür. Qoşanotlar, seksta, septima və oktava intervalları tremolo ilə ifa olunur. Oktavadan böyük intervalları, üç və dörd səsli akkordları da əldə etmək olur. (4, səh.55). Eyni zamanda əsərləri köçürərkən qanun alətinin səslənmə effektləri də ön plana çəkilmişdir. Qanun alətinin ifaçılığında peşəkar ifaçıların, təcrübəli müəllimlərin və bəstəkarların rolunu xüsusilə qeyd etmək vacibdir. Bir çox xalq çalğı alətləri kimi bəzən musiqişünaslıq, xüsusilə rus musiqişünaslığı Azərbaycan qanun alətini daha çox təksəsli melodiylar çalan melodik alət kimi təqdim edir. Bu yanlış yanaşmanın bir səbəbi də qanun üçün köçürülən bəstəkar pyeslərinin birsəsli qaydada nota alınmasıdır. (3, səh.200). Halbuki, qanun alətinin müasir ifaçılıq imkanları və perspektivləri belə yanaşmanı kökündən inkar edir. Qanundan orkestrdə əsasən müşayiətçi və bəzi hallarda solist kimi istifadə olunur. Əsasən müşayiətçi alət olan qanunda solo ifa xüsusilə böyük zəhmət və virtuozluq tələb edir. Belə ki, simlərin kökü diatonik olduğundan ifa prosesində linglərdən istifadə etmək yolu ilə simləri müxtəlif köklərdə tarazlamaq ifaçıdan böyük ustalıq və yaradıcılıq tələb edir. Qanun saz və ud alətləri ilə birgə səsləndikdə böyük effekt verir. Bütün alətlərdə olduğu kimi, qanunda da ifanın başlıca müvəffəqiyyəti bəstəkarların alətin imkanlarını nə dərəcədə nəzərə almasından çox asılıdır. Qanun üçün solo partiyalar yazarkən alətin bütün texniki-akustik imkanları nəzərə alınmalıdır. Not yazısında sağ əlin şəhadət barmağı 1, sol əlin müvafiq barmağı 2, sağ əlin baş və orta barmaqları

müvafiq olaraq 3 və 4, sol əlin baş və orta barmaqları 5 və 6 rəqəmləri ilə göstərilir. Arpecio, akkordlar və zəif səslənmədə hər iki əlin bütün barmaqları iştirak edir. Müasir dövrümüzdə qanun ifaçılığında bir sıra yeniliklər baş verir. Belə ki, Türkiyəli ifaçı-Taksim üçlüyünün ifaçısı Aytac Doğanın ifaçılıq üslubları Azərbaycanda qanun ifaçılığında geniş şəkildə tətbiq olunur:

- a) müasir dövrümüzdə qanun aləti hər iki ayağın üzərinə dayaqdanaraq ifa edilir;
- b) Qlissando ştrixi daha mürəkkəb bir texniki üsulla həyata keçirilir: bir simdə “do” notu vurularaq, simi çəkməklə və yaxud açarın arxası ilə qlissando ifa olunur;
- c) Tremolo ştrixi tək əllə ifa edilir. Aytac Doğan qanun alətinə gitara üslubu gətirməklə qanun ifaçılığına daha müasir bir şəkildə təqdim etmişdir.
- d) Qanun ifaçılığında monofaktura: təksəsli melodik monofaktura; çoxsəsli, harmonik monofaktura.

Qürurla demək olar ki, qanun aləti Azərbaycan musiqi ifaçılığının inkişafında mühüm bir qüvvəyə çevrilmişdir. Qanun üçün “Qanun məktəbi” dərsləri ilk dəfə professor Təranə Əliyeva tərəfindən tərtib edilərək, bu sahədəki boşluq doldurulmuşdur. (1, səh. 3). Lakin, bu dərslərdə qanun alətinin ənənəvi-unison şəklində tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Mənə belə gəlir ki, XXI əsr artıq qanun alətinin yeni üsullarla tədrisini tələb edir. Belə ki, sol əl akkord fakturasını yerinə yetirməklə (akkordlu hərəkətlər, tersiyalı düzülüşlər, arpeciovareli melodik düzülüşlər), sağ əldə melodiyaların ifası həyata keçirilməlidir. Bu metodla tədris zamanı mizrab məşğələləri daha dərinlən mənimsənilməli, sağ və sol əllərin sərbəst formada hərəkətinə nail olmaq lazımdır. Sağ və sol əlin sərbəst hərəkəti zamanı qanun alətinin diapazonu nəzərə alınaraq, interval sıçrayışları sağ əllə həyata keçirilir və intervallardan istifadə edilərkən onlar müxtəlif ritmik ölçülərdə ardıcılılaşdırılır. Alətin spesifik tədris-metodik planına uyğun olan əsərlərdə sağ və sol əlin müvafiq, sərbəst hərəkəti üçün interval münasibətlərini xüsusi həssaslıqla tətbiq etmək lazımdır. Köçürmə prosesində lirik kontenallıq, həm də qanun ifaçılıq texnikasına məxsus olan priyomlar-dalgavari passajlı hərəkətlər, tersiyalı melodik düzülüşlər, qlissandolar, trellər nəzərə alınmalıdır. Texniki ustalıq və incə artistizm vəhdəti, alətə sərbəst yiyələnmə, virtuos texnika, həlim səs ahəngi, ifa olunan əsərlərin dövr və üslubunun dərk edilməsi qanun ifaçılığının əsas xüsusiyyətləridir.

Beləliklə, Azərbaycanda qanun ifaçılığı milli musiqi mədəniyyətinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Qanun ifaçılıq sənəti tanınmış sənətkarların və gələcək ifaçıların çoxillik hazırlıq təcrübəsinin vəhdətini təşkil etmişdir. Öz başlanğıcını qədim zamanlardan götürən və müxtəlif sosial-ictimai şəraitdə formalaşan Azərbaycan qanun ifaçılığı yüksək peşəkar səviyyəsi ilə seçilir. Bu günkü pandemiya şəraitində belə qanun ifaçılığı öz inkişaf yolunu davam etdirərək, onlayn şəklində onun tədrisi aparılır və ölkəmizin bütün tədbirlərində çıxışlar edilir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Əliyeva T.M. Qanun məktəbi. Bakı, Ziya NPM, 2004, 198 səh.
2. Əliyeva T.M. Azərbaycan qanunu yataq simli çalğı alətləri sırasında. Dissertasiya. Bakı, 2011, 152 səh.
3. Əliyeva S.Y. Qanun üçün pyeslər məcmuəsi. (Dərs vəsaiti) Bakı, 2020, Ecoprint.
4. Əsədov A.İ. Təfəkkürün fəlsəfəsi. B.: Qanun, 1997, 284 s.
5. Quliyev M.B. Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin təşəkkülü, formalaşması və ansambllarda rolu. B.: Maarif, 1997, 67 s.
6. Abduləliyev A. Musiqi terapiyası nədir. www.dia.az

Xülasə

Təqdim olunan məqalə müasir dövrümüzdə koronavirus pandemiyasının musiqi mədəniyyətinə və ifaçılıq sənətinə təsirindən bəhs edir. Qanun ifaçısı olduğum üçün xüsusi karantin şəraitində qanun ifaçılığının inkişafını araşdırmaqla, bu sahədəki boşluqları üzə çıxarmağı qarşıma məqsəd qoymuşam. Məlum olmuşdur ki, artıq neçə illərdir ki, ənənəvi unison şəklində ifa olunan qanun alətində yeniliklər etməyə böyük ehtiyac duyulur. Belə ki, qanun ifaçılığında sağ və sol əllərin müstəqil hərəkəti zərurəti qarşıya çıxır. Bu məqsədlə də Azərbaycan və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərini qanun üçün yeni formada köçürmək zərurəti yaranır. Qanun ifaçılığı sahəsindəki bu boşluqları əhatələndirmək üçün hal-hazırda yeni-yeni əsərlərin köçürülməsi üzərində iş prosesi aparıram. Beləliklə, Azərbaycanda qanun ifaçılığı milli musiqi mədəniyyətimizin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir və müxtəlif sosial-ictimai şəraitdə formalaşan Azərbaycan qanun ifaçılığı yüksək peşəkar səviyyəsi ilə seçilir.

Самира Алиева Яфас г.

РЕЗЮМЕ

ВЛИЯНИЕ ПОНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА ИСПОЛНИТЕЛЬСКУЮ КАНОНА

Как исполнительница канона во время карантинного режима я изучала и проводила различные исследования в области развития исполнительской деятельности канона. Я поставила себе цель, заполнить пустоту в области этой сферы. Стало известно, что на протяжении многих лет традиционное исполнение на музыкальном инструменте канон в стиле унисон, нуждается в введение современных новшеств. Мы встречаемся с необходимостью свободного движения правой и левой руки независимо друг от друга. С этой целью мы нуждаемся в необходимости новых приложений в произведениях Азербайджанских и зарубежных композиторов в новом формате, для канона.

Для развития области исполнительской деятельности канона я провожу работу по приложению некоторых произведений, для заполнения этих пустот.

Таким образом исполнительская деятельность канона является неотрывной частью национально музыкального искусства Азербайджана. Профессионально исполнительская деятельность канона в Азербайджане развивается в различных социально-общественных условиях.

Ключевые слова: пандемия, карантин, закон, учебные, пособие, музыкальные произведения, штрихи, пассажи,

SAMIRA ALIYEVA YAFAS

SUMMARY

**THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON QANUN
PERFORMANCE**

The presented article describes the impact of Coronavirus pandemic on music culture and performing arts in the contemporary world. As a qanun player, during this pandemic situation, by delving into the development process of qanun performance, I set a goal that I will detect the missing parts of this field. Apparently, in the past few years, there is a need to make innovations on qanun performance, which is performed in traditional unison. During the performance of qanun, the need for independent movement of both right and left-hand arises. Concerning this, converting the works of both Azerbaijani and foreign composers into the new version is in necessity. To cover that gap, I am working on transforming those new works right now. Thus, the performance of qanun is an inseparable part of national music culture in Azerbaijan. Azerbaijan qanun performance which emerges in different socio-public environments is characterized by high calibre of professionalism

Key words: pandemic, quarantine, qanun, textbook, musical works, strokes, passages

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.07.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.08.2020

Rəyçi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnaz Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏZRİN RZAYEVA
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
İstiqlaliyyət küç., 26
baksovet2015@mail.ru

MİLLİ XARAKTERİN TƏCƏSSÜMÜ BAXIMINDAN SÖHRAB TAHİRİN ROMANLARINDA ŞAHLIQ REJİMİNİN İFŞASI

Xülasə

Nəsrə 70-ci illərdə gələn Söhrab Tahir böyük yaradıcılıq yolu keçmiş bir sənətkar kimi hekayə, povest və romanlarında Cənubi Azərbaycan mövzusunda üstünlük vermiş, şahlıq rejiminin bütün eybəcərliklərini açıb tökmüşdür. Tarixi şəxsləri romanlarına gətirən yazıçı onların mürəkkəb həyat yollarını bədii şəkildə təqdim etməklə bir növü tarixi roman janrına yenilik gətirmiş, Cənubi Azərbaycan milli hərəkatının lideri olan Seyid Cəfər Pişəvərinin, onun silah yoldaşlarının bədii obrazını yaratmışdır. Onun əsas tənqid hədəfi İran şahı Məhəmmədrzaya, onun nazirlərinə və bütövlükdə şahlıq rejiminə qarşı çevrilmişdir. Roman və povestlərinin əsas mövzusunı 1945-1946-cı illərdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Demokrat Hökuməti və ona qarşı savaşan şahlıq rejimi təşkil edir. Ancaq bu romanlarda sadəcə amansız mübarizə deyil, həmçinin dostluq, sevgi məsələləri də işıqlandırılmış, bir sözlə oxucu çılpaq həqiqətlərlə baş-başa buraxılmamış, həm də bədii-romantik səhnələrlə də tanış olmuşdur.

Açar sözlər: nəsr yaradıcılığı, şahlıq rejimi, milli xarakterlər

Söhrab Tahir nəsr əsərlərində, xüsusən də romanlarında milli xarakter yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Onun povest və romanlarında İran istibdadının, şahlıq rejiminin ifşası mühim yer tutur. İlk romanın çapından sonra müəllif nəsr sahəsində yeni-yeni uğurlar qazandı. Belə ki, onun 1939-1940-cı illər Cənubi Azərbaycan həyatından bəhs edən romanı – “İki dəfə yox olmuş adam” işıq üzünə çıxdı. Digər nəsr əsərlərində olduğu kimi müəllif burada da şahidi olduğu real tarixi faktları bədii boyalarla işləmişdir. Əsərin qəhrəmanları da elə ilk romanda olduğu kimi Cənubi Azərbaycanlı – Əkbərlə Göyçəkdir. Bu iki qəhrəmanın taleləri fonunda baş verən hadisələr zindanlardan başlayaraq azadlıq uğrunda mitinqlərə qədər davam edir. Əslində yazıçı bu əsərində üç inqilabçı nəslinin taleyini verməklə, azadlıq mübarizəsinin salnaməsini yazmış olur. Ancaq bu romanda bizi maraqlandıran əsas məsələ tarixi şəxslərə olan birbaşa işarələr, milli xarakterli obrazların necə işlənməsi və təbii ki, dilimizə münasibət məsələsidir.

Romanda Azərbaycan dili, Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı maraqlı epizodlar çoxdur:

“Qərəşi Əhədi içəri səslədi. Əhəd salam verdi. Müdir onun göy gözlərində qərribə bir işıq görüb təəccüb etdi. Bu işıq sanki gülümsəyir, maqnit kimi hər şeyi özünə doğru çəkirdi.

- Oğlan, hansı dilləri bilirsən? Deyə müdir soruşdu.

- Öz dilimi bilirəm.

-Öz dilin hansıdır?

-Azərbaycan dili.

- Fars dilini bilmirsən, deməli, kənddə böyümüsən?

- Bəli.

- Nəyin var? Valideynlərin kimləridir?

- Nənəm var, bir də atam.

- Atan kimdir?

Əhəd gülümsəyərək gözlərini Qərəşə dikdi, kövrəldi.

Bu zaman Əhədin səsi sanki quyunun dibindən gəlirdi:

- Atam ay – Qərəşidir.

Müdirin gözlərində hələ də tərəddüd duyulurdu. Qərəşinin ala gözlərinə dolan yaş bir an görünüb yox oldu. Onun alt dodağı titrədi. Müdir bunları gördü (5: 252-253).

Bundan sonrakı səhnədə müəllif türk dilinin qadağan edilməsi, təhsil dilinin də rəsmi dil olan farsça olmasına, farsca bilməyənlərin oxumaq, iş tapmaq imkanlarının məhdud olduğuna toxunur:

“- Nə əcəb, oğul, təhsilini belə təxirə salıbsan?

Qərəşi dindi:

- Xəstə idi, göndərmişdim kənddə qalmışdı. Allaha şükür, sağalıb.

- Fars dilini bilmədiyinə görə təhsili çətin olacaq, ancaq çox çalışmalıdı. Aşıq oynayan uşaqlara qoşulsa, dərslərini oxumasa, məktəbdən çıxardacağam. Bu gündən hamıynan fars dilində danışmalıdır. Başa düşdün?

Əhəd başını aşağı saldı. Əvəzində Qərəşi dindi.

- Öz ana dilimizi o tünbətün qadağan elədi, indi də qalmışیق fars dilinin ümidinə” (5: 253).

Bu epizodlardan göründüyü kimi şəhliq rejimi köklü bir xalqın dilini, mədəniyyətini qadağan etməklə onu assimlyasiyaya uğratmaq istəyir. Bu fiziki işgəncələrdən, dilənçi gününə salınmaqdan, öz ölkəsində çətinliklər içində yaşamaqdan çox-çox ağırdır. Çünki dil bir millətin kimliyidir, tarixidir. Romanda bu dialoqun davamında da fars dilini bilməyənlər üçün ikinci dərəcəli vətəndaş münasibətinin şahidi oluruq.

“İki dəfə yox olmuş adam” romanının qəhrəmanları inqilab etmək və inqilabdan sonra hürr həyat arzuları ilə yaşamaq istəyən Azərbaycanlılardır. Müəllifin özünün də iştirakçısına çevrildiyi 21 Azər inqilabı azadlıq yangısı ilə

yananların atəşini söndürən, onları arzularına çatdıran bir inqilab olur. 1945-ci ildə baş vermiş bu inqilabdan sonra qəhrəmanlar öz xəyallarında qurduqları müstəqil Azərbaycana qovuşmuş olurlar.

Sözügedən inqilabın baş ideoloqu Seyid Cəfər Pişəvəri olmuşdur. Onun misilsiz xidmətləri 21 Azər inqilabının qələbəsinin əsas səbəbi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, “İki dəfə yox olmuş” adam romanında da S.Tahir Pişəvərinin tərənnümündə real olanlarla, yazıçı təxəyyülünü birləşdirir. Söhrab Tahirin “İki dəfə yox olmuş adam” romanında tarixi şəxslərin portreti milli qürur, dil, milli kimlik və s. baxımından təqdim edilmişdir. Bu romanda yüksək insani keyfiyyətlərlə təsvir olunan Mir Cəfər Pişəvəri Söhrab Tahirin növbəti romanının baş qəhrəmanı kimi qarşımıza çıxır. 1987-ci ildə tamamlanan və bir il sonra ərəb qrafikası ilə çap olunan bu roman üç hissədən ibarət “Sevgisində itən qız”dır. 2001-ci ildə isə kitab ikinci dəfə “Ağrıdağ” mətbəəsində, 2012-ci ildə isə Söhrab Tahirin əsərlərinin 12-ci cildində təkrar çap olunmuşdur.

Ardıcıl şəkildə roman yaradıcılığında kitablar çap etdirən ədibin “Sevgisində itən qız” romanı lirik-psixoloji üslubu xatırlatmasına baxmayaraq, yenə də inqilab və inqilabdan sonrakı həyatın təsvirinə, tarixi şəxslərin təkrarsız xarakterlərinin yaradılmasına həsr olunmuşdur. Bu roman Söhrab Tahirin tarixi roman janrında yazdığı ən gözəl əsərlərindən biridir.

Bu tarixi romanda Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin sədri və 1945-1946-cı illərdə Azərbaycan Milli Hökumətinin sədri olmuş Seyid Cəfər Pişəvərinin həyatı, fəaliyyəti, azadlıq uğrunda şahlıq rejiminə, istibdada qarşı mübarizə və mücadiləsi təsvir edilmişdir. “Sevgisində itən qız” romanı başdan sona qədər tarixi şəxslərin – Məhəmmədrza Pəhləvi, Qəvamüssəltənə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Kaviyan, siyasi idarənin rəisi Pənahi, Şair və digərlərinin həm Səttərxanın Məşrutə inqilabında, həm də Pişəvərinin Azərbaycan inqilabında rolları işıqlandırılmışdır. Tarixi hadisələr o qədər dəqiqliklə verilmişdir ki, sanki Cənubi Azərbaycanın yarım əsrlik siyasi-ictimai həyatı haqqında publistik bir tarix oxuyursan. Xüsusən Seyid Cəfər Pişəvərinin bütün həyatı ziddiyyətləri ilə bərabər oxucunun gözləri qarşısında canlandırılır. Onun ailəsi ilə birlikdə bir-çox cənublu kimi Bakıya köçməsi burada təhsil alması, sonradan müəllim işləməsi siyasi dünyagörüşünün formalaşması romanda bədii bir dillə təsvir edilir.

Söhrab Tahir Azərbaycanın bütün zamanlarda hürriyyət düşüncəsini, milli birlik fikrinin istibdada qarşı mübarizə formasında təsəvvür etmiş və şahlıq rejiminə qarşı Azərbaycanın tarixi savaşa öncü olduğundan fəxrlə bəhs etmişdir. Ona görə də o, istər poeziyada, istərsə də nəsr əsərlərində Azərbaycanı inqilablar beşiyi, milli azadlığın alınmaz qalası, istibdada qarşı müharibə açan ölkə adlandırmışdır. Məsələn, “Sevgisində itən qız” tarixi romanında Söhrab Tahir Pişəvərinin dili ilə:

“- Azərbaycan inqilabdır. O, inqilabda həmişə pişqədəm olmuşdur. Bu səfər də olmalıdır. Biz burada azadlıq bayrağı qaldırıb bütün İrəni şahlıq istibdadından

azad edəcəyik. Hamı bu müqəddəs işə qoşulmalıdır. Xalq partiyası da, zəhmətkeşlər də, ərbab da, mübaşir də, həttamütərəqqi dövlət məmurları da” (8: 442).

Yuxarıdakı fikir çox az fərqlə Söhrab Tahirin başqa bir romanında da təkrarlanır:

“- Azərbaycan həmişə inqilablar məskəni olub. Şurəvi olanda da olub, olmayanda da. Bu yer inqilabın hamiləsidir. İnqilabın anasıdır. Şurəvinin buraya daxil yoxdur” (5: 352). Və ya romanın başqa bir yerində *“Azərbaycan elə inqilab deməkdir”* (5: 363). deyilir.

Pişəvəri sovet kommunistlərinin məsləhəti ilə Gilanda baş verən inqilaba kömək etmək üçün 1920-ci ildə Rəştə gəlir. Cəngəlilər (meşə adamları) hərəkatı məğlub olduqdan sonra Seyid Cəfər Pişəvəri Tehrana gəlir. S.C.Pişəvəri Tehrandakı köhnə dostu Seyid Məhəmməd Dehqanla əlaqə yaradır və “Həqiqət” adda qəzetin nəşrində əməkdaşlıq edirlər (4: 21). 1920-1921-ci illərdə Gilandakı xalq hərəkatına Sovetlərin açıq-aydın xəyanətini gördükdən sonra da Rusiyada və Azərbaycandakı sovet çevrilişlərinə inamını itirmir. “Sevgisində itən qız” romanında Qəsri-Qacar həbsxanasında sorğu zamanı Pişəvərinin bir dəfə də olsun Sovetlər İttifaqına inamsızlığı ifadə olunmur. Seyid Cəfər Pişəvərinin kommunist olduğunu Tehrandakı istintaq zamanı müstəntiq də dilə gətirir, onun hətta kominternin Moskvadakı iclasında iştirakını, Bakıda kommunist partiyasının orqanı olan “Hürriyyət”, Tehrandakı isə “Həqiqət” qəzetlərinin redaktoru olduğunu da dəlil və faktlarla müttəhimin üzünə söyləyir.

“Sevgisində itən qız” romanında kişi gizli adı ilə daha bir tarixi şəxs Mir Cəfər Bağirovun Pişəvəri inqilabında və hökumətindəki rolu işıqlandırılmışdır. Kişinin Cənubi Azərbaycanda qurulan Pişəvəri hökumətinə müdaxiləsi, təlimatı bədii boyalarla təqdim edilir. O, hökumətin tərkibindən tutmuş, onun xarici qüvvələrə münasibətinə, şah rejimi ilə danışıqlarına qədər hər şeyə qarışan bir obraz kimi canlandırılır.

Söhrab Tahir bu tarixi romanı Sovet İttifaqının dağılmasından və respublikaların müstəqillik əldə etməsindən sonra yazmışdır. Ona görə də kişi obrazı ətrafında baş verənləri bəhanə edib hərdən bir qəhrəmanın dili ilə sovetlərin yalançı internasionalizmini tənqid edir. Xarakterik obrazlarla sosializmi bir sistem kimi tərifləsə də, əksinə bu sistemin ən böyük dövləti olan Sovet İttifaqının siyasətini tənqid edir. Əslində isə 21 Azər inqilabından sonra 1945-ci ilin noyabr ayından 1946-cı ilin dekabr ayına qədər Cənubi Azərbaycanda yaranan Azərbaycan Milli Hökuməti bir il mövcud olmasına baxmayaraq, Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə müstəqil müasir milli dövlətçilik ənənəsinin əsasını qoymuşdur (11). M.C.Bağirovun təlimatı ilə 1945-ci ildə İran Xalq Partiyası MK-sının üzvü, İran Məclisinin millət vəkili A.Kambehşi, Xalq partiyasının Təbriz əyalət komitəsinin başçısı S.Padəqani, yazıçı və nəşir H.Ə.Şəbüstəri, “Ajir” qəzetinin redaktoru Mir Cəfər Pişəvəri gizli şəkildə Bakıya gətirilmişdi. Burada Azərbaycan Demokrat Partiyasına Pişəvərinin müvəqqəti olaraq başqanlıq etməsi qərarlaşdırılmışdı (Bax. 2).

Qurulan yeni hökumət müəyyən mənada Azərbaycandakı sovet qoşunlarının varlığına arxalanırdı. Ancaq Sovet İttifaqı, Böyük Britaniya və İran arasında bağlanmış 1942-ci il 29 yanvar tarixli ittifaq müqaviləsinə görə, sovet qoşunlarının İranda qalması müddəti 1946-cı il martın 2-də qurtardı və sovet qoşun hissələri İranı tərk etməyə məcbur oldular. Şah qoşunları yeni dövlət qurmuş azərbaycanlılara divan tutdu, Bağirov mövcud qırğının sahəsini və sayını azaltmaq üçün Stalindən sərəhəddi açmaq üçün xahiş etdi. Romanın qayəsi bu tarixi hadisələri bədiiləşmiş şəkildə canlandırmaqdır.

Söhrab Tahirin tarixi hadisələri əks etdirən “Sevgisində itən qız” romanının adı lirik başlıq kimi görünə də, ciddi, tarixi-siyasi mövzulardan bəhs edir. Romanda XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi, milli birlik düşüncəsi, xalqın tarixi və taleyi əks olunmuşdur. “Sevgisində itən qız” romanı üç hissədən (kitabdan) ibarətdir: birinci hissədə “Bakı”, ikinci hissədə “Tehran”, üçüncü hissədə isə “Təbriz” hadisələri canlandırılır. Daha konkret desək romanın birinci hissəsində (kitabında) Azərbaycanın şimalında baş verən hadisələr, ikinci və üçüncü hissələrdə Araz çayının cənubunda yaşanan mübarizə və savaşlar təsvir olunmuşdur. Cənub - əsərdə mübarizə yolu, savaş və istiqlaliyyət yeri kimi təsvir olunur, tarixi şəxslərin milli xarakterinin əsas çizgiləri də romanın ikinci və üçüncü kitabında ortaya çıxır. Əslində hadisələrin bu formada keçidi qəhrəmanların taleyini izləmək baxımından o qədər də əlverişli ədəbi priyom sayılmaz. Çünki tale onları gah şimala, gətirir, gah da yenidən cənuba çəkib aparır. Cənub - əsərdə mübarizə yolu, savaş və istiqlaliyyət yeri kimi təsvir olunur. Buna baxmayaraq yazıçı bu romanda inqilabçı xarakteri ilə yanaşı şahlıq rejiminin insanlıqdan çıxmış xain, satqın, zalım obrazlarını da yaratmışdır.

Təbii ki, şahlıq rejiminin ən qəddar orqanı SAVAK (Ölkə Kəşfiyyat və Milli Təhlükəsizlik Təşkilatı) idi. Bu təşkilat Rza şah Pəhləvi zamanında Amerika Mərkəzi Kəşfiyyat Agentliyi (CIA) tərəfində qurulmuşdu və 1957-ci ildən 1979-cu ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir (12; 13). Bütün milli azadlıq hərəkatı üzvlərini, rejim müxaliflərini qəddarlıqla məhv edən, ölkədə terror əsdirən bu təşkilat uzun müddət azadlıq fikrini boğmaqla şahlıq rejimini qoruya bildi.

Müəllifin romanları da hekayə və povestləri kimi, milli azadlıq ideyaları baxımından şah rejiminin tənqidi, istibdadın ifşası səhnələri ilə doludur. Onun bütün romanlarında Cənubi Azərbaycandakı monarxist rejimin ya birbaşa, ya da dolaylı yolla təsviri verilmişdir.

“Qonşu qızın məktubları” romanında Söhrab Tahir mücahid bir qızın gündəliyi ədəbi priyomu ilə şahlıq rejiminin tənqidini verir, həbsxanalarda verilən işgəncənin dözülməzliyindən, azadlıq əşiqi hər kəsin təqib olunmasından, tutuqlanmasından, öldürülməsindən söz açır. Yazıcının romantik-psixoloji lövhələrlə təsvir etdiyi hadisələr oxucunu rəmzi formada İran rejimini köklü şəkildə rəddinə hazırlayır, insanları bəlalərin qaynağı da bu rejimdir, deməyə çağırır.

Romandan aydın olur ki, şah bir tərəfdən xalqı aldatmaq üçün bəzi islahatlar keçirir, digər tərəfdən bu islahatların mahiyyətini anlayan ziyalıları, gəncləri əl-qol açmağa, etiraz etməyə qoymur. Burada əsas dava İranın zənginliyinin Amerika və Avropa ölkələri tərəfindən mənimsənilməsi, xalqın isə bu sərvətdən istifadə edə bilməməsidir. İranın öz sərvətinə sahib olmaması, başqalarının onu idarə etdiyi həqiqətini hətta SAVAK-ın Yavəri adlı yüksək rütbəli zabiti də etiraf edir:

“Nə qədər ki, İran torpağının altında neft dənizi mövcuddur, şah da, şahlıq da bu sayaq öz ömrünü sürəcəkdir. Çünki onun dalında Amerika və Avropanın neft maqnatları dayanmaqdadır. Bir gün İran nefti tükənsə, onda da şahlıq öz-özünə yıxılacaq, onu daha yıxmaq lazım gəlməyəcək” (5: 134).

Söhrab Tahirin nəsr əsərlərində, əsasən də romanlarında şahlıq rejiminin ifşası əsas yerlərdən birini tutur. Şahlıq rejimi dedikdə təbii ki, Pəhləvi rejimi nəzərdə tutulur. O baxımdan yazıçının “İki müttəhim” romanı rejimin ifşasına xidmət edən obrazlarla zəngindir. Roman eyni adlı iki müttəhimin simasında Rza Şah Pəhləvi idarə sisteminin özbaşınalığını, qanunsuzluğunu, tamahkarlığını, qeyri-insani davranışlarını açmağa həsr olunmuşdur. Bu müttəhimlərdən biri Fətulla adlı yoxsul bir kəndlidir ki, pul qazanmaq üçün tuluqlara doldurub eşşəyinə yüklədiyi ayranı satmaq üçün şəhərə gəlir, digəri də iri torpaq mülkədarı olan harınlamış Fətulla xandır. Birinci Fətulla avamlığı, sadələvliyü, savadsızlığı ilə “Poçt qutusu”ndakı Novruzəliyə bənzəyir. Fətulla onun üçün ölüm-qalım məsələsi olan ayranını satıb qurtara bilmədən şəhər uşaqlarının dəşdikləri ayran tuluqlarını qorumaq üçün bir uşağa vurduğu şillə ilə onu bayıldan, ancaq uşağın anasının oğlunu öldürdü fəryadı ilə tutuqlanan və yalnız yalvarmaqla özünü müdafiə etməyə çalışan hüquqsuz bir kəndlidir. Fətulla xan isə içib kefləndikdən sonra ayağını yumağa çağırdığı nökrəri bir təpiklə vurub öldürən və cəsədi həyətinə basdıran, ancaq itin yeri qazması ilə ifşa olunan torpaq sahibidir. Onun tutuqlanması uşaq nökrəri öldürdüyünə görə deyil, düşməni olan Sədiqüddövlənin bu hadisəni polisə xəbər verməsinə görədir. Qonşusu və rəqibi Sədiqüddövlə Fətulla xanın torpaqlarının bir qismini özü, bir qismini də Rza şah mənimsətməmişdir. Ancaq onun niyyəti bu adamın qalan varidatına da sahib olmaqdır, ona görə də Sədiqüddövlə Fətulla xanı tutuqladır, ona ən ağır cəza vermək üçün bütün imkanlarını işə salır. Fətulla xan istintaq zamanı polis ajanı Azimiyə nəyə görə həbs olunduğunu çəkinmədən belə başa salır:

“A kişi başa düş, sən şahın da onun-bunun torpaqlarını qəsb etməklə yaşayır” (10: 173).

Polis rəisi Əcəli obrazı ilə Söhrab Tahir şahlıq sisteminin bütün çirkinliklərini açıb tökür. Əcəli həm Fətulla xana ağır cəza vermək istəyən Sədiqüddövlədən, həm də Fətulla xanın özündən yüksək rüşvət almaq üçün tədbirlər tökür. Bu tədbirin sonunda o, avam kəndli Fətullanı uşağın ölümünə inandırmaqla, onu Fətulla xanın yerinə edam etdirmək və ya intihar etdirmək üçün planlar çəkir. Ancaq ayran satan kəndli Fətullanın şillə ilə vurub bayıldığı uşağın bir təsadüf nəticəsində polis idarəsinə gəlməsi, müttəhimin uşağı tanıması və uşağın da günahın onda olmasını

deməsi ilə hər şey alt-üst olur. Əcəli uşağı döyərək idarədən çıxarır. Fətulla xanın zindandan qaçması üçün aldığı daş-qaşlardan, nağd pullardan hətta ona kömək edən polis ajanı Azimiyə də heç bir şey vermir. Azimi də vəziyyətin ağırlaşdığını, Rza şahın sürgün olunduğunu öyrəndikdə həbsxanadan qaçırılan Fətulla xana qoşulur. Hər şey sovet qoşunlarının İrana girməsi, Rza Şahın taxtdan salınması və sürgün edilməsi ilə ört-basdır edilir.

“İki müttəhim” romanında çürümüş Pəhləvi rejiminin bütün eybəcərlikləri bu iki bir-birinə zidd müttəhimin əhvalatı ilə təsvir edilir. Günahsız bir adamın başqasının yerinə ölümə göndərilməsi, varlı ailələrin həyat tərz, qadının ərinə, dostun dostu, rəisin köməkçisinə, bir sözlə hər kəsin bir-birinə xəyanət etməyə hazır olduğu cəmiyyətin iç üzünü bir-birindən təsirli konfliktlərlə açılır.

“Sevgisində itən qız” romanında müəllif sevgi səhnələri ilə də azadlıq ideyasını verməyə çalışır. Belə ki, həm Əqidə, həm də onun müəllimi Cavadzadə obrazları iki milli qəhrəman kimi təqdim edilirlər və bunlardan biri azadlığa aşıq, biri də azadlıq simvolu olan müəlliminə. Buna baxmayaraq romanda oxucu onların taleyini paralel şəkildə izləyir, onların nə vaxtsa görüşəcəklərini gözləyir. Əsərin sonuna doğru Əqidə müəllimi Cavadzadənin artıq tərk olunmuş iqamətgahına gəlir və azadlıq ağacının qurumuş budaqlarından bir neçəsini onun stolunun üstünə qoyur. Bu nədir? Tale bənzərliyidirmi? Bəlkə elə vahid əqidə birliyi də budur. Yazıçı simvolik şəkildə oxucuya azadlıq ağacı kimi azadlıq ideyalarının da quruduğunu bildirmək istəyir. Ancaq romandan başqa bir nəticə də çıxartmaq mümkündür, elə yazıçı özü də bu suala cavab verməyə tələsmir. Bəlkə də tarixin bu mərhələsi üçün, sözügedən dövr üçün hər şey bitmişdir. Qəhrəmanların mübarizəsi qurumuş ağac kimi bəhrəsini verə bilməmişdir. Bütün zəhmət boşa getmiş, arzular həyata keçməmiş, Əqidənin Cavadzadə vüsalı, Cavadzadənin də azadlıq vüsalı baş tutmamış, yarım qalmışdır. Ancaq quruyan azadlıq ağacının bir də yaşıllaşan vaxtları olacaq inamı romanın nikbin tərəfidir. Bu həm ümid, həm inam, həm də gələcəyin gerçəkliyidir. Çünki nə qədər Pişəvərlər var, nə qədər milli xarakterli insanlar var, azadlıq ağacı yenidən yaşıllaşacaqdır.

“Sevgisində itən qız” romanında qəhrəmanların azadlıq, inqilab, milli özünüdərk və s. haqqındakı mülahizələri fəlsəfi ümumiləşdirmələri ilə yaddaşlarda qalır. Məsələn, Bakıda gənc bir müəllim ikən Cavadzadə vətən haqqında, onun taleyi haqqında düşüncələrə dalır və aşağıdakı sözləri deyir:

“Vətən hər kəsin evidir. Hamı evində necə sərbəstdirsə, Vətənində də o cür sərbəst və ixtiyar sahibi olmalıdır. Yoxsa yaşadığın məmləkətdən vətən olmaz”.

Gənc Seyid Cəfər Pişəvəri Bakıdakı mühacirət həyatını “mənasız azadlıq” kimi yaşayır. Bununla belə əsərdə onun mübarizəsi istər Bakıda, istərsə də Tehranda və Təbrizdə olduqca dolğun göstərilmiş, keçdiyi uzun yol onu bir lider kimi yetişdirmişdir. O, Nəsrulla bəy, Ziya xan, Konsul Said Marağayi kimi adamlarla görüşdə Səttarxan inqilabını, məşrutəçiliyi və demokratikliyi cəsarətlə müdafiə edir, öz fikirlərini sərt və qəti şəkildə bildirməkdən çəkinmir. Bütün bunlar 21 Azər

inqilabının və Milli hökumətin başçısı olan Pişəvərinin liderlik vəsvindən xəbər verir.

Söhrab Tahir əsərdə yeri gəldikcə Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əsədulla Qafarzadə və başqa tarixi şəxslərin milli, inqilabçı keyfiyyətləri ilə bərabər fərdi cizgilərinə də yer verir. Xüsusilə bu məqamda “Ədalət” partiyasının lideri olmuş Ə.Qafarzadənin mənəvi-siyasi cizgiləri qabarıq şəkildə təhkiyə edilir. “Sevgisində itən qız” romanında müəllif baş qəhrəmanın dili ilə tarixi şəxslərin xarakterinə də toxunmuşdur:

“- İndi ki, mənə məcbur edirsiniz, onu deyə bilərəm ki, hökumət başçısı Rəsulzadə ilə mən yaxınam, ona qalsa o, xalqa demokratik hüquq, kəndlilərə torpaq verəcək” (8: 179).

Bu cümlədən Müsavat Hökumətinin aqrar siyasəti və torpaq islahatları aparmaq cəhdlərini görürük.

Və ya Heydər Əmioğlu haqqında romanda Seyid Cəfər Cavadzadənin dilindən belə deyilir:

“- Biz gərək o taya qayıdaq, özümüzü oda-alova vuraq, biz gərək hərəməz bir “heydər bombi” olaq. Heydərəmioğlu kimi fədakar və peşəkar inqilabçı olaq” (8: 191-192).

Pişəvəri öz xatirələrində Ə.Qafarzadənin həyat detallarına toxunmuş, xüsusən, 1919-cu ildə Bakıda baş vermiş hadisələri öz fikir süzgəcindən keçirmiş, Qafarzadənin mübariz şəxsi xarakterik xüsusiyyətlərini və ideya-siyasi məqsədi yolunda etdiyi fədakarlıqları faktlarla qeyd etmişdir. Ancaq bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Mircəfər Pişəvərinin həyatı, fəaliyyəti və mübarizəsi nəinki bədii əsərlərdə, həmçinin elmi tədqiqatlarda da layiqincə əksini tapmayıb. Bu baxımdan bir neçə kitab və tədqiqatı, habelə bir neçə məqaləni çıxmaq şərtilə Pişəvərinin həyatı ilə bağlı hadisələrin “Sevgisində itən qız” romanında olduğu qədər dolğun əksinə rast gəlmirik.

Romanda Söhrab Tahirin kommunist Nəriman Nərimanova heyranlığı da gözdən qaçmır. Belə ki, obrazların dili ilə o, təmkinli, səbatlı, az danışan, xalqı düşünən bir doktor kimi təqdim edilir:

“Nitq kürsüsünə “Hümmət” bolşevik partiyasının lideri Nərimanov çıxdı. O, ağır və sakit yerşi ilə oturanlara göstərmək istədi ki, o taylıların bugünkü gərgin və əsas inqilabi məqsədlərə həsr olunmayan bu yığıncağının məzmununa təəssüf edir. onun bu amirana və müdrik hərəkətindən çoxları başa düşdü ki, bu yığıncaq o taylıların heç də başını ucaltmır, əksinə ağıllı adamların ürəyində təəssüf hissləri doğurur.

Nərimanov iri çiyinlərini hündür nitq kürsüsünün arxasında gizlətməyə çalışırdı. O, mənalı və təəssüflə dolu baxışlarını sıx cərgələrdə oturanların üzündə gəzdirdi” (8: 206).

Və ya başqa bir yerdə obrazın dili ilə doktor Nəriman Nərimanov belə xarakterizə edilir:

“- Əziz qardaşlar və həmvətənlər. Deyim ki, biz o taylılar qürbətdəyik, gərək bir olaq. Deyə bilmirəm. Çünki burada Nərman bəy kimi qardaşı olan hər hansı bir iranlı özünə qərib deməyə haqqı yoxdur” (8: 209).

İran inqilabı ilə bağlı toplanan tarixi iclasda heç bir tarixi şəxs və partiya lideri (Said, Qafarzadə, Rəsulzadə və başqaları) Nərimanov qədər dolğun təsvir edilməmişdir.

“Sevgisində itən qız” romanında Seyid Cəfər Cavadzadənin (Pişəvərinin) zindan həyatının təsirli epizodları çoxdur. “Zindan dəftərində” Cavadzadə Pişəvəri özü haqqında deyil, daha çox Qəsri-Qacar məhbusları haqqında söz açmışdır. Bu baxımdan romanda siyasi məhbus Pişəvəri ilə şah müstəntiqi Firuzəş arasında gedən mübarizə baş qəhrəmanın yenilməz xarakterini nümayiş etdirməkdədir. Firuzəş nə qədər çalışırsa da, Pişəvərinin mübarizə ruhunu sındıra bilmir. Nəhayət, Pişəvəri zindanlarda, təqiblərdə keçirdiyi bu qədər çətin həyat yoluna baxmayaraq 21 Azər inqilabını həyata keçirə bilir (3). Azərbaycanda Milli Hökumət quraraq, sürətlə islahatlara başlayır.

Romanda sovet qoşunlarının İrana girməsi, ölkədə siyasi vəziyyət, siyasi qruplaşmalar arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə, xarici dövlətlərin siyasətinin İranda fəallaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə yer verilmişdir. Belə bir məqamda Müxtəsərzadə, Seyidzadə, Qəvəmüssəltənə və başqaları Pişəvərini öz tərəflərinə çəkməyə çalışır, onun bacarıq və təcrübəsindən istifadə etməyə səy göstərirlər. Əsərin qəhrəmanının siyasət dəlallı Müxtəsərzadəyə dediyi sözlər onun mübariz ruhunu, ölməz azadlıq eşqini aydınlatır:

“Mən hakim olmaq üçün mübarizə aparmıram, azadlıq ədalət və həqiqət yolu mənim mübarizə yolumdur. Nə qədər ki, bu xalqın istədiyi bir hökumət iş başına gəlməyib, onun istəklərini həyata keçirməyib, mən öz mübarizəmdə dayanmayacağam” (8: 460)

“Sevgisində itən qız” romanındakı hadisələr bir çox məqamda “Qonşu qızın məktubları”, “İki müttəhim”, “Sonuncu şah” romanları ilə üst-üstə düşür. Tarixi dövr baxımından yazıçı bəzən pəhləvi şahlıq rejiminin əvvəllərinə, hətta Qacarlar sülaləsi zamanlarına da gedib çıxır. Bununla da romanda Pişəvərinin siyasi fəaliyyətinin konteksti, İran monarxist dövlətinin iqtisadi-siyasi və mədəni həyatı oxuculara daha dolğun çatdırılır. Nəticədə, dəyişən sülalələrə baxmayaraq xalqın vəziyyəti dəyişmir ki, dəyişmir.

“Said özünü itirmişdi. Təzəcə Qacar taxt-tacına yiyələnən Rza şah Pəhləvi haqda, Seyid Ziya barədə bu sayaq kəskin danışan bu cavanın siyasi idrakına hörmət əlaməti olaraq o yenidən kresloya oturdu. Vaxtilə Mazandaran və Gilanda qazaq zabiti olan, sonralar isə ingilislərin köməyi ilə sipəhbudrütbəsinə yüksələn və sürətlə baş vəzir, sonra da şah olan Rza xanın qara və qanlı dosyesinə o da müəyyən qədər bələd idi” (8: 241).

Və Rza Pəhləvinin qorxunc siyasi karyerası bir qədər də tünd boyalarla davam edir:

“Cavadzadə divara söykərib baş konsulun otağını nəzərdən keçirirdi. Rza xanın iri şəkli divardan asılmışdı. Şahın qalın bığlarının yöndəmsizliyindən və bir də baxışlarındakı laqeydlikdən də məlum idi ki, o, quldur, qaniçən və əvəmfirib bir adamdır” (8: 224-225).

Pişəvəri İranda həyata keçirə bilmədiyini doğma Vətəni Cənubi Azərbaycanda həyata keçirdi. O, burada Demokratik Azərbaycan Partiyasını yaratdı və onun əsasında Azərbaycan Milli Hökumətini qurdu. Milli Hökumətin qısa bir zamanda həyata keçirdiyi torpaq, mülkiyyət, dil, təhsil kimi tədbirlərsə uzun illər soydaşlarımızın yaddaşından silinməyəcək, ölçüyə, miqyasa gəlməyəcək qədər böyükdür.

Bir daha xatırlatmaq lazımdır ki, S.Tahir hələ 18-19 yaşlarında Cənubda baş verən siyasi hərəkata qoşulmuş və bu hərəkətin fəal üzvü olmuşdur. Birbaşa üsyan rəhbərləri ilə tanışlıq isə onun baş verən hadisələrə dərinlən bələd olmasının səbəbidir. Bunun da nəticəsidir ki, müəllif həm “Sevgisində itən qız”, həm də digər romanlarında təkcə eşitdiklərini, oxuduqlarını deyil, həm də bilavasitə iştirakçısı olduğu məqamları və tarixi hadisələri təhkiyəyə gətirir. Onun romanlarının əsas məziyyətlərindən biri də elə budur – səmimilik.

Məlumdur ki, XX əsrdə baş qaldırmış irili-xırdalı bir neçə müstəqillik hərəkəti kimi Səttarxandan, Şeyx Məhəmməd Xiyabanidən, Heydər Əmioğludan sonra Pişəvəri də məğlub oldu, qurduğu hökumət ləğv edildi. Dünya siyasətçiləri arasında, dünyanın düzənini dəyişməyə qadir olan hegemon güclərdən heç biri Cənubi Azərbaycanın həyəcan təbilinə, müstəqillik qışqırığına hay vermədi. Pişəvəriyə hər cür köməyin kəsilməsi və bir növ onun əlinin-qolunun hər yerdən üzülməsi Milli Hökumətin süqutuna səbəb oldu. Əsərin sonunda müəllif öz düşüncələrini ümumiləşdirərək Pişəvəri – Cavadzadənin dilindən bu tarixi məqamı belə izah edir:

“Dünyanın bu vaxtında arxa və kömək lazım idi. Azərbaycan xalqının arxası yox idi. O, öz inqilabi şəhaməti, qəhrəmanlıq əzmi və böyük arzuları ilə tək qalmışdı” (6: 430).

Əsərin sonunda generallardan biri Pişəvəriyə öz postunu tərk etməyi və yenidən Şimala qayıtmağı təklif edir. Pişəvəri bunu rədd edir. Çünki qəhrəman bilir ki, bu artıq son gedişdir, bu gedişin dönüşü olmayacaq. O, bir daha mübarizələrə qatılmayacaq. Əfsanəvi qəhrəman, Milli Hökumətin yaradıcısı, istiqlal mübarizəsinin ideoloqu Pişəvərinin mübarizəsi zorakı mühacirətin iztirabları və məhrumiyyətləri ilə başa çatır.

“Sevgisində itən qız” həcmi geniş olan, dramatik səhnələrlə dolu, məhəbbət mövzusunı müxtəlif formalarda ələ alan, eyni zamanda tarixi faktlarla, fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə zəngin bir əsərdir. Romanda Azərbaycan xalqının əzabın burulğanında, zülmün pəncəsində yaşadığı çətin və əzablı günlərini izləyirik. Tale qəhrəmanları yollarda qoyur, gah Şimala, gah da Cənuba sürükləyir.

XX əsrin həm birinci, həm ikinci yarısında Cənubi Azərbaycan mövzusu dəfələrlə müəlliflərin poeziyalarında, nəsr əsərlərində geniş təsvirini tapmışdır. İnqilabi mübarizə yolları və görkəmli şəxsiyyətlər haqqında A.Pənahi, M.İbrahimov, F.Xoşginabi, Ə.Nəimi və başqaları maraqlı nəsr nümunələri yaratmışlar. Səttarxanla Bağırxanın, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin, Heydər Əmioğlunun tale yolları eyni adlı tarixi romanlarda əbədləşdirilmişdir.

“Sevgisində itən qız” romanı da Mir Cəfər Pişəvərinin dolğun qəhrəman taleyinə güzgü tutan, dərin və çoxşaxəli axtarışların nəticəsi olan bir romandır.

Söhrab Tahirin uzun illər üzərində ağır zəhmətlə işlədiyi iri həcmli əsərlərindən biri, daha doğrusu, ən böyüyü “Sonuncu şah” romanıdır. Əsərin ilk hissəsi 1996-cı ildə tamamlanmış və o, 2000-ci ildə Azərbaycan jurnalında çap olunmuşdur. Romanın ümumi həcmi, təxminən 50 çap vərəqi olan variantı isə 2001-ci ildə çap olunmuşdur. “Sonuncu şah” romanı İran tarixinin az qala yarım əsrlik bir dövrünü və həmin müddət ərzində baş verən ən mühüm ictimai siyasi hadisələri əhatə edir.

Əsərin əvvəlindən sonunadək tarixi şəxslərin rolu, xarakterlərindəki təzadlar, eşq macəraları və s. işlənmişdir. Bununla paralel olaraq əsərdə azadlıq eşqilə çırpınan qəhrəmanların başına gələn faciələrdən, qələbələrdən və məğlubiyyətlərdən, yarım əsrlik tarixi dövrdə qazanılmış uğur və itirilmiş talelərdən bəhs olunur. Prozaikliyin geniş şəkildə təqdim olunduğu bu əsərdə poetizm, bədii təzadlar, metaforik xüsusiyyətlər, simvolika kimi önəmli məsələlər bir az zəifdir. Xüsusən, müəllifin dil və üslubunda müəyyən qüsurlar nəzərə çarpır. Ancaq bütün bu hallar əsərin bədii təsirini, tarixi dəyərini, İranın yaxın keçmişini canlandırmaq mənasında heç də azaltmır.

Pəhləvi rejiminin əvvəldən Azərbaycana düşmən münasibəti “Sonuncu şah” romanında Məhəmmədrza şahın anasının dilindən oğluna verdiyi öyüddə də özünü göstərir:

“- Məscidlərin qabağında, yoxsul məhəllələrdə nəzir qoyun kəsdir, qoy Allah sənin günahlarını bağışlasın. Allah atan Rzanı da bağışlasın, bu xalqın başına nə oyunlar açdı. Azərbaycanı odlara qaladız, minlərcə günühsiz adamın qanına bais oldunuz. Ancaq nəzirlə, nəzir-niyazla, məscidlərdə üzüqoylu düşüb Allaha yalvarmaqla günahını azalda bilərsən. Allah da bizi bağışlasa, Azərbaycan xalqı bağışlamaz, oğlum. Gördün atanın başına nələr gəldi. Sənin də başına gələ bilər. Get Azərbaycana, o xalqa baş əy, oranı abadlaşdır, şəhidlərin qəbri üstünə gül qoy” (9: 211).

Bütün bunlar Məhəmmədrza şahın 1946-cı ildə Azərbaycana tutduğu divanda, ondan sonrakı köçürmə siyasətində özünü göstərir. Ordunun amansızlığı, əlisiləhsız xalqı qətl etməsi, buna baxmayaraq gənc, yaşlı, uşaq, qadın hər kəsin tək yumruq kimi birləşib şahlıq istibdadına qarşı dirənməsi romanda inandırıcı və tarixi faktlara dayanılaraq təqdim edilmişdir.

Milli azadlıq ideologiyasının, inqilab fikrinin Söhrab Tahir nəsrində ən bariz nümunəsi heç şübhəsiz onun “Sonuncu şah” romanında qarşımıza çıxır. Ən kiçik hadisələrin təsvirində də, müəllifin kiçik obrazlara münasibətində, şahın, siyasi liderlərin, inqilab rəhbərlərinin bədii portretlərində də, məhkəmə, döyüş, mitinq səhnələrində də əsərin alt qatına hopmuş azərbaycançılıq duyulur. Həm də bunu şahın anası Azərbaycan kökənli Tacülmülükün, üçüncü xanımı Fərəh xanımın, hərbi məktəb yoldaşı Behzadın və digərlərinin dilindən eşidirik. Ancaq qismən Behzaddan və onun zabıt dostundan başqa heç kim Azərbaycan türklərinin azadlığını düşünmür, əksinə Azərbaycanı şahlığın ətrafında birləşməyə, İrani qorumağa çağırış ön plana çəkilir. Paralel olaraq digər obrazların dili ilə şah və ətrafındakıların Azərbaycanda törətdikləri qırğınlar, vəhşiliklər qabardılır və qırğın törədənlərin günahlarını yumağa səsləniş önə çıxır.

“Sonuncu şah” romanında qəhrəmanların mübarizə eşqini, son damla qanına qədər məğlubiyyətin və əfv diləməyin nə olduğunu bilməyən şəxslərin portretini daha canlı izləyə bilmək üçün əsərdən götürdüyümüz bu hissələrə nəzər salaıq:

“Şahzadə o qədər yumruq, təpik atdı ki, yoruldu, ağır nəfəs almağa başladı. 4 nəfərdən ikisi Məhtabı Əşrəfin əlindən alıb döyməyə başladılar. Şahın iztehzalı səsi eşidildi:

- Behzad, biz sonuncu dəfə görüşürük. Sabah mənim fərmanım ilə general Oveysi sizə mənim kim olduğumu göstərər. Sabah dəmirlə ətdən canlı xəmir hazırlayacaq mənim generalım. Son pənahım sən idin, sən də belə çıxdın. Nə olar, mən də qisasımı hamıdan, hər şeydən alaram.

- Xeyir, Əlahəzrət, dəmirlə ətin yox, dəmirlə məsləyin vuruşmasıdır bu vuruş! Məslək çox dəmirləri əridib ayaq altına töküüb!

Əşrəf qışqırdı:

- Boğun onu! Birinci xain çıxan məsləklilərdir.

İki nəfər Behzadın boğazından tutaraq onu boğmağa cəhd edirdilər. Behzad isə qırıq-qırıq səslə deyirdi:

- Mənim mübarizə yolum işıqlı üfiqlərə doğru gedir. O, küçə vuruşları, şahlığı sıxma-boğmaya salmaqla bitmir. Mənim mübarizəm bəşər cəmiyyətinin işıqlı arzularından doğur. Bu yolda mən şahı, Əşrəf xanımı və onların dəmir-xəmir tədbirlərini xırda daşlara oxşadıram. Bu daşların üstündən atılıb dağların arxasından tülü edən günəşimə doğru gedirəm. Bu təhqirlərlə, kətəkbazlıqlarla, hədələrlə məni yolumdan saxlaya bilməyəcəksiniz!

Şah dedi:

- Sabah dəmirlə ətin vuruşmasına baxanda onda bilərsən ki, sənin getdiyin yolun önü və sonu yoxdur.

Behzad dedi:

- Dəmirlə ətin yox, dəmirlə məsləyin!

Şah bağırdı:

- *Dəmirlə ətin vuruşmasında qanlı xəmir yoğrulacaq və mən də vertalyotda bu vuruşmaya baxacağam!*

- *Dəmirlə məslək vuruşu!!!*

- *Dəmirlə ət!!!*

- *Dəmirlə məslək! – deyə Behzad elə bağırdı ki, ona baxanların hamısı diksindi. Bu zaman onun ağzının bucağından qan şırımı göründü. Məhtab cumub onu qucaqladı və dedi:*

- *Dəmirlə məsləyin vuruşunda axırda xalq qalib gəlir, Behzad.*

O əlilə Behzadın ağzının bucağından axan qanı sildi və ona sığınaraq şaha baxdı” (7: 495).

Romanın bir yerində isə müəllif inqilabçıların yanında olan dövlət adamı Ruzbehin tarixdə özündən sonra qoymaq istədiyi izi ustalıqla qələmə alır. Xalq partiyasına qoşulmaqla inqilabçıların nüfuzunu qaldıran Ruzbeh çəkinmədən ölümə belə hazırdır. Şərq xalqlarında bu tip xalq qəhrəmanları tarixən olmuşdur. Hindlilərin ingilislərə qarşı başlatdıqları ilk inqilabda öz ölümü ilə bütün inqilabı alovlandıran və elə qələbəni gətirən Manqal Pandey kimi Cənubi Azərbaycan inqilabçıları da öz ölümləri ilə İran rejiminin sonunu gətirəcək atəş olmaq niyyətində idilər. Qəhrəmanların real həyatdan götürülməsi əsərə ayrıca dəyər verir.

Əsərdə Xosrov Ruzbeh kimi kommunist zabitlər haqqında az da olsa məlumat verilir, onun zindanda çəkdiyi əzablara baxmayaraq idealından dönmədiyi bildirilir. “Sonuncu şah” romanında yazıçı saraya soxulmuş ingilis agentlərini, İntelicens-servisin agentlərini inandırıcı faktlarla obrazlaşdırmışdır. Ancaq heç şübhəsiz bu agentlərin içində şahın tələbə dostu Ernest Peron əsas yerlərdən birini tutur. Bu yazıçının uydurduğu bir obraz deyildir. Ernest Peron doğrudan da həyatda yaşamış, Məhəmmədrza şahın yaxın adamı olmuşdur. Əslən isveçrəli olan bu ingilis agenti saraydakı intriqaaların, qalma-qalların əsas qaynağıdır. Şahın ikinci arvadı Sürəyya Bəxtiyari sonralar xatirələrində Ernest Peronu homoseksüel şeytan adlandırmışdır (14: 158). Şahın xüsusi sekreteri olan və onun otağına icazəsiz girib çıxma bən bu xarici vətəndaş romanda Məhəmmədrza şahın oxşarını (kopyasını) yaradan, bununla da şahın Misirli arvadını qısqandırmaqla ölkədən getməsinə səbəb olan, hər kəsi bir-birinə vuran ingilis agentlərinin ümumiləşdirilmiş prototipidir.

“Sonuncu şah” romanının əsas mənfi qəhrəmanı, heç şübhəsiz Məhəmmədrza şah Pəhləvidir. 1941-1979-cu illər arasında İranın şahı olmuş Məhəmmədrza obrazını Söhrab Tahir tarixi faktlara sadıq qalaraq yaratmaq istəmişdir. Ancaq bədii əsərin öz qaydası, poetik arxitektonikası vardır və yazıçı istər istəməz tarixi şahın həm də bədii obrazını yaratmışdır. Despot, öz xalqına, xüsusən də Azərbaycan türklərinə qarşı amansız olan Məhəmmədrza gah rəhmdil, gah sevən, gah dostluğa sadıq, gah şahlıqdan bezən, gah ingilislərin, amerikalıların oyunundan təngə gələn, gah Allaha yalvaran, sonra da için-için ağlayan, gah da hər şeyi məhv etməklə intiqam almaq istəyən mürəkkəb bir obrazdır:

“Şah ağlamaq istəyirdi. Ürəyini boşaltmaq, öz Allahıyla həsbi-hal etmək fikrində idi. Sevimli mələkənin ələcsizlik və acizlik içində məsum görünən sifəti gözləri qarşısında mücəssəm olanda o dözə bilmirdi” (9: 191).

Eyni zamanda şah siyasətdən, müasir dünyadan anlayan biridir. 1963-cü ilin əvvəlində Məhəmmədrza Pəhləvinin hökuməti ümummilli islahatlar kursunu – Ağ İnqlab – elan edir. İslahatlar nəticəsində torpaq sahələri kasıb və kənd camaatına paylanılır. Meşələr milliləşdirilir. Hökumətin mülkiyyətində olan şirkətlər özəlləşdirilir. Qiymətlər tənzimlənir. Ümummilli miqyasda yenidənqurma, abadlaşdırma və tikinti işləri aparılır. Həmçinin təhsil və mədəniyyət sahəsində də mühüm islahatlar başlanmışdı. İranlı minlərlə tələbə Avropada və Amerikada təhsil almağa göndərilir. Qadınların hüquqlarına da böyük diqqət yetirilir. O, neft sənayesində islahat aparmaq istəyir, ölkədə konstutisiyanı yeniləmək, torpağı kəndlilərə paylamaq, sənayeləşdirmə proqramı hazırlamaq fikrindədir. İranı müasir Avropa ölkələri səviyyəsinə qaldırmaq, güclü ordu yaratmaq fikrindədir. Bütün bunlara romanda kifayət qədər geniş yer ayrılmışdır.

Şah islahatçılıq ruhuna baxmayaraq baş nazir Müsəddiqin neft sənayesini milliləşdirmək siyasətinə qarşı çıxır. Həm də neftin İran üçün bir xoşbəxtlik deyil, bədbəxtlik olduğunu da çox gözəl bilir. Bu həqiqəti Söhrab Tahir Behzadın da dilindən səha çatdırır:

“- Əlahəzrət bir daha bəyan edirəm, sizin və bizim və bütün ölkənin yalnız bir böyük düşməni var, o da neftdir” (9: 213).

Məhəmmədrza şah xalqın, rədd olsun ingilislər, amerikalılar şüarı ilə nümayişə çıxmasının qarşısını alır, bacısı Əsrəfin, qardaşı Əlirzanın bərtətaf olmasında, hətta qardaşının ölümündə dolayı da olsa iştirak edir. Bir sözlə, Söhrab Tahir “Sonuncu şah” romanında Pəhləvi sülaləsinin ikinci, həm də sonuncu şahının olduqca təzadlı, mürəkkəb obrazını yarada bilmişdir.

Belə təzadlı və mürəkkəb obrazlardan biri də baş nazir Müsəddiqdir. Məhəmməd Müsəddiq ana tərəfdən Qacar sülaləsindən gəlir. Onun xanımı da Müzəffərəddin Şah Qacarın böyük qızı idi. Müsəddiq 1949-cu ildə Milli Cəbhə adlanan siyasi təşkilat yaradır. 1951-ci ildə Milli məclisdə neft sənayesinin milliləşdirilməsi qərarının qəbulunda iştirak edir. Həmin il İranın baş naziri vəzifəsinə təyin olunur və neft sənayesinin milliləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətə başlayır. Bu zəmində onun İngiltərə-İran neft şirkəti ilə qarşıdurması baş verir. Böyük Britaniya ilə ABŞ-ın maraqlarının toqquşmasından istifadə etməyə çalışan Müsəddiqin siyasəti özünü doğrultmur. İngilis və ABŞ xüsusi xidmətlərinin səyi ilə hakimiyyətdən 1953-ci ildə uzaqlaşdırılır və bir daha siyasətə qayıtmır. Bundan sonra İran xaricilərlə bağladığı bütün sazişləri təsdiq edir (15).

Romanda Müsəddiq güclü şəxsiyyət, hiyləgər diplomat kimi təqdim edilir. O hətta şahın birinci dəfə ölkəni tərk etməsinə də səbəb olur. Onu devirmək, həbs etmək üçün hazırlanmış planı pozur, şah ordusunun əsas hissəsini, xüsusən də xalqı öz tərəfinə çəkə bilir. Şahın da dediyi kimi xalq Müsəddiqi ideallaşdırır. Buna

baxmayaraq Söhrab Tahir sosialist partiyası olan Xalq partiyasının bəyannaməsi ilə Müsəddiqin səhvlərini deyir:

“Doktor Müsəddiq, siz 9 aydır ki, ölkəni idarə edirsiniz. Bu müddətdə siz Amerikaya təslimçilik və sazişkarlıq siyasətini yeridirsiniz. İran milləti sizi imperialistləri qovmaq məqsədilə müdafiə etdi. Lakin siz bu müddətdə milli qüvvəni əzib xalqı istismarın kökünü kəsməyə qoymadınız. İndi İranda Amerika müstəşarlarının sayı 150 nəfər artıb” (9: 228).

Məhəmməd Müsəddiqlə yanaşı romanda Məhəmmədrza Pəhləvinin baş nazirləri olmuş Əli Əmini, Əmir Abbas Hoveyda və Şahur Bəhtiyarın bədii obrazları da yaradılmışdır. Məsələn, Əmir Abbas Hoveyda şahın Ağ inqilabını dəstəkləyən, hətta onun ideya babası olan baş nazirdir.

İran tarixinin, xüsusən Pəhləvi sülaləsi dövrünün qələmə alındığı bu əsər, şübhəsiz ki, çox dəyərlidir. Ancaq ədəbi tənqid Söhrab Tahirin bir az romantik görünən, tarixi faktlarla, tarixi şəxsiyyətlərlə dolu bu əsərinə reaksiya vermədi. Buna baxmayaraq roman gələcəkdə yazılacaq yeni-yeni tarixi romanların bir növ başlanğıcıdır. Bu, tarixi keçmişin bədii ədəbiyyata gətirilməsidir.

Söhrab Tahirin nəsrı özü özlüyündə böyük informasiya yükü olan külliyyatdır ki, onun əsas mövzusu – ana xətti əksər hallarda dəyişməz qalsa da, qayəsi, məzmunu, janrı və üslubi formasından asılı olmayaraq həmişə maraqlı və yaddaqalandır. Milli xarakterli obrazlar, tarixi şəxslərin bədii surətləri, tarixi hadisələrin epik təsvirində reallığa sadıq qalmaq, hürriyyət, milli birlik düşüncəsinin bədii həlli, monarxiya rejiminin ifşası, azadlıq əsgərinin xarakterik obrazını yaratmaq müəllifin nəsr əsərlərinin əsas məziyyətidir.

S.Tahir romanlarının ana xəttini Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi təşkil edir. Bunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, azadlıq fədailərinin gənclik yaşlarından başlayaraq mübarizə yollarını izləyən müəllif, zindanlardan, həbsxanalardan, iztirablı sürgünlərdən keçən mübariz qəhrəmanların azadlığın şirin dadını duyana qədərki dövr də daxil olmaqla həyatını ustalıqla qələmə almışdır. Xalqımızın mübarizə ruhunun epik təsvirini ustalıqla verən Söhrab Tahirin romanları milli dəyərinə, tərbiyəedici funksiyasına görə əvəzedilməz mənbədir. Bütün bunlar oxucuda yazıçının bütövlük, müstəqillik, istiqlaliyyət ideyalarının Cənubi Azərbaycanda həyata keçəcəyinə, eyni zamanda Şimali Azərbaycanın əzəli və əbədi torpaqlarının işğaldan qurtulacağına və nəhayət, hər iki Azərbaycanın birləşərək bütöv olacağına ümid yaradır.

Qaynaqlar

Azərbaycan dilində

1. Həsənlı Cəmil (1998). Güney Azərbaycan Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). Mətn. Bakı, 1998
2. İbrahimi Firudin. Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə (Azərbaycanın qədim tarixindən). Farsçadan tərcümə edən S.Bayramzadə, S.Dostəliyev. Bakı: Elm və təhsil, 2018

3. Rəhimli Əkrəm (Bije). 21 Azərə gedən yol. Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946-cı illər), Bakı: Araz, 2015
4. Rəhimli Əkrəm (Bije). Mübarizə burulğanında keçən ömür. Seyid Cəfər Pişəvəri (Həyatı və ictimai-siyasi fəaliyyəti). Bakı: Nurlan, 2009
5. Söhrab Tahir. Qonşu qızın məktubları. İki dəfə yox olmuş adam. Romanlar. Bakı: Yazıçı, 1988
6. Söhrab Tahir Azərazər. Sevgisində itən qız: üç kitabdan ubarət roman. Bakı: Ağrıdağ, 2001, s.430
7. Söhrab Tahir Azərazər. Sonuncu şah: Üş kitabdan ibarət tarixi-sənədli-bədii roman. Bakı: Ağrıdağ, 2001
8. Söhrab Tahir Azərazər. Əsərləri. Sevgisində itən qız (roman) XII cild. Bakı: Zərdabi LTD, 2012
9. Söhrab Tahir Azərazər. Əsərləri. Sonuncu şah (roman) XI cild. Bakı: Şur, 2011
10. Söhrab Tahir. Əmanət, İki müttəhim, İki sevgi, iki güllə (romanlar). IX cild. Bakı: Şur, 2011
11. Şimşir Səbahəddin (2010). II Dünya müharibəsindən sonra Rusiyanın təsiri ilə İranda gəlişmələr. Bakı: Azərnəşr

İngilis dilində

Abrahamian Ervand. Iran Between Two Revolutions. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1982

12. Afkhami Gholam R. The Iranian Revolution: Thanatos on a National Scale. Washington, D.C.: The Middle East Institute, 1985
13. Milani Abbas. The Shah. London: Macmillan, 2011

İnternet

14. https://az.wikipedia.org/wiki/Məhəmməd_Müsəddiq

Rzaeva Nazrin

Disclosure of the Royal Regime in Sohrab Tahir's Novels from the Perspective of the Embodiment of the National Character

SUMMARY

Sohrab Tahir, who came to the prose in the 70s, as an artist with a great creative path, preferred the theme of South Azerbaijan in his stories, narratives and novels, exposing all the ugliness of the royal regime. Bringing historical figures to his novels, the writer brought an innovation to the genre of historical novels by artistically presenting their complex ways of life, creating an artistic image of Seyid Jafar Peshawari, the leader of the South Azerbaijan national movement, and his comrades-in-arms. His main target of criticism was the Shah of Iran,

Mohammadreza, his ministers and the royal regime as a whole. The main theme of his novels and short stories is the Democratic Government of Azerbaijan, which functioned in 1945-1946, and the monarchy that fought against it. However, these novels cover not only the ruthless struggle, but also the issues of friendship and love, in short, the reader is not left alone with the naked truths, but also acquainted with the artistic and romantic scenes.

Keywords: prose, royal regime, national characters

Рзаева Назрин

**Раскрытие Царского Режима В Романах Сохраба Тахира с Точки
Зрения Воплощения Национального Характера
РЕЗЮМЕ**

Сохраб Тахир, пришедший в прозу в 70-е годы как художник с большим творческим путем, в своих рассказах, повествованиях и романах предпочитал тему Южного Азербайджана, обнажая все уродства царского режима. Привлекая к своим романам исторических личностей, писатель внес новаторство в жанр исторических романов, художественно представив их сложный образ жизни, создав художественный образ лидера национального движения Южного Азербайджана Сейида Джафара Пешавари и его соратников. Его главной целью критики был шах Ирана Мохаммадреза, его министры и монархия в целом. Основная тема его романов и рассказов - Демократическое правительство Азербайджана в 1945-1946 годах и борющаяся с ним монархия. Однако эти романы охватывают не только беспощадную борьбу, но и вопросы дружбы и любви, словом, читатель не остается один на один с голыми истинами, но знакомится с художественными и романтическими сценами.

Ключевые слова: проза, царский режим, национальные персонажи

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.07.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.08.2020

Rəyçi: professor Kamran Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ƏFRUZ MƏMMƏDOVA

Bakı Avrasiya Universiteti

efruzbedelzade@hotmail.com

**Ə.HAMDI TANPINARIN “HÜZUR” ROMANINDA QƏRBLƏŞMƏ
MEYİLLƏRİNİ TƏMSİL EDƏN OBRAZLAR**

Açar sözlər: Əhməd Həmdi Tanpınar, ədəbiyyat, roman, Hüzur, qərbləşmə

Xülasə

Tanpınar Hüzur romanında Şərqlə-Qərb məsələsini köhnə ilə yeninin qarşılaşdırılması kimi yazmışdır desək əsərin çox şaxəli ideyasını görməzdən gəlmiş olarıq. Çünki əsər yalnızca bu müqayisədən ibarət deyil eyni zamanda bu müqayisə daha çox meyilləndiyi Şərqlin təvazökarlığını, “bilge”liyini üstün tutduğunu da gizlətmir. Düzdür, Qərbi təmsil edən Suadın fikirləri hər nə qədər nihilist xarakter olaraq yarımçıq ziyalı təsəvvürü yaratsa da əslində digər tərəfdən də, Qərb düşüncəsinin heç də yalnızca qərbə aid olmadığını çox insana aid olduğunu üstüörtülü şəkildə demişdir. Bu mövzuya “Suadın mektubu” adlı əsərində yenidən qayıdaraq yarım qalmış fikirlərini, demək istədiklərini az da olsa ifadə etmişdir. Bir çox ziyalının təsdiqlədiyi çıxış yolu kimi yalnız keçmişin inkar etməklə yenini yaratmaq mümkün idi. Bu yöntem tarix boyu istifadə edilmiş bəzən uğurlu, bəzən də uğursuz nəticələnmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında keçmişin inkar edib yenini yaratmaq dedikdə ağla ilk gələn M.F.Axundzadənin Füzuli ilə bağlı fikirləri idi ki, xatırlamaq yerinə düşərdi. Yaxud milli ədəbiyyatımızda da son zamanlar fəal şəkildə artan postmodernist əsərlər də bu ideya ilə hərəkət edir. Suad və Mümtaz Tanpınarın özü kimi görən bəzi tədqiqatçılar iki dünya arasında qıvranan belə türk ziyalılarının hələ uzun illər bu qıvranıslarda olacağını proqnoz verir. Çox təssüflər olsun ki, bu proqnoz hələ də özünü doğruldur.

Texnoloji vasitələrlə kiçilən hazırkı dünyada həqiqi ziyalı üçün nə Qərb var, nə də Şərq var. Bir dünya var hansı ki, orada əsl insan yaşayarsa o dünya hər zaman gözəl, hüzurlu dünya olaraq qalacaq. Nəcəf bəy Vəzirovun da dediyi kimi “Yer üzündə cənnət mümkündür hərgah rəhm olsa, insaf-mürvət olsa, vicdan olsa”. Əsərin durmadan dəyişən dünyamızda hansı mövqeni nümayiş etməli olmağımıza əhəmiyyətli dərəcədə köməyi danılmazdır. Ancaq, Şərqlin təvazökarlığı ilə Qərbin gözüaçıqlığı hər zaman arzulanan bir ideal sintez kimi qalacaqdır.

Cümhuriyyət rejiminin bərqərar olacağı bir zamanda təhsil, hüquq, mədəniyyət, siyasət, ümumiyyətlə hər sahədə baş verən dəyişikliklər mövzu və problem kimi uzun müddət müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdu. Bu dəyişiklik

ədəbiyyatdan əlbəttə ki, yan keçə bilməzdi. Modernləşmənin qərbləşmə olaraq qəbul edilməsi ilə türk düşüncə tarixinin onunla bağlı apardığı müzakirələrdə əsas problem bu modernləşmənin nədən ibarət olduğunu təyin etmək idi. Türk ziyalıları bu problemə ənənə ilə müasirliyin birlikdə mövcudluğu aspektindən yanaşırdılar. 1699-cu il Karlovitsa sazişindən sonra imperatorluğun xilas üçün seçdiyi yol girdaba səbəb olmuşdu. Belə ki, qərbləşməni seçən Osmanlı imperiyası süquta uğradıqdan çox sonra yaranmış Cümhuriyyətin təməli də bu qərbləşmə ilə başlamışdı. Bu səbəbdən modernləşmə keçmiş ənənələrin hətta tarixin əhəmiyyətli səhifələrini belə silib təhrif olunmuş vəziyyətdə yeni nəsrlə ötürməyə çalışırdı. Vəziyyətin bu qədər təhlükəli və gərgin olduğu bir zamanda türk ziyalıları sakit dayana bilməzdi. Qərbdən alınan hər yenilik bir problemə səbəb olmuşdu və sərt reaksiyalara zəmin yaratmışdı. Beləcə, yaranmış mühafizəkar-modernist qütbləşməsi uzun müddət varlığını əkiz kimi paralel şəkildə davam etdirdi.

Meydana gəlmiş bu gərgin qütbləşməni fikir, sənət, tarix, ədəbiyyat, zaman anlayışları çərçivəsindən izah edən modernist yazıçı Əhməd Həmdü Tanpınardır. O, Şərq-Qərb probleminə qələm dostlarından tamamilə fərqli tərzdə, daha çox incəsənət yönündən işıq tutmuşdur.

Əhməd Həmdü Tanpınar yalnız əsərləri ilə deyil, şəxsiyyəti, həyatı, düşüncələri ilə də dəyərləndirilən XX əsr türk ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindəndir. Ədəbi irsi ilə Türkiyə ədəbiyyatında mühim iz qoyan Tanpınar 1901-ci ildə İstanbulda dünyaya gəlmişdir. [4,567]

Onun 1949-cu ildə qələmə aldığı “Hüzur” romanı hələ də ədəbiyyatşünasların tədqiqat obyektidir. Romanın quruluşu, dili, sujet xətti, zaman və məkan seçimi, Qərblə Şərqin qarşılaşdırılması əsərin dərin məziyyətlərindən xəbər verir.

Roman 4 əsas obrazın adı ilə fəsillərə bölünmüşdür: “İhsan”, “Nuran”, “Suad”, “Mümtaz”. Ancaq, bütün fəsillərdə Mümtaz xarakteri ön plandadır. İlk üç fəsil üç əsas obrazın adını daşısa da, Mümtaz dörd fəsildə də aparıcı mövqedə çıxış edir. Romanda bütün hadisələr Mümtazın ətrafında baş verir. “Hüzur” romanı bir avqust sabahı başlayır. İkinci dünya müharibəsinin elan edilməsindən bir gün əvvəl başlayan roman müharibənin elan edilməsi ilə başa çatır. Yəni əsər modern romanın ünsürünü daşımaqla 24 saat müddəti əhatə edir. Əgər aradakı fəsilləri və geriye keçmiş zamana qayıdışları saymasaq roman narahatlıqla başlayıb narahatlıqla bitir.

Tanpınar elə romanın əvvəlində oxucuya dərdli, sıxıntılı, narahat bir abuhava, atmosfer daddır. Biz bu fəsildə Mümtazla Nuran haqqında ilk məlumatı alırıq. Sonrakı fəsillərdə isə münasibətlərin bitdiyi həqiqəti ilə üzləşirik. Mümtaz fiziki olaraq sağlam görünsə də əslində İhsandan daha xəstə bir ruh halını nümayiş etdirir.

Romanın son fəsli “Mümtaz” adlanır və birinci fəslin davamı xarakterini daşıyır. Aradakı “Nuran” və “Suad” fəsillərində Mümtazla Nuranın eşq hekayəsindən geriye keçmiş zamana qayıdaraq bəhs edilir. Son fəsildə isə Mümtaz İhsana dərman və həkim tapmaq üçün küçəyə çıxır.

Birinci fəsildəki Mümtazın ruh halını burada da eyni ilə müşahidə edirik. Mümtazın Nurandan ayrılma dəli olacağını, bunu qəbullana bilməyəcəyini əvvəlki səhifələrdə öyrənən oxucu onun sonunu bilmək istəyir. Həqiqətən də elə olur, psixoloji zərbə olan bu ayrılıq, sosial zərbə olan ikinci dünya müharibəsinin başlanması Mümtazın onsuz da xəstə olan ruhunu daha da darmadağın hala gətirir. Sonda, Mümtazı intihar etmiş Suadın xəyalı ilə danışarkən görürük. Əsərin ilk səhifələrindən oxucu yazıcının şərqə bağlı ironik cümləsindən onun bu məsələlərə necə obyektiv yanaşdığını görə bilər. Belə ki, xəstə baxıcısı axtaran Mümtazı narrator belə təsvir edir: *“Mümtaz, üç gündür bu hastabakıcının peşində idi. Bir yığın adres almış, telefonlar etmişdi. Fakat bizim memlekette aranan kaybolur. Şark oturup beklemenin yeridir. Biraz sabırla her şey ayağımıza gelir. Mesela İhsan iyi olduktan altı ay sonra bile bir iki hastabakıcı mutlaka onu arayacaktır. Fakat lazım olduğu zaman...”*[3,13] Bu başlanğıc Şərqi zəif göstərmək məqsədi daşıyırdı, çünki əsərin irəliləyən səhifələrində biz narratorun şərqin böyük mədəni irsindən necə həvəslə bəhs etdiyinin şahidi oluruq. Bu bir çox oxucunun təsdiq edəcəyi faktıdır.

Təpəsinə görə cəmiyyətin yaradacağı yeni həyat, yeni sivilizasiya kökümüza bağlı, özünəməxsus damğanı daşımalı, keçmişin izlərini davam etdirməlidir. “Hüzur”un ilk fəslində narrator bu fikri Mümtazın dili ilə ifadə edir. Yeri gəlmişkən, Berna Moranın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, əsər bəzən bir narratorun, bəzən də Mümtazın dilindən verilir. Ədib bu metoddan o qədər ustalıqla istifadə edir ki, oxucu nə vaxt narrator nə vaxt Mümtaz danışdı deyə fərq axtarma lüzumu da görmür. İhsan üçün xəstə baxıcısı axtaran Mümtaz əlindəki kağızda yazılmış ünvanları gəzərkən qarşısına küçədə oynayan qız uşaqları çıxır. Onların oyunda oxuduğu mahnını dinləyən Mümtaz mahnı ilə keçmişə qısa səyahət edir və bu cümlələri qurur: *“Devam etmesi gereken işte bu türküdür... Her şey değişebilir, hatta kendi irademizi değiştiririz. Değişmeyecek olan, hayata şekil veren, ona bizim damgamızı basan şeylerdir”*. [3,24]

Romanın Suad adlı üçüncü fəslində Şərq-Qərb məsələsi dialoqlar vasitəsi ilə geniş şəkildə müzakirə olunur. Bu dialoqlarla modernləşmə müddətində türk ziyalısını düşündürən, narahat edən məsələlər daha aydın görünür. İhsanın fikirləri bu baxımdan olduqca əhəmiyyətli: *“Halbuki su değiliz; insan cemaatıyız; ve bir nehre katılmıyoruz; bir medeniyeti kültürüyle benimsiyoruz; onun için de bir hususi hüviyet olmamız lazım”*. [3,262] O, türk millətini bütün millətlərdən daha ağıllı və iradəli olmağa çağırır, Qərbə meyil edərkən insanı, humanizmi, mənəvi dəyərləri unutmamalı olduğumuzu söyləyir:

“Yeniye başından itibaren bizim olmadığı için şüphe ile, eskiye eski olduğu için işe yaramaz gözüyle bakıyoruz...Her milletden fazla şuurlu ve iradeli olmamız lazım”. [3, 262]

Romanda yeni, modern və qərblə həyat dedikdə, qadın obrazlarının yenini daha tez qəbul edib, mənimsədikləri diqqətdən qaçmır. Bu qəbildən sayılan qadın obrazları Nuran və Adəlet xanımdı. Bu yenilik Nuranı özü də bilmədən ağışına

almışdı. Nuran yeni həyatın mərkəzi sayılan Beyoğluna, (Tanpınar özü də bu yeri sevməmişdi) köçəndə əyləncə və dediqodudan zövq alan Adalet xanımın əyləncə məkanına, onun dostlarının əhatəsinə düşür. Bu dövətlərdə gənc qadın fikrən Mümtazdan uzaqlaşır və Nuran, *“hayatını didikleyen dedikodulardan kurtulmak için sakin görünmeye çalıştıkça bu yeni muhite ve onun tesadüfe göre getirdiklerini yaşamaya alışmıştır. Kaldı ki, Mümtazı düşünmemek, Fatmayı düşünmemek, son altı yedi ay içinde hayatını istila eden bir yığın üzüntüden kurtulmaktı... Nuran kendisine cebredilen şeylerin çoğunun hoşuna gittiğini, etrafındaki bu kalabalığın, eylenec dolu hayatın hoşuna gittiğini gördü* [3,324]. Nuranın sevdiyi adamı hətta, qızını belə bu kimi əyləncə məclislərində “uzaqlaşmaq” adı ilə unutduğunu gördükdə onu Suada bənzədə bilirik. Burada böyükklərin məşhur ifadəsi yada düşür- “Könül ona bənzəyən könülə axar”. Suadın Nuranı hansı yönünə görə sevdiyi bizə məhz bu hissədən aydın olur. Mümtazın günləri “garip ve zalim bir bekleyiş içinde” keçirməsini belə ağına gətirməyən Nuran yaşanan o böyük eşqdən sonra bu yeni həyatın rəngləri içində Mümtazı artıq əvvəlki kimi tez-tez düşünmürdü.

Suad nihilist obraz olaraq yeni dedikdə həm modern həyatı həm də ona qeyd-şərtsiz təslimiyyəti anlayır. Şəxsi həyatında da daim “yeniliyə” can atan Suad köhnə hesab etdiyi ömür-gün yoldaşını, övladını belə xatırlamadan bərbad ancaq, “yeni” bir həyat yaşayır. Çünki onun yenidən anladığı bu idi. Suad Amerikada, Rusiyada olduğu kimi yeni bir aləm qurmağın tərəfdarıdır. *“Dünyayı yeni gözle görmek istiyorum. Bunu sade Türkiye için istemiyorum, dünya için istiyorum”* deyən Suad dediklərinin “haqq, ədalət” olmadığını, o ifadəni də əski kəlmə olduğu üçün qəbul etmir. *“Yeni insan eskinin hiç bir artığını kabul etmez”*. Suad Mümtazın təkidinə baxmayaraq bəhs etdiyi yeni insanı təsvir və tərif edə bilmir. Çünki o yeni insan hələ doğulmamışdı. Qəribədir ki, az əvvəl bu fikirləri deyən Suad İhsanla Mümtaza *“Hakikaten insanlıktan yeni bir şey bekliyor musunuz?”* deyərək ona güvənmədiyini də bildirir. O, İnsanı robotlaşdıran, humanizmdən uzaqlaşdıran siyasətin hakim olduğu ölkələrdə “yeni” dediyi insanı axtarır ancaq bu səfər azad və dəyişmiş insana robotlaşdığı üçün artıq güvənmədiyini deyir.

Yazıçı və tədqiqatçı alim Beşir Ayvazoglu isə bu fikirdə idi: “Tanpınar, en çok inandığı şeyden bile aynı zamanda en fazla şüphe eden bir aydıydı. Romanda eğer Suad, Mümtaz’a itiraz ediyorsa, bu aslında Tanpınar’ın kendisine itiraz eden bir başka Tanpınar’dır” , - [1,243] deməklə Suadı Tanpınarın daxili səsi kimi təqdim edir.

Suadın intiharından sonra qoyub getdiyi məktubda tam olaraq hansı səbəbdən intihar etdiyi oxucunu düşündürür. Çünki, Mümtazın dilindən nəql olunan bu hissədə Suad o axşam Mümtazın evinə açarı izinsiz götürmüş, yolda təsadüf şəkildə kömək məqsədi ilə azyaşlı bir qızla o evə gəlmişdi. Aralarındakı söhbətdən təsirlənən Suadın duyğuları məhz bu məktubda təzahür edir. Məktub əsərdə tam şəkildə verilməsə də ancaq bəzi cümlələr məsum qızla görüşdən sonra Suadın özünə nifrət etdiyi üçün intihar etdiyini düşünməyə əsas verir. Suad məktubda bu cümlələri

qurur: “*O zaman birden bire hayatımı gördüm ve iğrendim.....Birden bire Allah'ı aradım. Ah, inansaydım, her şey o kadar kolay ve tabii olurdu ki...*” [3,360]. Suad inansaydı işlərin tamam başqa cür olacağının özü belə fərqində idi. İnsanı bütün çətinliklərə qarşı dik tutan inanc sisteminin nə qədər vacib olduğunu əslində Tanpınar məhz bu məqamda oxucusuna çatdırır. Mümtaz Suadı analiz edərək niyə Allahı bu qədər dolaşmış yollarda axtarır, niyə birbaşa ona yönəlmir deyə düşünürdü. Bu fikir isə -əslində itirdiyi sandığı inancı onu tərk etməmişdi, sadəcə o bir seçim etmişdi- şəklində oxucunu düşünməyə vadar edir.

Romanda Qərblə dediyimiz Suad obrazını tədqiqatçı alim Səcaəttin Tural Suadı belə təqdim edir: “*Batıyı tam olaraq tanımadan Batı için sahici olan bunalımları “taklit” etməyə çalışan yarı aydınların sembolüdür*”. [2,1047]

Belə ki, Tanpınar Suadın əsərdə mənfi xarakter olduğunu oxucuya Suadın öz dili ilə çatdırır. “*Evet, bir adımda eski, yeni ne varsa hepsini silkip, fırlatmak. Ne Ronsard ne Fuzûlî...*” [3,98)

Azərbaycan ədəbi-ictimai mühitində də iyirminci illərin sonundan etibarən nihilist cəmiyyətin yaranmasına səbəb olan, məqsədi keçmiş bütövlükdə inkara dayanan proletkültçülük hərəkatı mövcud idi. Keçmiş ədəbi-mədəni, tarixi irsimizə qarşı çıxan sistemin əleyhinə Azərbaycan ziyalıların yazıb-yaratması həqiqi mənada böyük ehtiyac idi. 20-ci illərdə komsomol şairlər Füzuliyə dil uzadıb onu bəyənmədiklərini deməklə yenilikçi ruha sahib olduqlarını zənn edirdilər. Lakin, “*...ümumilikdə şeirimizin əruzuna, hecasına, qəzəlinə, qəsidəsinə qarşı açılan üsyanlar daha irəli getməkdə idi. Müşfiq 1931-ci ildə həqiqəti deməyi vacib bilirdi:*

*Özümüzü öyməyəlim
Füzuliyə dəyməyəlim
Utanmazmı Füzulinin adını çəkən,
özü bir heçkən.*”.[6]

Tanpınar Mümtazın simasında isə bizə türk ziyalısının yeni modelini verir. Bu Qərblə Şərqi, keçmişlə gələcəyi birləşdirib sintez halına salan bir ziyalı tipidir. “*Kendimizi sevmiyoruz. Kafamız bir yığın mukayeselerle dolu; Dede'yi Wagner olmadığı için, Yunus'u Varleine, Baki'yi Goethe ve Gide yapamadığımız için beğenmiyoruz. Uçsuz bucaksız Asya'nın o kadar zenginliği içinde, dünyanın en iyi giyinmiş milleti olduğumuz halde çırılçıplak yaşıyoruz. Coğrafiya, kültür, her şey, bizden bir yeni terkip bekliyor; biz misyonlarımızın farkında değiliz. Başka milletlerin tecrübesini yaşamaya çalışıyoruz*”. [3,267] deyən Tanpınar əslində köklərinə olan bağlılığı nəzərdə tuturdu. Qərbləşmə fəlsəfəsi ilə hərəkət edən bir çox ziyalını üstüörtülü şəkildə qınayır, tənqid edirdi. *Qərbləşmənin əleyhinə olmayan Tanpınar bunun özümüzü Şərqə, belimizi Qərbə doğru edilməli olduğunu vurğulamışdır.* [5,47]

“Huzur” hər nə qədər Mümtaz mərkəzli olsa da, hərtərəfli şəkildə tədqiq və təhlil edilməli olan əsərdir. Bir çox tədqiqatçının da gəldiyi ortaq fikir olaraq, “Huzur” romanı həm psixoloji həm də fəlsəfi romandır.

Tanpınar yaradıcılığının əsas ideyası olan Şərqlə Qərbin sintez məsələsi bütün romanlarında özünü biruzə verir. “Hüzur” romanında isə bu məsələ daimi müzakirələrlə, dialoqlarla davam edir: “...her şey, bizden bir yeni terkip bekliyor; biz misyonlarımızın farkında değiliz. Başka milletlerin tecrübesini yaşamaya çalışıyoruz. Ərəb, yəni şərqin dili ilə “tərkib” adlandırdığı sintezi elə biz özümüz də oxuyarkən qərbin dil və düşüncəmizə nə dərəcədə təsir etdiyini aydın görə bilirik. Yeni insan modeli axtarışında olan Tanpınar onu, həm tarixini sevən, ona hörmət edən, həm də yeniliklərdən özünə və insanlığa yaralı olmaq naminə geri qalmayan bir model. Öz dili ilə desək, həm milli həm də dünyəvi qısacası, beynəlmiləl model axtarışında idi Tanpınar. Ancaq, bu, masa üzərindəki kağızların pəncəni açmaqla dağılması kimi idi. Pəncərədən gələn qarşısıalınmaz, güclü külək kağızları, yəni tarixi darmadağın edə bilərdi bunun üçün onları bərk-bərk saxlamaq lazım idi. Ədib bu istəyini romanda İhsanın dili ilə belə ifadə etmişdir: “Yalnız bir şeyi biliyoruz. O da birtakım köklere dayanmak zarureti. Tarihimize bütünlüğünü iade etmek zarureti. Bunu yapmazsak ikiliğin önüne geçemeyiz. Muvazaalar daima tehlikelidir”. [3,266]

İctimai hadisələrə hər bir fərdin subyektiv yanaşması olduğu üçün belə hallarda tək doğrunun var olması da müşkül məsələdir. Tanpınar da məhz bu iki qütbün arasında qalan, daxili böhran yaşayan Mümtazı bütün təzadların içində təsvir edərək onun nə qədər çıxılmaz vəziyyətdə olduğunu göstərir.

Cəmiyyət olaraq istiqamətin Qərb olması, birbaşa Şərqə baxışı da dəyişdirir. Bu baxışın obyektiv, müsbət qala bilməsi üçün türk ziyalısının öhdəsinə çox şey düşür. Azərbaycan ziyalısı bu məsuliyyəti çiyinlərində XIX əsrdən bəri layiqincə daşımağa çalışmışdır.

2019-cu il may ayında əsərləri dövlət varidatı elan edilən görkəmli ədib, filosof “Əli bəy Hüseynzadə “Füyüzat” jurnalında - bizə türk hissiyatlı, İslam etiqadlı, Avropa qiyafəli fədayi lazımdır tezisini irəli sürmüşdür. “Sonradan füyuzatçılar onu təkmilləşdirərək türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq kimi təqdim etdilər. Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan insanının arzu və istəklərini irəli sürürdü”. [7] Eynilə Tanpınar da buna çalışmışdı. O da türk insanının tələbatına uyğun şəkildə yeni insanı təsvir edirdi. Hər iki ədib öz millətinin keçmişdən qopmadan, kökündən ayrılmadan müasirləşməsini istəyirdi. Yeri gəlmişkən “Hüzur”da Ə.Hüseynzadənin oğlu, Tanpınarın yaxın münasibətdə olduğu rəssam Səlim Turan, Səlim adı ilə əsərin “Suad” fəslində heç bir fikir bildirməsə də yer almışdır.

Ədəbiyyat

1. Ayvazovlu.Bəşir.Geleneğin direnişi Ötügen yayınları: Kültür serisi.1996.səh.243
2. Secaettin Tural. “Hüzur Romanında Nihilist Bir Karakter: Suad”.2010.
- 3.Tanpınar.Ahmed.Hamdi.Hüzur.İstanbul:Dergah,2016.s.13,23,24,36,98,99,262,266, 267,324360s.
4. TDV. İslam Ansiklopedisi. 39.cilt. Səh.567

5. Uçman.Abdullah, İnci Handan. Bir Gül Bu Karanlıklarda, İstanbul : 3F, 2008, 47 s.

İnternet resurslar

6.<http://www.azerbaijan-news.az/view-148439/azadliq-carcisi>

7.[http://atxem.az/news/a-](http://atxem.az/news/a-15388.html?fbclid=IwAR0XyzmTyZZTYshIdMVi4ZnTmJdbNdyzHZyuCXa_vpMqU87fxi20MXKkv8g)

15388.html?fbclid=IwAR0XyzmTyZZTYshIdMVi4ZnTmJdbNdyzH

ZyuCXa_vpMqU87fxi20MXKkv8g

AFRUZ MAMMADOVA

**WESTERNIZATION TENDENCIES IN TANPINAR'S
NOVEL "HUZUR"
SUMMARY**

Keywords: Ahmed Hamdi Tanpınar, Literature, Novel, Peace, Westernization.

In this report, Ahmad Hamdi, one of the prominent figures of Turkish literature of the 20th century, describes the westernization tendencies in Tanpınar's novel "Huzur". The work circles on behalf of Turk intellectuals, waving between the East and the West. The work is not only a romance novel but also a philosophical novel. It is no random that the theme of Westernization trends is included in the work. Because in the 1920-40s, Turkish literature had a strong tendency towards the West. Western philosophy of life, genres used by the West in music, music, culture were in the interest of Turkey. The aesthetic expression of reality shows the reader that the two characters (IHSAN, NURAN) are East, the One (Suad) is the West, and the main character is between the two, with many examples from the language of the writer's images. The issue is still relevant, as the problem of blinding Westernization continues today. Tanpınar wanted the synthesis of the East and the West. He thought that a real intellectual must be capable of doing it. If we say that Tanpınar wrote the East-West issue in the novel as a comparison of the old and the new, we would have overlooked the multifaceted idea of the work. It is true that Suad's views, representing the West, may have created an incomplete intellectual image as a nihilistic character, but in fact, on the other hand, he has implicitly stated that Western thought does not belong only to the West but to many people. Returning to this subject in his work "Suad's Letter", he expressed his half-baked thoughts and what he wanted to say. It is undeniable that the work has significantly helped us to take a stand in our ever-changing world. However, the modesty of the East and the openness of the West will always remain a desirable ideal synthesis.

АФРУЗ МАМЕДОВА

**ТЕНДЕНЦИИ ВЕСТЕРНИЗАЦИИ
В РОМАНЕ ТАНПИНАРА "УМ В МИРЕ"
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: Ахмед Хамди Танпинар, Литература, Роман, Мир, Вестернизация.

В этой статье обсуждаются изображения, отражающие тенденции вестернизации в романе Ахмеда Хамди Танпинара «Мир», одного из выдающихся деятелей турецкой литературы двадцатого века. Работа происходит перед лицом турецких интеллектуалов, блуждающих между Востоком и Западом. Работа является не только любовным романом, но и философским романом. Не случайно тема западных тенденций включена в работу. Потому что в 1920-х и 1940-х годах в турецкой литературе была сильная тенденция к Западу. Философия жизни Запада, жанры, используемые Западом в литературе, музыке, культуре и т. Д. Это было в интересах Турции. Выражая реальность в эстетических оттенках, автор представляет читателю с многочисленными примерами из языка образов тот факт, что два изображения (Ихсан, Нуран) - это Восток, одно (Суад) - Запад, а основное изображение находится между ними. Проблема в том, что работа по-прежнему актуальна, так как тенденция слепой вестернизации продолжается и сегодня. Танпинар мечтал о синтезе Востока и Запада. Он думал, что настоящий интеллектуал должен быть в состоянии сделать это. Если бы мы сказали, что Танпинар написал проблему «Восток-Запад» в романе как сравнение старого и нового, мы бы упустили из виду многогранную идею произведения. Это правда, что взгляды Суада, представляющие Запад, возможно, создали неполный интеллектуальный образ как нигилистический персонаж, но на самом деле, с другой стороны, он косвенно заявил, что западная мысль принадлежит не только Западу, но и многим людям. Возвращаясь к этой теме в своей работе «Письмо Суада», он выразил свои недоделанные мысли и то, что хотел сказать. Неоспорим тот факт, что эта работа значительно помогла нам занять позицию в нашем постоянно меняющемся мире. Однако скромность Востока и открытость Запада всегда будут оставаться желательным идеальным синтезом.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.07.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.08.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elmira Məmmədova-Kekeç
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

SEVDA QASIMOVA
AMEA-nın Folklor İnstitutu
İşərişəhər, Qoşa qala 4
Professor.filoloq@mail@ru

BƏKİR ÇOBANZADƏ FOLKLORUN TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: Bəkir Çobanzadə, folklor, xalq ədəbiyyatının tədrisi, metodika, elmi tezislər, məktəb, şagird, tədqiqat, aktual.

Hər bir xalqın minillər boyunca əldə etdiyi etnik-mədəni təcrübəni özündə qoruyaraq yaşadan və nəsillərdən-nəsillərə ötürən folklorun tədrisi, ilk baxışdan görünməsə də, onun toplanması və tədqiqi qədər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Folklor özü-özünü yaşadan avtonom düşüncə sistemidir. Onun funksional strukturu folklor mühitini istisnasız olaraq bütün tərəfləri ilə əhatə edir. Burada folkloru yaradanlar da, yaşadanlar da, ifa edənlər də, dinləyənlər də vahid funksional sistem daxilində bir-biri ilə əlaqələnilir. Etnosun folklor motiv və obrazlarında təcəssüm olunan yaşam təcrübəsi (etnofolklor) vasitəsilə nəsildən nəsilə ötürülür. Ancaq cəmiyyətin inkişafında indiki texniki tərəqqi dövründə olduğu kimi elə bir zaman gəlib çıxır ki, ənənəvi folklor mühiti tədricən dağılmağa başlayır. Bu zaman folklor mühitinin funksional struktur sistemində dəyişikliklər baş verir. Məsələn, yeni nəsil nağılları, əfsanələri artıq nənə və babalardan dinləmir, televiziya (yaxud digər elektron cihazlar) vasitəsilə yad xalqların folklor mətnləri əsasında çəkilmiş ekran işlərinə tamaşa edir. Əsrlər boyunca Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərini nəsillərdən-nəsillərə ötürən aşiq indi disfunksional vəziyyətə düşüb: artıq onun ənənəvi auditoriyası və dinləyiciləri yoxdur. Bu halda millətin mənəvi dəyərlər sisteminin məhv olması təhlükəsi meydana çıxır. Buradan yeganə çıxış yolu folklorun ənənəvi ötürülmə mexanizmlərini yenilərinə transformasiya etməkdir. Həmin yol birmənalı şəkildə folklorun tədrisindən keçir.

Vaxtı ilə Yusif Vəzir Cəmənzəminli yazırdı: “Bu sahədə tədqiqə o qədər lüzum vardır ki, bunsuz xalq ədəbiyyatının təhlili yarımçıq qalır, çünki xalqı öyrənmənin başlıca yolu onun dimağı məhsullarının toplanmasından daha əfsəl o məhsulların açarını tapmaqdır. Bu açar da həyatımızın elmi və tarixi tədqiqindən ibarətdir” (5. 82).

Türk-tatar ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Bəkir Çobanzadə folklor məsələlərindən danışarkən, yalnız elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onun praktik tərəflərinə, metodologiyasına diqqət yetirir və onun məktəblərdə öyrənilməsinin, tədrisinin əhəmiyyətini ön plana çəkirdi. Alim “Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu” əsərində göstərirdi ki, “dil dərslərində hərəkət nöqtəmiz canlı dil olmaq lazım gəldiyi kibi, ədəbiyyat tədrisində də şivə ədəbiyyatı olmaq lazım gəlir”(4. 277).

B.Çobanzadə tövsiyyə edirdi ki, “şivə ədəbiyyatı” ilə “xalq ədəbiyyatı”nı bir-birinə qarışdırmaq olmaz: “Türk-tatar xalq ədəbiyyatı şivə hədudlarından çox geniş bir sahəyə malikdir. Biz burada şivə ədəbiyyatı altında ədəbiyyat dərslərini dinləyəcək tələbələrə ana şivəsindən doğan yazılı və ağzı ədəbiyyatının heyəti-məcmuəsini qəsd edirik” (4. 277-278).

Göründüyü kimi, müəllifin düşüncələrində “şivə ədəbiyyatı” ilə “xalq ədəbiyyatı” fərqli anlayışlardır. Onun fikrincə, “şivə ədəbiyyatı” türk dillərindən yalnız birinin ədəbiyyatıdırsa, “xalq ədəbiyyatı” daha geniş məzmun və məna kəsb etməklə ümumtürk xalq ədəbiyyatını özündə ehtiva edir. Əslində, B.Çobanzadənin “şivə ədəbiyyatı” ilə “xalq ədəbiyyatı” anlayışlarını fərqləndirməsi çox dərin mənaya malik olmaqla yanaşı, onun həm də bir folklorşünas kimi intellektual səviyyəsinin nə qədər yüksək olduğunu da ortaya qoyur. B.Çobanzadə üçün “şivə ədəbiyyatı” ilə “xalq ədəbiyyatı” vahid folklor sisteminin müxtəlif tərəfləridir:

“Şivə ədəbiyyatı” – fərdin mənsub olduğu məhəlli mühitin folkloru;

“Xalq ədəbiyyatı” – türk milli folklor mühitlərini bütövlükdə əhatə edən ümummilli folklor sistemi deməkdir.

B.Çobanzadənin yaşamasından aydın olur ki, hər bir fərd öz mənsub olduğu “şivə ədəbiyyatı” mühitində pərvəriş tapır. Şivə ədəbiyyatına bağlılıq onu yetişdirən məhəlli-milli mühitə bağlılıq deməkdir. Ancaq bir fərdin məhəlli mühitin nümayəndəsi olmaqdan çıxıb, ümummilli türk fərdinə çevrilməsi üçün onun “xalq ədəbiyyatını”, yəni türk milli folklor mühitlərini bütövlükdə əhatə edən ümummilli folklor sistemi ilə tanış olması, öyrənməsi lazımdır.

Göründüyü kimi, B.Çobanzadə “şivə ədəbiyyatı” ilə “xalq ədəbiyyatı” sistemlərini qarşılaşdırarkən çox böyük milli ideal və amallar sərgiləyir. Burada əsas məqsəd hər bir türk gəncini türk dünyasını bütövlükdə görməyi və onun birliyi uğrunda çarpışmağı qarşısına məqsəd qoyan insan kimi yetişdirməkdir. Bu məqsəd isə folklorun düzgün tədrisi olmadan mümkün deyil. Hər bir türk xalqının özünəməxsus folkloru var və bu folklor onun daşıyıcısı olan xalq üçün çox əzizdir. Ancaq türk xalqları vahid kökə malik olduqları kimi, onların folkloru da vahid kökə bağlıdır. Tədris prosesində bu kökü üzə çıxarıb, onu şagirdlərin milli düşüncəsinə təqdim etmək üçün onları türk folklor dünyasının “şivə ədəbiyyatı”nın məhəlli mühitlərindən daha geniş hədudlara – ümumtürk “xalq ədəbiyyatı”nın zirvələrinə doğru götürmək lazımdır.

Bəkir Çobanzadə qəti şəkildə bildirirdi ki, “Bu günə qədər qat-qat artmış geniş, dərin xalq ədəbiyyatımızı, qiymətli mədəniyyət xəzinəmizi məktəblərimizin tavanı altına, kitabxanalarımızın dolablarına və ən münasibi gənclərimizin atəşli dimaqlarına yerləşdirməliyik”(3. 45).

Alim xalq ədəbiyyatının “məktəblərimizin tavanı altına, kitabxanalarımızın dolablarına və gənclərimizin atəşli dimaqlarına yerləşdiril”məsində niyə maraqlı idi? Xalq ədəbiyyatına folklorun tərkib hissəsi kimi baxan alim hesab edirdi ki, folklor xalqı öyrənən bir elm sahəsidir. Bunun üstünlüyü ondadır ki, folklor xalqı kənar

subyektiv mənbələrdən deyil, xalqın özündən öyrənməyə imkan verir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, artıq folklor materialları əsasında xalq həyatının elmi və tarixi aspektdən öyrənilməsi dünyada öz təsdiqini tapıb. Ona görə də folklor xalqın həyatını, yaşam tərzini, məşguliyyətini, inkişaf mərhələlərini, yaradıcılığını və s. öyrənməkdə etibarlı mənbədir.

Digər bir mühüm məqam ondan ibarətdir ki, folklorda və onun tərkib hissəsi olan şifahi xalq ədəbiyyatında yabançı təsir yox, milli ruh, milli düşüncə və milli təfəkkür hakimdir. Çünki folklor fərdin deyil, böyük bir toplumun, daha doğrusu xalqın özünü ifadə formasıdır. Folklor fərdin yaratdığı, kollektivin, eləcə də xalqın uzun illər cilaladığı, təkmilləşdirdiyi və yaşamaq hüququ verərək gələcək nəsillərə ötürdüyü milli sərvətdir.

Qeyd etməliyik ki, bəzi qüvvələr folkloru müasir ruhdan uzaq olmaqda ittiham edərək onun toplanmasına, məktəblərə daşınmasına və tədrisinə mane olmağa çalışırdı. Həmin qüvvələr israrla bildirirdi ki, «Xalq ədəbiyyatı müasir ruhdan uzaq, mühafizəkardır», «xalq ədəbiyyatı fanatizm, feodalizm, xurafat dövrünün izlərini daşıyır», «xalq ədəbiyyatı yekparə bir şey deyil, bəlkə, yaxınlaşdığı zaman sərab kibi uçan, buz kibi əriyən, nə dil, nə də mündəricə etibarilə qayda və qanun içərisinə alınmayan bir şeydir» (4. 177).

Bu düşüncənin sahibləri anlamırdılar ki, folklordan imtina xalqın keçmişindən imtinadır. Keçmişdən imtina isə xalqın bu gününü və gələcəyini şübhə altına almaq, onun əsrlərlə yaratdığı maddi, mənəvi sərvətlərdən uzaq düşməkdir. Bəzi qüvvələr isə folklorun tədrisinə etiraz etməsələr də onun əhəmiyyətini aşağı salır və xalq ədəbiyyatını yalnız yuxarı siniflərdə tədris etməyi tövsiyə edirdilər. Həmin şəxslərə etiraz edən B.Çobanzadə yazırdı: “Bir çoxları xalq ədəbiyyatını ikinci dərəcəli məktəblərin son siniflərində oxutmaq fikrini irəli sürməkdədirlər. Bu fikir iki nöqteyi-nəzərdən yanlışdır: birincisi, xalq ədəbiyyatı nümunələri, canlı dil daha ziyadə birinci dərəcəli məktəbdə mərkəzi bir mahiyyətə malik olduğu üçün birinci dərəcəli məktəblə doğrudan-döğruya təmas edən aşağı siniflər xalq ədəbiyyatının keçirilməsinə daha münasibdir. İkincisi, ikinci dərəcəli məktəblərin bilxassə son üç sinfində mərkəzi-siqlət ədəbi dilin üzərində bulunması lazım gəldiyi üçün xalq ədəbiyyatı bu xüsusda şaşırıdıcı bir təsir yapar və ədəbi dil nümunələrinin tədqiqində ayrı və əcnəbi bir ünsür olaraq meydana çıxar. Həmin bunun üçün də xalq ədəbiyyatının yeri daha artıq aşağı siniflərdədir” (4. 273).

Bu məsələni müzakirə predmetinə çevirmədən qəti şəkildə deyə bilərik ki, elmi və məntiqi əsası olmayan belə müddəalarla razılaşmaq olmaz. Hesab edirik ki, folklorun məktəblərdə tədrisi adi bir məsələ deyil, olduqca ciddi, olduqca milli bir məsələdi və o, gənc nəslin formalaşmasında, dilinin, mədəniyyətinin, eyni zamanda milli şüurunun inkişafında mühüm rol oynayır. Ona görə də xalq ədəbiyyatını məktəblərdə, həm də ibtidai siniflərdən başlayaraq tədris etmək olduqca vacib və əhəmiyyətli.

Krımada, Moskvada, Orta Asiyada, Azərbaycanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan və böyük pedaqoji təcrübə toplayan Bəkir Çobanzadə göstərir ki, “Xalq ədəbiyyatı, tədqiq və tədris nöqteyi-nəzərindən 3-4 qismə ayrıla bilər. Birinci hər il dəyişən, yeni törəyən şərqlərdir ki, bunların vəzn və qafiyə sənətləri xaric tutulursa mündəricə və üslubi pək müxtəlif və mütənəvvirdir. Çox dəfə eyni şərq bir qəç yıl içində dürlü namlar altında bir qəç kərə ölüb-dirilir. Məktəbdə tədris nöqteyi-nəzərindən ən az əlverişli olanı bu şərqlərdir. Çünki mündərəcə cəhətlə bəzən hər dürlü əxlaqi qaydalardan, estetik şərtlərdən uzaq olurlar” (3. 42).

Bəkir Çobanzadə hesab edirdi ki, “Dastanlar, bilməcələr və zərbül-məsəllər xalq ədəbiyyatının ən qiymətli, hər cəhətdən ən faydalı və tədris tədqiqi ən asan olanlarıdır. Bu qisim xalq ədəbiyyatını məktəblərimizə keçirmək, onları bir addım belə Avropa, rus məktəblərindən geriye çəkməz. Biləks onların səviyyəsinə daha çabıq iriştirər”(3. 43).

Alimin yanaşmasında bir cəhət diqqəti xüsusilə cəlb edir. O, xalq ədəbiyyatının zəngin janrlar sistemində dastanları, bilməcələri (tapmacaları) və zərbül-məsəlləri (atalar sözlərini – deyimləri) xüsusi fərqləndirir. Onların tədrisini iki cəhətdən qiymətləndirir: faydalılıq və tədrisin asanlıığı. Tədrisin asanlıığı dedikdə dastanların öz maraqlı süjeti baxımından şagirdlərin diqqətini cəlb etməsi, eləcə də tapmacaların bir oyun kimi uşaqların diqqətini cəlb etməsi nəzərdə tutulur. Lakin həmin janrların qiymətli və faydalı olmasına gəlincə, bu, sözü gedən janrların daşdığı milli informasiya yükünün qiyməti ilə müəyyənleşir. Məsələn, B.Çobanzadə nəyə görə nağılların deyil, daha çox dastanların tədrisini faydalı hesab edir? Axı nağıllar xüsusilə kiçik yaşlı uşaqların diqqətini daha çox cəlb edir. Burada əsas məsələ dastanın milli düşüncə sisteminin bütün dəyərlərini özündə daşması ilə bağlıdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” bizim ana kitabımız hesab olunur. Çünki oğuz babalarımızın bütün milli düşüncə sistemi o dastanda cəmlənib.

Eləcə də atalar sözləri türk etnosunun milli yaşam təcrübəsinin funksional modelləridir. Türkün minilləri aşan dünya təcrübəsi bu janrda bədii düstur formasını qazanıb. Eləcə də tapmacalar türkün dünya haqqında biliklərinin ötürülmə vasitəsidir.

Göründüyü kimi, alim haqlı olaraq göstərir ki, milli ədəbiyyatın toplanması və orta məktəblərdə tədrisi məktəbliləri daha yaxşı, həm də milli vətənpərvərlik ruhunda formalaşdırar. Bu formalaşma onları Avropa və rus məktəblilərindən nəinki geridə qoyar, əksinə, onların inkişafına təkan verər və bəlkə bir qədər də irəliyə aparar. Tamamilə aydındır ki, milli mədəniyyət nümunələrimizi öyrənib mənimsəmədən digər xalqların mədəniyyətinə yiyələnmək deyil, biganə qalmaq olar. Özü də hər iki (özünün və digər) xalqın mədəniyyətinə.

Bir alim-pedaqog kimi B.Çobanzadənin “Məktəblərdə xalq ədəbiyyatı” adlı məqaləsi şifahi xalq yaradıcılığının uşaqların zehni inkişafındakı rolu, folklor nümunələrinin toplanmasında onların iştirakının əhəmiyyəti barədə həm elmi, həm də metodoloji baxımdan kifayət qədər əsaslandırılmış material verir. Adı gedən

məqalədə alim toplayıcı-müəllimlərin diqqətinə çatdırırdı ki, “hər şeydən əvvəl xalq dastan, bilməcə və atalar sözlərini toplamaq”(3. 43) lazımdır.

Maraqlıdır, o, niyə məhz daha çox bu janrlara diqqət yetirirdi? Fikrimizcə, burada o, uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alır və bu yolla onların zehni inkişafına nail olmağa çalışırdı. Bu məsələyə münasibət bildirən ədəbiyyatşünas Cəlal Qasimov yazır: “Dastan elə bir janrdır ki, özündə epik, lirik və dramatik folklorun janrlarını, motivlərini, strukturunu birləşdirir. Bu cəhətdən məktəblilərin dastan toplaması onların Azərbaycan folklorunun universal janrı ilə ünsiyyəti deməkdir. Atalar sözləri və bilməcələrə gəldikdə bunlar birbaşa təlim-tədrislə bağlıdır. Əslində, bu janrlar qədim dövrün bilikləri qoruma və yaşatma vasitələridir: Atalar sözlərində xalqın təcrübəsi ümumiləşərək, həyat və ictimai davranış normasına çevrilir. Tapmacalarda etnosun əldə etdiyi biliklər qorunaraq, tapmaca tapmaq (sorgu-sual) yolu ilə gələcək nəsillərə ötürülür” (6. 225).

Daha sonra Bəkir Çobanzadə qeyd edirdi ki, “bunları hər hansı bir nöqtəyə nəzərdən (mövzularına görə, dillərinə görə, yaxud tələbələrin anlayış dərəcəsinə görə) siniflərə ayırmaq”(3. 43) lazımdır. Göründüyü kimi, alim diqqəti üç mühüm cəhətə - mövzuya, dilə və tələbələrin, şagirdlərin anlayış dərəcəsinə, yaş xüsusiyyətlərinə yönəldirdi.

Toplama işlərinə tələbələrin qoşulmasını təqdir edən B. Çobanzadə hesab edirdi ki, toplanmış folklor materialları ilə məktəbin ümumi iclasında (ədəbi axşamlarda) bütün tələbələr tanış olunmalı və yığılmış parçalar üzərində onların çalışmaları, düşünmələri təmin etməlidir. Alimin qənaətinə, “böylə iclaslarda və axşamlarda tələbələrin məhəbbət və səmimiyyətini belə parçalara çevirdikdən sonra onları yavaş-yavaş dərslərlərə soxmaq, orada oxutmaq və öyrətmək daha asan olur”(3. 43).

Bütün bunlar tələbə və şagirdlərdə xalq yaradıcılığına marağı artırmağa xidmət edirdi. Gələcəyin toplayıcılarında xalq yaradıcılığına marağın artırılması üsulu metodiki cəhətdən də tamamilə doğru idi. Toplayıcı da (tələbə və ya şagird də) folklorla maraqlı və ya sevgi artdıqca onun öyrənilməsinə (və hətta qorunmasına) maraqlı artır.

Alim hesab edirdi ki, bunlar tələbə və ya şagirdlərdə üç mühüm cəhətin inkişafına səbəb olur. Birincisi, tələbənin, şagirdin zehni inkişafına, ikincisi, tədqiqatçılıq qabiliyyətinə, üçüncüsü isə ölkəşünaslıq hissinin artmasına (3. 43).

B.Çobanzadə qeyd edirdi ki, xalqa aid bütün lazımi bilgilər folklorlarda öz əksini tapdığından məktəblilər üçün mənsub olduğu xalqın kimliyini anlamaq və anlatmaq baxımından da ən etibarlı mənbə xalq ədəbiyyatıdır.

Böyük alim «Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu» əsərində yazırdı: «Ədəbiyyatın və bədii sözün tədqiqi ətrafında məktəblərdə çox qüvvətli və faydalı bir təşkilat meydana gətirmək və bu surətlə sözün təşkiləddici qüvvəsindən şüurlu surətdə ta məktəb sıralarında, dərslərdə xəbərdar olmaq çox mühümdür»(2. 105-106).

B.Çobanzadə belə hesab edirdi ki, sağlam milli ədəbiyyatın yaradılması üçün yeganə qaynaq xalq ədəbiyyatıdır: “Xalq ədəbiyyatı bir çox ağır və qarışıq istilah və təbirlərdən qurtulmaq üçün yeganə çarədir”(4. 177).

Professor Adil Babayev Bəkir Çobanzadənin ədəbiyyatın tədrisi ilə bağlı düşüncələrindən bəhs açarkən yazırdı: “Müxtəlif əsərlərində öləri şəkildə bu məsələyə (söhbət ədəbiyyatın tədrisindən gedir – S.Q.) toxunduğunu nəzərə almasaq, B.Çobanzadənin ədəbiyyat tədrisi üsulu haqqında əlimizdə bir böyük kitabı («Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu»), iki məqaləsi (“Məktəblərdə xalq ədəbiyyatı” və “Ədəbiyyat dərslərinin üsulu-tərbiyəsi” vardır (1. 240).

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, müəllif ədəbiyyatın, eləcə də folklorun tədrisinin vacibliyini və əhəmiyyətini elmi şəkildə əsaslandırmışdır. Hər halda B.Çobanzadənin iki qisimdən (hissədən) ibarət olan və öz dövründə fundamentallığı ilə keçilən, bu gün də aktuallığını itirməyən «Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu» kitabı bunu deməyə əsas verir. Hesab edirik ki, «Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu» kitabı günümüz üçün də türk xalqlarının dilinin və ədəbiyyatının tədrisinin metodunu və metodologiyasını öyrənən və öyrədən qiymətli bir mənbədir. Bəkir Çobanzadənin bir pedaqoq alim kimi təhsil sistemindəki səmərəli fəaliyyəti, məktəbdarlıq işinin problemlərinə dərindən bələd olması, bu sahədə ardıcıl tədqiqatlar aparması və «Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu» kimi fundamental əsər yazması onun şifahi xalq ədəbiyyatının məktəblərdə tədrisi ilə bağlı qənaətlərinin elmi və məntiqi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Babayev A. Bəkir Çobanzadə, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 1998.
2. Çobanzadə B. «Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu», II qism, Bakı, 1929.
3. Çobanzadə B. Məktəblərimizdə xalq ədəbiyyatı. «Maarif işçisi» jurnalı, 1925, № 6-7.
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 5 cildə, III cild.
5. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri, III cild, Bakı, 1977.
6. Qasimov C. Bəkir Çobanzadə, Bakı, DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası, 2018.

Sevda Gasimova
ANAS Institute of Folklore

Bakir Chobanzade on the teaching of folklore

ABSTRACT

Speaking of folklore issues, Bakir Chobanzade was not content with making only scientific and theoretical considerations, he also focused on the practical aspects, methodology, and the importance of teaching folk literature in schools. In the article, the author makes Bakir Chobanzade's struggle with the forces that prevent

the teaching of folklore in high schools the subject of his research. The article states that while some forces oppose the teaching of national literature as a whole and consider it insignificant, others consider it appropriate to teach folk literature only in the upper classes. The author of the article explores the Chobanzade's dedication in this regard, his unique role in the upbringing and education of the younger generation in the national spirit. The article notes that B. Chobanzade's scientific thesis and considerations regarding the methodology of teaching folk literature in secondary schools are still relevant today.

Keywords: Bakir Chobanzade, folklore, teaching of folk literature, methodology, scientific thesis, school, student, research, actual.

Севда Гасымова
Институт Фольклора НАНА

Бекир Чобанзаде о вопросах преподавания фольклора
РЕЗЮМЕ

Говоря о фольклоре, Бекир Чобанзаде рассматривал его не только с научно-теоретической стороны, но также обращал внимание на его практическую сторону, методологию, кроме этого он подчеркивал важность преподавания народной литературы в школах. В статье автор исследует борьбу Бекира Чобанзаде с силами, противоречащими преподаванию фольклора в средних школах. В статье говорится, если некоторые силы в целом выступают против преподавания народной литературы и считают её ненужной, то для других преподавание народной литературы является более целенаправленным лишь в старших классах. Автор статьи доносит до широких читательских кругов о жертвах ученого в этой сфере, о его незаменимой роли в воспитании молодого поколения в патриотическом духе. В статье говорится, что и на сегодняшний день научные тезисы и рассуждения в области методики преподавания народной литературы в средних школах Бекира Чобанзаде сохраняют свою актуальность.

Ключевые слова: Бекир Чобанзаде, фольклор, преподавание народной литературы, методика, научные тезисы, школа, ученик, исследование, актуальный.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.07.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.08.2020

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Kamran Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NURŞƏRƏF TAĞIYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küç
nurseref.yahyazade@gmail.com

İNFORMASIYA MƏDƏNİYYƏTİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏHATƏ ETDİYİ ANLAYIŞLAR

XÜLASƏ

Bu məqalə informasiya cəmiyyəti dövrünün əsas amillərindən biri olan informasiya mədəniyyətindən bəhs edir. Məqalədə informasiya mədəniyyətinin mahiyyəti və onun əhatə etdiyi müxtəlif anlayışların izahı öz əksini tapmışdır. İnformasiya mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilmiş, mədəniyyətlə bağlı irəli sürülən müxtəlif nəzəri fikirlərin təhlilindən çıxan nəticələr informasiya mədəniyyətinə aid edilərək onun izahı verilmişdir. İnformasiya mədəniyyəti anlayışının yaranmasında və inkişafında informasiya cəmiyyətinə keçid və qloballaşma proseslərinin rolu qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda informasiya mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən olan informasiya prosesləri ilə davranış məsələlərinə aydınlıq gətirilmiş və informasiyanın düzgün əldə olunması, düzgün ötürülməsi, düzgün saxlanması, informasiya mənbələri ilə düzgün işləməyin vacibliyi vurğulanmışdır. Bu bacarıqlar informasiya mədəniyyəti fonunda vətəndaşlar üzərinə qoyulan tələblərdir.

İnformasiya mədəniyyətinin mahiyyətini izah edərkən onun dövlət idarəçiliyindəki rolu məsələsi də vurğulanmışdır. Həmçinin, jurnalistika və informasiya mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi və bu şəraitdə jurnalist qarşısında qoyulan tələblər nəzərdən keçirilmişdir.

İnformasiya mədəniyyətinin ətraflı və müqayisəli izahından sonra onun Azərbaycanda formalaşması və bugünkü inkişaf səviyyəsi məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: informasiya mədəniyyəti, informasiya prosesləri, qloballaşma, komputer texnologiyaları, internet.

Bildiyimiz kimi, kompüter texnologiyalarının inkişafı və informasiyanın dünyada əsas məhsula çevrilməsi informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması isə özü ilə birlikdə yeni terminlər və ifadələri dilimizə daxil etmişdir. Bunlardan biri də informasiya mədəniyyəti anlayışıdır. İnformasiya mədəniyyəti anlayışını izah etmək üçün informasiya və mədəniyyət anlayışlarına ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

İnformasiya sözü ona çox yaxın olan verilənlər, bilik anlayışları ilə müqayisəli şəkildə izah olunur. Bəzən informasiya anlayışı verilənlər və bilik anlayışları ilə eyniləşdirilir. Amma onlar arasında müəyyən fərqlər var. İstənilən simvollar yığını verilənlər hesab olunur. Əgər verilmiş simvollar hər hansı bir mənə daşıyarsa, onda o, informasiya adlandırılır. İnformasiya isə mənası olan verilənlərdir. Siz simvollar yığınının nə ifadə etdiyini bilirsinizsə, o, informasiya olur [1]. Yəni bizim hər gün şifahi, yazılı, rəqəmsal formada qəbul etdiyimiz və hər hansı bir mənə daşıyan verilənlər informasiya hesab olunur. İnformasiya sözünün ilkin izahı bu qədər sadə görünsə də, onunla işləmək olduqca yüksək bacarıq tələb edir. Bu isə informasiya mədəniyyətində əks olunur.

Mədəniyyət sözünün izahı ilə bağlı fikirlər isə olduqca müxtəlifdir. «Mədəniyyət» – latınca «kultura» (cultura) sözündən olub, işləmə, qulluqetmə, yaxşılaşdırma, həmçinin tərbiyə, inkişaf, tərəqqi deməkdir. Bu anlayışın mənşəyi isə «kolo», «kolere» (kolo, kolere) sözlərindən gələrək torpaqşünaslıqla məşğul olma, torpaqla işləmək, burada çalışmaq, «kultus» - «təzədən işlənmiş» mənalarını ifadə edir [7]. Ümumiyyətlə mədəniyyət anlayışı daim mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuş, onun mənşəyi, əhatəsi və mənası barədə müzakirələr aparılmışdır. Mədəniyyətə verilən təriflər də fərqlidir. Sisersona görə, «kultura» insan zəkasının reallaşmasının özünəməxsus təzahürüdür. Kəndlilər torpağı becərüb, ona qulluq edib, məhsul yığdıqları kimi, insanlar da beyinlərini hərəkətə gətirərək, ruhunu təkmilləşdirərək əsil mədəniyyət yaradırlar [7]. Gördüyümüz kimi, mədəniyyət anlayışının mahiyyətinin izahına cəhdlərin tarixi qədimdir. Amma bu izahlar ilkin xarakter daşıyır və bugünkü çoxşaxəli mədəniyyət anlayışını izah etmir.

«Mədəniyyət» anlayışının müasir anlamı ilk dəfə Almaniyada öz təsdiqini tapmışdır. Artıq XVIII əsrin axırlarında bu söz alman ədəbiyyatında iki mənada – birincisi, bilik və peşələrin köməkliyi ilə təbiət üzərində hökmranlıq, ikincisi isə, şəxsiyyətin mənəvi zənginliyini bildirirdi. «Kultura» sözünün bu mənaları yavaş-yavaş bütün Avropa dillərinə daxil oldu [7]. Bu istiqamətdə irəli sürülən fikirlərin sayı artdıqca mədəniyyət anlayışı daha geniş araşdırmalara cəlb olunmuş və çoxşaxəli, dərin bir elm sahəsi kimi inkişaf etmişdir.

XXI əsrdə – informasiya cəmiyyəti dövründə isə mədəniyyətin yeni bir sahəsi inkişaf etmiş, informasiya mədəniyyəti anlayışı ümumi mədəniyyətin bir hissəsi olaraq qalmamış, günün tələbinə çevrilmişdir. Bəs bu iki anlayışı birlikdə necə izah etmək olar? Yəni informasiya mədəniyyəti nədir? İnformasiya mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin bir hissəsidir. Mədəniyyətin hər bir qolunun yaranma və formalaşma səbəbləri, amilləri var. Bunlar tarixi, sosial, ictimai-siyasi şəraitlə də əlaqədardır. Yəni hər bir mədəniyyət yarandığı tarixi şəraitin, coğrafi məkanın, aid olduğu millətin xüsusiyyətlərini daşıyır. Zaman keçdikcə dünyanı əhatə edən qloballaşma prosesi hər bir sahəyə olduğu kimi, mədəniyyətlərə də təsirsiz ötüşməmiş, müxtəlif mədəniyyətlər bir-birindən təsirlənərək yeni-yeni xüsusiyyətlər qazanmışdır. Əlbəttə ki, bu prosesdə informasiya cəmiyyətinin formalaşması mühüm

rol oynamışdır. Belə ki, informasiya cəmiyyətinin formalaşması, kompüter texnologiyalarının və internetin bütün dünyada yayılması, virtuallıq vasitəsilə sərhədlərin aradan qaldırılması qloballaşma, eləcə də mədəniyyətlərin qovuşmasında, daha yeni terminlə desək, multikulturalizmin yaranmasında əvəzsiz rol oynamışdır. Elə mədəniyyətin bir qolu olan informasiya mədəniyyəti anlayışının yaranması da informasiya cəmiyyətinə keçidlə əlaqədardır. Bu dövrdə dilimizə daxil olan yeni terminlərdən biridir. Bildiyimiz kimi, informasiya cəmiyyəti birdən-birə yaranmamış, ondan əvvəl cəmiyyətin inkişafının iki mərhələsi – aqrar və sənaye cəmiyyətləri mövcud olmuşdur. Bu mərhələlərin hər biri əhatə etdiyi dövrün zəruri və ən dəyərli məhsulları və fəaliyyət sahələrinin xarakterinə uyğun olaraq adlandırılmışdır. Bu baxımdan aydın olur ki, informasiya cəmiyyətinin belə adlandırılmasının əsas səbəbi informasiyanın bu dövrdə ən dəyərli məhsula çevrilməsidir.

Bəs informasiya cəmiyyətində informasiya mədəniyyəti nə ilə ölçülür? Kimlər informasiya cəmiyyətində “mədəni” sayılır? İnformasiya və mədəniyyət anlayışlarını ayrılıqda nəzərdən keçirdikdən sonra bu iki sözün birlikdə ifadə etdiyi mənanı açıqlaya bilərik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz təriflərdə mədəniyyətə verilən izahlar həmin dövrün şəraitinə və tələblərinə uyğun şəkildədir. Əgər Siseronun ifadə etdiyi aspektdən yanaşsaq və mədəniyyəti insan beyninin hərəkətə gətirilərək əldə olunan məhsul hesab etsək, həmin dövrdə bunu torpağın əkilib becərilməsi və məhsul əldə edilməsi ilə müqayisə etmək olardı. Müasir dövrdə isə bu yanaşmanı insan beyninin hərəkətə gətirilərək informasiya əldə olunması ilə müqayisə edə bilərik. İnformasiyanın əldə olunması üçün isə kompüter texnologiyalarından düzgün istifadə bacarığı, internet qlobal şəbəkəsindən istifadə bacarığı, informasiyanın emalı proseslərini bilmək, mənbələrlə işləmək bacarığı, informasiya mübadiləsindəki hüquqi və etik normaları bilmək lazımdır. Beləliklə, qeyd etdiyimiz bu şərtlər informasiya mədəniyyətinə daxildir və bu tələblərə cavab verən şəxs informasiya cəmiyyətində mədəni insan hesab olunur.

İnformasiya mədəniyyəti sadəcə vətəndaşlara aid bir xüsusiyyət deyil. Demokratik dövlətlərdə informasiya cəmiyyətinin və informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması həm də dövlətin üzərinə düşən vəzifədir. Demokratik dövlətin siyasi mədəniyyətinin mühüm vəzifəsi – cəmiyyətin rifahı və həyat keyfiyyətinin əsası olan rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişafı, habelə ölkədə idarəetmə, hüquq, etik, intellektual və informasiya mədəniyyətinin qabaqlayıcı inkişafının təmin edilməsidir. Yəni informasiya mədəniyyəti dövlətin çoxşaxəli siyasətinin və siyasət mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Eyni zamanda rəhbər strukturda informasiya mədəniyyətinə malik şəxslərin olması vacib amillərdəndir. Bu, idarəetmə işində rəhbərin yardımçısı kimi də çıxış edir. İdarəetmə mədəniyyətində liderin informasiya mədəniyyəti, onun müasir informasiya texnologiyalarından effektiv istifadə etmək qabiliyyəti böyük rol oynayır [7].

İnformasiya mədəniyyətinin əhatəli izahı üçün onu bir sıra aspektlərdən nəzərdən keçirmək, onun əhatə etdiyi anlayışları açıqlamaq lazımdır. İnformasiya mədəniyyətinin əhatə etdiyi anlayışlara ayrılıqda nəzər salarkən əldə etdiyimiz nəticələr informasiya mədəniyyətinin mahiyyətini açıqlayır. İnformasiya mədəniyyətinin əhatə etdiyi anlayışlardan biri də informasiya texnologiyaları və ondan istifadə bacarığıdır. Bildiyimiz kimi, elm və texnikanın inkişafı, informasiyaya olan tələbatın artması və informasiya proseslərinin sürətlənməsi ümumilikdə informasiya cəmiyyətinə xas olan xüsusiyyətlərdir. İnformasiya cəmiyyətinə aid olan xüsusiyyətlərin formalaşmasında və inkişafında informasiya texnologiyalarının rolu əvəzolunmazdır. Kompüter texnologiyaları qloballaşma prosesinə qədər gətirib çıxarmış informasiyaya olan tələbatın artması və onun qarşılınması olduqca sürətli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu texnologiyalardan istifadə bacarığı isə informasiya mədəniyyətinin əhatə dairəsindədir. Belə ki, informasiya cəmiyyətində kompüter texnologiyalarından istifadə bacarığı olan şəxs mədəni hesab olunur. Bu bacarıqlara sahib olmaq bir növ dövrün tələbinə çevrilir. Həyatımızın istənilən sahəsinə daxil olmuş bu texnologiyalar onun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Belə bir şəraitdə texnologiyalardan istifadə bacarığı mütləqdir.

İnformasiya cəmiyyətində mədəni insan həm də informasiya prosesləri ilə düzgün davranmağı bacarmalıdır. İnformasiya prosesləri dedikdə informasiyanın istehsalı, ötürülməsi, saxlanması, əldə olunması nəzərdə tutulur. İnformasiya texnologiyalarından istifadə ilə yanaşı informasiya proseslərini lazımi səviyyədə reallaşdırmağı da bacarmaq lazımdır.

İnformasiya mədəniyyətinin əhatə etdiyi məsələlərdən biri də informasiya mənbələri ilə iş məsələsidir. Müasir dövrdə informasiya mənbələri ilə iş informasiya mədəniyyətinin əsaslarından biridir. O həm informasiya texnologiyaları, həm də informasiya prosesləri ilə işləmək bacarığını tələb edir. İnformasiya mənbələri ilə düzgün işləmək üçün ilk növbədə etibarlı və dəqiq informasiya yayan və rəsmi mənbələri tanımaq mütləqdir. Müasir dövrdə informasiya mənbələri ilə ən çox işləyənlər jurnalistlərdir. Jurnalist üçün informasiya mənbəyi həm fiziki şəxslər, həm hüquqi şəxslər, həm qurumların mətbuat xidmətləri, həm də informasiya agentlikləri ola bilər. Bunlarla işləmək jurnalistdən geniş əlaqələr, operativlik tələb edir. Həmçinin jurnalist bu mənbələrin elektron informasiya vasitələrinə abunə olaraq yerləşdirilmiş hər bir yeni məlumatdan anında xəbərdar ola bilər. Bu isə ondan həm kompüter texnologiyalarından, həm də informasiya proseslərindən istifadə bacarığı tələb edir.

Təbii ki, informasiya mədəniyyətindən danışarkən informasiya haqqında qanunvericilikdən və etik normalaradan bəhs etmək mütləqdir. İnformasiya mədəniyyətinin əhatə etdiyi məsələlər hər bir ölkənin daxili qanunvericiliyində müvafiq şəkildə tənzimlənir. Yəni informasiyanın əldə olunması, saxlanması, ötürülməsi, informasiya mənbələri ilə iş məsələləri bu qanunvericilikdə öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə İnformasiya əldə etmək haqqında

Qanunu, KİV haqqında Qanun, Televiziya və radio yayımı haqqında Qanun, Məlumat azadlığı haqqında Qanunu qeyd etmək olar. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, informasiya mədəniyyətinə aid edilən bir sıra məsələlər sırf hüquqi normalarla deyil, həm də peşə etikası ilə tənzimlənir. Bu etik normalar isə fəaliyyət göstərən müxtəlif jurnalist təşkilatları tərəfindən qəbul olunmuş etik kodekslərə əsaslanır.

Informasiya mədəniyyətindən bəhs edərkən onun jurnalistika ilə əlaqəsini də qeyd etməliyik. Çünki informasiya cəmiyyətində ən dəyərli məhsul hesab edilən informasiya eyni zamanda jurnalistikanın və jurnalistin xammalıdır. Buna görə də informasiya mədəniyyəti jurnalistika ilə birbaşa əlaqəlidir. Informasiya cəmiyyətində hər bir jurnalist informasiya mədəniyyətinə malik olmalıdır. Bu gün bütün dünyada informasiya mədəniyyətinin tələbləri həm də jurnalistikanın tələblərinə çevrilmişdir. Yuxarıda informasiya mədəniyyətinin nəzərdən keçirdiyimiz cəhətləri müasir jurnalistin sahib olmalı olduğu keyfiyyətləri özündə əks etdirir. Qloballaşma və beynəlxalq informasiya mübadiləsi dövründə informasiya mədəniyyətindən kənar jurnalisti təsəvvür etmək bir qədər çətin olardı. Çünki müasir dövrün jurnalistikası informasiya mədəniyyəti ilə qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir.

Elə ölkəmizdə də informasiya mədəniyyətinin formalaşması prosesi ilə müstəqil jurnalistikanın yaranması eyni dövrə təsadüf edir. Bildiyimiz kimi, XX əsrin sonlarında formalaşmağa başlayan informasiya cəmiyyəti dövründə Azərbaycan da ilk addımlarını atmış, XXI əsrin əvvəllərində daha sürətli inkişaf etməyə başlamışdır. Bu prosesin Azərbaycanda baş tutması ölkə müstəqilliyinin əldə olunmasından sonrakı dövrlə əlaqəlidir. Azərbaycanın XX əsrin sonunda müstəqillik uğrunda mübarizəsi mətbuatda da öz əksini tapmışdır. Müstəqil ölkənin yeni mətbu orqanları fəaliyyətə başladı. Qəzetlər redaksiyalarında kompüterlərdən istifadəyə keçidilər. Bunlar Azərbaycanda həm müstəqil mətbuatın, həm informasiya cəmiyyətinin, həm də informasiya mədəniyyətinin formalaşması istiqamətində atılan ilk addımlar idi.

Ümumiyyətlə, informasiya cəmiyyəti və informasiya mədəniyyəti demokratik cəmiyyətlərə xasdır. Informasiyanın əldə olunmasının və ya yayılmasının məhdudlaşdırıldığı cəmiyyətdə informasiya mədəniyyətinin tələblərini axtarmaq olmaz. Təbii ki, müstəqilliyinin tədricən möhkəmləndirilməsi, ölkədə bütün sahələrdə gedən dəyişikliklər, beynəlxalq arenaya çıxış üçün cəhdlər Azərbaycanın informasiya cəmiyyətinə keçidini sürətləndirdi. Get-gedə həyatın müxtəlif istiqamətlərinə inteqrasiya edən kompüter texnologiyaları nəinki redaksiyalar, həm də ayrı-ayrı evlərə daxil olmağa başladı. Hazırda bu texnologiyalardan uzaq hansısa sahəni təsəvvür etmək çətindir. Informasiyanın və texnologiyaların hər bir fərdin həyatına bu qədər daxil olması Azərbaycanda da informasiya mədəniyyəti anlayışını meydana çıxarmışdır. Müasir dövrdə müstəqil media orqanlarının sayının artması, eləcə də sosial medianın müxtəlif sahələrə inteqrasiyası informasiya mədəniyyəti

anlayışını aktuallaşdırmaqla yanaşı, onun tələblərinin həm jurnalistlərə, həm sosial media istifadəçilərinə, həm də bütün auditoriyaya aid edilməsinə gətirib çıxarır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <https://az.wikipedia.org/wiki/Mədəniyyət>
2. https://www.academia.edu/32831894/Informasiya_mədəniyyəti_mahiiyyəti_v_ə_formalaşdırılması_problemləri
3. <http://www.unesco.org/new/en/unesco/events/prizes-and-celebrations/celebrations/international-days/world-press-freedom-day/previous-celebrations/2011/2011-themes/new-trends-of-journalism/>
4. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=360180&pno=9>
5. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=527165&pno=4>
6. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=527165&pno=3>
7. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=11163&pno=6>

Н.ТАГИЕВА

**СУЩНОСТЬ ИНФОРМАЦИОННОЙ
КУЛЬТУРЫ И ЕЕ КОНЦЕПЦИИ
РЕЗЮМЕ**

Данная статья посвящена информационной культуре, являющегося одним из основных факторов эпохи информационного общества. В статье отражены сущность информационной культуры и объяснение различных понятий, которые она охватывает. Информационная культура рассмотрена как неотъемлемая часть общей культуры, результаты анализа различных теоретических взглядов, выдвинутые в связи с культурой, связаны с информационной культурой и дается ее разъяснение. Отмечена роль перехода к информационному обществу и процессам глобализации в становлении и развитии концепции информационной культуры. Одновременно были прояснены вопросы поведения с информационными процессами, которые являются важными компонентами информационной культуры, и была подчеркнута важность правильного сбора, правильной передачи, правильного хранения информации и правильной работы с источниками информации. Эти навыки, на фоне информационной культуры, являются требованиями для граждан.

Объясняя сущность информационной культуры, была также подчеркнута ее роль в государственном управлении. В этом контексте также рассматривалось взаимодействие журналистики и информационной культуры, а также поставленные в этих условиях перед журналистами требования.

После подробного и сравнительного разъяснения информационной культуры, в статье отражены ее формирование и текущий уровень развития в Азербайджане.

Ключевые слова: информационная культура, информационные процессы, глобализация, компьютерные технологии, интернет.

N.TAGHIYEVA

**THE ESSENCE AND NOTIONS OF INFORMATION CULTURE
SUMMARY**

The article deals with information culture, one of the main factors of the era of information society. It reflects the essence of information culture and the explanation of various notions that it covers. Information culture is considered as an integral part of the general culture, the results of the analysis of various theoretical views on culture are related to the information culture and its explanation is given. The role of the transition to the information society and the processes of globalization in the emergence and development of the notion of information culture is noted. Also the issues of behavior with information processes, which are important components of information culture are clarified and the importance of proper acquisition, proper transmission, proper storage of information, and proper work with information sources are emphasized. These skills are the requirements for citizens on the background of information culture.

Explaining the essence of information culture, its role in public administration is also emphasized. Interrelation of journalism and information culture and the requirements for journalists in this context are also considered.

After a detailed and comparative explanation of information culture, its formation in Azerbaijan and the current level of development are reflected in the article.

Key words: information culture, information processes, globalization, computer technologies, internet.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.04.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.06.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Vüqar Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

XANKIŞI MƏMMƏDOV

ADPU

mkhankishi@mail.ru

Hacıbəyli, 68

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA BƏZİ PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİN ETİMALOJİ VƏ MİFOLOJİ NOTLARI

Xülasə

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda əksini tapmış paremioloji vahidlərdən söhbət açılır. Bəzi toponimlərin zaman-zaman təhrif olunmasına münasibət bildirilir. Qeyd edilir ki, əslində “Oğuznamə” Ağaz türklərinin adı ilə bağlı olduğuna görə olmalıdır “Ağaznamə”, “İç Oğuz” olmalıdır “İç Ağaz”, “Daş Oğuz” olmalıdır “Daş Ağaz” və s. Allaha inamla bağlı “Kitab”da çoxlu sayda atalar sözlərinə rast gəlirik: “Allah, allah diməyincə işlər oğmaz”, “Qadir təhri verməyincə ər bayımaz/varlanmaz”, “Təkəbbürlük eyləyəni təhri sevməz” və ya “Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz” və s. O da vurğulanır ki, istər “Müqəddimə”də, istərsə də “Kitab”ın ayrı-ayrı “boy”larında rast gəldiyimiz atalar sözlərinin bir çoxu indi bizim işlətdiyimiz atalar sözlərinin məna yüklərindən demək olar ki, fərqlənmir. Dastanda semantik məzmunu eyni ilə qalan, lakin formaca dəyişən paremilər də çoxdur. Məsələn, “Dinsizin öhdəsindən imansız gələr”. Dastandakı paremilər sistemi həm formaca, həm də məzmunca çox rəngarəngdir. Bu da qədim türk-oğuz tayfalarının təfəkkür oblastının zənginliyinə, ideya-estetik qloballığına, eləcə də kosmik məşabına dəlalət edir. Bu isə ulularımızın nə qədər ruhlı, bədii zövq sarıdan hədsiz zəngin olmalarından xəbər verir.

Açar sözlər: folklorşünaslıq, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu, paremioloji vahidlər, atalar sözü və məsəllər, alğış, qarğış, söyüş, təhqir, and.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un tarixi VII əsrlə əlaqələndirilsə də, əslində bu tarix daha qədimdir. Çünki VII əsr olsaydı (o zaman yüzə qədər dövlət var idi), Azərbaycanda o dövrdə mövcud olan Girdiman dövlətinin, Vərasət oğlu Cavanşirin, Şamaxının, Qəbələnin, Nuhanın, Şəkinin və s. şəhərlərin adları da əsərdə heç olmasa bir dəfə çəkilərdi. Belə güman etmək olar ki, tərcüməçi əsəri o qədər də uğurlu tərcümə edə bilməyib. Bütün bunlar isə dünya şərqşünaslığının həmişə və elə indi də diqqət mərkəzində olan bu əsərin təkrar-təkrar tədqiqini, nəşrini və təbliğini zəruri edir. Bu barədə məşhur folklorşünas Ramazan Qafarlının “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun araşdırılması tarixinə qısa bir nəzər” (7, 3-20) məqaləsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“Avesta”dan (əslində “Əvəstə” olmalıdır, mənası başlanğıc, əvvəl deməkdir) da qabaq yazılmış və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu (2, 19) Azərbaycan türklərinin ədəbi-bədii, mifiki, tarixi-coğrafi, fəlsəfi-psixoloji, etnoqrafik, etnogenetik, ictimai, əxlaqi görüşlərinin ən mötəbər qaynağı, ana dilimizin ən ulu kitabıdır (3, 3).

Abidənin ilkin sivilizasiyanın mənbəyi, dünyanın, yetmiş iki xalqın, yeddi dövlətin ilk qibləgahı olduğu sübut edilən İbrahim, Nuh, İsmayıl kimi müqəddəs peyğəmbərlər yurdu Azərbaycana aid olmasını dil yaxınlığından da, etnoqrafik uyğunluqlardan da əvvəl adicə toponimlərdə əyaniləşən coğrafi xəritə təsdiqləyir. Daha doğrusu, bu xəritənin bir başı Şama, digəri isə Ruma (Trabzona) bağlanır. Şakir Qabıssanlı qeyd edir ki, ilkin toponim dünyası Qabıssanın (Qobustan klassik ədəbiyyatlarda "Qabistan" və ya "Kabrıstan-Kabıstan kimi yazılıb) "Şam"-ından başlayıb, uzaq Şamı (Suriya Şamı) keçib sonda Alyaskada Şamanlarda sərhəd təməlini tapmışdır (5, 32).

Dədə Qorqud adı (bəzən Xorxud Övliya, Dədə Qorqud, Dədə Sultan, Təbib Qorqud adlarına da rast gəlirik) Dədə Qadirin təhrif olunmuş yeni adıdır (5, 35). "Bulaq" kitabında da bütün hadisələr Dədə Qadirin adıyla bağlıdır. Bəzən bu adı Qədr adı ilə də bağlayırlar (Qədr gecəsi). Yəni Qadir Allahdır, övliyadır, əsil kişi, əsil ağsaqqaldır, əsl atadır, bir sözlə, Allah adamıdır, təbibdir, şeyxdir, şamandır, dədədir (əslində dədə olmalıdır) və ona görə də hamı ona hörmət edir, ona səcdə qılır. Dastanın müqəddiməsində oxuyuruq: Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan, Qorqut ata diyərlər, bir ər qopdı (əslində "Bayat boyunda" ifadəsi də təhrif olunub. Bayat boyunda deyil, "Beyyət (beyyət edənlər) boyunda Qorqut ata diyərlər bir ər qopdı" yazılmalı və oxunmalıdır). O kişi oğuzların kamil bilicisi idi: nə deyirdisə, olardı. Müşkülləri həll edərdi, ad qoyardı, alp ərənlərə öyüd nəsihət verərdi, oğuznamələri düzüb qoşardı, ağsaqqallıq edərdi, xəstələri sağaldardı, gələcəkdən qərribə xəbərlər söyləyərdi, qayıbdan xəbər verərdi, Allah onun könlünə ilham verirdi. Göründüyü kimi Dədə Qorqud hər şeyi bilirdi. Hər şeyi bilmək isə yalnız Allaha məxsusdur. Əslində hər şeyi bilən, xəbərdar olan, müdrik, kultun aparıcısı "Qorqud Ata" və ya "Dədə Qorqud" funksiyası daşıdığı missiya baxımından Tanrı oğludur. Görünür, Qadir Allah ifadəsi də burdan yaranıb. Ulularımız Qorqud Allah deməyiblər ki? Qadir Allah deyiblər. Deməli, Qorqudun əsil adı Qadir olub - Allah Qadir. Sual olunur: - Bəs onda nədən bu ad tarixdə Dədə Qadir kimi yox, Dədə Qorqud kimi qalıb? Bu sualın cavabı çox sadədir. Qədim Misirdə Qor (ocaq, od) Allahını Qorqud adlandırıblar. Alman yazıçısı Georq Ebers də "Uarda" əsərində bu fikri təsdiq edir. Qadir isə Odlar yurdu Azərbaycanın əsil ağsaqqalı, övliyası, dədəsi, bir sözlə Allahıdır. Bu səbəbdən də Odlar yurdunun Allahına Allah Qorqud deyiblər. Başqa sözlə Qorqud Qor Allahının obrazıdır. Daha sonra isə "Allah" sözü "dədə" sözü ilə əvəzlənib və "Allah Qorqud" dönüb olub "Dədə Qorqud". Yüksək tezliyə malik olan "dədə" sözünün mənası isə "ata", "baba" sözü ilə yanaşı "köməyə çatan", "dada çatan", "qüdrətli", "hər şeyi bilən" və s. deməkdir. M.Kaşğarının "Divanü-lügat-it-türk" əsərində Oğuzca olduğu qeyd edilən "dədə" sözünün "cədd, əcdad" mənası da var (6, 209).

Bəlkə də çox adam şərh etdiyim fikirlərlə razılaşmayacaqlar. Amma, heç kim, xüsusilə tədqiqatçılarımız bütün türk dünyasının böyük atası Mustafa Kamal Atatürkün bu kəlamını heç zaman unutmamalıdır. Ulu öndərimiz demişdir: - Heç bir

hökmü öz bilik və inancınıza varmadan filan avropalı söyləmiş deyə həmənin mənimsəməyin. Onların hələ də biz türklər üçün, dinimiz üçün və tariximiz üzərindəki hökmləri çox kərə yanlış əsaslara dayanmaqdadır.

Bir daha Qorqud adıyla bağlı qeyd edək ki, müasir ərəbşünaslar, xüsusən misirşünaslar "Qor" sözünü "Xor Axtı" kimi oxuyurlar. Qədim Misirdə saitlər mənə ifadə etmədiyi üçün alimlər bu saitləri təxmini yazıblar. Deməli, "Xor Axtı" sözü "Xorxut" kimi oxunmalıdır ki, bu da Qorqud deməkdir. Dədə Qorqudun Dərbənddəki "Qırqlar" qəbirstanlığındakı qəbrinin adı indi də yerli əhəlinin dilində "Xorxut Ata" kimi qalmışdır. Bizə elə gəlir ki, Dədə Qorqudun məzarını dastanın əsas qəhrəmanları olan Beyandır xanın (Bayandır yox), Qazi-Saların (Salur Qazan yox) və Beyrəyin dili ilə desək, Həzər (Xəzər yox) sahilində olduğu üçün, Bakı (Bakı yox)-Dərbənd-Şəki-Şirvan çoxbucaqlısına daxil olan yeddi min qayaüstü rəsmli Qabissanda axtarmaq daha məqsəduyğundur.

Bir məsələni də qeyd etmək istəyirik ki, bu gün də Azərbaycanın bir çox regionlarında "Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlinən toponimlərə rast gəlmək olur. Məsələn, Qubadlı (ilk adı Qüvədlı olub) və Cəbrayıl rayonlarında Qarayazı, Yazı düzü, Ulaşlı, Əmənin dağı, Dondarlı, Qazan zəmi, Qazan dağı, Qazan gəldi, Qazan təpə, Qazan dərə, Alaquc, Alaquş, Qaraquş və s. toponimlər mövcuddur. Anarın "Dədə Qorqud dünyası" elmi-ədəbi əsərində də dastanın ruhuna uyğun gələn müxtəlif yer adlarına rast gəlirik. Məsələn, Dədəli (Ağsu, Füzuli, Xaçmaz), Bayandurlu (Tərtər), Dondar Azaplı, Dondar Quşçu (Tovuz), Dondarlı (Qubadlı, Quba, Tovuz), Qamqam (Qam xan oğlu Bayandır), Qazanbulaq, Qazançı (Goranboy, Zəngilan, Ağdərə, Culfa) və s. Ümumiyyətlə, çoxlu sayda ziddiyətli və əslində qeyri-dəqiq məlumatlar var ki, bu da son dövrlərə qədər sovet metodologiyası ilə tədqiq olunan "Kitabi-Dədə Qorqud kitabı"nın tədqiqini, oradakı toponimlərin təkrar-təkrar etimoloji, mifoloji, topoloji izahını və şərhini zəruri edir.

Eposdakı bir çox paremioloji vahidlərin "Oğuznamə"dəki nümunələrlə üst-üstə düşməsi də diqqət çəkən məqamlardan biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, üst-üstə düşmələr ən azı iki səbəblə bağlıdır: 1) türk mədəniyyətinin stabilliyi və 2) paremioloji vahidlərin konservativliyi ilə. Təbii ki, paremilərdə dil-üslub fərqləri də vardır. Bu isə tarixi-lingvistik inkişaf, mədəniyyət çevrəsinin böyüməsi ilə əlaqədardır. Yeri gəlmişkən, "Oğuznamə" "Ağaznamə" sözünün təhrif olunmuş variantıdır. Mənası bəşəri başlanğıc yazı deməkdir. Bəşəriyyətin başlanğıc nəslisi Ağaz türkləridir. İç Oğuz və Daş Oğuzla (Saməd Əlizadə "Daş", türk alimi Orxan Şaiq Gökyay və M.F.Kırzioğlu "Taş"/Daş Oğuz//Taş Oğuz oxumuşdur, bəzən Dış Oğuz variantına da rast gəlirik) bağlı qeyd etmək istəyirik ki, "İç Oğuz" olmalıdır "İç Ağaz", "Daş Oğuz" olmalıdır "Daş Ağaz"(5, 32). "Daş Ağaz" qışlaqdır (bura Qabissandır (1947-ci ildə adı dəyişdirilərək Qobustan olub) və dastanda olan əlli doqquz qalanın çoxu buradadır), "İç Ağaz" isə yaylaqdır (bura Dağıssandır). Tarixdən o da məlumdur ki, Qabissan da, Dağıssan da hər ikisi Zərduşlara məxsusdur. "İç Ağaz" sözü mixi yazı mətnlərində "Aşquz" və "İş Quz", Tövratda isə

“Aşkinaz” kimi yazılmışdır. Təəssüf ki, bu toponimlər zaman-zaman çox güman ki, bilə-bilə, düşünülmüş şəkildə təhrif oluna-oluna, formasını dəyişə-dəyişə tamam başqa variantlarda bizlərə gəlib çatmışdır. Təhrif olunan toponimlərdən biri də yayda, qışda buzu əriməyən Qazılıq dağı ilə bağlıdır. Əslində Qazılıq dağının adı Qaziəlhəcət dağıdır (5, 87). Məqalə paremilərə həsr olunduğundan toponimlərlə bağlı xeyli sayda təhriflər barədə yazmaq imkanımız olmadı.

Allaha inamla bağlı “Kitab”ın bütün boylarında çoxlu sayda atalar sözləri var: “Allah, allah deməyincə işlər oñmaz”, “Qadir tənri verməyincə ər bayımaz/varlanmaz”, “Təkəbbürlük eyləyəni tənri sevməz”, “Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz” və s. “Allah, allah deməyincə işlər oñmaz” atalar məsəlinə diqqət edək. Məlum olduğu kimi, “Dastan”ın “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyı”nda Əzrayıl Dəli Domrul köksünün üstünə qonub onu boğmağa başlayanda Əzrayıldan aman diləyib yalvarır, daha sonra isə Allahdan kömək diləyir. Bəlkə də Dəli Domrul Allaha yalvarıb ondan kömək diləməsəydi, qara salxımlı üzümün al şərabından içib sərxoş olduğunu və bu səbəbdən nə dediyini bilmədiyini etiraf etməsəydi, Allah da ona rəhm etməzdi.

İstər “Müqəddimə”də, istərsə də “Kitab”ın ayrı-ayrı “boy”larında rast gəldiyimiz atalar sözlərinin bir çoxu indi bizim işlətdiyimiz atalar sözlərinin mənə yüklərindən demək olar ki, fərqlənir. Məsələn, “Əski panbuq bez olmaz, qarı düşməni dost olmaz”, “Kül tərəcik olmaz (Güyəgü oğul olmaz)”, “Yad oğlu saqlamaqla oğul olmaz, - böyüyəndə salur gidər, gördüm diməz...”, “Bir yigidiñ qara tağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər; tələb eylər, nəсібindən artuğın yeyə bilməz”, “Ər, malına qıymayınca adı çıqmaz”, “Qız anadan görməyincə ögit almaz”, “Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz” və s.

“Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa” və “Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa...” deyimlərinə diqqət edək. Eyni məzmununda belə bir el deyimi də var: “Fərasətli oğul neynir ata malını, fərasətsiz oğul neynir ata malını”. Əslində hər iki deyimin semantik məzmunu eynidir.

Dastanda semantik məzmunu eyni ilə qalan, lakin formaca dəyişən paremilər də çoxdur. Məsələn, “Uşun qoca oğlu Səgrək boyı”nda Əyrəyi tutmaq üçün Təkür belə bir ifadə işlədir: “Dəpəgən köbini süsəgən yırtar”. Göründüyü kimi bu qədim oğuz məsəlinin müasir variantı belədir: “Dinsizin öhdəsindən imansız gələr”.

Azərbaycan paremilərinin xalq ruhunun dərinliklərindən doğaraq, nağıllardan, lətifələrdən, dastanlardan bəhrələnib dolambac yollar keçərək min bir sınaqdan, təcrübədən çıxaraq, sınına-sınına, dillərdə dolaşa-dolaşa, el içində gəzə-gəzə və gəzib dolaşdıqca incələ-incələ, cilalana-cilalana, bülurlaşa-büllurlaşa bu günümüzə gəlib çıxdığının şahidi oluruq. Və aydın olur ki, xalqın canlı müşahidələri əsasında yaranan vahidlərin mənə yükü işləndiyi kontekstdən yaranıb transformasiya olunaraq məlum situasiyanı ifadə edən paremilərə çevrilir. “Dastan”da oxuyuruq: “Ozan aydır: Qarılar dörd dürlidü: birisi soldıran soydur, birisi toldıran toydur, birisi eviñ tayağıdır, birisi necə söylərsən, bayağıdır (1, 33). Açıq aydın görünür ki, bu gün

işlətdiyimiz məşhur "Arvad var ev yığar, arvad var ev yıxar" məsəli "Dədə Qorqud" dastanından transformasiya olunaraq yaranıb və məzmunu dastandakı eyni fikirin semantik yükü ilə eynidir.

"Hər ağızda bir dua var" atalar sözünə diqqət etsək, onun da "Dədə Qorqud" dastanının ruhundan yarandığının şahidi olarıq. "Dirse xan oğlu Buğac xan boyı"nda oxuyuruq: Dirse xanın xatunu soylamış, görəlmiş nə soylamış və aydır:

Ulı toy elə, hacət dilə!

Ola kim, bir ağzı dualının alqışılə

Təpəri bizə bir yetman əyal verə - dedi (1, 35).

Dastanda kifayət qədər alqışlara rast gəlmək olur. "Üç yüz on yaşına çatasan; Allah sizə yamanlıq göstərməsin, dövlətiniz əbədi olsun, xanım, hey!", "Azıb gələn qəzanı tanrı sovuş-dursun, xanım, hey!", "O təriflədiyim uca tanrı dost olub, sənə kömək etsin, xanım, hey!" və s.

Konfliktlərin dil ekvivalenti olan qarğışlar haqqında "Dirse xan oğlu Buğac xan boyı"nda oxuyuruq: Buğac xanın anası axar suları, Qazlıq dağının sularını, qaçan keyikləri, aslanları, qaplanları qarğayır. "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da: Qazan ah etdi. Aydır: Ağzın qurusun, çoban! Dilün çürisün, çoban! Qadir sənin alnuğa qada yazsun, çoban! deyər qarğadı.

Nifrəti, narazılığı ifadə edən söyüş konstruksiyası ilə bağlı "Salur Qazanın evi yağmalandığı boy"da oxuyuruq: Çoban aydır:

Arqırı söyləmə, mərə itüm kafər!

İtüm ilə bir yalaqda yundum içən qızğun kafər

Altunğa alaca atun nə ögərsən?

Ala başlu keçimcə gəlməz maña! (1, 43) - deyir.

Dastanda ağlamanın bir növü olan şivənə də rast gəlirik. Məsələn, "Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyı"nda oxuyuruq: "Beyrənin yauqlısına xəbər oldı. Baniçiçək qaralar geydi, ağ qaftanını çıxardı. Güz alması kibi al yanağını tardı, yırtıdı, "Vay, al duvağım iyəsi! Vay, alnum-başım umurı! Vay, şah yigidim, vay, şahbaz yigidim! Toyınca yüzünə baqmadığım, xanım yigit!... - deyib zarı-zarı ağladı. Beyrəyin yedi qız qardaşı (bacıları) öz qardaşları üçün belə şivən qoparırlar: "Vay, bəgim qartaş! Muradına-məqsuduna irməyən yalnız qardaş!" (1, 58).

"Uşun qoca oğlu Səgrək boyı"nda Səyrək anasının ağzını aramaq üçün ona yalan satır və Əyrək adlı bir igidin əsirlikdən gəldiyini deyir. Anası elə bilir oğlu düz deyir. Amma sonra Səyrəyin onu aldatdığını bilib ona qardaşının dalınca getməyə icazə vermək istəmir. Səyrəyin atası ağ saqqallı atasını ağlatmamağı, qocalmış anasını inlətməməyi oğlundan xahiş edirlər. Qorxurlar ki, ikinci oğlu da gedib tələf ola ya da kafirlər tərəfindən tutula. Əslində atanı, ananı da qınamaq olmaz. Amma Səyrək anasını aldatmasaydı, qardaşının olduğunu bilməsəydi, qardaşını əsirlikdən azad etməzdi. Ona görə yaxşı yalan satmaq heç də qəbahət sayılmır.

Muhtuluqla bağlı "Uşun qoca oğlu Səgrək boyı"nda Səyrək qardaşı Əyrəyi azad edəndən sonra ağ saqqallı atasına muhtuluqçu göndərir. Atam qabağıma gəlsin –

deyir. Uşun qocanın qapısına çapar gəlir: “Muştuluq! Gözün aydın!” (1, 115) – dedilər. Yaxud, “Qambörənin oğlu Bamsı Beyrək boyı”nda Beyrək əsirlikdən qurtarıb gələndə Banıçiçək qayınatasından, qayınanasından muştuluq istəyir. Qız aydır:

“Arğab-arğab qara tağın yıxılmışdı, yucaldı, axır!..
Qanlı-qanlı suların sovgulmuşdı, çağladı, axır!
Qaba ağacın qurumuşdı, yaşardı, axır!
Şahbaz atın qarımışdı, qulun verdi, axır!
Qızıl dəvələrin qarımışdı, köşək verdi, axır!
Ağ [ayıl]da qoyunun qarımışdı, quzu verdi, axır!
On altı yıllık həsrətin – oğulun Beyrək gəldi, axır!
Qayınata-qaynana, muştuluq maña nə verərsiz? – dedi (1, 66).

Dastanda xeyir-dua estetikası ilə bağlı "Dirsə xan oğlu Buğac xan boyı"nda oxuyuruq:

Yerli qara tağların yığılmasun!
Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün!
Qamən aqan görkli suyun qurumasın!
Qanadların ucları qırılmasun!

Dastanda əski inam və etiqadların məhsulu olan və deyilən fikirlərin doğru olduğunu inandırmaq üçün deyilən söyləmələrə - and konstruksiyalarına da rast gəlirik. Yeri gəlmişkən, folklorda andın “and-qəsəm”adına da rast gəlmək olur. Kərkük folklorunda andların belə bir adı da var: “yemin” (4, 12). “İç Oğuza Taş Oğuz asi olub Beyrək öldüğü boy”da Bamsı Beyrək yediyi nemətləri, mindiyi atları, geydiyi qaftanları unutmur, Qazana dönük çıxmayacağını bildirir və ölümünə razı olub yalandan and içmir:

Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,
Bilməzsəm, gözümə tursun!
Qaraqucda Qazlıq atına çox yılmışəm.
Bilməzsəm, maña tabut olsun! - dedi (1, 222).

Yeri gəlmişkən, Qazan xan Salur kimi işlədilən ad da düz tərcümə olunmayaraq təhrif edilmiş və beləliklə, **Salar Qazi** Salur Qazana çevrilmişdir. Mənası isə belədir: **Salar** - komandan, rəhbər, başçı, **Qazi** isə igid, qalib, fəth deməkdir, yəni **Salar Qazinin** mənası belədir: igid komandan.

Yalandan and içməmək motivi ilə üst-üstə düşən Qazan xanın söylədiyi and da orijinaldır. “Salur Qazan tutsaq olub oğlu Uruz çıqardığı boy”da oxuyuruq: “Qazan aydır: Vallah, billah, doğru yolu görər ikən əgri yoldan gəlməyeyin” (1, 117).

Müraciətlərlə bağlı dastanın boyları onun harmoniyasını yaradan müraciətlə başlanır: Dədə Qorqud oğlanın babasına söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş... (1, 41). Yaxud Bamsı Beyrək əsirlikdən qayıdanda bəylərə belə müraciət edir:

Sağda oturan sağ bəglər!
Sol qolda oturan sol bəglər!

Eşikdəki inaqılar! Dəbdə oturan xas bəglər! Qutlu olsun dövlətinüz! – dedi (1, 63).

Göründüyü kimi, dastandakı paremilər sistemi həm formaca, həm də məzmunca çox rəngarəngdir. Bu da qədim türk-oğuz tayfalarının təfəkkür oblastının zənginliyinə, ideya-estetik qloballığına, eləcə də kosmik məşəbəinə dəlalət edir. Bir də bu, zənnimizcə Şərğ Göytürk Xaqanlığının xaqanı Bilgə Kağan demiş, ulularımızın bizdən də ruhlu, bədii zövq sarıdan hədsiz zəngin olmalarından, bir sözlə, onların aləmi Vərzəxdə, yəni ruhların toplaşdığı səma məkanında qərar tutmalarından xəbər verir. Onların öyrənilməsi sahəsində tədqiqatların davam etdirilməsi isə çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. "Kitabi-Dədə Qorqud", Bakı, 1988.
2. T.Hacıyev. "Dədə Qorqud kitabı" oğuz tarixinin yazılı dərslisi kimi (yaxud, dastanımızın həcmi haqqında). "Dədə Qorqud" elmi-ədəbi toplu. Bakı, 2001.
3. Ə.Tanrıverdi. "Kitabi-Dədə Qorqud"un söz dünyası". Bakı, 2006.
4. Elçin, V.Quliyev. Özümüz və sözümüz. Bakı. 1993.
5. Ş.Qabıssanlı. Toponimlərin açılmayan sirləri. Bakı, 2013.
6. Mahmud Kaşğari. "Divanü-lüğət-it-türk", IV cildə. III c. Bakı. 2006.
7. R.Qafarlı "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun araşdırılması tarixinə qısa bir nəzər", "Dədə Qorqud" elmi-ədəbi toplu. Bakı, III(66), 2019.

Х.Б.МАМЕДОВ

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ НОТЫ НЕКОТОРЫХ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ЭПОСЕ «КНИГА МОЕГО ДЕДА КОРКУТА» РЕЗЮМЕ

В статье отражены паремиологические единицы, встречающиеся в эпосе "Книга моего деда Коркута". Указано отношение на искажение местами некоторых топонимов. Отмечается, что в действительности «Огузнаме» должно называться «Агазнаме», так как оно связано с первоначальным племенем турок «Агаз», «Ич Огуз» - «Ич Агаз», «Даш Огуз» - «Даш Агаз» и так далее. В книге, связанной с верой в Аллаха, встречаются многие пословицы: «Если не скажешь ради Аллаха, дела не пойдут», «Человек не станет богатым, если Господь не даст», «Господь не любит высокомерность» или «Если смерть не придет, никто не умрет» и т. д. Также подчеркивается, что многие из пословиц, с которыми мы сталкиваемся как в «Предисловии», так и в различных «бойях» «Книги», почти неотличимы от значений пословиц, которые мы сейчас используем. В дастане есть много паремий, семантика которых остается неизменной, но изменяется форма. Например, современная версия одной из таких паремий: «С неверующим справится только безбожный». В дастане система паремий очень красочна как по форме, так и по содержанию. Это свидетельствует о богатом мышлении древних тюрко-огузских племен, об их идеологически-эстетической глобальности, а также

космическом масштабе. А это говорит о том, насколько наши предки были сильны духом и бесконечно богатыми с точки зрения художественного вкуса.

Ключевые слова: фольклор, «Книга моего деда Коркута», паремиологические единицы, пословицы и поговорки, восхваление, проклятие, ругань, клятва.

KH.B.MAMMADOV

**SOME PAROEMIOLOGIC UNITS AND MYTHOLOGIC
NOTES IN THE EPOS "KITABI-DADA GORGUD"**

SUMMARY

Information about paroemiologic units, reflected in the epos "Kitabi-Dada Gorgud", is stated in the article. Idea about time by time distortion of some toponyms is expressed. It is stated that "Oghuznama" shall be "Aghaznama" since it regards with the name of Aghaz turks, "Ich Oghuz" shall be stated like "Ich Aghaz", "Dash Oghuz" shall be "Dash Aghaz" and so on.

We found a lot of proverbs in theologic "Book": "The affairs will not be truth without mentioning the name of God", "Brave man will not win/be rich without mentioning the name of Almighty God", "God does not love the arrogant person" or "Death will not come until the destiny will not deem it" and so on. It is underlined that the proverbs which are stated in the "Introduction" and several "boy" (parts) of the "Book" bear the same meaning with the present proverbs.

There are a lot of paroemias, changing their form, however that stay same with their semantic context. For example, "Brutal person will be defeated by the fierce person". System of paroemias, used in the epos, is rich with form and context. This means that ancient turkish-oghuz tribes had rich vision, global idea-aesthetic idea, cosmic scale as well. It provides information about sole of our ancestors and rich artistic vision.

Key words: folk art, epos "Kitabi-Dada Gorgud", paroemic units, proverbs and citations, applause, curse, insult, oath.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.05.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 06.06.2020

Rəyçi: f.ü.e.d. R.Qafarlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR:

DİLÇİLİK

AFAQ RAMİZ qızı AĞAYEVA

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR:

NİTQİN AYDINLIĞI VƏ TƏMİZLİYİ 3

БЕГИМ-ХАНЫМ АЛИЕВА

ФОНЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ

СТУДЕНТОВ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ..... 10

GÜLNARƏ ƏHMƏDOVA

XÜSUSİ MƏQSƏDLƏR (ESP) ÜÇÜN İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ VƏ

ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ LÜĞƏTİN ROLU 20

AYSEL İLQAR QIZI MƏMMƏDBƏYLİ

MƏTN NƏZƏRİYYƏSİNİN FORMALAŞMASI TARİXİ 26

LALƏ RZAYEVA

ADLANDIRMA QRAMMATİK METAFORA KİMİ..... 36

AYTAN AGHALAROVA

PROBLEMS OF TRANSLATING IDIOMS 43

NAĞİYEVA ŞƏFƏQ ELXAN QIZI

KOQNİTİV DİLÇİLİK 50

SEVDA HÜSEYNBALA qızı RZAYEVA

MÜASİR/İTERAKTİV TƏLİM METODLARI VƏ ONLARIN ANA DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ

TƏTBİQİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ 60

JAVAHİR QEYİS AGHAYEVA

MODAL VERBS 70

AYNUR TURABOVA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ DİLÇİLİK TERMINOLOGİYASININ

FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI..... 79

ARZU ƏMİRASLANOVA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNƏ

TƏSİR EDƏN SİYASİ- İQTİSADİ AMİLLƏR..... 89

YAQUT ƏLİYEVƏ, İRADƏ BƏYLƏROVA XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ SƏRİŞTƏ ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	95
VƏFA MƏHƏRRƏMOVA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHI XALQ YARADICILIĞI NÜMUNƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN METODİKASI.....	100
JALƏ MEHRƏLİYEVƏ İNGİLİS DİLİNİN MƏNİMSƏNMƏSİNDƏ ANA DİLİNİN ROLU.....	105
MÜNƏVVƏR ETİBAR QIZI ƏSGƏROVA PERİFRASTİK NOMİNASİYA	110
DONA ALICIA, DIAN MEGA PUTRI STUDENTS' PERCEPTION ABOUT LINGUISTIC FEATURES STRATEGY IN PRE-READING ACTIVITY FOR BASIC READING CLASS STKIP PGRI SUMATERA BARAT	117
ƏLİYEV NƏSİMİ QARAŞ OĞLU TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏDƏ ELLİPSİYA FAKTI DİALOJİ NİTQDƏ ELLİPSİS	126
SEVİNC MƏHƏRRƏMOVA İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ LEKSİK BİLİKLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ	135
АИДА МИРЗАЕВА АКИФ К., ЭТНОНИМЫ БЕЛИКОБРИТАНИИ.....	145
QƏRİBƏ MƏMMƏDOVA İDİOMLAR VƏ ONLARIN XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ROLU.....	151
AYGÜN QASIMOVA TƏRCÜMƏDƏ EKVİVALENTLİK ANLAYIŞI.....	160
FATİMƏ İBRAHİMOVA İNGİLİS DİLİNDƏ ASSİMİLATİV SƏS DƏYİŞMƏLƏRİ	170
НАСИРАГА ШАХМУРАД оглу МАМЕДОВ МОДАЛЬНОСТЬ ВЫСКАЗЫВАНИЙ С ГЛАГОЛОМ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ СОВЕРШЕННОГО ВИДА	176
QASIMOVA SƏDAQƏT NADİR QIZI MÜRACİƏTLƏRİN ÜSLUBİ DİFFERENSİYASI	185

ƏLİYEV KÖNÜL ƏHƏD DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT	191
NURİYEV SƏBİNƏ SALMAN QIZI QƏRBI GERMAN DILLƏRİNİN STRUKTUR SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	196
ŞƏFİYEV ARZU MÜSLÜM QIZI İNGİLİS DİLİNİN TOPONİMİK LAYLARI.....	202
HACİYEV RƏSMİYƏ SƏYAF QIZI MÜASİR PUBLİSİSTİKANIN DİL-ÜSLUB ÖZƏLLİKLƏRİ	208
FİRƏNGİZ KAZIMOVA AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK TƏRKİBİ VƏ LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ EKSTRALİNQVİSTİK AMİLLƏRİN ROLU	217

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ŞAKİR ƏLİF OĞLU ALBALİYEV BAYRAM ANLAYIŞININ SEMANTİK STRUKTURU	222
NƏCİBƏ BAĞIRZADƏ M.Ə.RƏSULZADƏNİN AZƏRBAYCAN MİLLİ TƏFƏKKÜRÜNÜN FORMALAŞMASI VƏ MİLLİ DİLİN SAFLIĞININ QORUNMASI YOLUNDA BİR ƏDİB VƏ SİYASİ XADİM KİMİ ÇALIŞMALARI	231
SƏİDƏ DADAŞOVA BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA “DİL” TERMİNİ.....	245
A.HƏŞİMOVA AZƏRBAYCAN RƏNGKARLIĞINDA MİFALOGİYA JANRI.....	250
PƏRİXANIM HÜSEYNOVA BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN ƏDƏBİ-NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ.....	255
CƏMALƏ TAĞI-ZADƏ XVIII ƏSR FRANSIZ ƏDƏBİYYATI AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA.....	261
İLHAM MİNACƏT OĞLU DADAŞOV XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ AZƏRBAYCAN QRAFİKASINDA ROLU	269
SAMİRƏ YASƏF QIZI ƏLİYEV PANDEMİYANIN QANUN İFAÇILIĞI SƏNƏTİNƏ TƏSİRİ	274

NƏZRİN RZAYEVA MİLLİ XARAKTERİN TƏCƏSSÜMÜ BAXIMINDAN SÖHRAB TAHİRİN ROMANLARINDA ŞAHLIQ REJİMİNİN İFŞASI.....	280
ƏFRUZ MƏMMƏDOVA Ə.HAMDİ TANPINARIN “HÜZUR” ROMANINDA QƏRBLƏŞMƏ MEYİLLƏRİNİ TƏMSİL EDƏN OBRAZLAR.....	297
SEVDA QASIMOVA BƏKİR ÇOBANZADƏ FOLKLORUN TƏDRİSİNƏ DAİR	305
NURŞƏRƏF TAĞIYEVA İNFORMASIYA MƏDƏNİYYƏTİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏHATƏ ETDİYİ ANLAYIŞLAR	312
XANKİŞİ MƏMMƏDOV “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” EPOSUNDA BƏZİ PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİN ETİMALOJİ VƏ MİFOLOJİ NOTLARI.....	319

«*Elm və təhsil*» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbagırzadə

Çapa imzalanmış 03. 09. 2020
Şerti çap vərəqi 41,5 Sifariş № 489
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal "Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya" müəssisəsində
hazır elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.